

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
М.П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЮЩЕНКО Петро Андрійович

ДИСЕРТАЦІЯ

**КИЄВОРУСЬКА СПАДЩИНА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА
(XII – початок XXI ст.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ П.А. Ющенко

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри
історії та археології слов'ян
Журба Михайло Анатолійович

Київ, 2019

АНОТАЦІЯ

Ющенко П.А. Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (за спеціальністю 07.00.01) Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2019.

У роботі проведено історіографічний аналіз теми, який засвідчив, що до проблеми Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства науковці проявляли інтерес впродовж тривалого часу. Дослідження її пройшло у своєму розвитку три періоди. В дорядянську добу з'явилися праці, де проблема опосередковано зачіпалася у контексті формування розуміння закономірностей державотворення на теренах українських земель, розвитку націотворчих начал тощо. У радянській історіографії тематика місця Києворуської спадщини у формуванні історичної пам'яті суспільства потрапила із зрозумілих причин на маргінеси дослідницького інтересу. Для сучасного періоду дослідження проблеми властиве зростання уваги вчених до проблеми ролі Київської Русі в етногенезі українців, а також нагромадження досвіду роботи по формуванню історичної пам'яті.

Джерельна база дисертації представлена широким спектром документів і матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України, Державних архівів Запорізької області та м. Києва. Використані також статистичні матеріали, періодичні видання, документи особистого походження, твори художньої літератури.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та спеціальні історичні методи пізнання. Праця має комплексний міждисциплінарний характер.

З'ясовано, що після 1991 р. в українському суспільстві відбувалися зміни в постанні історичної пам'яті, її функціонуванні на колективному та індивідуальному рівнях. Розширювалося коло інституцій які апелювали до історичної пам'яті. З іншого

боку, зміни в історичній пам'яті відбувалися під впливом глобалізаційних, внутрішньо-політичних процесів, мали іноді радикальну особливість. В досліджувані роки намітилися позитивні зрушення в структурі історичної пам'яті нації. Зусилля незалежної держави стосувалися формування у громадян націоцентричного розуміння історії, повернення імен тих діячів, які зробили значний внесок у розвиток України. Києворуська спадщина поставила дієвим інструментом формування історичної свідомості суспільства. Разом з тим, ставлення суспільства до киеворуських князів продемонструвало таке явище як «розірвана пам'ять». Реалії доби незалежності свідчили про те, що на формування суспільної свідомості впливала народна пам'ять. Для історичної свідомості українського суспільства доби незалежності властивими були амбівалентність, вразливість перед маніпулятивними технологіями, хаотичність орієнтирів в оцінках минулого і конструювання мабутнього України. Відповідно, зберігалися полярні погляди на Києворуську спадщину, які ґрунтувалися на протиборстві двох принципово відмінних моделей громадянської ідентичності. Після 1991 р. в суспільстві відбувалася актуалізація історичного досвіду, а отже зростав запит на історію Київської Русі. В незалежній Україні розширювалося коло соціальних каналів через, які відбувалося формування історичної свідомості. Державна влада, яка брала на себе функцію забезпечення гармонії різних етнічних пам'ятей, збільшувало коло комеморативних інструментів формування свідомості. Князі Київської держави потрапляли до офіційних дискурсів влади. Розглянуто вплив історичної літератури, культурних чинників, історичного середовища, духовних засобів на зростання історичної самосвідомості. Важливим способом конструювання пам'яті виступали ритуали святкувань річниць Хрещення Русі-України, канонізація благовірних київських князів, фестивалі, засоби візуалізації історії, шкільна і вузівська історична освіта.

Встановлено, що у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь важливу роль відігравали наукова генеалогія, літературно-мистецькі засоби, просвітництво. В дослідженні репрезентовано авторський проект «Українці в світі» і зокрема в тій його частині де подана графічна форма фіксації родинних зв'язків князівських династій, у вигляді генеалогічної таблиці. Підтверджено що в Україні після 1991 р. відбулися

зміни у вітчизняній топоніміці, яка продовжувала протягувати нитку державної тяглості до києворуського минулого.

З'ясовані особливості створення живої пам'яті про Київську Русь «установами пам'яті» та «місцями пам'яті». Київ, Чернігів, Вишгород, Любеч, Переяслав як уособлення місць пам'яті виконували роль ключових маркерів культурного простору. Разом з тим названі міста відчували певні труднощі у збереженні історичного ареалу, мали обмежені рекреаційні можливості. Репрезентація Історична пам'ять українців репрезентувалася низкою монументальних «місць пам'яті». Пам'ятники князям, що постійно удосконалювалися несли в собі значне культурно-ментальне і політичне навантаження і були невід'ємною частиною політики пам'яті держави. В Україні склалася в цілому ефективна система збереження та охорони об'єктів Києворуської спадщини. Для збереження пам'яті про постаті та державотворчі традиції Київської Русі в Україні діяв цілий арсенал таких популярних і характерних засобів, як освітні програми, мистецькі проекти, медіа-проекти, увічнення пам'ятних дат.

В досліджувані роки зростала роль музеїв як репрезентантів пам'яті про Київську Русь. Тематика експозицій в більшості музеїв України була представлена спадщиною Русі. Удосконалювалися шляхи збереження і популяризації археологічних і культурних пам'яток матеріалів. В незалежній Україні почало з'являтися нове покоління музеїв-скансени. Зростає роль бібліотек як важливих осередків культури і репрезентантів пам'яті у формуванні образів, пов'язаних з Києворуською добою, чільне місце посідала преса, засоби мистецтва.

Уточнено та проаналізовано історичні особливості формування історичної пам'яті. В добу середньовіччя і нового часу спадщина Київської Русі використовувалася як ідеологічний ресурс державотворчих процесів, формування державної ідеології підпорядковувалося розв'язанню проблеми легітимації влади правлячої династії, і організації ефективних форм управління. Сакралізація влади кийвських князів відбувалася шляхом канонізації князів династії Рюриковичів, складення відповідного історичного нарративу відображення просвітницької діяльності князів.

Відповідно формувалася і модифікувалася внутрішня і зовнішня структура влади. З'ясовано роль літописної традиції у формуванні історичної пам'яті. Встановлено що у генетичному плані Києворуська спадщина мала продовжену у національно-політичному проєкті Русько-Литовської Держави. Князі Острозькі доводили, свою спадковість з князями старої Русь шляхом створення і поширення генеалогічних легенд. Через просвітницькі інструменти серед шляхти відбивалося формування погляду як на «руський народ політичний», рівноправний з польським і литовським. Історіописання XVI – XVIII ст. Київську Русь розглядало як першопочаток політичного розвитку українського народу.

Підтверджено, що киеворуський спадок відобразився у державотворчій традиції Б. Хмельницького. Гетьман зіткнувшись з проблемами українського суспільства, зокрема відсутністю власної легітимної монархічної династії у тогочасних умовах християнських уявлень, почав усвідомлювати право держави на територіальну спадщину Русі. Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції теж розділяли цю ідею. В історичну свідомість суспільства почали проникати уявлення про державотворчу тяглість. Козацька держава подавалася як пряма спадкоємиця Русі, а козацтво як спадкоємці киево-руських бояр. Відповідно Б. Хмельницьким було зроблено серйозні кроки по поверненню Києву втраченого образу «княжого Києва». В послідуочий період роль репрезентатора спадщини Київської Русі виконували представники українських політичних еліт: козацької старшини і вищої церковної ієрархії, діячі культури.

Визначено, що в умовах кінця XVIII – XIX ст. спадщина Київської Русі репрезентувалася в ідеології російського самодержавства. Влада виправдовуючи власну імперську політику спрямовувала зусилля історіографії на обґрунтування її права на спадщину, конструювала політичні міфологеми, у якості засобу формування самообразу імперії та стримуючи відродження ідеї українського національного самовизначення. Глобальним явищем XIX – початку XX ст. став процес націотворення, який супроводжувався активізацією національних рухів та формуванню націй, як модерного явища. На тлі основних складових націотворчої діяльності інтелектуалів відбувалося звернення до Києворуської спадщини. Церква і

церковні діячі долучалися до конструювання історичної пам'яті. З'ясовано, що на початку XX ст. намітилися тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину у політичних проектах УНР, доби гетьманату П. Скоропадського та в українській діаспорі. Завдання легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби спонукали відродження колективної ідентичності, зміцнення політичної свідомості народу. Обґрунтування традицій української державності постало в числі пріоритетних завдань державотворення. Зазначається, що зі встановленням в Україні більшовицької влади постало питання формування нової моделі історичної пам'яті, а спадщина Києворуської державності широко репрезентувалася і науково інтерпретувалася в державній ідеології.

Визначено, що з проголошенням незалежності України, за умов часто болісних процесів пошуків варіантів розвитку державності, духовних принципів устрою суспільства поява інтересу до спадщини Київської Русі була логічною і закономірною. Історичний досвід державотворення постав як домінуючий у самодійсненні українського народу. Звернення до спадщини Русі відбувалося в контексті формування колективних уявлень про шляхи формування влади демократичного типу, при формуванні громадського суспільства, створенні політичних підвалин соборності, відродженні українських національних символів, розбудови військової організації України, виробленні традиції міжнародної політики. Підтверджено, що після 1991 р. в Україні репрезентація Києворуської спадщини відбувалася через державну політику пам'яті, яка вибудовувалася у форматі цільових програм, концепцій, наукових розробок. Державна влада намагаючись розвивати національну самосвідомість долучала до цієї справи широкий символічний простір в тому числі і той, що був пов'язаний з Києворуською спадщиною. Усвідомлення українством спорідненості з Київською Руссю поставало потужним морально-емоційним засобом національної ідентичності. Формування національної свідомості сприяла використанню спадщини в освітній практиці.

Ключові слова: Україна, народ, Київська Русь, державність, спадщина, історична пам'ять, національна свідомість, історія, культура, політика, влада, соборність, нація, Київ, князь.

SUMMARY

Yushchenko P.A. Kyivan legacy in the historical memory of Ukrainian society (XII – the beginning of the XXI century). – Manuscript.

Thesis for a Doctor of Historical Sciences degree (specialty 07.00.01) – Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2019.

The historiographical analysis of the topic, which testified, concerning the issues of the Kievan heritage in the historical memory of the Ukrainian society, has shown the interest of scientists for a long time. The study of the problem took place in its development of three periods. In the pre-Soviet era, there were works where the problem was indirectly affected in the context of forming an understanding of the patterns of state-building in the territories of Ukrainian lands, the development of nation-building beginnings, and others like that. In Soviet historiography, the themes of the place of the Kyivan heritage in the formation of the historical memory of society came from the clear reasons for the margin of research interest. For the modern period of studying the problem is characteristic of increasing attention of scientists to the problem of the role of Kievan Rus in the ethnogenesis of Ukrainians, continued to accumulate experience in the formation of historical memory.

The source base of the dissertation is represented by a wide range of documents and materials from the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, the Central State Archives of Supreme Bodies of State Power and Administration of Ukraine, the State Archives of Kyiv and Zaporizhzhia. Also used are statistical materials, periodicals, documents of personal origin, works of fiction. Theoretical and methodological basis of the study were general scientific and special historical methods of cognition. Labor has a complex interdisciplinary character.

It was found out that after 1991 in the Ukrainian society changes were reflected in the development of historical memory, its functioning on the collective and individual levels, and the circle of institutions that appealed to historical memory expanded. On the other hand, changes in historical memory occurred under the influence of globalization, internal political processes, sometimes had a radical peculiarity. In the years studied there were

positive changes in the structure of the historical memory of the nation. The efforts of an independent state concerned the formation of a national-centric understanding of history, the return of the names of those who made a significant contribution to the development of Ukraine. The Kievan-Russian heritage has become an effective tool for the formation of the historical consciousness of society. At the same time, the attitude of the society to the princes demonstrated such a phenomenon as "torn memory". The realities of the era of independence testified that the formation of public consciousness was influenced by the national memory. For the historical consciousness of society, Independence was inherent in ambivalence, vulnerability to manipulative technologies, chaos of landmarks in the estimations of the past, and the design of the future of Ukraine. Accordingly, the polar views on the Kyivan downturn persisted, and they were based on the confrontation between two fundamentally different models of civic identity. After 1991, the modernization of historical experience took place in the society, and consequently, a demand for the history of Kievan Rus was growing. In the independent Ukraine, the circle of social channels expanded through the formation of historical consciousness. The state power, which assumed the role of ensuring the harmony of various ethnic memories, expanded the range of comorbid tools of the formation of consciousness. The princes of the Kievan state got into official discourses of power. The influence of historical literature, cultural factors, historical environment, spiritual means on the growth of historical consciousness is considered. An important way of constructing memory was the rituals of celebration of the anniversary of the Baptism of Rus-Ukraine, the canonization of the blessed Kiev princes, festivals, means of visualizing history, school and university historical education.

It has been established that scientific genealogy, literary and artistic means, and education have played an important role in the revival of historical memory of Kyiv Rus. The research presents the author's project "Ukrainians in the World and in particular in that part where the graphic form of fixation of family ties of the princely dynasties is presented, in the form of a genealogical table. Confirmed in Ukraine after 1991 there were changes in the national toponymy, which continued to extend the thread of state sustainability to the past of the Kievan Rus.

The peculiarities of creation of a living memory of Kyiv Rus as "institutions of memory" and "places of memory" are revealed. Kyiv, Chernihiv, Vyshgorod, Lyubech, Pereyaslav as the personification of places of memory played the role of key markers of cultural space. However, the named historic cities felt some difficulties in preserving the historic area, with limited recreational opportunities. The representation of the historical memory of Ukrainians was reflected in a number of monumental "places of memory". The monuments to the constantly improved princes carried a considerable cultural-mental and political burden and were an integral part of the policy of the memory of the state. In Ukraine, in general, an effective system of preservation and protection of objects of the Kievan heritage has developed in Ukraine. In order to preserve the memory of the figures and state-building traditions of Kievan Rus in Ukraine, a whole arsenal of such popular and characteristic means as educational programs, artistic projects, media projects, perpetuating memorable dates existed.

During the years studied, the role of museums as representatives of the memory of Kyiv Rus grew. The subjects of expositions in most museums of Ukraine are represented by the Rus' downfall. Improved ways of preserving and popularizing materials. In the independent Ukraine began to appear a new generation of museums-scansene. The role of libraries as important centers of culture and representatives of memory in the formation of images associated with the Kiev-Russian era has grown, the press occupied the leading place, the means of art.

The historical features of the formation of historical memory have been specified and analyzed. In the days of the Middle Ages and modern times, the legacy of Kyiv Rus was used as an ideological resource of state-building processes, the formation of a state ideology was subject to the resolution of the problem of legitimizing the power of the ruling dynasty, and the organization of effective forms of governance. The capitalization of the authorities of the Kyivan princes took place through the canonization of the princes of the Rurik dynasty, composed of a corresponding historical narrative reflecting the educational activities of the princes.

Accordingly, the internal and external structure of power was formed and modified. The role of the chronicle tradition in the formation of historical memory has been clarified.

Established in the genetic plan, the Kijevorasskaya oblast was continued in the national-political project of the Russo-Lithuanian State. Prince Ostrozky argued his heredity with the princes of old Russia through the creation and distribution of genealogical legends. Through the educational tools among the gentry, the formation of a view as a "Russian people's political", equal with the Polish and Lithuanian, was reflected. Historiography of the 16th - 18th centuries. Kievan Rus was seen as the first beginning of the political development of the Ukrainian people.

It is confirmed that the Kyivan legacy was reflected in the state-building tradition of B. Khmelnytsky. Getman faced with the problems of Ukrainian society, in particular, the lack of his own legitimate monarchical dynasty in the conditions of Christian ideas at that time, began to realize the right of the state to the territorial heritage of Russia. Representatives of the patriotic gentry, clergy and intellectuals also shared all of the ideas. In the historical consciousness of society began to penetrate the idea of state-building continuity. The Cossack state was served as a direct heir to Rus, and the Cossacks were successors of the Kyev-Russian boyars. Accordingly, B. Khmelnytsky made serious steps to return to Kyiv the lost image of "prince of Kiev". In the ensuing period, the role of representative of the downfall of Kievan Rus was performed by representatives of Ukrainian political elites: the Cossack elder and the highest church hierarchy, and cultural figures.

It is determined that in the end of the XVIII - XIX centuries. the legacy of Kievan Rus was represented in the ideology of an autocracy. The authorities, justifying their own imperial policy, directed the efforts of historiography to substantiate its right to decline, constructed political myths, as a means of forming the very image of the empire and restraining the revival of the idea of Ukrainian national self-determination. The global phenomenon of the XIX - early XX centuries. became the process of nationalization, which was accompanied by the activation of national movements and the formation of nations as a modern phenomenon. Against the background of the main components of the creative activity of intellectuals there was an appeal to the decline. The church and church figures joined the construction of historical memory.

It was found that in the beginning of XX century. There were trends in updating the historical memory of the Kiev-Russkaya downturn in the political projects of the UN, the days of Hetman P. Skoropadsky and the Ukrainian diaspora. The task of legitimizing the Ukrainian national liberation movement and its political struggle prompted the revival of the collective identity of strengthening the political consciousness of the people. The rationale for the traditions of Ukrainian statehood was among the priority tasks of state-building. It is noted that with the establishment in Ukraine of the Bolshevik authorities the question arose for the formation of a new model of historical memory, and the legacy of the Kiev-Russian statehood was widely represented and scientifically interpreted in state ideology.

It is determined, with the proclamation of Ukraine's independence, in the conditions of the often painful processes of searching for variants of statehood development of the spiritual principles of the structure of society, the appearance of interest in the legacy of Kievan Rus was logical and logical. The historical experience of state-building has become as dominant in the self-actualization of the Ukrainian people. Appeal to the legacy of Russia was reflected in the context of the formation of collective ideas about ways to build democratic power type in the formation of civil society, the creation of political foundations of the unity, the revival of Ukrainian national symbols, the development of traditions of the military organization of Ukraine, the elaboration of the tradition of international politics. It is confirmed that after 1991 in Ukraine the representation of the Kyiv-Russkaya downturn was reflected in the state political memory, which was built in the format of targeted programs, concepts, scientific developments. In attempting to develop national self-consciousness, the state authorities involved a wide symbolic space in this case, including that which was associated with the Kiev-Russkaya downturn. The awareness of Ukrainians of kinship with the Kievan Rus was a powerful moral and emotional tool of national identity. Formation of national consciousness has helped to use the decline in educational practice.

Key words: Ukraine, people, Kievan Rus, statehood, decline, historical memory, national consciousness, history, culture, politics, power, catholicity, nation, Kiev, prince.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:**

Монографія

1. Ющенко П. А. Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 402 с.

Рецензія: Романюк І. М. Історична пам'ять у вимірі державотворення і націотворення України. Рецензія на монографію: Ющенко П. Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 402 с. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання.* 2019. № 1.

Статті у наукових фахових виданнях України

2. Ющенко П. А. Києворуська доба у політичному дискурсі еліти Гетьманщини (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.). *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 8-9. С. 183-188.

3. Ющенко П. А. Давньоруські витoki українського козацтва. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 10. С. 9-14.

4. Ющенко П. А. Місце наукового доробку Феофана Прокоповича у формуванні світоглядних засад історичної пам'яті України. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2015. № 11-12. С. 9-21.

5. Ющенко П. А. Традиції Київської Русі як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання.* 2015. № 3.

6. Ющенко П. А. Концепція давньоруської народності в ході «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії в 1939 році. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 30-34.

7. Ющенко П. А. Історіографічна традиція розуміння природи влади князя та його місця в державно-владному механізмі Руської держави. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира*

Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 8-12.

8. Ющенко П. А. Князівська влада на Русі в X–XII ст. *Історія та географія. Збірник наукових праць ХНПУ.* Харків, 2016. Вип. 53. С. 5-11.

9. Ющенко П. А. Князівська доба України в історіографічному дискурсі наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2016. № 16-17. С. 38-44.

10. Ющенко П. А. Київоруська спадщина в державотворенні незалежної України: інституційний вимір 1990 – 2000-х років. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 19-20. С. 136-142.

11. Ющенко П. А. Київоруська спадщина як чинник ідеології державності незалежної України. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 21-22. 190-197.

12. Ющенко П. А. Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні, як засіб переосмислення історії Київоруської державності. *Вісник аграрної історії.* Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2018. № 23-24. С. 136-141.

Статті у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз

13. Ющенко П. А. Родинно-спадковий, династичний характер влади руських князів Рюриковичів. *Гілея.* Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Випуск. 111. С. 242-245.

14. Ющенко П. А. Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади в середньовічному руському суспільстві. *Емінак. Миколаїв,* 2016. №2(14). Т.1. С. 119-123.

15. Ющенко П. А. Легальність і сакральність влади князя в сучасній історіографії. *Емінак. Миколаїв,* 2016. №3(15). Том.1. С. 123-128.

16. Ющенко П. А. Інститут влади князя на Русі в IX-XI ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 15-18.

17. Ющенко П. А. Еволюція культурно-мистецьких репрезентацій Києворуського минулого в Україні (1990 – 2000-і роки). *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133. С. 70-73.

18. Ющенко П. А. Історична пам'ять про Києворуський спадок у державотворчих процесах Центральної Ради. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 138. Ч.1. Історичні науки. С. 59-63.

Статті у наукових закордонних виданнях

19. Ющенко П. А. Роль Києворуської спадщини у збереженні національної пам'яті українців (1990 – 2000-і роки). *Slovak international scientific journal*. Bratislava, 2018. № 17. Vol. 2. С. 23-28.

20. Ющенко П. А. Києворуська спадщина і формування колективної культурної ідентичності українства: тенденції 1990 – 2000-х років. *Magyar Tudományos Journal*. Budapest, 2018. №19. С. 35-39.

21. Ющенко П. А. Діяльність державних органів влади України по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною (1990 – 2000-і роки). *The scientific method*. Warszawa, 2018. № 21. С. 3-7.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та додатково відображають результати дослідження

22. Ющенко П. А. Києворуська спадщина і проблема української національної символіки (1990-і роки). *Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 грудня 2017 р., Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Випуск 10. С. 78-82.

23. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в політичній міфології незалежної України (1990 – 2000-і роки). *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 року)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. С. 40-44.

24. Ющенко П. А. Києворуська спадщина як чинник громадянського суспільства в Україні (1990 – 2000-і роки). *Сучасні тенденції розвитку*

української науки: *Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 січня 2018, Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Випуск 11. С. 47-50.

25. Ющенко П. А. Києворуська історія української державності як фактор подолання постколоніального синдрому в українському суспільстві (1990 – 2000-і рр.) *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року)*. К.: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. С. 27-31.

26. Ющенко П. А. Державна політика пам'яті та її роль у збереженні Києворуської спадщини (еволюція 1990 – 2000-х років). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 березня 2018 р.)*. Тернопіль, 2018. Вип. 1. С. 100-106.

27. Ющенко П. А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політики пам'яті в незалежній Україні. *Травневі наукові читання: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 31 травня 2018 р. Ч. 1*. Дніпро: НБК, 2018. С. 61-64.

28. Ющенко П. А. Освіта в незалежній Україні та формування історичної пам'яті про Києворуську добу. *Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8-9 червня 2018 року)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 37-40.

29. Ющенко П. А. Україна княжої доби у дискурсі православної та греко-католицької церков на початку XXI ст. *Матеріали XXXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 36. С. 137-138.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.....	53
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	62
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У СЕНСІ ТЛУМАЧЕННЯ КИЄВОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ	67
2.1. Феномен історичної пам'яті у європейському цивілізаційному виборі України.....	67
2.2. Києворуська спадщина як засіб формування історичної свідомості.....	88
2.3. Роль літературно-мистецьких, релігійних засобів просвітництва та наукової генеалогії у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь.....	107
2.4. Особливості створення живої пам'яті про Київську Русь «установами пам'яті» та «місцями пам'яті».....	110
РОЗДІЛ 3. СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЕКТІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ.....	129
3.1. Історична пам'ять в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави.....	129
3.2. Проблема династичної спадщини у національно-політичному проекті Русько-Литовської держави.....	145
3.3. Києворуський спадок у державотворчій традиції Богдана Хмельницького та культурі Гетьманщини.....	161
РОЗДІЛ 4. СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА.....	186
4.1. Фальсифікація Російськими самодержцями історичних джерел з метою присвоєння Києворуської спадщини та конструювання політичних міфологем, як засобу формування самообразу імперії.....	186
4.2. Козацька старшина та українська шляхта в умовах російського імперського будівництва кінця XVIII – першої половини XIX ст.: повернення до власного минулого.....	197

4.3. Формування власного національно-державницького проекту українською елітою Російської імперії та місце в ньому Києворуської спадщини.....211

РОЗДІЛ 5. ТЕНДЕНЦІЇ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КИЄВОРУСЬКУ СПАДЩИНУ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, ДОБИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ТА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ.....231

5.1. Історична пам'ять про Києворуський спадок, як інструмент політичної боротьби Центральної Ради та Директорії.....231

5.2. Гетьманат Павла Скоропадського і Києворуська спадщина.....241

5.3 Боротьба української діаспори з російсько-більшовицьким історичним шовінізмом та привласненням історичної спадщини Києворуської держави.....250

РОЗДІЛ 6. КИЄВОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ І НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ.....270

6.1. Традиції Київської Русі, як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму.....270

6.2. Концепція давньоруської народності та її місце при «возз'єднанні» Західної України і Західної Білорусії.....282

6.3. Києворуська спадщина як засіб культивування радянського патріотизму (1946-1953 рр.).....298

6.4. Києворуська спадщина в літературно-мистецьких інтерпретаціях періоду українського культурного відродження.....315

РОЗДІЛ 7. КИЄВОРУСЬКА СПАДЩИНА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....337

7.1. Спадщина Київської Русі як ідеологічний чинник державності.....337

7.2. Репрезентація Києворуської спадщини державною політикою пам'яті.....357

7.3. Роль символічного простору пов'язаного з Києворуською спадщиною у націотворчому процесі.....375

ВИСНОВКИ.....386

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....397

ДОДАТКИ.....461

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Базовим чинником, що визначав якість суспільного життя, генетичним кодом нації та іманентною властивістю незалежної держави завжди виступала історична пам'ять. Українське суспільство традиційно належить до світових спільнот, які пам'ятають своє історичне минуле, прагнуть до толерантності у його оцінках. На початку XXI ст. утвердження національної ідентичності, збереження та поширення історичної пам'яті залишалося у переліку націотворчих пріоритетів незалежної Української держави. Трагування ролі Києворуської спадщини упродовж століть виступало смисловою сутністю історичної пам'яті нашого суспільства.

Переосмислення цивілізаційного місця України вимагало звернення до спадщини Київської Русі. Києворуська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX–XIII ст. Її внесок до середньовічного суспільно-політичного життя був надзвичайно вагомим, про що свідчить тривале існування рівноправних відносин князів Київської Русі з численними європейськими володарями. Помітний міжнародний авторитет і військова міць держави поєднувалися з високою динамікою економічного розвитку. Самобутня духовна і матеріальна культура Київської Русі, що збагатилася завдяки запозиченню кращих досягнень Заходу і Сходу, відчутно впливала на культурний розвиток інших країн. Нарешті, Київська Русь заклала на території України незалежні державотворчі традиції.

Українське суспільство вирішує нагальну проблему самопізнання та формування ментальності європейського типу. В Україні продовжує формуватися система ціннісних орієнтацій та пріоритетів, яка мобілізує суспільство на динамічні дії у напрямку національно-державної самореалізації.

Історична пам'ять є наскрізним лейтмотивом становлення міжнародної суб'єктності України, її зовнішньополітичної визначеності, індикатором її внеску у європейську і світову цивілізацію. У цьому сенсі інтерпретація історії виступає джерелом реконструкції біографії нації, обґрунтуванням її «історичних прав» на минуле і майбутнє. Модерна історична наука націлює на дотримання саме такого дослідницького підходу.

Вітчизняні та зарубіжні історіографічні студії актуалізують вивчення питань історичної пам'яті народу, зокрема таких її аспектів як розуміння власного державницького першопочатку, усвідомлення власного місця в історичному просторі, встановлення історичної тяглості поколінь. Наукова актуальність теми підсилюється також тим, що вона досі, як свідчить новітніх аналіз профільних історіографічних видань, не була предметом спеціального дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація написана у відповідності до наукових планів кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що є складовою частиною наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук». Тема дисертації затверджена Вченою радою університету 28 лютого 2019 р., протокол № 7.

Мета дослідження полягає у здійсненні фронтального комплексного висвітлення місця Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства, всебічному аналізі сутнісних чинників, традицій, тенденцій, ключових напрямів її впливу на українське суспільство та державу. Для досягнення поставленої мети визначено такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати наукову літературу за темою дисертації, виявити, вивчити та класифікувати наявні джерела, визначити методологічні засади дослідження;
- з'ясувати феномен історичної пам'яті у сенсі тлумачення Києворуської спадщини;
- визначити роль наукової генеалогії та просвітництва у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь;
- вивчити досвід створення пам'яті про Києворуську державність установами та місцями історичної пам'яті;
- розкрити особливості використання спадщини Русі власне у Київській Русі XII – першої половини XIII ст., Галицько-Волинській, Русько-Литовській та Українській Козацькій державах;
- визначити роль спадщини Київської Русі в ідеології самодержавства;

- розкрити тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину в добу Української Народної Республіки та держави П. Скоропадського та представниками української діаспори;

- розкрити наукові репрезентації та ідеологічні інтерпретації спадку Київської Русі за радянської доби;

- оцінити діяльність владних структур, громадянських інститутів незалежної Української держави по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною;

- запропонувати практичні рекомендації щодо подальших перспектив наукових досліджень окресленої проблеми.

Об'єктом дослідження є Києворуський вимір історичної пам'яті українського народу, її трансформацій у часі і просторі.

Предметом дослідження є Києворуська спадщина, її засоби, місце в історичній пам'яті, прояви у політичних проектах і повсякденній свідомості, ідеологічні і політичні репрезентації, способи актуалізації та використання.

Хронологічні межі дослідження обґрунтовуються предметом наукового пошуку і процесу пізнання та охоплюють період з XII ст. до XXI ст. Нижня межа зумовлена початками формування праукраїнської держави, коли у процесі вироблення самобутніх політичних і суспільних орієнтирів об'єктивно постала нагальна потреба творення державотворчої традиції. Верхня хронологічна межа пов'язана з аналогічним процесом – розбудовою незалежної держави України та актуалізацією суспільного, громадсько-політичного інтересу до Києворуської спадщини.

Територіальні межі дослідження визначені сучасними державними кордонами України.

Теоретично-методологічну основу дисертації становить сукупність методів історичного дослідження, обумовлених поставленою метою та окресленими завданнями дослідження і складається із системи загальнонаукових та спеціальних історичних методів пізнання: аналізу, синтезу, системний, структурно-функціональний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний

методи тощо. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, політологія, етнологія, культурологія, літературознавство, психологія, філософія.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що це перше у вітчизняній історіографії комплексне, компаративне дослідження місця Києворуської спадщини у політичних, державотворчих, ідеологічних, культурно-мистецьких, освітніх проектах відповідних держав, що поставали на сучасній території України.

У результаті наукових пошуків вперше:

- досліджено способи використання Києворуської спадщини з метою поглиблення історичної пам'яті українського суспільства;

- проведена наукова реконструкція процесу актуалізації історичної пам'яті про Києворуську спадщину в умовах Козацької держави, самодержавної Росії, Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, радянської доби та часу української державної незалежності;

- показана роль наукової генеалогії та просвітництва у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь;

- обґрунтовано необхідність подальшого дослідження діяльності держави, суспільних інститутів з увічнення на загальнодержавному рівні пам'яті про першопочатки українського народу та його першої держави Руси-України та сформульовано практичні рекомендації для відповідних державних органів влади та органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань.

Подальший розвиток отримали:

- дослідження ролі державотворчої спадщини у формуванні історичної пам'яті українського суспільства

- з'ясування інституційних способів історичної пам'яті;

- положення щодо повсякденної свідомості різних суспільних груп;

- наукові погляди на сутність і механізми функціонування історичної пам'яті та залежності її збереження і функціонування від особливостей перебігу суспільних процесів;

- осмислення засобів репрезентації історичної пам'яті. Артикульовано вагомий потенціал політичної, культурної, суб'єктної спадщини Київської Русі, важливі з точки зору національної консолідації українського суспільства функції історичної пам'яті, політики пам'яті держави.

Уточнено:

- засади формування історичної пам'яті;
- поняття державотворення, націотворення, історичної свідомості;
- теоретико-методологічну базу для наукового осмислення феномену історичної пам'яті. На прикладі спадщини Київської Русі підсилено тезу про те, що суспільні уявлення про минуле були предметом цілеспрямованого конструювання та регулювання публічної репрезентації на рівні держави, та інших суб'єктів політики, суспільних груп.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що концептуальні теоретичні та методологічні підходи, апробовані в ньому, варто застосовувати для вивчення процесів розвитку українського суспільства, зміцнення історичної пам'яті для вдосконалення націотворення, державотворення, громадських інститутів, роботи органів державної влади. Основні положення, узагальнення і висновки роботи, зібраний фактичний матеріал можуть також використовувати для підготовки підручників, навчально-методичних посібників, навчальних програм з історії України, краєзнавства, політології, а також здійснення просвітницької діяльності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації знайшли відображення в доповідях та виступах автора на восьми Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, серед яких: Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні тенденції розвитку української науки». (Переяслав-Хмельницький, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку (Одеса, 2018); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (Тернопіль, 2018); Всеукраїнська наукова конференція «Сучасні тенденції розвитку української науки» (Переяслав-Хмельницький, 2018); Міжнародна

науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (Київ, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики і сьогодення» (Одеса, 2018); Травневі наукові читання: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (Дніпро, 2018); XXXVI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 2018).

Публікації. Основні положення дослідження відображено у 29 публікаціях, з яких 1 індивідуальна монографія, 12 статей у наукових фахових виданнях України, 8 статей у зарубіжних виданнях та у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 8 матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів, 23 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (782 найменування), додатків (1 позиція). Повний обсяг тексту дисертації нараховує 467 сторінки, з них 396 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Аналіз стану наукової розробки проблеми доцільно здійснювати за проблемно-хронологічним принципом, виокремлюючи декілька основних тематичних груп наукових праць. Перша з них репрезентована дослідженнями, у яких розкрито питання наступності державності народу. Друга група історіографії складається з досліджень, присвячених проблемам історичної пам'яті. Характеристику історіографії дослідження доповнила історико – політологічні роботи у яких розглянута теоретичні аспекти політики пам'яті, а також використання засобів спадщини Київської Русі у її конструюванні.

Харектеристику історіографії дослідження варто розпочати з узагальнюючих праць, присвячених процесам національно – державного будівництва.

Серед українських вчених XIX ст. дослідження яких торкалися й питань державності та націотворення, варто виділити М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського. М. Драгоманов уперше серед українських дослідників підійшовши до розуміння феномену української нації, наповнюючи його державно – громадським звучанням, бачив даний процес як безперервний, який розпочався в епоху середньовіччя. М. Грушевський пропонуючи національний варіант історії, який відрізнявся від офіційного російського канону, державну та націотворчу традицію подавав у цілісності поступку та історичній тяглості початками з Київської Русі.

На рубежі XIX – XX ст. науковий інтерес до Київської Русі був підігрітий прагненням українського суспільства до формального статусу українських земель у складі імперії. Очевидно випадково заперечуючи тезу М. Грушевського про етнічну гомогенність Русі, відповідно були висунуті М. Костомаровим федеративна теорія, а В. Антоновичем ідейна лінія ролі «обласництва».

Як зазначив з цього приводу О. Толочко: в цей період відбулася українська «націоналізація» давньоруської історії [593]. Дійсно, праці М. Костомарова та М. Грушевського, як і більш пізніх науковців, були важливими для подолання імперських стереотипів та поновлення втраченої історичної пам'яті. Проте, дієвого імпульсу українській історичній науці, як й іншим процесам, принесло здобуття незалежності, яке дозволило в умовах політичного, суспільного та ідеологічного плюралізму об'єктивно підійти до розгляду непрості української історії, яка започатковувалась в княжому Києві.

В радянській час тема історії державотворення і націотворення на теренах України потрапила із зрозумілих причин на маргінеси дослідницького інтересу.

У 1920 – 1980 – і роки радянські історики в переважній частині підпорядковуючись інтересами пануючої на той час у СРСР марксистсько – ленінської ідеологічної доктрини, левову частину зусиль спрямовували на вироблення власних та заперечення інших теорій і концепцій походження Київської Русі.

Ними заперечувалася автохтонна концепція М. Грушевського, особливо напрацьоване в питанні про Києворуську спадщину в історичній долі трьох східнослов'янських народів. Представники радянської історіографії усіляко заперечуючи висновки М. Грушевського, стверджуючи, що він є фальсифікатором історії, який штучно та безпідставно, намагався пристосувати історію Київської Русі лише до однієї України.

З проголошення незалежності намітився відхід від попередньої, радянської традиції історіописання та перехід до теоретичного і методологічного плюралізму, що дозволило розширити дослідницькі горизонти. Проблеми ролі Київської Русі в етногенезі українців присвятили роботи О. Моця, М. Котляр, В. Ричка, О. Толочко, Р Іванченко, Л. Залізник.

Українська історіографія, ґрунтувалася на принципі наступності державності українського народу, визнавала факт успадкування традицій Київської Русі, пізнішими державними системами – Галицько – Волинською державою, Великого князівства Литовського, Козацької держави. В. Смолій, В. Степанков, О. Гуржій,

П. Сас, Т. Чухліб, В. Горобець переконливо довели, що серед принципів устрою державних форм були і успадковані від попередньої державності – право обирати влади і бути обраним, поняття «колективної волі».

Протягом досліджуваних років в Україні продовжував нагромаджуватися досвід організації науково-дослідницького, експертного, просвітницької роботи по формуванні історичної пам'яті. Вітчизняна історична наука виступала потужним інструментом впливу на колективні уявлення про минуле, формувала якісно новий науковий синтез, здатний задовольняти суспільну потребу у національному утвердженні, легітимації окремішності та самобутності української нації та історії. Зусиллями науковців колективів Інститутів НАН України та професорсько-викладацького складу кафедр історії України університетів створена ґрунтовна наукова база досліджень Києворуської доби.

Цьому сприяли вигідні умови для історіописання, що з'явилися. Для дискурсу стали можливими свобода історичної думки, вигідна політична кон'юнктура для переосмислення давнього минулого. Зростав суспільно-політичний інтерес до подій і явищ, які були визначальними в українській історії. Нерозривними ставали процеси розвитку історичної науки і формування української національної ідентичності, духовних цінностей. Водночас зберігалась проблема у підготовці історичних праць. Відразу з проголошенням незалежності, в Україні на хвилі політичної ейфорії з'явилася низка «аматорів-дилетантів» від історії, які фальшуючи події і факти створювали продукт сумнівної якості. Завдяки зусиллям фахівців вдалося повернути чимало постатей в українську історію. Персоніфікація подій і явищ ставала прикметною рисою історіографічного процесу. Для української історіографії власними ставали позитивні зрушення щодо тематики дослідження, методологічної багатоманітності, вихід на ефективні підходи, що визначались стосовно місця України в минулому. Найпліднішим для історіописання залишався системний конвергентний підхід, який би передбачив симбіоз різнобічних впливів на генезу державотворення, на соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків. Такий підхід обумовлений тим, що минуле українського народу не

співпадає із історичними процесами західноєвропейської цивілізації, як водночас, за низкою параметрів виходить за межі російської євразійської моделі [623, с. 711]. Пріоритетами на сучасному етапі вивчення історії залишались питання, пов'язані з етногенезом, державотворчими процесами. Крім того, відбувалося поступове «входження» української історії в світовий контекст. Українська історична наука напрацювала власну науково-дослідницьку версію історії України в її національно-державному вимірі. Щоправда на шляху обрамлення українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу були і певні труднощі, прорахунки. Українській схемі історії України протиставлялись російська, польська та інші схеми, котрі перебували у протиріччі і не відповідали одна одній, оскільки представляли у міфологічному образі специфіки українського історичного процесу. Відомо, що в переважній більшості країн світу в основу вивчення східноєвропейської історії закладались схеми домінуючих націй. Нагальним залишалось завдання перед історією України зайняти належне і атрактивне місце в уже практично поділеному світі всесвітньої історії [474, с. 3]. Водночас своєрідність геополітичного становища України диктувало уважніше і ретельніше вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясувати специфічні і загальні риси розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею України [623, с. 720].

Гостро поставала проблема соціокультурного рівня історії та історіографії. В 1990-і роки змінювалося їх сприйняття на пересічному і професійному рівнях. Почали з'являтися парадокси у історичному пізнанні, обумовлені кризою довіри до політико-історичних конструкцій. Докорінно змінювалися взаємини професійного наукового знання й масової історичної свідомості. Дані обставини підсилювали міфологізацію, а часом і оманливість масової історичної свідомості. Звичним явищем ставало маніпулювання образами минулого. Справедливо зазначили дослідники В. Смолій і Ю. Левенець, що історичне знання не встигає за потребами українського соціуму, а консолідація в суспільстві йде не на основі загальної історичної пам'яті, а на основі створення якихось групових емоцій за схемою: свій–чужий, і творить у масовій свідомості щонайменше дві «політичні

історії України ХХ століття», які будуються на історичній пам'яті мешканців різних регіонів України [547, с. 14].

Після здобуття незалежності в 1991 р. українська історична наука опинилася перед величезною проблемою. По-перше, значна частина історії України виявилась в більшій або меншій мірі перекручена радянською історіографією. По-друге, низка подій і явищ не знайшли в ній відповідного висвітлення. Україна опинилася в суцільній «білій плямі», бо метрополія не була зацікавлена в незручних для себе тем. По-третє, українська історіографія зазнала за сталінщини великих втрат, були репресовані найкращі історики, переважно наступність поколінь, в жорнах концтаборів зникли цілі історичні школи. По-четверте, Україна була позбавлена контактів зі світовою історичною наукою, через що сталося відставання в методичному забезпеченні досліджень на сучасному науковому рівні [151, с. 9]. Історична наука крок за кроком входила у світовий інтелектуальний простір.

На науковому рівні робились резонні уточнення початків української державності. Спростовувалась таким чином міфологема про те, що український народ не мав власної державності і мусив забезпечувати стабільність соціального розвитку за допомогою чужинців. М. Брайчевський зазначав на тому, що українська державність зародилась в епоху визрівання в наших предків феодальної системи відносин (II–IX ст. н.е.). Сучасна наука вважає Київську Русь спільним коренем державності трьох східнослов'янських народів. Але не слід забувати, що основною територією її формування послужила Середня Наддніпрянщина; білоруські та великоруські землі були втягнуті в той процес пізніше. Оформлення білоруського регіону (Полоцьке князівство) припадає на першу половину XI ст. «Старший брат» виявився наймолодшим за віком – парадокс, що виглядає досить повчальним [89, с. 30]. Протягом 1990–2000-х років вітчизняними дослідниками вибудовувався в цілому звитяжний образ Києворуської епохи, акцентувалася увага на тяглоті досвіду державності, зародження культурної традиції, правової думки тощо. В опублікованій в 2003 р. роботі В. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка, зазначалося що «за часів Київської

Русі, а це понад 3,5 століття (кінець IX – початок 40-х років XIII ст.), наша держава була однією з найавторитетніших в Європі, а Київ по праву вважався столицею Східною Європи. Цікава деталь: зарубіжні джерела називали Київську Русь «країною міст». У них процвітали високорозвинені й високоспеціалізовані ремесла, велася жвава торгівля на шляху з «варяг у греки», високого рівня досягла культура, зокрема містобудування. Як стверджують історики, коли у Києві та Чернігові були величні храми, у Польщі тільки-но починали будуватися маленькі молитовні. А літописання у Польщі виникло на 200 років пізніше, ніж на Русі, та й то латиною. «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім», велична Києво-Печерська лавра, Софія Київська, підготовлений князем Ярославом під назвою «Руська правда» кодекс юридичних норм та законів, «Устав князя Ярослава про церковні суди», Собор св. Юри у Львові, замки Луцька, Володимира-Волинського, Кременця, Кам'янця-Подільського та інші історико-архітектурні шедеври – все це величні пам'ятки героїчної української культури, які не лише не поступалися європейським аналогам тієї епохи, а й були невід'ємними складовими європейської культури. Це визнаний у світі факт»[323, с. 70].

Звернення науковців до проблеми формування української нації майже завжди виводив їх на роздуми про історичні особливості формування інститутів влади, суспільної ієрархії. В опублікованому матеріалі у 1999 р. у виданні «Хроніка 2000» відомий історик Я. Дашкевич висловив слушний погляд стосовно передумов складання окупаційного статусу України: «У ті історичні періоди, коли Україна була справді незалежною або відносно самостійною в автоматичному режимі (княжа Русь-Україна – об'єднана або поділення на окремі уділи...) інститути влади, владні структури та суспільна ієрархія були... залежні передусім від близькості Великого кордону. Кордону між європейською та азіатською цивілізаціями, між осілим та кочовим способом господарювання. Залишаючись в принципі європейським суспільством, Україна прийняла чимало азіатських елементів духовної і матеріальної культури, військово-адміністративної системи тощо, бо Великий кордон не був непрохідним бар'єром, а своєрідним двостороннім фільтром. Ця обставина склала на Україну специфічний відбиток

феномена прикордонного способу життя. Відповідно до цього владні структури не могли бути до кінця європейськими, так само і, цілком певно, не були, азіатськими. Україна в періоди необмеженої та обмеженої самостійності утворювала відповідно до кожночасної геополітичної ситуації свої питомо власні владні інститути та структури, недорозвинені порівняно із західноєвропейськими та з перевагою військових елементів над цивільними. Феномен прикордонного життя відбився, зрештою, в самій назві: Україна – край на межі між європейською цивілізацією (як її найдалі на схід висунений форпост) та азіатською[197, с. 385].

Вітчизняна наука переважаючим залишалася сприйняття Київської Русі як донаціональної середньовічної держави, яка була населена східнослов'янськими племенами, або праукраїнцями. Підкреслювалася некоректність з суто наукової точки зору говорити про існування українського народу за часів Київської Русі. Дослідник В. Ричка з цього приводу зазначив: «на моє переконання, сучасні європейські народи з'являлися тоді, коли виник їхній переклад Біблії національною мовою. Таким чином, про українську націю можемо говорити лише з появою Пересопницького Євангелія (перший із відомих перекладів Святого Письма на староукраїнську літературну мову середини XVI ст). Водночас саме поняття «Україна» з'явилося ще в XII столітті»[231].

Цю саму точку зору підтверджує і відомий канадський вчений українського походження В. Шаян. «Мусимо стверджувати, – пише він у своїй фундаментальній праці «Віра предків наших» (1987 р.) – основний факт, що вся наша старинна історія була втрачена з приходом християнства. Залишилися лише її дрібні сліди в самих хроніках християнських монархів, які для слави династії княжого роду не могли не згадувати про їхніх предків, що княжили перед Володимиром на імперському престолі Києва»[672, с. 466]. У цій ситуації лише чудом збереглася найвидатніша пам'ятка нашої старовинної культури «Слово о полку Ігоревім». Але фахівці розуміють, що художній твір такого ґатунку не міг з'явитися на пустому місці, що в нього були історично значущі попередники.

Вітчизняні історики здебільшого толерантно намагалися протистояти маніпулятивним технологіям, фальсифікаціям російської історичної науки.

Відповідно формувалася однозначна думка стосовно проблем витоків української нації, хронології початків державної історії України, інтерпретацій поняття «України», термінів Київська Русь і Древня Русь. Водночас дехто з фахівців за інерцією радянських часів продовжував відстоювати вже сумнівні істини та наполягати на тому, що за часів Київської Русі в її межах не існувало праукраїнського етносу. Цікаво, що навіть російські історики від цієї теорії відійшли, намагаючись повністю монополізувати своє право на цей історичний період.

Українські вчені розв'язували також важливе завдання – деконструкцію мегаміфу східнослов'янської єдності. Незважаючи на величезний масив новітніх історичних досліджень, в яких розвінчувалася хибна сутність цього історико-ідеологічного дискурсу, він й досі не виключений з вітчизняного інтелектуального дискурсу й продовжував експлуатуватися у політичних маніпулятивних технологіях, в тому числі зовнішнього характеру[783, с. 74]. Це проектувалося на масові уявлення, консервувало імперсько-радянський погляд на минуле України. Аморфність офіційного канону у репрезентаціях спадщини Київської Русі уповільнювало процес національного самоусвідомлення українців.

Після 1991 р. було сформовано ряд нових та експлуатувались старі міфологеми та стереотипи, за допомогою яких в історичній пам'яті українців утримувався образ східнослов'янської єдності. Завдяки зусиллям вчених було напрацьовано солідний доробок, який залишався остатнім для викриття міфологічної сутності конструкту східнослов'янської єдності. Проблемою залишався великий розрив між науковим знанням та колективними уявленнями, в яких доктрина єдності закорінена у вигляді усталених міфологем і стереотипів. Подолання цього розриву бачилось складним завданням. Його реалізація потребувала осмислених та цілеспрямованих зусиль, передусім в межах державної політики пам'яті. Об'єктом деконструкції, мали стати такі групи міфологем:

Перша група була пов'язана із спадщиною Київської Русі і закріплена в історичній пам'яті українців у вигляді такого набору взаємопов'язаних

міфологем: Київська Русь – перша Російська держава; після монголо-татарської навали ця держава збереглася спочатку як Володимиро-Суздальське князівство, потім Велике князівство Московське, а згодом як Російська імперія із столицею у Санкт-Петербурзі; Російська держава, а не сучасна Україна, є прямою наступницею Київської Русі; спадок Київської Русі, як династичне право на її землі, належить великоросам та їх правителям – Рюриковичам; Російське православ'я бере початок від хрещення Русі у 988 р. Викривлення колективних уявлень про приналежність спадщини Київської Русі трансформовано у низку історичних стереотипів: Київську Русь заснували росіяни; Київська Русь – материзна (колиска) всіх східних слов'ян; Київ – мати російських міст; Київська Русь – спільний період історії українців, білорусів і росіян; єдність православного світу («Світоруської землі») з центром у Москві є непорушною; Москва – Третій Рим; українська історія – частина російської національної історії; єдність росіян і українців за принципом «одна мова – одна культура – одна віра – одна Церква» – історична даність тощо. Друга група міфологем сформована в межах доктрини єдиної «давньоруської народності» як спільного предка східнослов'янських народів. Її ідейні та історіографічні витoki заховано в надрах парадигми «давньоруського народу» («єдиної руської народності», «триєдиноруськості»)[783, с. 77-78]. Як зазначає Л. Залізник, концепція «давньоруської народності» стала результатом пошуку модернізованих неоімперських історичних схем, які б надавали легітимності імперській експансії царської, а пізніше більшовицької Росії у Східній Європі.

Можемо погодитись з М. Стріхою, що додатковим чинником, що зумовлював живучість і навіть самовідтворюваність імперської історичній міфології в сучасній Україні, було збереження високих адміністративних позицій на кафедрах багатьох ВНЗ (особливо на Сході й Півдні держави), і навіть подекуди в інститутах НАН України рядом істориків з виразно пострадянським (або ж панславистським) мисленням, які далі тиражували давні міфи й ідеологічні кліше не лише на рівні масових комунікацій, але й «наукових» праць. При цьому вони одержують активну підтримку з боку різноманітних структур Російської

Федерації[562, с. 47-55]. Слід зазначити і те, що ідея «слов'янської єдності» залишалась досі складовою сучасного російського політичного та інтелектуального дискурсів. Вона втілювалася у новітні політичні проекти, обговорювались на різних експертних майданчиках тощо. Справедливо зазначав Е. Кінан, що «однією з сучасних модифікацій міфу про «київську спадщину»... є дивовижна нездатність росіян – у багатьох випадках, гадаю, цілком щира – визнати вмотивованість претензій українців на власну національну ідентичність...»[284, с. 188]. Цю думку поділяв відомий британський дослідник Е. Вілсон: «Доки ототожнення «Русі» та «Росії» не перестане бути загальноновизнаним, доти сучасні росіяни приречені переживати екзистенційне відторгнення при кожному зіткненні з українською історіографією. У них також зберігатиметься викривлене розуміння власного походження. Однак найважливіше є те, що вони й далі матимуть труднощі зі сприйняттям політичної реальності – існування незалежної української держави»[120, с. 43].

В Україні занадто повільно відбувалася модернізація образу національної історії. Державна політика часто недостатньо ефективно орієнтувалася на завдання формування адекватних уявлень громадян про історію заселення українських земель. Не було створено образу історії, прийняттого для всіх громадян, здатний об'єднати територіальний та етнічний принцип побудови української держави, консолідувати поліетнічне суспільство на основі спільного усвідомлення національної історії. Результати соціологічних опитувань свідчили, що громадяни України мали надзвичайно розпливчасті уявлення про походження українців як етносу та нації[615, с. 235]. На рівні колективної пам'яті фіксувалася окремішність та безперервність історичного поступу українців, тяглість державотворчого процесу. «Коли тепер знову повернемося до українського світу, відразу побачимо всю різницю: нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «наново». Ось тут лежить головна причина хронічної політичної незрілості українського суспільства», – зазначав історик І. Лисяк-Рудницький.

Його оцінка влучно характеризувала стан історичної пам'яті українців. Він вказував на те, що відчуття тягlosti та глибин пам'яті українців було слабким у порівнянні з народами ряду інших європейських країн. Історична пам'ять українства виявилась поверховою і незаглибленою. Нестійко поставали у колективній пам'яті уявлення про тисячолітні традиції української державності. Непослідовністю відзначалися інтерпретації вузлових сюжетів національної історії. Часто з них випадала спадщина Київської Русі. Відповідно часто уявлення про новітню історію України формувалися у відриві від її прадавнього і ранньомодерного періоду. Історіографічний дискурс України пропонував історичні події, постаті, місця як знакові, важливі, ключові для народу, держави, які відігравали роль певного канону, що у свою чергу складав підґрунтя ідеологічних конструкцій, покликаних впливати на свідомість формувати та спрямовувати її у заздальгідь визначеному напрямі. Історія по мірі можливості долучалась до виконання цілком конкретних і зрозуміло легітимаційних завдань: «узаконювала» державність, націю, групові і спільнотні інтереси.

Україні майже вдалося розірвати традицію зливання з образом іншої держави (Росією) та знайти шляхи розв'язання власних національних інтересів. Слід зазначити, що історія Київської Русі залишалась не актуалізованою належним чином. Попри активізацію він не мав стабільно поступального розвитку, і відновлювався найчастіше на піку активності російської пропагандистської машини. На початку 1990 років до читацького загалу потрапляло чимало історії Київської Русі, які вибудовувались на основі дослідницьких схем, у яких переважали патріотичні устремління авторів утвердити самостійність та незалежність України. Як зазначав О. Кудін: «Навіть деякі історики, саме покликання яких бути безпристрасними літописцями і описувачами перевірених і вивірених фактів і подій минулого (та і сучасного), договорюються до того, що Україна започаткувалася ще до гуннів, а вождь гуннів Атилла, в їх тлумаченні зовсім не Атилла, а український козак Гатило. Та і Київську Русь починають зображувати, як період розквіту самостійної України[330, с. 57-58].

Такі історії здебільшого ускладнювали ідентифікацію та посилювали недовіру до минулого. Водночас, сюжети, які стосувались Київської Русі, здебільшого носили об'єднуючий характер. Під час опитування в 2006 р. Центром Разумкова жителів Заходу України з питання: «Україна – єдина наступниця історії та культури Київської Русі» – 46% відповіли позитивно[659, с. 3].

В Україні повільно формувалася прийнятна модель спільного погляду на історію. Суспільство послуговувалося застарілими розуміння того, чим, власне, є історія. Заведеним було вважати, що вона мала не просто давати знання про минуле, а слугувати легітимації теперішнього й вироблення суспільної стратегії щодо майбутнього. В основі такого ставлення до історії лежав позитивістський спосіб мислення. На переконання львівського історика Я. Грицака: «... історія, якщо вже заходить мова про її суспільну функцію, має бути не вчителькою, а вихователькою. І повинна вона давати не уроки, а поради». Автор пропонував ряд концепцій, які покликані утвердити сучасну українську історичну науку. Передусім, на його думку, вона мала переглянути саме поняття, чим сьогодні є українська нація[179, с. 29]. На жаль, історія, у тому числі Київської Русі, мало кого цікавила сама по собі. Вона стала піар-відмичкою в руках політиків, які прагнуть легітимувати свої «монарші» повноваження церковників, які досі не визначились з авторським правом на «спадщину Володимира», зрештою – містифікаторів від музейної науки, чиї вчинки неможливо виправдати жодними благородними мотивами.

Вітчизняні фахівці, досліджуючи феномен історії, та її ролі у соціокультурному розвитку суспільства у більшості переконані, що українці демонстрували неготовність незаангажовано подивитись і сприйняти свій історичний поступ, засвоїти історичну спадщину. Філософ П. Саух, з цього приводу зазначав: «українці продовжували боротися зі своєю історією, а отже, і зі своєю пам'яттю. Як і колись, намагалися знайти, а ще краще, дочекатися від владного перста вказівки на єдино правильний кут зору, єдино правильне бачення нашої історії». На жаль, від самого початку української державності вченим та

освітнім мужам не вдалося обрати справді цивілізовані мету і напрямки відновлення нашої історії та викладання її як освітньої дисципліни[521, с. 21].

До формування моделі спільного погляду на історію, долучався Український інститут національної пам'яті. В 2007 р. ним було започатковано всеукраїнську акцію «Єдина держава – спільна історія», якою передбачалося створення єдиного базового підручника історії. Він мав подавати так історію молодому поколінню, щоб «наші діти і онуки пройнялися любов'ю до України і щоб вони вирости патріотами України[680, с. 12]. За І. Юхновським створення спільної історії мало включати «ті моменти в часі й просторі, де нація, на базі якої утворена держава, виглядала дуже достойною, дуже детально розписувати, а моменти, коли нація програвала, була нікчемною, в канонічній історії розписувати менше»[680, с. 14].

В досліджувані роки деконструкція масових уявлень про прадавню та ранньомодерну історію України відбувалося набагато повільнішими темпами, в тому числі, через шартукульованість цього завдання в рамках державної політики пам'яті. Між тим саме уявлення про «коріння» було принциповим в контексті формування національної ідентичності[763, с. 73]. В цьому аспекті питання приналежності історико-культурної спадщини Київської Русі залишалося наріжним каменем вітчизняної історії. Водночас недоформованість уявлень про зв'язок між Київською Руссю та сучасною Україною в історичній пам'яті сучасних українців залишалася характерною ознакою[763, с. 74]. За твердженням З. Когута, «привласнення» українцями київської спадщини дозволило б дати відповіді на фундаментальні питання «Чи є українці і росіяни одним народом?... Чи українці справді окрема нація – вчора і нині?... Що таке Росія? Що таке Україна? Які історичні взаємини між ними склалися?».

Прорахунки в історичній політиці спричинили певні перекоси концептуального плану і у сфері досліджень. Хибною виявилась концепція віктимної історії – народу жертви. Бракувало досвіду відбору компромісних стратегій репрезентацій минулого. Акцент на втратах України і українського народу залишався переважаючим. Мало місця займали позитивні моменти

вітчизняної історії. Дані обставини шкодили міжнародному іміджу України. Дослідник А. Портнов справедливо підкреслював, що «Україна повинна дати чіткий сигнал світовій спільності, що вона не лише бачить себе жертвою будь-кого – імперій, комунізму, татаро-монголів, а що вона готова до поррахунку з минулим. Це важливо тому, що, по-перше, дозволить нам набагато комфортніше, з більшим моральним правом реагувати на дуже часті антиукраїнські публікації на Заході, в яких жахливо спотворюються історичні факти»[473, с. 53-54].

Українським історикам доводилося робити навіть історіографічний прорив у поверненні собі історії Київської Русі. Про наслідки «неуважного» ставлення на рівні держави до проблеми історії Київської Русі, цілком об'єктивно зазначав В. Ричка: Вкотре доводиться наголошувати на тому, що історія Київської русі почалася в Києві – не в Новгороді і не в Ладозі. Це дає підстави говорити про те, що історія України сягає своїми витокami щонайменше X століття. Творцями цієї держави були різні за етнічним походженням люди, зокрема й варяги – це варто цього соромитися. До речі, столиця могла постати тоді й у Переяславі чи Чернігові, але сталося так, як сталося – Київ став другим після Константинополя центром східноєвропейського світу. Потім його славу привласнили Володимир і Москва. Дати їм відсіч тоді не було кому. Ідея перетворити Київ на новий Константинополь або Другий Єрусалим, а Русь – на справжню християнську державу припала до душі Володимиру Великому, але втілив її Ярослав Мудрий, його син. В цьому була його місія. За правління Ярослава Мудрого було збудовано Софійський собор, монастирі Святого Георгія і Святої Ірини, які повторюють архітектуру Константинополя. Москви за тих часів ще навіть не існувало – вона з'являється лише у XII столітті. Сьогодні Росія вважає історію Київської русі своєю спадщиною. За твердженням росіян про те, що Володимир Святий є «русским князем», стоїть багатолітня історіографічна та ідеологічна боротьба. Ще з XV століття їхні книжники-історіографи писали про те, що Русь-Росія починається у Києві, а всі московські князі є спадкоємцями київських. Особливо сильною ця течія була у XVIII столітті – тоді багато українців, які перебували на службі в імперії, радо погодилися з таким трактуванням.

Наприклад, викладачі Київської Академії прийняли цю теорію одразу після поразки Мазепи. Зрештою росіяни самі себе переконали. Насправді ж тут мала місце підміна понять. Завдяки цій ідеологічній традиції сьогодні вони можуть дозволити собі стверджувати, що хоча Київ і не є російською землею, його спадщина належить саме їм. Росіяни вважають, що в них був лише один князівський двір, який переїхав з Лагоди до Новгороду, а звідти – до Києва. Потім, мовляв, все населення переїхало з Київщини на Московщину. Але ж археологія не підтверджує такого масового переміщення людей! Як і тепер, головними ідеологами цих теорій в Росії виступали церковники. Сьогодні Патріарх Кирил говорить слова, які беруть з душі росіян, але вони не мають під собою правдивого підґрунтя. На жаль, у нас просто не було кому голосно й авторитетно сформулювати тезу про те, що київська Русь – це спадщина України. Вперше про це почали говорити лише в ХІХ ст., і зробив не Михайло Грушевський. Саме він запровадив до наукового вжитку поняття Україна-Русь (не випадково його фундаментальна праця має промовисту назву «Історія України-Руси»). Нині історію Київської Русі вивчають у всьому світі, навіть в Японії та Австралії. Я спілкувався з багатьма закордонними журналістами і можу сказати, що вони щиро дивуються й не можуть зрозуміти, на чому ґрунтуються слова Путіна про те, що Володимир хрестив не Київ, не Україну, а Росію. Історія Київської Русі – це наша історія. Маємо постійно всім про це нагадувати»[231].

Вітчизняними фахівцями напрацьовані форми і методи, за допомогою яких можна було утверджувати україноцентричну візію ключових сюжетів прадавньої та ранньомодерної історії України. Ю. Зерній пропонувала утверджувати наступні історичні україноцентричні образи національної історії:

Україна має свою неповторну історію. У росіян, українців та білорусів – відмінний історичний шлях. «Общеруської» історії не може бути, як немає «общеруської» (давньоруської) народності; українці, білоруси та росіяни мають окрему та відмінну історико-культурну спадщину, хоча й переплетену; Київська Русь – перша протоукраїнська держава; за своєю цивілізаційною приналежністю Київська Русь – європейська середньовічна держава; Київська Русь продовжила

своє існування на українських землях як Галицько-Волинська держава, а згодом Литовська Русь; українці, як й інші європейські етноси, зародилися в ранньому середньовіччі (за М. Грушевським у IV-VI ст.); українське православ'я бере початок від Хрещення Русі у 988 р. князем Володимиром (на противагу концепції РПЦ, яка позиціонує себе в якості єдиної канонічної Православної Церкви для всіх східних слов'ян)[763, с. 80-81].

Фахівці розробляли проблему шляхів впровадження нового нарративу про минуле. Більшість їх схилились до думки, що спроби зробити це механічним шляхом не матиме результату, оскільки викличе спротив частини суспільства. Як зазначала Л. Герасименко, загальнодержавний проект національної ідентичності мав визріти у часі[147, с. 126]. Вчені були переконані, що проблема «лікування» національної ідентичності мала відбуватися еволюційним шляхом. Для цього потребувалась копітка робота по вимиванню віджилих, анахронічних історичних міфем, їх де актуалізації [530, с. 51-61]. Зверталась увага на необхідність забезпечення етноцентристського фокусу у підходах до минулого, включення історії етноменшин до загального українського історичного нарративу, віднайдення оптимального балансу, який би, з одного боку, не допустив розмивання етнокультурної основи історичної пам'яті, а з другого – сприяв би усвідомленню національної історії як перманентного процесу взаємодії та взаємовпливів культур різних етнічних груп. Пропонуючи вихід з «кризи історичної пам'яті», історики сходились на тому, що колективна пам'ять українців потребувала вивільнення від величезного масиву імперського радянського минулого, який стримував процес національного самоусвідомлення громадян України.

Українські дипломати та історики дипломатії при формуванні концептуальних засад міжнародних відносин, підготовці аналітичних матеріалів повертались до процесів, що відбувалися в IX–XIV ст. Історичні сюжети дозволяли більш об'єктивно сформулювати політичну складову двосторонніх відносин, підкреслити їх символічну складову, тяглість процесів тощо. В. Литвин в роботі «Тисячі років сусідства і взаємодії» (К., 2002), розмірковуючи над

історичним досвідом українсько-польських відносин, зазначав: «найдавніше минуле наших народів ховається в глибокій імлі. Ми мало що знаємо про взаємовідносини перших Рюриковичів і перших Пястів. Тим не менш, уривчасті відомості з літописів і хронік дають можливість зробити висновки, які переконливі для багатьох. Слідом за польським істориком В. Серчиком ми можемо твердити, що Польська держава і Київська Русь в X і XI століттях знаходилися майже на однакових щаблях розвитку. Конфесійні відмінності не відігравали жодної ролі у відносинах між ними. Не входили в розрахунок будь-які національні конфлікти, різниця в політичному устрої, відмінність традиції тощо. Союзи або збройні сутички мали цілком іншу підкладку: сімейні чвари (з яких виникли збройні експедиції на Русь Болеслава Хороброго або Болеслава Сміливого), бажання захопити територію з невизначеним політичним статусом (наприклад, суперечки навколо червенських градів)»[352, с. 6]. Зовнішньополітична служба України розглядалася як така, що мала давні традиції, засновані передусім на дипломатичному досвіді Русі-України. Києворуська держава підтримувала активні відносини з Візантією, Святим Престолом, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, Францією, скандинавськими державами.

Повернення до витоків державотворення зумовлювалося і тим потужним антиукраїнським наступом, що відбувався з боку Росії. За слушним визначенням вітчизняних науковців, путінська Росія претендує не тільки і не стільки на українську територію, не лише прагне повернути в українців комплекс малоросів, а й претендує з допомогою фальсифікацій і старих вітряків вигідної брехні на нашу історичну пам'ять і багатотисячну українську історію[649, с. 10].

В 2000-і роки у контексті українсько – російських відносин приверталась увага до постаті Володимира Великого. Політичні пріоритети традиційно відображали проблеми минулого, а також збірні персоніфіковані образи. Особливо послуговувалося цим російське керівництво. Ім'я конкретної історичної особи з'являлося у промовах, які спрямовувалися на запитану в російському суспільстві тематику про спадщину Київської Русі.

Друга група історіографії складається з дослідження, присвяченим проблемам історичної пам'яті.

Їх початок відбувався з завершенням епохи «історизації буття» у ХІХст. коли в роботах О. Конта, Г. Гегеля, Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, К. Маркса було розкрито механізми впливу минулого на способи мислення та соціальні структури. Поява, завдяки зусиллям В. Дільтея історичного методу в теорії пізнання, утвердила переконаність в правильності ідеї про те що соціальні, політичні системи, як і живі організми, стають тим, чим вони є, в результаті прогресивних трансформацій у часі, що будь – яка сучасна форма несе в собі пам'ять про попереднє буття. На початку ХХст. з епохою модернізму постала проблема вивчення механізмів соціальної пам'яті. У 1925 р. звернувся до проблеми французький соціолог М. Альбвакс у роботі «Соціальні рамки пам'яті». Він першим з'ясував, що «простір», «час» і «колективна пам'ять» взаємопов'язані. Пізніше англійська дослідниця Френсіс Ейтс у роботі « Мистецтво Пам'яті», аналізує мистецтво пам'яті, взаємозв'язок її з простором, форм репрезентації. Семитомне дослідження П. Нора «Місця Пам'яті» узагальнило напрацювання попереднього періоду. До аналізу історичної пам'яті зверталися у роботах соціологів, філософів, культурологів.

В Україні історична пам'ять, стала дослідницьким полем інтелектуальної історії лише на початку 2000-х років. Зростання інтересу до проблеми очікувано збіглося в часі з поживавленням історичної політики за президенства В. Ющенка. Протягом першого десятиліття 2000-х років в Україні сформувався доволі стійкий інтерес до проблеми. Крім політичного чинника, інтерес підігрівався і тією обставиною, що українське суспільствознавство все більше входило до світового наукового простору, де дана проблема вже утвердилася, як респектабельний дослідницький напрям. В Україні з'являлися публікації різного формату від аналітичних заміток до об'ємних монографій у яких досліджувалися різні аспекти функціонування історичної пам'яті. Відмітною рисою історіографії проблеми стало те, що поряд з академічними і вузівськими істориками, цією проблематикою активно займалися представники інших галузей знань: політологи, етнологи,

філософи, соціологи, завдяки чому значно розширився горизонт уявлень про її сенси, суть, місце, форми тощо.

Одним з перших серед істориків звернувся до історичної пам'яті Г. Касьянов, який заглиблюючись в проблеми епістемології, розглянув низку аспектів пов'язаних з становленням «студій пам'яті» у західному суспільствознавстві, проаналізував наявні визначення «історичної пам'яті».

Важливі підходи до з'ясування сутності історичної пам'яті викладені у змістовних працях І. Колесник, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, А. Киридон, О. Удада, В. Солдатенка, О. Любовець, В. Масненко, Л. Зашкільняка, Д. Веденеєва, Я. Калакури, Н. Яковенко. Зокрема за визнанням Н. Яковенко історична пам'ять – це міф, сфабрикований підручниками та популярною історією[401, с. 295]. Історична пам'ять за традицією належала до феноменів свідомості тому була об'єктом вивчення психологів, соціологів, культурологів. Дослідники вивчали зміни сенсів історичної пам'яті в українському суспільстві. Приходило розуміння, історичної пам'яті як властивості соціальної групи, спільноти, нації і держави. Історична пам'ять українського суспільства безпосередньо пов'язувалась з якістю суспільного життя та з найближчими перспективами[357].

Крім того, вивчалися об'єднавчі ознаки, пам'яті. На думку історика О. Моці, у ситуації, в якій опинилася Україна за початків незалежності, постала потреба перемонтувати стару «історичну пам'ять», виготовлену в кабінетах партійних керівників[403, с. 295].

Істориками виявлялися прорахунки у формуванні історичної пам'яті. На думку Ю. Шаповала, однією з небезпек українського історіописання являлось те, що у поле суспільної уваги потрапляли переважно ті події і факти, що мали роз'єднувальний потенціал. Зокрема, гострі дискусії і маніпуляції відбувалися саме навколо трагічних сторінок української історії[47].

Ключовою темою в історичній пам'яті був регіоналізм. В українському суспільстві протікала підігріта політиками боротьба за ідентичність мешканців окремих регіонів: Донбасу, Закарпаття, Центральної України. Відповідно

реанімувались версії регіоналізму історичної пам'яті. За переконанням В. Панченка, «регіональні версії роз'єднують, а об'єднує національна версія, пантеон героїв», спільні цінності, і можливо, спільні уявлення про головні історичні події. На думку історика Т. Чухліба, якщо ж у рамках однією держави можна говорити тільки про регіональні версії пам'яті, отже, однієї держави або нації немає»[357].

В Україні протягом років державної незалежності, відбувалося насаджування поняття про національну пам'ять як про виключно резервуар історичних трагедій і лише негативних подій. Як результат, поза увагою залишалася пам'ять про здобутки в царині державотворення, боротьби проти іноземного поневолення. Певну провину за дану тенденцію несли і вітчизняні історики, частина яких послуговувалась концептами діаспорної історіографії, які часто відзначалися політичною заангажованістю і були породжені атмосферою міжблокової воєнно-політичної конфронтації доби «холодної війни». Таким чином, у масову свідомість закарбовувались (або активізовувались маніпулятивними прийомами доволі міцно забуті) саме конфронтаційні, дразливі уявлення про минуле. Відбувалося «вимивання» із масової свідомості чинників, які найбільш результативно формували повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звернення предків. І. Гирич і Ю. Шаповал вказали й на культурно-цивілізаційний контекст проблеми: «Ставлення до тези про переосмислення свого минулого залежало від ментальнісного цивілізаційного вибору нації. Перебування на межі двох світів: хліборобського і номадного, європейського і азійського – наклало відбиток на історико-культурні уподобання українців[151, с. 6].

Вченими з'ясовувалися наслідки впливів деструктивних факторів на формування історичної пам'яті. На думку Д. Веденеєва, до таких факторів відносилися:

– ситуативний, кон'юнктурний характер формування політики національної пам'яті, в основу якої не було покладено прийнятних для суспільства, науково обґрунтованих, закріплених у нормативно-правовому відношенні принципів і настанов з розробки та реалізації політики національної пам'яті як комплексу

заходів, що розробляються і здійснюються органами влади (за участю об'єднань громадян) з метою формування історичної свідомості через систему засобів масової інформації, освіти, науки, культури, комемораційної діяльності тощо;

– відсутність чітко артикульованої загальнодержавної доктрини (концептуального бачення) перспективного суспільного розвитку («національної ідеї») як базового документа, що визначає і пріоритети політики національної пам'яті;

– наявність суттєвих регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, різкого соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, що призвело до ерозії надособистісної (громадянської) свідомості на користь акцентування етнічної, регіональної, корпоративної ідентичності;

– зниження якості життя значної частки громадян, занепад доступної культурно-освітньої сфери;

– відсутність привабливої, гнучкої політики у сфері міжнаціональних відносин та по лінії центр – регіони, незадовільне фінансування програм мовно-культурної інтеграції корінних неукраїнських народів в українську громадянську націю;

– підміна (особливо у 2005–2009 рр.), державного курсу на формування української громадянської самоідентифікації нав'язуванням жорсткого етнонаціоналізму або певних регіональних версій тлумачення історії України як основи міфологізованої ідеології; по суті, насаджувалося поняття про національну пам'ять як про виключно резервуар історичних трагедій і лише негативних подій 1918–1991 років. Так, пропагуючи «історичні ініціативи» Президента України В. Ющенка, науковці доходили до того, що на сторінках дисертацій та солідних видань усерйоз пропонували: «у національній свідомості має вибудовуватися історичний символічний ряд: Батурин–Крути–Голодомор–УПА», якому належить стати «держалом гордості за добутою дорогою ціною незалежність»;

– вплив на формування та функціонування конфліктного характеру моделей пам'яті (передусім «української радянської» та «української національно-громадянської» моделей), відсутність у певної частини населення усвідомленої

громадянської самоідентифікації або перевага локальної ідентичності над загальнодержавною;

– недостатній рівень розвитку фахової дослідницької діяльності, помітне погіршення її теоретико-методологічного рівня та суспільної відповідальності тих, хто розробляє історичну тематику, за науковий рівень своєї творчості;

– помітне зменшення обсягу навчального часу, який відводиться на вивчення історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, серйозні методичні проблеми викладання історії у загальноосвітній школі, зокрема – вплив на зміст викладання вітчизняної історії (та навальної літератури) регіональних уподобань та історичних міфів тощо[112, с. 25-26].

В академічному середовищі теоретичний горизонт питань, пов'язаний з історичною пам'яттю, постійно розширювався, вводилися нові категорії, методологія, а завдяки роботі ЗМІ це питання актуалізувалося у масовій свідомості. Вітчизняним історикам вдалося подолати цілу низку недоліків в осмисленні Києворуського минулого, розробити окремі гострі проблеми, які раніше не були у полі зору. Цій справі сприяла і обставина прилучення вітчизняної історичної науки до європейського та світового історіографічного процесу.

Історики приступили до розгляду та аналізу різних моделей пам'яті, які формувались і мали місце на Україні. Крім того, розпочався пошук загальних підходів до вивчення історії пам'яті. Шукаючи вододіл між спільною пам'яттю і пам'яттю окремих етнічних груп, фахівці, зокрема В. Кривошея пропонував при вивченні історії національної пам'яті використовувати поділ на своїх і чужих, свою і чужу пам'ять. Він також зазначав на тому, що в питанні часу Хрещення підкреслювалась етнічна окремішність[328, с. 26-27]. Таким чином, можемо стверджувати, що історія проведення політики пам'яті на українських землях сягає киеворуського періоду. В роботах вітчизняних істориків також характеризувались особливості проявів історичної пам'яті, аналізувалися стереотипи пам'яті, комеморації як способів об'єднання спільноти. Вивчався зарубіжний досвід узагальнення досвіду дослідження у сфері пам'яті

Європейського Союзу, Росії, Франції, США, фахівцями визначались завдання створення моделі історичної ідентифікації громадянства України, яка б передбачала, по-перше, встановлення континуїтету минулого-сучасного-майбутнього, де минуле повинно задовільно пояснювати сучасне і майбутню перспективу, а по-друге, вибір або наголос на цінностях, близьких більшості її населення[240, с. 49]. Вітчизняні історики практично були солідарними у визначенні мети формування національної пам'яті. Ні в кого не викликало застереження в тому, що національна пам'ять виступає динамічним засобом розвитку самоусвідомлення, збереження і творчого використання історичного досвіду та цивілізаційної спадщини, плекання кращих рис традиційної ментальності нації, забезпечення спільної державницької, громадянської та продуктивної діяльності етносів України, об'єднаних в українську націю.

Історичною наукою визначено зміст політики національної пам'яті Української держави. Так, Д. Веденєєв зазначав, що зміст даної політики становлять цілеспрямовані, унормовані з конституційно-правового погляду, науково обґрунтовані зусилля держави й суспільства, спрямовані на виявлення, збереження, утвердження у суспільній свідомості пам'яті про найбільш значущі для відтворення й життєдіяльності політичної нації події та процеси минулого в інтересах суверенного державотворення і цивілізаційного поступу[113, с. 40].

Істориками розглядалася проблема пам'яті як аналітичної структури. Історик І. Колесник зазначала на тому, що пам'ять – не даність, а концепт й постає як соціальний, а не індивідуальний феномен, слугує засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства. Фахівці сформували бачення механізму конструювання культурної пам'яті. Даний процес ними розглядається як творення образів минулого відповідно до потреб сучасності. Модель дії пам'яті включала в себе такі складові: відбір імен, постатей важливих для ідентифікації соціальних груп; вибір подій чи періодів фаворитів; вирізнення поворотних точок, осьових етапів та етапів в минулому[297, с. 20].

Проблематика історичної пам'яті займати важливе місце в цілому ряді часописів, збірниках статей. Активно почали видаватися твори мислителів

зарубіжжя та переклади праць іноземних авторів. Відбувся ряд конференцій, круглих столів і симпозіумів, присвячених обговоренню теоретичних проблем пам'яті та політики пам'яті (міжнародна наукова конференція «Геополітика, примирення та пам'ять» (5–6 грудня 2008 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; співорганізаторами заходу були посольства Польщі та Франції в Україні); міжнародна конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» (назву для якої запозичено в рецензованого випуску «України модерної»), що відбулася 3-4 листопада 2010 року у Києві (співорганізатори – видання «Україна модерна», «Abimregio», Фонд імені Гайнріха Бьолля в Україні та посольство Республіки Польща в Україні). З 2011 р. обговорення теоретичних і прикладних проблем студій пам'яті започатковане на сторінках видання «Національна та історична пам'ять».

На початку 2000-х з'являються історіографічні огляди студій пам'яті в історичному дискурсі, огляди в дисертаційних дослідженнях (О. Воляннюк, В. Жадько, Ю. Зерній, Л. Стародубцева, О. Фостачук та ін.). Прикметно, що в цій царині піонерство належало не історикам, а здебільшого філософам, соціологам, культурологам, політологам.

Серед культурологічних праць вирізняється дослідження О. Гриценка. Слушно окреслила проблемні питання в розвитку студій пам'яті А. Киридон. На її думку, на розвиток вітчизняної історіографії значний вплив мали: переклади видань (узалежнення від перекладних видань з англійської, польської, німецької, французької на ін.); запізнення у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля; концентрація методологічних напрацювань в площині соціології, філософії, культурології, й значно менше – історії; схильність до міждисциплінарних запозичень (це практика світова, водночас кожна наука має свій інструментарій й техніки його використання); відірваність методології й практики (наслідок: назвами, які рясніють поняттями «історична пам'ять», «національна пам'ять», здебільшого маскують фактологічний канон); тотальна електронізація пам'яті призводить до того, що зникає потреба щось пам'ятати або пригадувати; проблема полягає ще й у тому,

що студії пам'яті «не вписуються» в паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак – захист відбувається з філософських, політичних та інших наук). На її думку можна виділити кілька моделей майбутнього розвитку студій пам'яті: 1) перспективна модель (пошук порозуміння, інтеграція, а на її фоні увиразнення специфіки галузевих дискурсів студій пам'яті, конкретизація завдань і цілей); 2) стагнаційна (подальша невизначеність форми й сутності студій пам'яті у вітчизняному просторі); регресивна (поступовий спад інтересу до студій пам'яті, пошук інших форм дискурсивних практик або повернення до традиційного осмислення проблем)[281, с. 101-102].

Таким чином окрему дослідницьку роль відігравали роботи історико-політологічного характеру. В українській історіографії залишалось мало підготовлено праць, присвячених функціонуванню культурної пам'яті про києворуських князів. Праці стосувались головним чином поясненню умов, обставин формування їх як державних діячів, підсумкам того чи іншого періоду їх князювання. Практично не ставилось питання про те, як змінювався їх історичний образ. Вітчизняні фахівці лише приступали до розробки проблеми історій подій. Створювані ними історичні знання скоріше мали вигляд інтерпретацій.

Вчені політологи історичну пам'ять розглядали у вимірі з'ясування історичних особливостей боротьби за незалежність. Вітчизняні фахівці були переконані в тому, що існувала об'єктивна історія даної боротьби. В 1990-і роки сформувалось кілька точок зору на проблему набуття незалежності. Вони були полярними. Перша полягала у тому, що Україна набула незалежність у результаті боротьби українців на незалежність. Друга – незалежність України була випадковою – це результат збігу історичних обставин. Були і так звані проміжні точки зору філософ М. Михальченко наводив наступні історичні аргументи, які підтверджували точку зору про те, що Україна набула незалежність у результаті боротьби українців за незалежність: «Якщо розглянути історію земель, які входять у сучасну Україну, то ми побачимо, що в них був постійно присутній елемент державництва, боротьби за суверенітет, за національне самовизначення. (Історія Київської Русі – це історія країни, яка формувалася в державу з колонії й

напівколонії Київської Русі після розвалу останньої. У неї симбіозний етнічний ґрунт – слов'яни; угро-фіни Волго-Окського басейну (чудь, мурома, мордва, пермякі, в'ятичі, весь (вепси), ерзя (Рязань); тюркомовні народи (монголо-татари, булгари, киргизи та інші тюркські племена Центральної Азії й Сибіру). Білорусь має свою історію, яка різко відрізняється від історії України й Росії, це частина Великого Князівства Литовського в XIII – XVIII ст. (Литовсько-Руська держава). Недарма в лютому-липні 1919 року існувала Литовсько-Білоруська радянська соціалістична республіка). Переяславське князівство, після майже повного знищення Києва Андрієм Боголюбським, Чернігівське князівство, Галицько-Волинське князівство, козацька доба, повстання проти царської Росії, Українська держава в 1917–19 рр., спроби набути незалежність в 1941–44 рр., повстанський рух проти СРСР в 1944–56 рр. – це реальні факти боротьби українського народу за незалежність[390, с. 7-8].

У цілому, точка зору «про випадковість» незалежності України була помилковою. Вона враховувала тільки «випадковість» в історичному процесі й ігнорувала закономірність та тісний зв'язок необхідності й випадковості. Тим більше, що в багатьох випадках «випадковість» була прихованою, невиявленою часткою необхідності. І цей філософський постулат діяв на повну потужність у політичній сфері.

Розглядаючи питання створення моделі державного устрою, політологи, звертались до культурно-історичного досвіду Києворуської держави. Суспільний інтерес до його переосмислення цілком логічно поставав у контексті з'ясування вузлових аспектів української державності. На думку А. Гальчинського, важливість переосмислення історії полягала передусім у тому, що могло б сприяти досягненню суспільного компромісу, подоланню стереотипів, які не лише в роки тоталітаризму, а й задовго до нього насаджувались у суспільній свідомості. Маємо більш ґрунтовно розібратись самі в собі, пізнати самих себе, усвідомити свою цінність. Вчений цілком справедливо зазначив на першочерговій необхідності переосмислення історії української державності. Він її розглядає в історичній ретроспективі, зокрема намагався спростувати твердження про те, що

українська нація – це бездержавна нація. В опублікованому в 2004 р. дослідженні «Час національного пробудження. Публіцистичне есе» автор пише: «Ми не розпочинали у 1991 р. процес державотворення з нульової позначки, а сама Незалежність нам не подарована Б. Єльциним і Л. Кравчуком. Вона упродовж століть виборювалася українським народом на чолі з його авангардом – українським національно-визвольним рухом, рухом, що має історичні заслуги перед нашим суспільством. Дотримуючись принципу наступності, маємо бути свідомі й того, що наша історична попередниця Київська Русь – одна з найрозвиненіших і найавторитетніших держав Середньовічної Європи – була продуктом творчості українського народу, який, як це доведено М. Грушевським, досяг своєї визначеності вже у IV – V ст.»[138, с. 16-17]. Для української влади важливим був пошук повчальних зразків боротьби за державність.

Вчені політологи зверталися до історичної пам'яті при спробах політичному конструюванні регіональної політики України. Репрезентація того чи іншого регіону, що географічно входив до території, яку свого часу займала Київська Русь, створювала повноцінний регіональний портрет України. У виданні «Регіональний портрет України» (за ред. Ю. Тищенка (К., 2003) значний обсяг загального матеріалу займали історичні довідки. У них початок історії більшості регіонів України починався з Київської Русі. В матеріалі «Чернігівська область» зазначалося: «У процесі утворенні давньоруської феодальної держави Київська Русь, що завершився до IX ст., до її складу увійшла й Чернігово-Сіверська земля». Історія розвитку державності Автономної республіки Крим початкувалася обставинами переплетіння життя народів Криму та України ще за часів античності, та прийняттям Володимиром хрещення в Херсонесі, і саме звідси пішло українськими містами те селами християнство. Історична довідка «Житомирська область» містила інформацію наступного характеру: «З утворенням феодальної держави Київська Русь древлянська земля однією з перших увійшла до її складу»[493, с. 11, 99, 309].

Разом з тим у пошуках шляхів розбудови державності, частина інтелектуалів часто сходили на бік «національного чи державного

гіпертрофованого егоїзму чи егоцентризму». Робились спроби використати історію для того, щоб впровадити у суспільну свідомість «ідеї» та «ідеали», а не для того, щоб розвинути в суспільстві почуття патріотизму, кооперування, утвердження настроїв гуманності і добра. Як зазначив О. Копиленко: «У своєму національному нарцисизмі доходило до того, що вголос пишаємось виразками й ранами, мовляв, нас різали й вбивали більше за інших»[302, с. 31]. Замість того, щоб цінувати, любити набуті внаслідок історичного поступу власні цінності, український політичний клас намагався імпортувати інші цінності, як істинно цінні (християнські, європейські, діаспорні тощо).

Особливе місце в системі політологічних студій займає доробок Л. Нагорної. Історичну пам'ять вона розглядає через призму національної ідеї. На думку Л. Нагорної, на початку 1990-х років діапазон підходів до трактувань національної ідеї був спочатку нешироким. Домінували національно-етнічні різновиди з ірраціональним відроджувальним підтекстом. По суті йшлося навіть не про українську ідею, а про формування нової ментальності духовно-суверенної нації і нової україноцентристської свідомості. Нерозрізнення етнічного і національного, а також національного і громадсько-державного зумовило виразний присмак архаїки в тогочасних моделях само ідентифікації [407, с. 157-158]. Т.з. нові ідеологеми, які вибудовувались, ставали нічим іншим, як новим варіантом ідеологічного диктату, спричиняли прояви «кризи взаєморозуміння», а отже значну поляризацію українського суспільства.

Науковці пропонували варіанти побудови єдиної нації. Зокрема О. Зайцев, переконаний у тому, що неодмінними ознаками нації виступали «наявність спільних символів, спільних героїв і святинь, почуття спільної історичної долі»[234, с. 17]. Над світовим досвідом використання історії у напрямку національної консолідації, розмірковували дослідники С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр. Простежуючи державотворчі процеси на теренах України «від самого початку, відколи на сучасній географічній карті України почали виникати, занепадати й відроджуватись держави різного типу», вони справедливо зазначали: «парадокс полягає в тому, що українська історія переважно

усвідомлюється як етнічна історія, обмежена рамками лише етнокультурної специфіки, й не усвідомлюється як історія політична, тобто історія державотворення. У кращому випадку, ця остання виступала як яскравий епізод героїчної доби – часів Київської Русі чи Козаччини, не більше й не менше. Так, у науково-публіцистичній літературі, а слідом за нею і в суспільній свідомості утворився досить консервативний стереотип про «бездержавність» української нації, що саме по собі є уособленням логічної й теоретичної нісенітничі. Справа в тому, що «бездержавних» націй взагалі не існує. Державність і є ознакою нації. Водночас, вислід історії українського державотворення залишався складним і малоопрацьованим предметом історичної науки. Отже, політична історія має свої особливості. Ось чому, розглядаючи державність надчорноморських, неслов'янських етносів як частину історії державотворення на теренах України, ми підкреслюємо винятково етнополітичний зв'язок, що мав місце в минулому – це по-перше. А по-друге, цей зв'язок має сенс і викликає інтерес тому, що нинішня Україна як держава успадкувала історію і тих народів, які так чи інакше долучалася до її історико-культурного, національного та політичного буття[172, с. 12-13].

На значенні репрезентація державою національного Пантеону, як потужного засобу конструювання історичної пам'яті нації, формування національної гордості та гідності, зосереджував увагу А. Гальчинський Він зауважував і на необхідності більш чіткого пояснення ролі християнства. На його думку, треба усвідомлювати й те, що при всіх позитивних аспектах, що несла на собі нова релігія, українська духовна культура не була, як це прийнято вважати, започаткована з приходом християнства лише у 988 році, що вона має більш давню історію, корені якої свідомо викорчувувалися візантійськими священиками, які, за словами М. Грушевського, «найголовнішу увагу звертали на викорінення залишків поганої віри та обряду» і водночас «завзято ворогували проти мистецтва, словесної творчості нецерковного характеру і взагалі всякої краси, яка безпосередньо не служить церковній культурі»[138, с. 19].

Отже, сьогодні відома значна кількість наукових досліджень присвячених репрезентації киево – руської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства. Проте дані розвідки лише фрагментарно зачіпають проблему і стосуються більшою мірою загальним проблемам державотворення і націотворення.

1.2. Джерельна база дослідження

Досягнення сформульованих у дисертаційному дослідженні мети та завдань відбувалося на основі опрацьованого відповідного масиву історичних джерел. Джерельну основу роботи склав комплекс різних за походженням і змістом документів: серед них архівні справи і матеріали, законодавчі та нормативні акти державних органів влади та управління, офіційних установ, матеріали періодичних видань, документи особистого походження – спогади, мемуари, щоденники, епістолярна спадщина.

Вагому частку джерельної бази дослідження склали документи і матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України, Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державних архівів Київської, Чернігівської, Запорізької, Вінницької областей і м. Києва.

Важливу інформацію, яка стосувалася організації в УРСР історичних досліджень проблем Київської Русі, використання спадщини у різного роду пропагандистських акцій, виставковій діяльності, збереження пам'яток історії і культури почерпнуто у фонді 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦККПУ) ЦДАГО України. Окремо слід виділити блок документів, які стосувалися роботи Секретаріату ЦККПУ (стенограми нарад в ЦККПУ, постанови ЦК, резолюції ЦК, доповіді членів ЦК, листування, матеріали комісій). Представлені матеріали, дозволили провести наукову реконструкцію основних напрямів історичної пам'яті, змін в українському національному баченні минулого, чинних політичних підходів до інтерпретації місця і ролі Київської Русі. Окремі аспекти політики пам'яті УРСР, та використання Києворуської

спадщини вивчалися на основі документів, що зберігалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління. Серед документів фонду 4648 «Рада у справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України» історичні довідки, плани релігійних товариств, протоколи переговорів, екзаргів і чільників державної влади, програмні документи святкування, доповіді та виступи, листи, де містився значимий матеріал про відзначення на державному рівні дат – 900, 1000, 1020 – річчя введення християнства на Русі. На основі документа «Історична довідка про святкування 900 – річчя введення християнства на Русі в 1888 р. у місті Києві, з'ясовано низку обставин використання спадщини Київської Русі в імперській ідеології кінця ХІХ ст. Особливості розбудови радянською владою «установ пам'яті» та «місць пам'яті» з'ясовувалися на основі ф. 4763 «Комітет у справах мистецтв УРСР». Документи (листування, протоколи, матеріали, стенограми). Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР) відкладені у фонді 2 «Кабінет Міністрів України», дали змогу вивчити обставини збереження пам'яток Києво – руської спадщини, проведення реставраційних робіт, організацію екскурсійної роботи пам'ятних місцях Києва: Золотих воротах, Софіївському соборі, Десятинній церкві до пам'ятників Володимиру святому, Аскольдової могили тощо. Роль Києво – руської спадщини у нумізматиці, геральдиці, нагородній справі досліджувалася на основі документів (листування, документи до указів Президента України, укази Президента України), що відкладені у фонді 5233 «Президент України». На їх основі також було вивчено суспільно – політичне передумови заснування відзнак Президента України «Ордена князя Ярослава Мудрого», «Ордена князя Ярослава Мудрого», «Ордена княгині Ольги».

Деякі регіональні аспекти розвитку історичної пам'яті з'ясовувалися на основі матеріалу, відкладеного у Державному архіві Запорізької області. Документи фонду р – 75 «Запорізька міська Рада народних депутатів та її виконавчий комітет м. Запоріжжя і Запорізька область» (документи про роботу комісії по радянських традиціях, святах та обрядах, річні звіти виконавчого

комітету) дали змогу з'ясувати обставини підготовки в регіоні Зводу пам'ятників історії і культури, відкриття пам'ятників князю Святославу.

Продуктивними для вивчення деяких аспектів формування колективних уявлень про Київську Русь, діяльність місцевої влади по збереженню історичної спадщини виявилися справи Державного архіву м. Києва, зокрема фондів 300 «Комітет з відновлення Києво – Софійського собору», 298 «Комітет зі спорудження Володимирської собору у м. Києві».

Пізнавальною є статистична інформація про зміну політичних уподобань українського суспільства. В Україні на науковому рівні з'ясовувалося ставлення українського суспільства до діячів та пріоритетних подій доби Києворуської держави відбувалося головним чином у рамках різного роду заходів, проектів, направлених на розвиток національного діалогу. До цієї справи долучались соціологічні служби, політологи і філософи. В ході дослідження, проведеного фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «UkrainianSociologyService» у 2014 р. на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень на тему «Започаткування національного діалогу в Україні», було підтверджено, що у регіональному вимірі моделі історичної пам'яті мали незначні відмінності. Серед історичних подій, які найбільш позитивно оцінювалися громадянами усіх регіонів України було Хрещення Русі 988 року. Серед опитаних таких було 74%. При цьому слід відзначити, що у ставленні до цієї події в історії України позитивні оцінки суттєво переважали над негативними в усіх регіонах України. Найбільш позитивно її оцінювали на Волині (88%), а найменше у Києві (62%). До найбільш позитивно оцінюваних політичних діячів серед 18 опитуваних, українці відносили князя Ярослава Мудрого (33%), князя Володимира Великого (31%)[744].

Постаті часів Київської Русі традиційно займали місце в масовій історичній свідомості українців. Мало розробленою залишалась проблема ставлення громадян до визначних і суперечливих постатей. В Україні лише започатковувалась така робота. Першою дослідницькою ластівкою стало дослідження «Стратегії України», що було проведено в 2006 р. фірмою

«Юкрейніан соціолоджі сервіс» та центром «Українське демократичне коло». Водночас, дане дослідження проводилось в урізаній формі, до цього не потрапили постаті часів Київської Русі. В дослідженні вивчалось ставлення громадян України до 15 історичних постатей, пов'язаних з історією України[117, с. 168]. Дане вивчення засвідчило, що найбільш позитивно громадяни оцінювали «об'єднувачів», «розбудовників», «державників», «борців», тих державних діячів, які залишали позитивний слід.

Серед джерел вивчення значення киево – руської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства особливе місце посідають періодичні видання. Газети і журнали, що виходили протягом ХІХ – ХХІст. регулярно обговорювали проблеми засобів державотворення і представляли різне бачення національних процесів. Особливу роль у вирішенні задач щодо створення моделі національної пам'яті відігравали часописи «Віче», «Україна», газета «День». Саме на їх сторінках створювались образи подій та діячів, що мали увійти у колективну свідомість українського соціуму та впливати на його подальшу самоідентифікацію, а отже стати ключовими елементами новостворюваної моделі національної пам'яті. Визначення постатей та подій, підготовка публікацій, структуризація наративно-візуальних комплексів, запровадження відповідної лексики «національний пантеон» – все це було переконливим свідченням концептуального підходу до формування меморіального канону як базової основи моделі пам'яті. На даному історичному етапі визначались події і герої, які могли впливати на свідомість, формувати необхідні ідентифікації. Так, пам'ятними і знаковими для українців стали події як ювілеї хрещення, дати народження та упокоєння киеворуських князів. Персоніфікаторами пам'ятного національного простору були видатні українські діячі. Вони сприяли успішному втіленню політики, формуючи пантеон. Підтвердженням тези про те, що спадщина Київської Русі залишалася національною спадщиною став вибір Ярослава Мудрого лідером нації (першим великим українцем), в результаті голосування у 2008 р. на телеканалі «Інтер». На думку аналітиків, даний суспільний вибір, продемонстрував його орієнтири і прагнення народу мати власну незалежну

державу. Постать Я. Мудрого продовжувала суспільством сприйматися більш ніж історичною, такою що виражала своєрідний архетип українства, втілення батька і лідера нації[751]. Наслідки телешоу засвідчили, що внаслідок перемоги Я. Мудрого українці нарешті «привласнили» собі Давню Русь, на яку раніше у звичних уявленнях не надто претендували[725].

Протягом періоду 1998–2015 рр. журнальних і газетних публікацій, присвячених Володимиру Великому, опубліковано було мало, вихід їх мав ситуативний характер. Це в основному інформативні розвідки про проведені наукові і культурні заходи, вшанування пам'яті тощо. Було опубліковано: Назарко І. Князь Володимир Великий та його державотворча і освітня діяльність // Народ. творчість та етнографія. – 1998. – №1; Нестенко Л. Тавро і честь київського князя // Вечірній Київ. – 1998. – 15 липня; Василик О. Державні фінанси України за часів Володимира Великого // Фінанси України. – 2002. – №1; Шестаков А. Хреститель Русі та його бабуся // Україна молода. – 2005. – 25 липня; Богуславська А. Спочатку – Київська, а потім Русь // Україна молода. – 2006. – 15 лютого; Грипась В. Добриня – співправитель Володимира: що нам відомо про цього героя билин та історії? // День. – 2006. – 8 грудня; Ястребов О. Великий переворот: релігійні та адміністративні реформи Володимира Великого // День. – 2008. – 16 травня; Князь Володимир – хреститель Київської Русі // Хрещатик. – 2008. – 16 жовтня; Гудзик К. 1020 років хрещення Київської Русі: що ми про це знаємо? // День. – 2008. – 18 квітня; Братішко С. Невідомий портрет Володимира Великого // День. – 2009. – 21 лютого; Кралюк П. Коріння Хрестителя Русі: Володимир Святий – родом із Волині? // День. – 2011. – 16-17 грудня; Ричка В. Тисячолітній Володимир // День. – 2015. – 20-21 лютого; Апрелько К. Ми – спадкоємці Володимира Великого // Голос України. – 2015. – 23 травня.

Окрему групу джерел становили документи особистого походження. Ця література вирізнялася різноманітністю видань за їх типом – видовою характеристикою та тематичним наповненням. Так, використані нарративні джерела представлені творчим науковим матеріалом, епістолярієм, мемуаристикою, щоденниками, тощо. Зокрема, це роботи, спогади відомих

громадських діячів, вчених М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та інших творців української суспільно – політичної думки. В Україні зберігалася значна кількість стародруків, які виступали одним з видів джерел національної пам'яті, документальними пам'ятками Києворуського періоду. Вони акумулювали в собі наукові, духовні, естетичні досягнення, віддзеркалювали ідеологічні, політичні шляхи розвитку киеворуського суспільства. Як джерела історичної пам'яті, вони, з огляду на свою специфічність, несли в собі унікальну інформацію про людей і події минувшини.

Не буде перебільшенням сказати, що видання «Україна: антологія пам'яток державотворення у Х-XX ст. у десяти томах» (2004 р.) відіграло роль одного з творців моделі національної пам'яті. В передмові до видання «У пошуках історичної пам'яті», відомий поет, громадський і державний діяч Д. Павличко так обґрунтував мотиви виходу даної праці: «Перебуваючи на посаді посла України у Братиславі, а потім у Варшаві, спілкуючись із багатьма амбасадорами інших країн, я часто натикався на питання з їхнього боку: «Коли саме Україна буда державою? Де можна про це прочитати? Чи історія України опрацьована науково у плані дослідження її державного статусу? Чи можна дістати в Києві правдомовні підручники з історії України як держави?».Що я міг запропонувати дипломатам, намагаючись просвітити їх знаннями з історії України? Я називав їм видатних українських істориків Михайла Грушевського, Миколу Костомарова, Дмитра Яворницького, але для них це були невідомі прізвища. Я пригадав книжку Ореста Субтельного «Україна: Історія», написану англійською мовою в Канаді (1988) і видану в Києві в українському перекладі (1991). Оскільки з питаннями про те, як можна дізнатися щось важливе з історії української державності, до мене зверталися і словацькі політики, я передав Василеві Дацею, українському письменникові у Братиславі, книжку Ореста Субтельного з проханням зібрати кошти на її видання словацькою мовою. А коли став послом України у Варшаві, ту ж книжку розпосвюджував серед дипломатів і польських політиків англійською мовою. Дивно, але деякі постаті з польських політичних кіл орієнтувалися в українській історії дуже слабо. Вони вважали, що поява

самостійної України 1991 р., якщо й була обумовлена існуванням Української Народної Республіки 1917–1920 рр., знаним і шанованим у Польщі союзом Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського, то подібної обумовленості у глибинах минулого тисячоліття нема. Коли я нагадував їм про козацьку державу під орудою Богдана Хмельницького, вони скептично відповідали, що гетьман завжди був залежним від короля Польщі, а його війна з поляками була не що інше, як внутрішня, громадянська, війна. А західні дипломати виявляли повну необізнаність з історією України; найпримітивніші із них вважали Київ першою столицею царської імперії, а мову українську – діалектом Russian language. Саме тоді зародилася в мене ідея створення Антології пам'яток українського державотворення. А коли 2004 року вийшло в «Дніпрі» історичне, важливе і цікаве видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (голова редакційної колегії – Тарас Гунчак), та ідея почала набирати конкретних обрисів. У згаданому виданні суспільно-політичні документи подаються в хронологічному порядку, там зібрано так само багатющий літературно-мистецький матеріал, але нема поділу на культурологічні етапи історії українського державотворення. Антологія пам'яток українського державотворення в десяти томах, яка охоплює тисячу років (X–XX ст.), побудована за принципом, коли політичні документи про існування державності доповнюються різножанровими літературними творами, які засвідчують безперервну боротьбу наших предків і сучасників за національну свободу. Перед нами – унікальна історія України, де наново осмислені не тільки видатні явища та події політичного чи збройного характеру, а й духовного, літературно-мистецького життя нації, які і відображали занепад держави, і піднімали національний дух до нової боротьби за неї. Українська художня писемність глибоко закорінена у перемоги й поразки нашого народу як національного суб'єкта історії. Київсько-княжа, козацька і новочасна державність України в Антології викладена на тлі літературних пам'яток державотворення – це водночас і зібрання найвидатніших літературних творів, що були й залишаються назавжди світлом нашої національної пам'яті. Автори Антології прагнули показати, що національна культура – це, крім усього іншого, така ж

опера державності, як зброя. В історії України був час, коли взагалі не зброя, а культура перемогла завойовника. Польський історик Павел Ясенніца, характеризуючи діяльність віленського князя Ягайла, пише, що той до неписьменної та язичницької Литви приєднав у десятки разів більшу за неї розвинену культурно Русь, отже: «Здобув імперію, але не зумів надати їй литовського обличчя. Культура – і зовсім не вперше в історії – довела, що вона сильніша за зброю». Задум створення політико-літературної історії України підтримали й реалізували відомі літературознавці та історики Іван Дзюба, Володимир Литвинов, Раїса Мовчан, Володимир Сергійчук, Юрій Сливка, Оксана Сліпушко, Валерій Шевчук. Ця редакційна колегія обговорила й затвердила поданий Валерієм Шевчуком загальний змістовий план Антології, закріпила за кожним її учасником авторство того чи іншого тому; при цьому Валерій Шевчук та Оксана Сліпушко взялися підготувати по дві книги. Як голова Української Всесвітньої Координаційної ради я запланував видати цей десятитомник нашої історії та розповсюдити його серед українських зарубіжних громад з метою перекладу мовами країн, в яких живе численна, давня, устаткована наша діаспора і сучасна заробітчанська еміграція. Допомога зарубіжного українства своїй державі могла б знайти найбільш вияв саме в таких багатомовних виданнях. В Антології вперше в нашій історіографії політична боротьба українського народу за свою державність синхронізована з певними культурологічними епохами, проаналізовано зв'язок державотворчих змагань з розвитком мистецького слова як провідного чинника нашої національної культури. Це було продиктовано наміром показати наскрізний, через усе тисячоліття, сюжет літературного розвитку – невичерпного генератора державотворчої енергії української нації. Я подумав, що зарубіжному читачеві, а тим паче західному політикові, необхідно подавати не просто коментар до історичних документів, які засвідчують існування української держави, а самі документи й літературні твори, тобто факти, що висвітлюють історичне державне буття нашого народу, його вікову, неперервну збройну й духовну боротьбу за свою державність. Творці Антології прагнули показати, як поведився український народ в часи, коли в нього не було чітко

сформованої держави. Для мене твердження Ореста Субтельного про те, що «українське минуле – це головним чином історія народу, змушеного боротися за виживання і розвиток поза межами тієї чи іншої цілком сформованої держави», є неточним, бо ще не цілком сформована українська держава за різних часів мала винятковий, неспинний вплив на ідейне життя нашого народу, на розвиток його культури, особливо літератури, на систематичне відтворення як збройної, так і духовної боротьби за свою державність»[441, с. 9-10].

Широко використовувалися твори художньої літератури, як історичне джерело. Автори художніх творів створили низку яскравих образів Києворуських князів. Заслуги Києворуських князів у справі об'єднання Русі та в боротьбі з половцями, які загрожували державі, приваблювали не лише істориків, а й письменників, діячів культури. Утім, у цьому середовищі інтерес до даних постатей не був настільки великим. Образи Володимира, Ярослава Мудрого залишались на маргінесах літературної творчості. Лише дехто з них ставав героєм історичних романів. Опублікований в 1992 р. роман В. Кулаковського «Володимир Мономах. Історичний роман» став прикладом новітньої вітчизняної романістики про Києворуську добу. Композиційно твір побудовано на спогадах Мономаха про своє життя, коли на схилі років він пише «Повчання дітям». Образ князя відтворений як мужній воїн, справедливий, сильний й мудрий правитель, який у все вникає, усе робить сам. На відміну від інших володарів, «він не про себе думає, а про Русь, а Русь – це й боярин, і смерд і холоп». Примітно, що велику увагу В. Кулаковський приділив князюванню Володимира Мономаха в Києві. Цей період його життя показано автором як найбільш значущий: «І Русь зумів знову на ноги поставити, усьому зарубіжжю нагадати, що вона й сьогодні могутня й сильна, усіх князів змусив слухатися, половців геть від рубежів відігнав, отже – дав рідному людові змогу спокійно господарювати»[337]. Молодим рокам князя один зі своїх історичних романів присвятив О. Чувардинський, у чиєму трактуванні Володимир – філософ і богослов, «юний лицар» і захисник інтересів «трудового люду»[454]. Уже в перших своїх походах він виявив себе талановитим і хоробрим полководцем, видатним дипломатом,

який набув авторитету та заслужив повагу в багатьох європейських країнах. «Його, – писав О. Чувардинський, – любили за простий і скромний одяг, щедрість до убогих, суворість до пройдисвітів та ледарів». Серед сучасників «йому не було рівних щодо миролюбності, смиренності, зібраності, палкого бажання благочестивих намірів до Господа, до людей». Мономах «ні з ким не бажав мати суперечок, а тим більше міжусобних війн. І своїх сусідів зробив своїми друзями не мечем, а дарованою Богом мудрістю та розумом». На останніх сторінках роману Володимир постає захисником західних рубежів Русі від «засіхань» Польщі та Чехії. У такому зображенні юного князя можна розгледіти уявлення автора про ідеал сучасного йому українського лідера й поряд із творами інших українських літераторів, які присвятили Володимирові Мономаху свої праці, чергову спробу «привласнення» образу славетного давньоруського князя, його українізацію – перетворення на фігуру колективної само ідентифікації [271].

Отже, наявна джерельна база дисертаційного дослідження є досить репрезентативною, змістовно насиченою, що дозволило об'єктивно та достовірно проаналізувати комплекс винесених задач, вибудувати загальну картину особливостей використання Києворуської спадщини при формуванні історичної пам'яті українського суспільства.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Враховуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, особливості її джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрані відповідні методологічні принципи та методи, які допомогли забезпечити розкриття предмета наукового пошуку. Традиційно, методологія дослідження, яке побудоване на міждисциплінарній основі, потребує розгляду питань категоріального апарату. Враховуючи багатовимірність дефініції «історична пам'ять» та її широку комунікацію з такими поняттями, як «історична політика», «політика пам'яті», «державна політика», «Києворуська спадщина», ми винесли розгляд цього питання в окремий розділ 2. Тут розглянемо лише проблему застосування теорії

пізнання, за допомогою якої проводилася наукова реконструкція процесів, подій та явищ.

При підготовці дослідження враховувалася та обставина, що завжди конкретним засобом, який сприяє глибокому пізнанню і отриманні нових знань виступають методи наукового пізнання.

В межах основних методологічних принципів особливе місце в роботі посідають загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування, а також аналітичний, порівняльний, системний і структурний, що дозволило простежити, систематизувати й осмислити конкретно історичний матеріал і змістовно дослідити джерельну базу. Історична пам'ять українського суспільства розглядалася, як розчленована цілісність, у якій кожний елемент має певне функціональне значення.

Цьому сприяли застосовані методи системного підходу та структурно – функціонального аналізу. Даний підхід дозволив низку взаємовідносин у створенні живої пам'яті про Київську Русь «уставами пам'яті» та «місцями пам'яті». Авторський підхід до оцінки особливостей розвитку українського народу базувався на комплексності критеріїв і підходів, які одночасно поєднують ідеї та їх поширення, а також включають реальні політичні процеси.

При підготовці дисертації визначальними для нас були принципи історизму, об'єктивності, усебічності, системності та відповідальності. Принцип історизму дозволив підійти до розгляду «об'єкта», як такого, що виник за конкретно – історичних обставин, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, змінювався в часі та просторі, еволюціонував і справляв вплив на різні сфери життя суспільства. Цей принцип став важливим засобом вивчення використання інструменту Києворуської спадщини у формуванні історичної пам'яті у взаємозв'язку з конкретно – історичними обставинами, що склалися в середньовічну добу, нові часи, а також за умов російського імперіалізму і радянської системи та незалежної української державності.

Принцип історизму дозволив розкрити вплив різного роду політичних, ідеологічних чинників на способи репрезентації Києворуської спадщини засобами політиками, мистецтва, релігії, історії.

Принцип усебічності, який передбачає розгляд об'єкта дослідження з позицій багатоаспектності, що включає всю палітру суспільних відносин. Даний принцип дав можливість зрозуміти наслідковість і взаємозв'язок процесів, що протікали в політичних орієнтирах, самосвідомості різних прошарків і соціальних груп, розкрити тенденції актуалізації історичної пам'яті про Києво – Руську добу за різних політичних режимів, впливу зовнішньо і внутрішньополітичних факторів тощо.

Принцип системного підходу до проблеми історичної пам'яті забезпечив розгляд даного процесу у взаємозв'язку з тенденціями розвитку державності, традицій націотворення, змін громадсько – політичного життя та суспільно – політичної думки. Процес використання Києворуської спадщини з метою формування історичної пам'яті суспільства у дисертації розглядається фронтально і комплексно, що відповідало принципу системності. Крім того, даний принцип дозволив подати матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати увесь комплекс процесів пов'язаних з Києворуською спадщиною та її використання з метою формування історичної пам'яті, історичної свідомості та культури, проведення державної політики пам'яті, а також застосування, як політичного інструменту для виборювання та утримування політичної влади.

Об'єктивнішому відображенню дійсності слугував принцип міждисциплінарності. Передбачалося, що істинність результатів дослідження не може трансформуватися у реальність і бути функціональною теорією, без застосування загальнонаукових методів: аналізу, порівняння, моделювання, дискурсу, узагальнення. Метод аналізу застосовувався нами при роботі з статистичними даними, зокрема з соціологічними даними, з питань громадської думки щодо місця і ролі в історії окремих князів Київської Русі, ставлення суспільства до використання їх образів в нагородних, нумізматичних, мистецьких практиках.

Дискурсивний метод традиційно передбачив врахування понятійних, логічних, опосередкованих аспектів. Він нами використовувався при з'ясуванні феномену історичної пам'яті у європейському цивілізаційному виборі України, значення Києворуської спадщини у формуванні історичної свідомості на соціальному рівні. Важливе значення мав когнітивний метод, який сприяв виробленню пізнавальної моделі на основі якої визначалися сенси політики пам'яті за умов різних форм державності: Київської Русі, Галицько - Волинської держави. Литовсько - руської держави, Козацької держави, Російської імперії, Української Народної Республіки, СРСР, України.

Вагоме значення для дослідження наукової проблеми відіграли такі методи історичного пізнання: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, метод термінологічного аналізу, синхронний метод, метод узагальнення фактичного матеріалу. Застосування історико-генетичного методу забезпечило послідовне розкриття властивостей, функцій, змін реальності, що дозволило наблизитися до відтворення суспільних інститутів, що поставали на теренах України у різні періоди її історичного поступу. Синхронний метод дав можливість співставити державотворчі і націєтворчі процеси, діяльність державних органів влади по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною в радянську добу і період незалежності. Метод періодизації допоміг систематизувати історичний процес за певними хронологічними періодами, що відрізнялися між собою певними особливостями. Зокрема виділялися періоду державотворення, націотворення, формування історичної пам'яті, використання, як засобу Києворуської спадщини. Проблемно-хронологічний метод дозволив дослідити події і явища у хронологічній послідовності та одночасно у тісному взаємозв'язку. Цей метод використаний при структурному оформленні роботи, внаслідок чого її розділи мають хронологічну послідовність.

Вказані методологічні підходи спрямовувалися на комплексне вивчення значення Києворуської спадщини у формуванні історичної пам'яті українського суспільства впродовж XII – XXI ст.

Висновки до розділу 1

Отже, аналіз історіографії свідчить, що наявні праці відтворюють переважно загальноукраїнський контекст. Автори праць, попри певні досягнення, не проводили фронтального з'ясування ролі Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства.

Поза їхньої уваги залишалася чимало нез'ясованих питань, пов'язаних з організацією науково – дослідницької, просвітницької роботи з формування історичної пам'яті, легітимації окремішності та самобутності української нації та історії. Проаналізувавши наявні архівні комплекси, опубліковані різноманітні документальні збірники і багатий матеріал періодики ми з'ясували, що вони мають значний інформаційний ресурс, цілком достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягти сформульованої в дослідженні мети. Методологічною основою роботи є комплекс принципів і загальнонаукових та спеціально-наукових методів історичного пізнання. Лише їх залучення сприяло всебічному та ґрунтовному висвітленню подій, фактів і явищ пов'язаних з місцем і ролі Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського суспільства в просторі і часі.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У СЕНСІ ТЛУМАЧЕННЯ КИЄВОРУСЬКОЇ СПАДЩИНИ

2.1. Феномен історичної пам'яті у європейському цивілізаційному виборі України

Останнім часом предметом наукових досліджень у різних царинах знань – історії, соціології, культурології, філософії, політології, етнографії, психології – стала пам'ять [567, с. 6]. В якому б форматі не поставало минуле – як спадщина, історія або реліквія, все знання про нього ґрунтується на пам'яті, яка «є безперервним збереженням в мозку вхідних фізичних імпульсів, які певним способом можна відновити знову в потоці свідомості» [356, с. 306].

Осягнення людиною минулого було б неможливе без відчуття часу, без відчуття відмінності між тим, що сталося раніше, що відбувається зараз і що буде відбуватися згодом. Очевидно, що поза пам'яттю не міг би існувати і людський тимчасовий досвід. Справді, можна сказати, що пам'ять – один з модусів нашого тимчасового досвіду, який спрямований в минуле. Таким чином, пам'ять робить для нас можливою базову концептуальну передумову знання про минуле. Без пам'яті не було б відчуття часу, а без тимчасового досвіду ми не змогли б мати уявлення про події, які відбулися у минулому [657, с. 181-182].

Поширене нині поняття «історична пам'ять» по-різному інтерпретується окремими авторами: як один з вимірів індивідуальної і колективної / соціальної пам'яті; як історичний досвід, відклався в пам'яті людської спільності (або, вірніше, його символічна репрезентація); як спосіб збереження і трансляції минулого в епоху втрати традиції; як частина соціального запасу знання, що існує вже в примітивних суспільствах; як колективна пам'ять про минуле, якщо мова йде про групу, і як соціальна пам'ять про минуле, коли мова йде про суспільство; як ідеологізована історія, найбільше пов'язана з виникненням держави-нації; в цілому – як сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і позанаукових знань

і масових уявлень соціуму про спільне минуле; нарешті, просто як синонім історичної свідомості [497, с. 4-5].

Необхідність формування історичної свідомості та історичної пам'яті була усвідомлена ще на ранніх щаблях розвитку суспільства. У билинах, переказах, героїчному епосі затверджувався культ предків, закріплювалися традиції знати і шанувати минуле своєї спільноти, слідувати її звичаям як нормам ставлення до праці, природи, речей, людей. В епоху стародавніх цивілізацій історія сприймалася як наставниця життя, що дає зразки для соціального виховання людини, як пам'ять народу, що формує його етнічну свідомість. На початку Нового часу в спілкуванні з минулим бачився спосіб пізнання світу людини, засіб освіти, самопізнання і розвитку особистості.

Сьогодні ми бачимо, що тільки на основі вивчення історії можливо опанувати всім досвідом розвитку цивілізації, усіма цінностями загальнолюдської культури і одночасно відчутти самотність своєї Батьківщини [490, с. 143].

Поняття «історична пам'ять» відносно нове в українській гуманітаристиці. Саме тому в багатьох наукових студіях (не кажучи вже про публіцистику та політичну риторику) це поняття вживається достоту довільно, зазвичай, як синонім до понять «національна свідомість», «історичні уявлення», «колективна пам'ять» [333, с. 94].

У 1920-ті рр. французький дослідник М. Гальбвакс визначив соціальну природу пам'яті й упродовжив поняття «колективної пам'яті» як соціального конструкту, який відповідні спільноти та групи творять і зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій [567, с. 6].

Вже саме поняття «колективна пам'ять» є предметом інтенсивних дискусій і суперечок. При цьому різні дослідники висловлюють часом зовсім протилежні оцінки й інтерпретації колективної пам'яті: починаючи від закликів відмовитися від використання цього поняття, оскільки воно є слабкою заміною для більш точних дефініцій, таких, як міф, традиція, і закінчуючи спробою розглядати її як основу суспільного життя [141, с. 12-13].

У М. Гальббакса колективна пам'ять постає в двох іпостасях: на рівні індивіда – як індивідуальна пам'ять, що так би мовити, «оперує» в певних соціальних рамках; і на колективному рівні – як колективні уявлення, втілені в суспільній практиці урочистих церемоній поминання, ритуалів тощо [141, с. 14]. Опорні, базові соціальні спогади, які утворюють «рамку», часто називаються у М. Гальббакса «орієнтирами». Перед нами постає дискретна структура: в умовах повсякденного життя в соціальних мережах виокремлюються точки кристалізації, але взаємозв'язки між ними заповнюються нібито стихійними індивідуальними спогадами, які насправді програмуються суспільством [445, с. 11].

Однак, як відзначають в зв'язку з цим дослідники, проблема в тому, що ці два рівня, на яких, згідно з М. Гальббаксом, може функціонувати колективна пам'ять, залишилися у нього розділеними один від одного, а саме поняття «колективна пам'ять» не отримало чіткого визначення.

В «індивідуалістичній» перспективі пріоритет надається аналізу індивідуальних ментальних процесів, і виявлені тут закономірності, з тим або іншим ступенем повноти, переносяться на групові процеси. Наприклад, приймаючи за аналогію когнітивну модель пам'яті індивіда, роботу колективної пам'яті пропонується пояснювати принципами асиміляції і акомодатії. Але при цьому залишається відкритим питання правомірності здійснення перенесення закономірностей, відкритих для індивідуальної пам'яті, на колективний рівень. Зокрема, справедливо висловлюються аргументи про те, що дослідження індивідуальної пам'яті і відкриті тут закономірності спираються на певні специфічні механізми роботи мозку і психіки, які відсутні у випадку з колективною пам'яттю [141, с. 14].

М. Гальббакс називає індивідуальну та колективну пам'ять і по-іншому: внутрішня, особиста, автобіографічна і зовнішня, соціальна, історична. Перша, безумовно, використовує другу, так як життя людини – це частина історії, друга ж – ширше першої та більш суха і схематична. Щоб уточнити різницю між двома видами пам'яті, вчений звертається до феномену соціального часу. «Наші життя розташовані на поверхні спільнот, вони повторюють їх рух і відчують на собі

наслідки їх струсів. І та чи інша подія займає своє місце серед історичних фактів лише через деякий час після того, як вона відбувається. Таким чином, ми можемо прив'язати різні фази нашого життя до подій національного масштабу лише заднім числом» [490, с. 143].

Як бачимо, дослідників, що займаються проблематикою пам'яті привертає увагу питання співвідношення її індивідуальної та колективної форм. Одним із вчених, якого зацікавила зазначена проблема був американський історик Д. Лоуенталь. Його роздуми у даному контексті дещо нагадують висловлювання П. Рікера, оскільки, по-перше, вони також досить розмиті, а, по-друге, – в них також простежується думка про те, що пам'ять як форма свідомості носить виключно індивідуальний характер.

При цьому Д. Лоуенталь говорить і про тісний взаємозв'язок між особистим і груповим модусами пам'яті: «Минуле, що зберігає пам'ять – має одночасно особистий і колективний характер». І межа між ними розчиняється і не піддається фіксації. Події, що відбуваються у суспільстві, переробляються свідомістю людини в особисті, навіть інтимні спогади. З іншого боку, зміст індивідуальної пам'яті коригується у відповідності до запитів групи і колективних уявлень про ті чи інші події: «Ми намагаємося поєднати приватне минуле з колективною пам'яттю і суспільною історією» [356, с. 307-308].

Колективна пам'ять може існувати в різних формах: це і пам'ятники, і меморіали, і музеї, але найбільш поширеними є її текстові або наративні форми, такі як міфи, легенди, історії і т.д. Найчастіше колективна пам'ять представлена у вигляді розповіді (narrative), або наративу, про подію. Завдяки наративу ми можемо осмислювати й інтерпретувати реальність. Люди розуміють і своє власне життя, і життя та історію соціальних груп, до яких вони себе зараховують, в тому числі і держави, через розповіді, або наративи про них.

У наративі зазвичай є герой або герої та інші дійові особи. Крім того, зав'язка (або початок оповідання), основні дії або події і закінчення (підсумок). Тобто наратив містить в собі певну схему, яка зберігається або в індивідуальній пам'яті, якщо мова йде про неї, або в колективній [249, с. 95].

Впродовж 1940 – поч. 1960-х років в соціально-гуманітарних науках відбувся спад інтересу до проблем колективної пам'яті. Повернення меморіальної тематики відбулось в другій половині 1960-х рр. Це пов'язано з вивченням історичних форм запам'ятовування – мнемотехнік, що започаткувала праця англійської дослідниці Ф. Єйтс «Мистецтва пам'яті» (1966). В цьому дослідженні історик аналізувала способи використання та вдосконалення «мнемотехнік» в Середні віки та за часів Ренесансу. Дослідниця наголошувала, що важливими чинниками, які впливають на формування пам'яті, є просторовість та перформативність пам'яті – властивість бути представленою, розіграною у формі дійства чи репрезентованою у вигляді «фігур» – символів історичної пам'яті. Ще одним вченим, котрий займався проблемами пам'яті, був німецький історик О. Г. Ексле, який вивчав традиції вшанування пам'яті в Середньовіччі. Вчений відзначає, що ядро вивчення пам'яті на будь-якому рівні узагальнення складають два обов'язкових пункти: пам'ять становить форму відносин живих та мертвих, і це завжди колективний феномен. Тому середньовічну пам'ять слід розглядати комплексно: в релігійному аспекті – як поминання мертвих живими, і в соціальному – як спосіб утвердження спільноти живих і мертвих. Новий поштовх у дослідженнях пам'яті розпочався після виходу в світ праці «Франція. Місця пам'яті» (1984 р.). Видання було ініційоване французьким істориком, представником третього покоління школи анналів П. Нора, котрий і є автором концепції місць пам'яті. Під цією категорією вчений розумів як топографію історичних подій, так і матеріальні (історичні артефакти) чи нематеріальні (промови, ритуали тощо) об'єкти, наділені символічним змістом й покликані актуалізувати образи минулого [754, с. 36-37].

Отож, у другій половині ХХ ст. думки М. Гальбвакса отримали потужний розвиток в наукових дослідженнях вчених різних напрямів соціогуманітарного профілю, які розпочали підбір нових аналітичних конструкцій для тлумачення особливостей функціонування колективної пам'яті.

Для багатьох істориків справжнім струсом стали постмодернізм і велика методологічна дискусія навколо історії. Один із засновників постмодернізму –

Мішель Фуко – по відношенню до історії застосовував термін «контрпам'ять», аргументуючи це тим, що історики не прагнуть до об'єктивного знання, а обслуговують владу. Постмодерністам належить ідея, що реальної історії не існує, є лише сконструйований в історіографії образ минулого. Такі погляди прослідковуються у працях відомого французького автора П. Нори, котрий, розвиваючи погляди М. Гальбвакса, заявляв, що «історія вбиває пам'ять». Протягом кількох років дослідник керував підготовкою багатотомного видання «Місця пам'яті», над яким працювали 45 відомих французьких дослідників. (Звернемо увагу, що дану працю також перекладають як «Територія пам'яті» або «Простори пам'яті».)

Дослідження являє собою описи формальних проявів національної пам'яті – комеморативних монументів та святинь, національних історичних хронік, довідників та підручників з історії, публічних архівів та музеїв, створених задля збереження ідентичності Франції. «Місця пам'яті» визначаються як своєрідні точки дотику, на яких складається і концентрується пам'ять суспільства. Їх головна функція – збереження колективної пам'яті [105, с. 312].

Таким чином, наприкінці ХХ ст. історики впритул зайнялися вивченням історичної (і суспільної) свідомості, виокремленням у ній стійких історичних структур, зокрема колективної пам'яті [567, с. 9-10].

Німецький вчений Я. Ассман в праці «Культурна пам'ять. Пам'ять, письмо та політична ідентичність в ранніх цивілізаціях» (1992 р.) на матеріалі стародавньої історії розкриває культурні прояви колективної пам'яті. Вчений протиставляє поняття «комунікативна» та «культурна» пам'яті. Комунікативною вчений визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує в неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну комунікацію. Натомість культурна пам'ять розуміється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого. Їй притаманні високий рівень формалізації, символічний характер кодування (в

словах образах, діях тощо), механізм передачі через ритуальну комунікацію. Ассман наголошував на пріоритетності культурної пам'яті, яка формує простір, куди входять інші форми пам'яті: міметична – навик, моделі поведінки; предметна – позиціонування індивіда відносно предметів навколишнього середовища; комунікативна – мова як засіб зв'язку з оточуючими. Вчений прослідковував взаємозв'язок уявлень про минуле, політичних орієнтирів і традицій, наголошував на важливій ролі писемності в процесі збереження та передачі пам'яті. Важливими категоріями, які розглядав Я. Ассман, є політична та культурна ідентичність. Однак, акцентуючи на культурній пам'яті, яка виходить за межі досвіду окремих груп, автор незаслужено обходить увагою роль історичної пам'яті про події недалекого минулого, які передаються через безпосередню комунікацію [754, с. 39-40].

Можна погодитися з точкою зору, згідно якої термін «історична пам'ять» використовується здебільшого як метафора, щоб підкреслити, що суспільство «пам'ятає» про своє минуле, «зберігає в пам'яті» події власної історії [280, с. 32].

Історія презентує природний безперервний хід думок, оскільки вона бере з минулого лише те, що живе в свідомості тієї соціальної групи, яка є її носієм. Для носіїв колективної пам'яті чіткого протиставлення сьогодення і минулого немає. Колективна пам'ять суспільства збігається в своїх межах з межами пам'яті тих соціальних груп, з яких воно складається. Забуття тих чи інших подій і осіб відбувається не від небажання їх пам'ятати, не від антипатії або байдужості, а від факту зникнення тих соціальних груп, які зберігали пам'ять про них [657, с. 187].

Соціальна пам'ять – інтегральний вид колективної пам'яті. Це надзвичайно складний феномен/фактор/механізм суспільного життя, що забезпечує стабільність та поступальність розвитку людства. Місце та значення соціальної пам'яті у моделі суспільного розвитку визначаються/обумовлені тим, що саме вона практично одночасно виконує три ролі: а) компенсатора (репродукує/реконструює/відтворює минуле); б) стабілізатора (контролює/регламентує/направляє сучасні суспільні процеси); в) ініціатора

(моделює/конструює/програмує майбутню траєкторію еволюції суспільства) [333, с. 35].

Якщо охарактеризувати суть і зміст історичної свідомості, то можна сказати, що вона є сукупністю ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, що відбивають сприйняття і оцінку минулого у всьому його різноманітті.

У соціології, на відміну від філософії, досліджуються не теоретичний і звичайний рівень суспільної свідомості, а реальна свідомість, що відображена в позиціях конкретних людей. Оскільки соціологи звертаються за інформацією до людей, то вони мусять розуміти, що кожен окремий об'єкт наукового дослідження – людина, група, прошарок, когорта – є дуже химерним поєднанням деяких наукових і повсякденних (побутових) уявлень про історію в цілому, історії свого народу, а також історію свого міста, села, та іноді своєї сім'ї. Нерідко об'єктом пильної уваги стають значні історичні події, що стосуються країни, соціальних верств і груп, окремої особистості, деякі проблеми в житті народу.

Історична свідомість «розлита», охоплює і важливі, і випадкові події, вбирає в себе як систематизовану інформацію, в основному через систему освіти, так і невпорядковану (через засоби масової інформації, художню літературу), орієнтація на яку визначається особливими інтересами особистості. Чималу роль у функціонуванні історичної свідомості відіграє випадкова інформація, часто опосередкована культурою оточуючих людину осіб, сім'єю, а також традиції, звичаї, які несуть в собі також певні уявлення про життя народу, країни, держави.

Що ж стосується історичної пам'яті, то це певним чином сфокусована свідомість, яка відображає особливу значимість і актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з сьогоденням і майбутнім. Історична пам'ять по суті справи є вираженням процесу організації, збереження і відтворення минулого досвіду народу, країни, держави для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості.

При такому підході до історичної пам'яті хотілося б звернути увагу на те, що історична пам'ять не тільки актуалізована, а й вибіркова – вона нерідко зводить акценти на окремі історичні події, ігноруючи інші. Спроба з'ясувати, чому це

відбувається, дає підстави стверджувати, що актуалізація і вибірковість в першу чергу пов'язані із значущістю історичного знання та історичного досвіду для сучасності, для поточних подій і процесів та можливого їх впливу на майбутнє. У цій ситуації історична пам'ять нерідко персоніфікується, і через оцінку діяльності конкретних історичних особистостей формуються враження, судження, думки про те, що має особливу цінність для свідомості і поведінки людини в даний період часу [603, с. 3-4]. Тож, забуття – невід'ємний та неоднозначний елемент історичної пам'яті, її зворотній бік, який можна розуміти як спотворення образів, фактів, причино-наслідкових зв'язків минулого, але, з іншого боку – без забуття «зайвої інформації» історія може перетворитися на хаотичне нагромадження фактів, її цілісність та логіка будуть порушені [555, с. 129].

Історична пам'ять, незважаючи на певну неповноту, володіє все ж дивовижною особливістю утримувати в свідомості людей основні історичні події минулого аж до перетворення історичного знання в різні форми світоглядного сприйняття минулого досвіду, його фіксації в легендах, казках, переказах.

Слід зазначити таку особливість історичної пам'яті, коли в свідомості людей відбувається гіперболізація, перебільшення окремих моментів історичного минулого, адже вона практично не може претендувати на пряме, системне відображення – вона швидше висловлює непряме сприйняття і таку ж оцінку минулих подій [603, с. 4].

Можна вести мову про співіснування таких типів історичної пам'яті: безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. Безпосередня, або коротка, історична пам'ять притаманна учасникам та свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. Науковою вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом і більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах. І, нарешті, найбільш поширена – постійно відтворювана історична пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової

думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо [376, с. 49-62].

Використання терміну «історична пам'ять» зобов'язує приділити окрему увагу взаємовідносинам історичної пам'яті та історії як науки. В той час як деякі науковці протиставляють пам'ять та історію, інші вказують на те, що такий антагонізм не універсальний, він сам – історичний. Пам'ять та історія розділились лише тоді, коли в ХІХ столітті розвинулась історична наука як професійний дискурс. До того основною функцією історіографії було саме конструювання пам'яті – оспівування діянь героїв і царів, повчання, виховання.

Навіть щодо сучасності розмежування історичної науки і пам'яті як самостійних царин, що існують за різними правилами характерне не для всіх дослідників. Як зазначає Б. Шацька, критики такого розрізнення поділяються на два табори: традиційний та постмодерний.

Представники першого з них (історики Дж. Г. Пламб, Жак ле Гоф та ін.) заперечують самотність історичної пам'яті і трактують її винятково як скалічене історичне знання. Серед прихильників такого погляду часто звучать заклики боротися із засиллям «історичних міфів», в дусі просвітництва вони прагнуть усунути інакші, ніж наукові уявлення про минуле.

Прихильники постмодерного підходу – навпаки, підкреслюють суспільну зумовленість історичного пізнання, вплив місця й часу на напрямок історичних досліджень і спосіб інтерпретації їх результатів, взаємопроникнення пам'яті та історії [777, с. 36].

Базовим структурним елементом історичної пам'яті є образ минулого. Це поняття сьогодні часто використовується для позначення уявлень про значні історичні події, видатних людей, важливі процеси, які закріплені в суспільній свідомості у формі стійкого коду (набору символів). Історичний образ може відображати наукову або ненаукову інформацію. Виконуючи функції пояснення минулого він звернений у бік емоційної складової свідомості. Найважливішою властивістю образу є його метафоричність, емоційність та впізнаваність, що забезпечує реалізацію комунікативних функцій, а також здатність відображати

деякі універсальні цінності. Інформаційний і життєвий потенціали образу зростають, якщо він має ознаки цілісності, а також парадоксальності, здатністю перетворюватися у міф. Між історичним образом і міфом як основним елементом суспільної історичної свідомості існує тісний зв'язок: образ є центральним елементом міфу, але не кожен образ минулого має здатність перетворитися в «історичний міф». Щоб здійнятися до рівня міфу, він має співвідноситися з архетипами, які існують у суспільній свідомості та володіти певною цінністю та актуальністю, тобто має бути впізнаваним, цікавим, мати важливе значення для суспільства та окремої особистості. Унаслідок цього образи минулого, які втратили цінність за тих чи інших обставин, можуть існувати у свідомості на правах історичних фактів, значення яких не виходить за межі пізнавальної цінності [365, с. 249-250].

Історична пам'ять – складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичного досвіду (реального і / або уявного), але одночасно вона може виступати як продукт маніпуляцій масовою свідомістю в політичних цілях. Одна з найважливіших проблем, вирішення якої набуває все більшої актуальності, стосується вивчення уявлень про глибокі соціальні трансформації і конфлікти, що відбувалися у минулому оскільки ці уявлення грають ключову роль в ідейній полеміці і політичній практиці. Як відомо, «той, хто контролює минуле, контролює майбутнє»: мова йде про історичну легітимацію як джерело влади і про використання історичних міфів для вирішення політичних проблем [497, с. 6].

Матриця історичної пам'яті індивіда постає наслідком цілеспрямованої роботи зацікавлених структур суспільства по вихованню лояльного до нації й її політичного режиму громадянина, але крім того, вона стає й умовою подальших активних дій цього громадянина у напрямку укріплення позицій цієї ж нації. Тут вона виступає схемою виробництва національних практик. Можна сказати, що матриця історичної пам'яті обумовлює виробництво зовнішніх національних практик під виглядом внутрішніх структур особистості.

Державні інституції справді в утвердженні нової моделі пам'яті й постійній підтримці її дієвості відіграють панівну роль. Історична пам'ять – це не той

феномен, що спонтанно виникає та функціонує у масовій свідомості. Це те, що в першу чергу відображає позиції певного владного інтересу, що, у свою чергу, найбільш повно уособлюються державою. Саме державна влада, а конкретніше ті групи осіб, що мають більші можливості здійснювати узаконене насилля, можуть організувати й соціальний світ, що їх оточує таким чином, щоб той у найбільшій мірі відповідав їх максимальним інтересам, тобто намаганням зберегти своє домінування на необмежений термін.

Нація може вважати себе сформованою, коли у переважної більшості населення країни сформоване ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому й майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є і відповідна одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї нації. Зміст історичної пам'яті не може бути таким, що у якийсь спосіб заперечує існування нації у сьогоденні [66, с. 4].

Європейський цивілізаційний вибір України активізував суспільну увагу до проблеми самоідентифікації, основою якої виступають досвід та знання про минуле. Передача їх від покоління до покоління забезпечується функцією історичної пам'яті України. Українська держава традиційно впливала на формування масових уявлень соціуму про минуле. Цю функцію виконували практично більшість держав світу.

Серед ключових завдань розбудови суспільних інститутів, поставала необхідність використання державної політики національної пам'яті як консолідуючого інструменту, збереження національної самодостатності в умовах глобалізаційних процесів, мобілізації духовних сил народу на розв'язання складних державотворчих і націєтворчих задач. За таких умов дані тенденції спричинили формування т.з. «нової історичної культури». Україні доводилося подолати власні «історичні травми». На розв'язання цієї задачі була направлена державна політика пам'яті. Історія крок за кроком перетворювалась на «інформаційний продукт масового споживання». Історична наука та історична пам'ять переставала бути знаряддям обслуговування суспільно-політичних інтересів.

Водночас, історична пам'ять як багатогранний феномен, недостатньо використовувалася у розбудові інститутів громадянського суспільства. Частіше, вона як компонент використовувалася політиками лише як інструмент легітимації політичної влади. Хоча ми можемо підтвердити, що державна політика пам'яті перетворювалася у вагомий фактор української політики. Інститути держави працювали у царині дослідження та конструювання минулого, вироблення спільного бачення тяглості етнонаціонального буття, етнонаціональних символів і цінностей, національної свідомості. Владою історична пам'ять часто «долучалася» до реалізації цілком прагматичних інтересів і цілей. Найчастіше вона розглядалась способом підтримання політичними засобами «надчутливості» соціуму до його травматичного досвіду. Тобто влада конструювала політику тоді, коли потрібно було виробити практики й норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті.

Державна політика відновлення та збереження історичної пам'яті не була цілісною, стратегічно вивіреною, вона мала здебільшого ситуативний характер. Національне примирення і консолідація українського суспільства, розв'язувались часто не в числі пріоритетів гуманітарного розвитку, а скоріше як додаток до якихось більш резонансних проблем. Світовий досвід переконував, що у процесі відродження історичної пам'яті важливу роль відіграють спеціально створені з цією метою урядові структури та науково-дослідні установи, які покликані неупереджено висвітлювати історичне минуле, що допомагало громадянам не лише розібратись у історії, але й зорієнтуватись у поточних подіях, процесах і явищах. Чинні в Україні інституції, що опікувалися проблемою історичної пам'яті мали недостатньо можливостей змінити історичну свідомість українства. Дана обставина стримувала процес об'єднання нації. Примирення історичних пам'ятей поставало в числі невідкладних завдань перед державними органами.

На початку 1990-х років суспільна свідомість українства виявилась досить міфологізованою. Серед міфів найпоширенішими були такі: незалежність України автоматично веде до зростання добробуту її громадян, тому що не треба буде відправляти хліб і сало «москалям»; захід чекає на Україну з розпростертими

обіймає і допоможе їй усіма ресурсами, якщо Україна стане без'ядерною, позаблоковою, нейтральною державою[391, с. 427]. Філософ В. Кремень зазначав, що з перших днів незалежності доводилося констатувати: міфотворчість залишається визначальною складовою нашого життя. І в цьому не було нічого дивного: ми перебували у тій фазі людського поступу, парадоксальність котрої полягає у постійному відтворенні ситуації, за якої окремі особи й великі маси людей («творці історії»), за визначенням Гегеля, воістину «не відають, що творять». У їхньому світосприйнятті губиться справжній сенс історії, наслідки людської діяльності виходять з-під контролю індивідуальної і масової свідомості, життя «іде самопливом», а розуміння приходить потому. Так би мовити – «сова Мінерви вилітає в сутінках»[626, с. 10].

Історична пам'ять українців переживала певні мобілізаційні цикли. Так вона помітно мобілізувалася в ході демократичних перетворень другої половини 1980-х років. Апеляція до історичної пам'яті посилювалася діяльністю низки громадських організацій: Українського відділення товариства «Меморіал», Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, Народного Руху України за перебудову тощо, робота яких ставала відповіддю на визрілий у суспільстві запит на переосмислення історичного минулого. Державна влада шукаючи способи легітимації свого статусу, держави історичну пам'ять використовувала в якості інструменту політичних впливів, фактора політичної боротьби. Її потенційних ресурс часто послуговувався у якості маніпулятивних технологій, виступав чинником, що визначав характер політичного протистояння. Суспільні дискусії навколо проблеми ролі історичної пам'яті у формуванні єдиної української нації та консолідованої держави, сприяли спільному усвідомленню того факту, що українці, з одного боку, це дуже давня і європейська нація.

Протягом досліджуваного періоду зміни в історичній пам'яті відбувались і під впливом глобалізаційних процесів. Відомо, що глобалізація деконструювала національну історію. Зазначений, не завжди об'єктивний процес, як правило, починався з її релятивізації та застосування принципу «скільки істориків – стільки

й історій». Порушувалася монополія національної держави «розповідати» і транслювати свою історію новим поколінням[374, с. 187]. Чинна в Україні система середньої і вищої освіти в цілому забезпечувала належний рівень ознайомлення молоді з українською культурно-історичною традицією. Одночасно історична пам'ять молоді залишалась недостатньо глибокою і структурованою. Їй були притаманні радикальні оцінки минулого і ставлення до нього, ідеологічна стереотипність, політичний конформізм та історико-міфологічний утопізм[108, с. 49]. В Україні здебільшого лише на теоретичному рівні розроблялись проблеми формування нових соціальних образів та поєднання у цьому процесі традицій та інновацій. Історична пам'ять традиційно виступала важливим чинником формування національної свідомості та самосвідомості. Саме завдяки усвідомленню спільного образу минулого покоління ототожнювали себе з перемогами й поразками попередніх поколінь, зі спільними героями, зі священними для нації місцями пам'яті, із досягненням власної культури.

Часто процес відновлення історичної пам'яті мав радикальні тенденції. В діях окремих політиків часто простежувалось намагання однобічного трактування того чи іншого періоду історичного розвитку. За таких обставин робились спроби обійти позитивні моменти, що призводило до незадоволення і супротиви значної частини народу. Все це не сприяло об'єднанню українського суспільства і нації. Фахівці переконані, що історична пам'ять не просто може впливати на свідомість індивіда та спільноти, але і може виступати серед головних об'єктів маніпулювання свідомістю. А вилучення зі свідомості стабілізуючого блоку традицій різко підвищувало піддатливість до маніпуляцій[453, с. 107]. Цим користувались політики, для яких за любую ціну потрібно було виборювати владу. Важливим чинником історичного пізнання виступала правда. Її традиційно розрізняли як реальну і вигадану. У 1990–2000-і роки на українське суспільство чинився потужний вплив саме такої подвійної правди, що відображалася на формуванні свідомості українців та їхній поведінці.

В Україні сформувався певна соціальна інфраструктура, яка опікалася формуванням історичної пам'яті. За даними досліджень більш ніж 2 тис.

всеукраїнських та міжнародних громадських організацій, що діяли в Україні, прямо або опосередковано переймалися проблемами формування історичної пам'яті: популяризацією історії, організацією комеморативних акцій, проведення комунікативних та просвітницьких заходів з історичної тематики, пошуковою, дослідницькою краєзнавчою роботою, збереженням історико-культурної спадщини, видавничою діяльністю, створенням аудіовізуальної продукції з історичної тематики[763, с. 173].

Політиками історична пам'ять часто використовувалась як інструмент для численних маніпуляцій. Завдяки їй робились спроби впливати на перебіг подій, маніпулювати свідомістю чи прогнозувати суспільні настрої та вподобання. В результаті склалось так, що українському суспільстві сформувалось кілька моделей історичної пам'яті, кілька канонів інтерпретації історичного минулого. Дана обставина ставала причиною конфронтації і протистояння в суспільстві, розколювала і стримувала розвиток держави, робила її слабкою перед впливом зовнішніх факторів. У справі подолання проблеми дуалізму історичної пам'яті часто використовувались лише окремі методи і заходи. Вона стосувалось як державних інстанцій, так і наукового середовища, ЗМІ, громадських організацій, освітянських закладів.

В досліджувані роки змінювались загальні підходи до формування історичної пам'яті. Приходило суспільне розуміння її місця і ролі у формуванні національної свідомості українства, розв'язання надскладного завдання – пошуку національної ідентичності. Зверталась увага на зарубіжний досвід формування консолідованих і усвідомлених націй, коли сучасні покоління відтворювали власний історичний досвід на основі спільного минулого, перемог і поразок попередників, спільних героїв, місць пам'яті тощо. Але інтеграційний потенціал історичної пам'яті на теренах України повною мірою залишався не реалізованим.

У 2000-і роки намітились позитивні зрушення в структурі історичної пам'яті нації, яка поступово переосмислювала власне минуле. Водночас, зберігалися декілька різних за змістом канонів історичної пам'яті. Внаслідок чого різні підходи до розуміння історичних подій, що мали місце в житті народу та

інтерпретацій історичного минулого – породжувати конфлікти і протистояння, унеможлиблювало ріст національної свідомості, позначалось на розвитку держави, ставлячи загрозу її існування. Єдність національної свідомості часто порушували окремими безвідповідальними політичними силами, які розігрували карту «розколу» українського народу. Конкуруючі моделі пам'яті існували не лише на рівні суспільної, але і індивідуальної свідомості. В Україні зберігалася криза історичної ідентичності індивіда, коли він губився і однозначно не впевнений щодо того, з якими історіями потрібно пов'язувати себе, а з якими не потрібно. Наявність двох колективних пам'ятей свідчило про несформованість української нації. Амбівалентність історичної пам'яті українців спонукало владну верхівку, ефективно контролювати процес конструювання знань про Києворуську добу.

В Україні зберігались суттєві відмінності в ідентичності, і конфесійні, і етнічні, і соціальні. Слід зазначити, що одним з факторів, що впливав на формування різних колективних уявлень, була належність громадян до кількох конфесій християнства. Давався взнаки і історичний чинник, збереження етнічних відмінностей різних частин країни, мовний фактор. Україна поліетнічна держава, в якій проживало близько 130 етнічних спільнот. Дані обставини впливали на формування історичної пам'яті. Зберігалась велика кількість факторів, які продовжували впливати тією чи іншою мірою на формування відмінностей історичної свідомості серед громадян України. Справедливим є визначення, що в поляризованому українському суспільстві відбулася накладка трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної [65, с. 57]. Дані обставини ускладнювали формування в ефективне впровадження політики пам'яті. Нестабільність українського суспільства створювала підґрунтя для появи маніпулятивних технологій щодо історичної пам'яті. Залишалось відкритим питання про те як впровадити новий сучасний наратив уявлень про минуле. Дехто з дослідників схильний вважати, що загальнодержавний проект національної ідентичності мав визріти в часі. Спроби механічним шляхом розв'язати дане питання не увінчається успіхом [147]. Водночас, як засвідчують політичні реалії,

загрози державному суверенітету, влада України дещо запізнилась з розв'язанням даної проблеми. Очевидно, що незалежній державі крім модернізації історичних міфів, слід було налагодити і активну контрпропагандистську роботи, аби нейтрелізувати прояви сепаратизму, попередити анексіоністські плани.

В Україні проблема «регіоналізації» історичної свідомості вітчизняного суспільства не знайшла поки що вирішення за допомогою винайдення узгоджувальних, компромісних варіантів, не поступаючись у принципових питаннях[530, с. 59]. Сприйняття та відкладення у пам'яті спогадів про Києворуську добу мало регіональну особливості. Це обумовлювалося тим, що Україна територіально складена з регіонів, що мали відмінну історію. На думку вітчизняних фахівців, відмінний попередній історичний досвід зумовив особливості етнічної карти регіонів, особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять[361, с. 71]. Виділяється дев'ять етнокультурних регіонів, у яких в пам'яті населення була зафіксована власна історія та традиції: Центральна Україна; Західна Україна, Поділля, Закарпаття, Буковина, Схід України, Приазов'я, Північне Причорномор'я, Крим. У свідомості більшості населення України Центральна Україна традиційно сприймалася як цитадель формування української державності, починаючи з княжої доби з центром у Києві. Крім того, на теренах регіону збереглася велика кількість пам'ятних місць, які віддзеркалюють як героїчні, так і трагічні події тієї доби. Більшість із них зафіксована народною пам'яттю у піснях, історичних думках, сказаннях, передавалась з покоління у поколіннях. Населення Поділля в пам'яті початок власного історичного розвитку пов'язувала з Київською Русю. Дана традиція вплинула на його ментальність, що виявлялась у збереженні крайової самосвідомості і наявності регіональної самоідентифікації. До поліетнічного типу регіонів відносилося Закарпаття. Його особливість полягала в тому, що у порівнянні з іншими українськими землями він найбільший період часу був відірваний від ядра етнічного масиву. Закарпаття було складовою Київської Русі,

однак після її розпаду край кілька століть перебував у складі інших держав. Українці Закарпаття пов'язують своє минуле з історією своєї етнічної батьківщини, оцінюючи через цю призму сучасне й майбутнє. Українське населення Буковини виявляло стійку самоідентифікацію з українським етносом та його історичними циклами розвитку. Історична спадщина Східної України мала особливість свого становлення, виглядала як біетнічна українсько-російська система, в якій значна кількість населення користувалась російською мовою та ідентифікувала себе з російською культурою. У пам'яті більшості населення історичне минуле і регіону, і країни загалом сприймалося не як окремий повноцінний і самодостатній процес, а як невід'ємна частина загальноросійської та радянської історії. Тому всі події минулого розглядалися через призму російського та радянського контексту[361, с. 77]. В регіональній історичній пам'яті населення Північного Причорномор'я спостерігалось переплетіння національних традицій багатьох народів і інтерпретація минулого через їхній попередній досвід. Розшарування колективної пам'яті української нації мало історичні корені.

Державна політика пам'яті передбачала формування у громадян націоцентричного розуміння власної історії, її самобутності та безперервності. Водночас, засобами просвітництва недостатньо досягалось утвердження у суспільній свідомості розуміння важливості саме націоналізації історичної пам'яті. Даний процес мав розвиватися паралельно з процесами демократизації громадсько-політичного життя. За визначенням науковців, політика пам'яті найрельєфніше ретранслювалася через такі елементи як підручники, місця пам'яті та історичний календар. Кожен з них був надзвичайно важливим та незмінним. В Україні внаслідок зусиль науковців була створена система підручників, які в цілому відображали ключові події, найяскравіше подавали головні ідеї історичної пам'яті.

Водночас державній владі України не вдалося створити ефективних механізмів попередження спекуляцій на темах історичної минувшини. Історія часто використовувалась в політичній боротьбі. Склалась низка чинників, які

ускладнювали формування й ефективне впровадження політика пам'яті в Україні. Не було вибудовано більш-менш стійкої і прийнятної конструкції національного наративу. Небезпекою історіописання являлось те, що у поле суспільної уваги подавались переважно ті події і факти, що мали роз'єднувальний потенціал. Гострі дискусії і маніпуляції відбувались саме навколо трагічних сторінок. Хибною виявилась і концепція віктимної історії – народу жертви.

Одним з визначальних напрямів державної політики у сфері відновлення і збереження історичної пам'яті стала розробка наукової концепції історії України. Національний наратив став найбільш оптимальним з огляду формування національної свідомості, оформлення державницьких змагань українського народу. Національні вимоги українства, що оформились у проголошені незалежності впливали саме з даного трактування власної історії. Разом з тим нерозуміння процесів, що протікали на теренах України в ранні цивілізаційні періоди, сповільнювали перехід українського суспільства в існування у якісно новому форматі незалежної демократичної держави.

Державна політика спрямовувалась на повернення історичній пам'яті імен тих діячів, яких шанував світ, і які внесли великий вклад у розвиток освіти, культури. На початку 1990-х років на рівні політичних і соціальних груп зберігалось протистояння за збереження впливу на політику історії. Ті сили, що відстоювали радянську версію історії (комуністи, ветерани Радянської армії, частина бюрократії) дану боротьбу програли. Новий національний наратив був впроваджений в систему державних нагород, національну валюту, у офіційний дискурс в підручниках з історії. Національно-патріотична історія стала інструментом виховання громадянської лояльності молоді. Тематика Київської Русі ставала пріоритетною для українських дослідників. Переглядалася практично уся тематика досліджень, пов'язаних з суспільно-політичним і соціально-економічним розвитком Києворуської держави. Була вибудована нова схема перетікання національної історії. Наступною ланкою після автохтонних племен трипільської культури ставала Київська Русь. Проведена націоналізація історії стала наріжним каменем формування української національної ідентичності. В

обговорення давньоруського минулого, тяглості державотворення та духовної спадщини долучалося чимало істориків, викристалізовувалися форми його інституалізації. Історична політика в Україні спрямовувалась головним чином на передачу історичного досвіду, забутих фактів, формулювання тематики наукових досліджень з метою відповідей на питання про те, як історичні інтерпретації перетворювалися в політичну боротьбу, конструювання культурної пам'яті і формування певної моделі політичного бачення національного минулого. Вона була направлена на формування суспільно значущих історичних образів і образів ідентичності, які реалізувались в ритуалах і дискурсі[88]. Конструюванням версій історичної пам'яті займалася крім офіційної влади, суспільні рухи, політичні опозиційні сили. На політичному полі практично постійно зберігалось суперництво навколо того, якими епізодами історії повинна гордитися нація, а якими ні. Історична політика української влади виділялась наступними рисами: брак чітко окреслених контурів; аморфність, позбавлена будь-яких ознак модернізаційного, інноваційного налаштування; брак тверезої національної самокритики й поваги до культурної спадщини; вибудовування оціночних критеріїв по лінії «своє–чуже», при цьому чуже надто часто постає у публічних дискурсах як вороже. Така невизначеність створює сприйнятливий ґрунт для підтримання антиномічності суспільної психології[569, с.17].

Отже, ознакою новітньої доби стало те, що історія в Україні ставала предметом багатьох політичних та ідеологічних маніпуляцій як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Практично протягом чверті століття у більшості населення не сформувалося концептуально єдиного сприйняття попереднього історичного розвитку країни. Приклади історії Київської Русі виконували роль засоби конструювання історичної пам'яті. Водночас національна пам'ять українців характеризувалась амбівалентністю, що стримувало процеси етнонаціональної консолідації та формування української нації.

2.2. Києворуська спадщина як засіб формування історичної свідомості

Пам'ять про Києворуську добу виступала фундаментальним елементом, котрий консолідував свідомість громадян, забезпечував життєво важливий для народу духовний зв'язок між поколіннями. В умовах, коли спостерігалось відчуження значної частини народу від історичної пам'яті, фактично лише період Київської Русі сприймався громадянами різних регіонів України доволі однозначно. Його можна назвати таким, що творить спільну ідентичність українців[277]. Це було особливо важливо з огляду на те, що історична свідомість громадян України знаходилась у кризовому стані. За образним висловлюванням до 1991 р. на історію України, українці дивились російськими очима. Києворуські князі, як історичні постаті, виконували переважно об'єднавчу суспільну функцію. Вони громадянами не відносились до суперечливих діячів української історії.

У ставленні суспільства до князів мало місце таке явище як «розірвана пам'ять». Пам'ять складалася найчастіше у форматі «поля змагань» чи «війни пам'ятників». В Україні у досліджувані роки відбувся лише певний поворот до пам'яті й до політики пам'яті. Водночас в формування історичної свідомості ускладнювалося спадком радянської дійсності. В умовах незалежності постали нагальні завдання переоцінки фактів, подій і явищ, на основі яких можна було прямувати в перспективу з усвідомленням того, що наша оцінка відповідає загально-прийнятим для людської спільноти нормам поведінки і цінностям. Колективна пам'ять українців формувалась під впливом історичного спадку, як інтерпретації минулого засобом суб'єктів-користувачів. Суспільно-політичні метафори в українському суспільстві стали породженням зіткнення суперечливих знань, думок, національних почуттів, які, з одного боку, були наслідком несправедливих історіографічних висновків про історію України, з іншого – засвоєною частиною нації правдивої історії та самоусвідомленням історичного життя[285, с. 191]. В українському суспільстві спостерігалось існування одночасно народної пам'яті й так званої офіційної державної пам'яті.

Історична свідомість українства виявлялась деформованою і в силу того, що в радянський період офіційна історіографія заперечувала попередню історичну пам'ять. Це чинилось свідомо, з метою досягнення фальсифікації уявлення про історичне минуле. Радянська держава вибудовувала офіційну парадигму бачення історичного минулого у контексті ідеології, бачила знаряддям формування свідомості народу у вигідному для неї річищі.

Реалії доби незалежності свідчили про те, що в більшій мірі на формування історичної свідомості народу впливала народна пам'ять. Українські патріоти, як правило, були носіями багатющого історичного досвіду українства в минулого, усвідомлювали вагу та значущість рідної мови, культури для існування народу в майбутньому, гостро реагували на спроби цілеспрямованого викривлення історичних фактів, замовчування, приховування виявів духовного злету народу, протистояли вкоріненню у народній свідомості почуття меншовартості, другосортності, сумнівів щодо можливості існування власної незалежної держави.

Історична свідомість українських громадян піддавалась маніпулятивним впливам. Дана обставина обумовлювалася і фактично відсутністю прийнятної для більшості населення загальнонаціональної ідеології розвитку. Суспільство продовжувало жити в умовах ідейно-духовного вакууму, який утворився після відмови від ідеології та суспільної моралі радянської доби. Заборона Конституцією України обов'язкової ідеології, плюралізму поглядів на минуле стали втіленням права громадян на творення й отримання суспільно важливої інформації. Історична політика (здебільшого з вини влади) так і нестала вагомим інструментом державотворення. Недорозвинутість національної свідомості проявлялась у «хворобливому розщепленні» між «російсько-советською» символічно-ідеологічною традицією та пост- і антиколоніальними україноцентричними дискурсами[516, с. 44-47]. Посткомуністичне, посттоталітарне, постгеноцидне суспільство було зорієнтовано одночасно на взаємовиключні цінності, демонструвало світоглядну розгубленість. На думку соціального філософа М. Мариновича: «бідною українського суспільства було

борсання духовно невиробленої свідомості, яка шукала камуфляжу для своїх виразок і виправдання для своїх провин»[372, с. 29].

Амбівалентність історичної свідомості українського суспільства безальтернативно унеможлиблювало економічний і культурний поступ. Суспільна свідомість опинилась в стані соціального стресу, втратила чіткі орієнтири для оцінки минулого і конструювання майбутнього України. В українців нерозвинутим виявляється досвід передачі духовної і матеріальної спадщини від покоління до покоління. Дана обставина забезпечувалась засобами освіти і виховання. Суспільна свідомість та її структурні елементи (в тому числі історична пам'ять) традиційно залишалися результатом інтелектуальних зусиль конкретних особистостей, здатних сконструювати й поширити певну соціальну модель бачення міжлюдських стосунків на суспільство, або, принаймні, його частину. Сплеск загального суспільного захоплення усім, що пов'язано з пам'яттю про минуле, обумовлювалось передусім наслідками глобалізації та загрозами втратити світове культурне надбання. Адже, лише усвідомлення спільного минулого, перемог і поразок попередників, спільних героїв, «місць пам'яті» дозволяло відтворити власний історичний досвід, і таким чином пізнавати свою сутність і духовність.

Радянський політичний режим підмінюючи пам'ять ідеологією зробив, чи не найбільший злочин перед українським народом. Державна ідеологічна політика спрямовувалась на те, аби вихолостити сприйняття історії, а тому вона переставала впливати на думки, почуття, вчинки. Режиму було вигідно аби народ забував власні витоки. В радянську добу державними органами велась цілеспрямована політика викривлення історичних фактів, замовчування реальних подій і викорінення в пам'яті народу цілих періодів його історії. Внаслідок значна частина українства виявилась відчуженою від власної культури, мови, історичної пам'яті. Історія використовувалася не як інструмент об'єднання, а як засіб роз'єднання нації. Склалась одночасно різні моделі пам'яті, які належали окремим групам населення. В суспільній свідомості конкурувало кілька версій історичного розвитку України[277]. У громадян Західного і Східного регіонів

склалося своє власне бачення історії. Слушно зазначав історик Д. Веденєєв: «пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалася поза увагою. Із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього. Відбулася помітна віктимізація національної пам'яті – тобто накопичення й закріплення афективних змін в колективній пам'яті, історичній думці, соціокультурному полі, свідоме селекціонування у ході розробки національного гранд-нарративу переважно (виключно) негативного опису та інтерпретацій подій минулого, цілеспрямоване насадження інформаційно-психологічними механізмами у масовій свідомості однобічно негативних (гіпертрофованих) уявлень про минуле[112, с. 27].

В українському суспільстві склався свого роду дуалізм у поглядах на минуле. У свідомості побутували різні, часом антагоністичні і конкурентні між собою моделі історичної пам'яті: націоцентрично-державницька і імперсько-радянська.

Відповідно протягом 1990–2000-х років в українському суспільстві зберігались полярні погляди на давньоруську спадщину. Даний дуалізм колективних уявлень ґрунтувався на ідеологічному протистоянні двох принципово відмінних моделей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проєкцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радянської[530, с. 51]. Відтак дані обставини стримували процес суспільної консолідації. Формування різних регіональних ідентичностей сприяла низка факторів. Один з них, це приналежність громадян України до кількох конфесій християнства, загострення політичного протистояння та зовнішнього тиску у питанні створення єдиної помісної церкви. Вияви амбівалентності історичної пам'яті українців зумовлювалися й відмінностями соціального складу та ідеологічної орієнтації населення регіонів[530, с. 52]. Україна тривалий час

продовжували перебувати у статусі країни, в якій безкінечно продовжувала вестись боротьба навколо інтерпретації соціалістичного минулого. Практично протягом років незалежності в ході виборчих компаній, активно використовувалась риторика колективних уявлень про минуле. Частина політичних сил сприяла розколу національної пам'яті, підтримували спроби зовнішніх сил зберегти ідеологічний та політичний вплив на Україну. Російський істеблішмент користуючись прихильністю проросійськи налаштованих громадян і симпатиків колишнього СРСР намагався відродити свій вплив за допомогою апелювання до історичних конструкцій на кшталт «єдиної колиски», «загальної тисячолітньої історії» і «спільної боротьби братніх народів»[530, с. 53].

В українському суспільстві відбувалась актуалізація історичного досвіду. В переломні моменти історії народу загострювалась історична пам'яті, проявлялась її компенсаторна функція. Усвідомлення українським суспільством тієї обставини, що Україна має тисячолітню державотворчу історію стало багато в чому визначальна передумовою двох українських революцій – 2004 і 2014 рр. З цим усвідомленням українські патріоти пішли відстоювати територіальну цілісність і державну незалежність. Без перебільшення зазначимо, що на суспільному рівні прийшло розуміння важливості і складності сучасних викликів, що найвищою цінністю нації є її держава, приходили усвідомлення і уроків революції Гідності.

До українського суспільства приходила переконаність в тому, що воно не може і далі жити постійним відчуттям скривдженості і жалем до себе. Постійно бракувало віри у власні сили, усвідомлення власної неповторності. «Комплекс кривда» породжував відчуття меншовартості. Суспільство багато в чому залишалося дезорієнтованим при виборі ціннісних пріоритетів. З подачі політичного класу культивувався примат політичних цінностей. При цьому на другий план потрапляли духовні цінності. Традиційно долучення до національної культури, сприйняття її як необхідної умови гармонійного стану людини, виступало підґрунтям подолання світоглядної обмеженості та провінційності, звільнення від стереотипів, що тримали в полоні свідомість.

Суспільство постійно демонструвало запит на історію Києворуської держави. Згідно проведених соціологічного дослідження тема Київської Русі визнавалася переважною більшістю громадян як на Сході, так і на Заході дуже важливою для розуміння історії України (відповідно 80,6% та 83,6% опитаних)[362]. В державній політиці пам'яті даний запит не знаходив належного відображення. Відбувалися лише ситуативні заходи по актуалізації та інтерпретації сюжетів історії Київської Русі.

В українському суспільстві залишалося не до кінця сформованим уявлення про безперервність, самобутність власної історії. Відповідно суспільство у основній своїй частині спрощено розуміло вагомість політичної демократії, демократичних цінностей, а отже, стратегій розвитку державності. Контroversійність, а часом і несумісність ціннісно-сміслових оцінок історичних подій та постатей, надмірна політизованість даного сегмента суспільної свідомості ставали джерелом соціальної напруги, чинником дезінтеграції спільноти.

В 1990-і роки реальна робота по розбудові суспільних інститутів часто підмінялась заявами про національну травмованість. Значення духовних цінностей давньоруської доби актуалізувались і у контексті дискусій про успіхи та прорахунки в процесі суспільної самоідентифікації. Більшість дослідників, громадських аналітиків схильні були вважати даний процес кризовим. Українське суспільство в цілому протягом усього періоду незалежності шукало шляхи власної самоідентифікації. Національному об'єднанню перешкоджала низка чинників: територіальна диференція, соціально-політичні відмінності, конфлікт між етнічною і субнаціональною приналежністю. Політична думка виявилась нездатною йому запропонувати парадигму оновлення, раціональну модель управління, ані привабливу національну ідею. Суспільство єдналось і структурувалося не за становими чи ідеологічними ознаками, а переважно на основі кланових, регіональних чи родинних зв'язків[366, с. 80-81]. Слабкість громадянських інститутів робило розмитими і неефективними механізми

попередження і відвернення загроз, породжувало інертність у досягненні економічного, соціального і політичного розвитку.

Осмислення понять духовних цінностей суспільства відбувалося на основі звернення до глибинних історичних традицій розвитку культури і духовності. Вітчизняні науковці, богослови у Києворуській спадщині бачили передусім першооснови духовності і релігійності. Християнська духовність традиційно ними бачилася як найвища цінність для українців.

В Україні відбувалося переосмислення коренів духовної спадщини. Політологи, історики, релігієзнавці сходились на думці глибокої вкоріненості її у події Русі та східнохристиянську традицію. Засоби освіти пробували виступати інструментом прищеплення у суспільній повсякденності турботливості в ставленні до духовної спадщини. Відчинити були перекоси, що мала наслідком радянська система формування духовно-моральних цінностей. Атеїстичне виховання передбачало формування саме такого набору цінностей, які б сприяли становленню відповідного типу радянської людини. Після проголошення незалежності розпочався процес повернення суспільства до української духовної спадщини – до спадщини православного народу [384, с. 178]. Християнські засади проголошувались ціннісними орієнтирами перехідного суспільства. В суспільствознавчих дослідженнях розгортались дискусії стосовно проблеми природи християнських цінностей, змістових їх елементів, спорідненості християнських цінностей раннього християнства і християнства сучасного. В добу незалежності українське суспільство вступило з тією системою цінностей, що нав'язувались тоталітарною державою. Поставало завдання успадкування традиційних цінностей українського народу. Для значної частини громадян були характерні такі ціннісні орієнтири як нігілізм, недооцінка значення родинних зв'язків. Суперечності в ціннісних орієнтаціях радянської доби зберігали свій мотиваційний вплив на масову свідомість протягом 1990-х років. Відродження християнських цінностей реанімували суспільну дискусію про місце православ'я в посттоталітарній Україні. Православна церква крок за кроком звільнялась від пут тоталітаризму, і ставала на шлях свободи, інфраструктурних трансформацій.

Відзначення чергової річниці Хрещення Русі ставало свого роду підсумком відповідних етапів росту і зміцнення православних традицій.

Конкуренція у сфері інтерпретації минулого стимулювала розкол суспільства за ставленням до таких фундаментальних цінностей як демократія, приватна власність, незалежність, ринок, форма правління й державного устрою, державна мова, завдання місцевого самоврядування. Конфлікти пам'ятей відрізнялися від конкуренції інтерпретації минулого, зокрема тим, що в цьому разі сторони налаштовувались на вчинення шкоди одне одному, а їх політична поведінка була ворожою і антагоністичною. В Україні лінію розмежування створювала антагоністична за своєю глибиною сутністю суперечність «радянської» та «антирадянської» ментальності, що виходила назовні у конфронтації прибічників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку[408, с. 193]. В українському суспільстві тривали політичні конфлікти навколо доцільності встановлення чи деконструкції пам'ятників, присвяченим історичним діячам.

Водночас у суспільній свідомості вибудовувався державотворчий ряд: Київська Русь – Козацько-гетьманська держава – Українська Народна Республіка – Українська Радянська Соціалістична Республіка – Україна. У зв'язку з цим символічними місцями вважалася столиця Київ. Одним з варіантів «позитивного мнемонічного простору українців» розглядався такий: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Києво-Печерська лавра», «Запорізька Січ», «Богдан Хмельницький», «Енеїда», «Шевченко», «Український П'ємонт», «Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «24 серпня 1991 р.»[296, с. 62].

Історична свідомість формувалася через соціальні канали. Первинним комунікативним середовищем, в якому відбувалися як цілеспрямовані, так і стихійні уроки історичної пам'яті, виступала сім'я. Поява на світ людини супроводжується її соціальною статусністю. Школа була наступним щаблем, де спеціально підготовлені вчителі долучали нові покоління до знань, формуючи таким чином історичну пам'ять. Шкільні програми і підручники мали

цілеспрямований вплив. Для історичної пам'яті важливим було не лише що, але і як викладалась історія в школі. Далі на перший план у формуванні особистості виходило телебачення, провідне місце серед передач якого займали кінофільми. У вищій школі передача наукових знань відбувалась через лекції, освоєння наукових праць, які вивчались у програмах курсів. На цьому етапі передачі наукової складової пам'яті відбувалося конкурування зі стихійної інформацією.

Пам'ять про києворуський період традиційно передавалась від покоління до покоління. Це досягалося за допомогою консерватизму пам'яті, яка гарантувала самозбереження українців як етносу і нації. В умовах глобалізації поставали завдання пошуку нових способів передачі пам'яті. В Україні, де зберігалось кілька моделей пам'яті, на державу покладалось велике завдання забезпечення гармонії різних етнічних пам'ятей, унеможливлення війни пам'ятей тощо. Свідченням включеності культури у процеси моделювання колективної пам'яті виступали трансформації монументального міського простору, його активне використання. Пам'ятники традиційно відігравали суттєву роль у репрезентації і легітимації влади та історичних моделей минулого. В такий спосіб міський простір підпорядковувався політиці пам'яті. Монументальний український простір інтенсивно розбудовувався, наповнювався щораз новими образами.

Історична свідомість формувалася на комеморативних практиках держави. Києворуські князі недостатньо вшановувались щорічними урочистостями з увічненням пам'яті на державному рівні. Водночас, практика відзначення окремих ювілейних дат засвідчувала, що вони були очікуваними для суспільного загалу. Це засвідчувало унікальне місце та виключну консенсусність меморальних постатей князів в національній пам'яті українського народу. Князі Києворуської держави потрапляли до офіційних дискурсів влади незалежної держави.

На формування історичної свідомості мала вплив історична література. Маса підручників, навчальних посібників продовжували пропагувати безліч міфів, які мали на меті «задавнювати» чи «героїзувати» українську історію. Реанімувалось месіанське уявлення про роль України у слов'янському світі. У деяких з них князі Київської Русі іменувались українцями тощо. Підручники з

історії практично були чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді. Автори підручників виважено підійшли до відпрацювань формулювань, ставали більш толерантними оцінки подій. Україною були зроблені певні кроки по налагодженню відносин з Росією у сфері спільного історичного минулого. Водночас досягти консенсусу з найбільш спірного питання, якою була Києворуська спадщина, не вдалося. Українська частина російсько-української підручкової комісії займала консенсусну позицію і погоджувалася на тому, що історія має бути максимально деполітизованою. Видання альтернативних підручників давало українським студентам і учням можливість вибору ідейної і наукової платформи, без чого не може бути справжньої демократичної і правової держави. Так склалось, що в Україні в різних регіонах у школах і вузах викладались абсолютно різні версії больових історичних тем. Завдання «домовитись про єдину версію історії» й визначити «спільну об'єктивну історичну правду» в ситуації регулярного «переформатування» історичної пам'яті й «перезавантажень» колективної та індивідуальної ідентичностей виглядало абсолютно неможливим. Зведення ключових проблем історичної освіти до лаконічно-місткої парадигми спричинило невтішні результати, що вважалися формулою «недоформованої нації», «недодержави» тощо, робило неможливим плекання ідентичності. Перегляд і переосмислення шкільних підручників розпочався вже в перші роки здобуття незалежності. Завдяки зусиллям чиновників, методистів, вчених, вчителів, Україна вже на кінець 1995 р. мала свій власний набір підручників. Україна одна з перших серед незалежних держав спромоглася свій історичний процес відокремити від історії Росії. Відповідно удосконалювались програми, на основі яких створювались підручники та навчальні посібники. В 1991–1992 навчальному році, після запровадження нової структури шкільної історичної освіти, в школах було введено два самостійні курси – всесвітня історія і історія України. Остання ставала повноцінним предметом, який викладався у 7–11 класах. Паралельно українською історіографією накопичувався матеріал під кутом зору національної ідеї та державності. Автори перших підручників дотримувались народницької

схеми, що унеможливило імплементацію вітчизняної історії в контекст світової історії, події викладалися такими, що відбувалися майже незалежно від тих, що розгорталися у світі. Проект Концепції безперервної історичної освіти, розроблений в 1993 р., містив норму, яка передбачала, що у викладанні шкільного курсу історії потрібно було звернути увагу на «державотворчий потенціал тисячолітньої вітчизняної історії». Проект не був затверджений Міністерством освіти. Українські підручники першої половини 1990-х років несли на собі відчутний відбиток марксистсько-ленінської методології, суспільна боротьба поставала як ознака різних історичних епох. За версією авторів підручників основним рушієм історії замість позанаціональних трудящих мас став український народ[151].

В Україні зберігалася значна кількість стародруків, які виступали одним з видів джерел історичної пам'яті, документальними пам'ятками Києворуського періоду. Вони акумулювали в собі наукові, духовні, естетичні досягнення, віддзеркалювали ідеологічні, політичні шляхи розвитку киеворуського суспільства. Як джерела історичної пам'яті, вони, з огляду на свою специфічність, несли в собі унікальну інформацію про людей і події минувшини.

Культурні чинники, що безпосередньо впливали на колективну свідомість, і як наслідок, на формування моделі історичної пам'яті, мали вельми розгалужений і широкий спектр, зумовлений багатоаспектністю, множинністю та варіативністю ідентифікаторів культури з огляду на її сутнісну характеристику[471, с. 477]. Культурні чинники впливу на історичну пам'ять найчастіше представлялись творами мистецтва, монументальними конструкціями, архітектурними стилями та об'єктами. Вони, у свою чергу, кореспондувались з тріадою – події, постаті, місця, утворюючи цілісний культурний простір символів, покликаних впливати на формування колективної пам'яті[99, с. 21]. До формування історичної пам'яті долучались митці. До тем історичної пам'яті активно зверталась українська література. Відповіддю вітчизняних письменників на актуалізацію проблем історичної пам'яті стала поява низки історичних романів. Проте в досліджувані роки намітилися негативні тенденції відстороненості частини суспільного загалу

від літератури, культурних надбань. Проблемою України виступав дефіцит затребуваності культурних цінностей суспільством, що вело до інтелектуальної обмеженості, неспроможності критичного мислення, створювалось підґрунтя для маніпуляції свідомістю.

Україна мала значну кількість визначних історико-культурних пам'яток. Залишалася однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО ввійшли пам'ятки Києворуського періоду – Собор Святої Софії з ансамблем монастирських будівель, Києво-Печерська лавра. На жаль, потужний історико-культурний потенціал України не використовувався повною мірою у зв'язку з наявністю значних проблем в даній галузі.

Києво-руські витoki традиційно виступали відправною точкою в процесі переоцінки суспільних надбань і особливо при з'ясуванні духовного виразу української культури. Саме культурні здобутки, які нагромаджувались тисячоліттями (з часів Київської Русі) виступали виразом зрілості українства і його самодостатності. Фахівці у галузі історії української культури схильні вважати, що «Повість минулих літ» – це той хронологічний часопис, який розкриває не тільки для власного народу, а й для інших як, коли, з чого, яким чином розпочиналася історія етносів, які населяли давні праукраїнські землі і змогли в X столітті утворити потужну державність і спільноту під назвою «Київська Русь»[142, с. 161].

Репрезентантами історичної пам'яті, та засобом формування самосвідомості, виступали історичне середовище, як збережені залишки минулого, що відображали події, а також історичний спадок, як інтерпретація минулого низкою суб'єктів. В Україні оголошення архітектурного надбання культурним спадком, розглядалось як визнання довготривалого зобов'язання щодо його консервації і охорони. Інституційне втручання через політику законодавчої охорони спадку значною мірою ґрунтувалось на баченні «спільної історії» чи публічної версії колективної пам'яті, кристалізованої у «національному спадку», що легітимізував наявну структуру суспільства.

Змінювались списки пам'яток мистецтва, історії, археології. Після проголошення незалежності держава взяла на облік пам'ятки різних типів та історичних періодів. Закон України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) передбачив, що «центральный орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію реєстрованому періодичному виданні»[732]. Зазнав змін репертуар інтенційних пам'ятників. Частина монументів демонтувалась, натомість зводились нові пам'ятники. Водночас, повільно відбувались зміни в царині неінтенційних пам'яток – старовинних споруд, що становили органічну частину публічного простору, і були пам'ятками суто через свій вік, а не тому, що їх було початково зведено з суто меморіальною метою. Стосовно цієї групи пам'яток помітними були дві хвилі активності: відновлення сакральних пам'яток, знищених у радянський період, у кінці 1990 – початку 2000-х років (відновлені у Києві Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври, «політичне омузеювання» 2004–2009 рр.)[519, с. 203]. Останнє передбачало формування взаємодії з минулим у спосіб псевдоісторизації та штучного відтворення втраченого матеріального спадку.

Історична самосвідомість зростала і внаслідок змін у державно-церковних відносинах. Попередній досвід заперечення релігійних цінностей, негативно позначився на масовій свідомості народу, його національних традиціях. Процес трансформації духовності народу вимагав вдумливого та ґрунтовного аналізу процесу повернення до релігійних цінностей, усвідомлення і врахування релігійних чинників у глобальній стратегії розбудови незалежної держави. Закономірно, що в умовах державотворення, відродження культурно-самобутніх традицій народу та зростання його історичної самосвідомості, постала ідея створення національної Церкви. Вона підтримувалася державними, політичними і громадськими діячами, представниками інтелігенції, науковців, духовенства та віруючих різних конфесій. Узагальнювався історичний досвід створення на теренах України християнської Церкви, поширення християнства. У виданні «Стратегії розвитку України: теорія і практика» (К., 2002), автори звертаються до історії християнства X ст., зазначали: «У 988 р. Володимир Великий приймає сам

і запроваджує християнство на Русі. Православ'я проголошується державною релігією русичів. Але воно так і не змогло стати єдиним віросповіданням Українського народу. Попри всілякі езекуційні заходи Київського князя, спрямовані на викорінення язичництва, останнє збереглося, продовжуючи впливати на розвиток народної культури. Отже, фактично процес християнізації продовжується і сьогодні. Й не лише тому, що народжуються нові покоління»[563, с. 149]. В такий спосіб вибудовувалась лінія бачення перспектив розвитку релігійної ситуації у відповідності до цивілізаційних перспектив України.

Українські конфесії, будучи однастайними в оцінках високої історичної ролі, місії святого рівноапостольного князя Володимира, значення акту Хрещення, дещо по-різному бачили суспільну роль відзначення чергових річниць. Греко-католики вбачали їх значення передусім в поверненні віруючих у лоно християнської віри. В 2008 р. глава УГКЦ Блаженніший Любомир на святкуваннях 1020 річниці Хрещення зазначив: «Ми, владики Української Греко-Католицької Церкви, хочемо заохотити всіх вірних нашої Церкви в дні святкувань пам'яті українських святих, а власне в день самого рівноапостольного князя Володимира, зробити серйозний іспит свого сумління, чи справді ми живемо тією християнською вірою, яку сповідуємо? Хочемо також заохотити Вас, дорогі в Христі, відновити постанови, які ми склали, приймаючи Святе Хрещення»[301].

УГКЦ удосконалювала ритуали святкування річниць Хрещення. В 2008 р., крім традиційної Архієрейської Божественної Літургії, проводилась процесійна хода, яка передбачила низку заходів: освячення води зачерпнутої з Дніпра, проведення чину відновлення хресних обітниць. Завершувала святкування концертна програма за участю хору «Дударик» та дитячо-молодіжного ансамблю «Коралі», а також братолюбна частина. Подячні Служби Божі за дар Хрещення з відновленням хресних обітниць було започатковано у Києві в 2007 р. в рамках форуму християнської молоді.

Відзначення свята Хрещення Русі-України зберігало конфесійну особливість, відзеркалювало ідентичність віруючих. Церква московської традиції

відзначалася дане свято 28 липня, в день пам'яті князя Володимира. Українські греко-католики зберігали давню Київську традицію і відзначали пам'ять Хрещення Руси-України 14 серпня. Святкування цього дня набувало важливого суспільного значення, і особливо «з точки зору духовного пошуку людини». Радянський атеїзм суттєво знівельював християнські цінності. За визнанням глави УГКЦ, Блаженнішого Святослава, «Україна потребувала християнізації. Багато людей в Україні продовжують шукати Бога, як це було в часи князя Володимира, – зазначав він, – і ще його не знайшли. Вони очікують слова Христового Євангелія». Від того, наскільки повно, вважав Блаженніший Святослав, Церкви в Україні зможуть відповісти на ці потреби людини, залежить наше майбутнє. Перед християнами стоїть завдання цю віру передати майбутнім поколінням[32].

Важливим чинником релігійно-церковного життя була канонізація благовірних київських князів. В 2008 р. Помісний Собор Української православної церкви (Київського патріархату) у зв'язку з 1020-ліття Хрещення Київської Руси-України, благословив приєднання благовірного великого князя Київського Ярослава Мудрого до лику святих для загального церковного шанування і занесли його ім'я у православний церковний календар. В рішенні Собору також зазначалося про те, що чесні останки благовірного князя вважати святими мощами, віддавати їм належне шанування; благословити будівництво храмів на честь благовірного великого князя; пам'ять благовірного святкувати 4 березня (20 лютого), в день його упокоєння.

В 2015 р. у Києві вперше пройшов художньо-історичний фестиваль «Анна-фест», названий на честь дочки князя Я. Мудрого – Анни Ярославни. Захід у вигляді камерного дійства мав сімейний характер, а тому використовувалися різножанрові матеріали, які дозволяли відвідувачам поринути у минуле, відтворити у пам'яті той слід, який залишила дочка у європейській історії[747].

Не менш ефективним засобом конструювання історичної пам'яті виступала візуалізація історії, актуалізація художнього потенціалу українського кінематографу та телепродукції історичної тематики. Величезний ресурс впливу на колективні історичні уявлення мала кінодокументалістика, науково-

публіцистичні фільми та телевізійні програми. В Україні можливості візуальних засобів конструювання минулого не були задіяні повною мірою і не посідали належного місця у державній політиці пам'яті. «Золотий фонд» національної кіноспадщини (Г. Кохан «Ярослав Мудрий» та багато інших) залишались малодоступними для широкого глядача.

В суспільстві зберігався постійний запит на опанування історичного минулого у його візуальних формах. Засвоєння історичних фактів про києворуський період завжди виступало потужним виховним засобом, формувало культуру школяра чи студента. Засвоєння першопочатків власної історії найрельєфніше сприяло формуванню світогляду людини, полегшувало її орієнтири в оточуючому світі. Вивчення давньої історії сприяло з'ясуванню еволюційності суспільного розвитку. Знання історії дозволяло зрозуміти свій обов'язок перед минулими і майбутніми поколіннями. Водночас у вітчизняній системі освіти лише зароджувались форми удосконалення історичного мислення. Серед основних критеріїв його раціоналізації виступали: історичний процес, історичний час, історичний простір, історична пам'ять, історична свідомість, історичний досвід, історичне мислення[107, с. 129]. В українському суспільстві склався особливий історичний тип мислення, який поєднував дві рівноцінні і часові думки: міфологічної і науково-логічної.

Важливим репрезентантом політики пам'яті виступала шкільна історична освіта. Стратегічна мета її полягала у сприянні формування історичної свідомості та історичної пам'яті учнів. Шкільна історична освіта забезпечувала зв'язок між історичною наукою і суспільством. Важливим чинником формування історичної пам'яті учнів виступав підручник. Саме він формував стереотипні уявлення учнів про свій народ, його героїв та ворогів. Удосконалювався зміст шкільної історичної освіти. На початку 1990-х року формувалась така версія шкільної історії, яка мала виконувати свого роду компенсаційну функцію – відтворення внутрішньо цілісної історії української нації, де згадана нація перетворювалась із об'єкту історії на її повноправний суб'єкт[259, с. 6]. Новий національний наратив впроваджувався в офіційний дискурс і в підручники з історії. Переглядалися

освітні програми. Фактично навчальні заклади різних рівнів ставали головним засобом просування національно-патріотичної історії. Для України важливе значення мала легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо. Як вважають фахівці, саме шкільний підручник став чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді у 1990-х роках[611, с. 10]. В 1994 р. за ініціативи освітян України було засновано Міжнародний освітній фонд імені Ярослава Мудрого, завданням якого було залучення благодійних та власних коштів на підтримку та розвиток українського шкільництва, сприяння розширенню мережі україномовних освітніх закладів, вивчення історії, культури і мистецтв українського народу, його національних традицій. В 1997 р. за ініціативи і фінансування фонду було відкрито в Києві пам'ятник Ярославу Мудрому.

Освіта України виступала одним з потужних каналів поширення наукових знань, які формували певний пласт історичної пам'яті. Традиційним засобом державної політики пам'яті виступало вдосконалення системи викладання історії. Протягом досліджуваних років в Україні вдалося зробити крок уперед у модернізації системи історичної освіти. Дидактика історії України здійснила рішучий поворот від радянської традиції і в цілому була переорієнтована на викладання історії у націоцентричній парадигмі. Разом з тим, процес становлення історичної освіти тривав. В Україні присуджувались премії імені Ярослава Мудрого. В 2001 р. Вчена рада Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, ухвалила рішення про присудження премії як колективного визнання видатних заслуг правознавців – науковців та практикуючих юристів у розбудові правової демократичної держави України[740].

В досліджувані роки історія Київської Русі використовувалась як засіб національно-патріотичного виховання у середній загальноосвітній школі. Розширювався спектр масових заходів національно-патріотичного виховання. В деяких навчальних закладах створювались лабораторії історичної реконструкції та рольового моделювання, діяльність яких відбувалась на основі методичних розробок, укладених в 2016 р. Українським державним центром позашкільної

освіти Міністерства освіти і науки України. Створені лабораторії організовували масові заходи як в традиційних, так і виробничих формах. В 2015 р. вихованці лабораторії історичної реконструкції організували Варту в пам'ятних місцях Майдану незалежності, де Українським державним центром позашкільної освіти було поведено Всеукраїнську акцію «Паростки гідності». Понад двісті п'ятдесят вихованців позашкільних навчальних закладів приїхали зі всієї України, щоб взяти участь у першій в Україні масштабній акції національно-патріотичного виховання. Вартові, які символізували собою голос історії, одягнені в костюми стародавніх воїнів та городян часів Київської Русі, приймали рапорти учасників акції про виконані завдання на шляху героїчних подій учасників Майдану 2013–2014 рр. [413, с. 5]. У лабораторії історичної реконструкції та рольового моделювання Українського державного центру позашкільної освіти, учнівська молодь навчалась: виготовленню костюмів та спорядження Київської Русі XII–XIV століть й Європи XIII–XVI століть; середньовічному бою, історичному та спортивному фехтуванню; стрільбі із аналогів середньовічних луків та арбалетів; брати участь в семінарах, лекціях, майстер-класах з історичної реконструкції; брати участь в турнірах з історичного середньовічного бою, походах, історичних полігонних іграх тощо. Діяльність у лабораторії спрямовувалась на підготовку молоді до подолання перешкод. Під час участі в походах, орієнтуванні на місцевості, мандрівках по місцях бойової слави та по історичних місцях України виховувалась готовність до подолання труднощів, нервових стресів тощо. Молодь знайомилася з національними пам'ятниками, середньовічними фортифікаційними спорудами, брала участь в історичних фестивалях. Через участь у цих заходах відбувалося заохочення до вивчення історії України XI–XIV століть.

Заслуги Києворуських князів у справі об'єднання Русі та в боротьбі з половцями, які загрожували державі, приваблювали не лише істориків, а й письменників, діячів культури. Утім, у цьому середовищі інтерес до даних постатей не був настільки великим. Образи Володимира, Ярослава Мудрого залишались на маргінесах літературної творчості. Лише дехто з них ставав героєм історичних романів. Оpubлікований в 1992 р. роман В. Кулаковського

«Володимир Мономах. Історичний роман» став прикладом новітньої вітчизняної романістики про Києворуську добу. Композиційно твір побудовано на спогадах Мономаха про своє життя, коли на схилі років він пише «Повчання дітям». Образ князя відтворений як мужній воїн, справедливий, сильний й мудрий правитель, який у все вникає, усе робить сам. На відміну від інших володарів, «він не про себе думає, а про Русь, а Русь – це й боярин, і смерд і холоп». Примітно, що велику увагу В. Кулаковський приділив князюванню Володимира Мономаха в Києві. Цей період його життя показано автором як найбільш значущий: «І Русь зумів знову на ноги поставити, усьому зарубіжжю нагадати, що вона й сьогодні могутня й сильна, усіх князів змусив слухатися, половців геть від рубежів відігнав, отже – дав рідному народові змогу спокійно господарювати»[332].

Молодим рокам князя присвятив один зі своїх історичних романів О. Чувардинський, у чиєму трактуванні Володимир – філософ і богослов, «юний лицар» і захисник інтересів «трудового люду»[654]. Уже в перших своїх походах він виявив себе талановитим і хоробрим полководцем, видатним дипломатом, який набув авторитету та заслужив повагу в багатьох європейських країнах. «Його, – писав О. Чувардинський, – любили за простий і скромний одяг, щедрість до убогих, суворість до пройдисвітів та ледарів». Серед сучасників «йому не було рівних щодо миролюбності, смиренності, зібраності, палкого бажання благочестивих намірів до Господа, до людей». Мономах «ні з ким не бажав мати суперечок, а тим більше міжусобних війн. І своїх сусідів зробив своїми друзями не мечем, а дарованою Богом мудрістю та розумом». На останніх сторінках роману Володимир постає захисником західних рубежів Русі від «засіхань» Польщі та Чехії. У такому зображенні юного князя можна розгледіти уявлення автора про ідеал сучасного йому українського лідера й поряд із творами інших українських літераторів, які присвятили Володимирові Мономаху свої праці, чергову спробу «привласнення» образу славетного давньоруського князя, його українізацію – перетворення на фігуру колективної само ідентифікації [271].

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, можемо зробити висновок, що протягом 1990–2000-х років відбувалися різнопланові репрезентації Києворуської

спадщини. Зростала роль у цьому процесі закладів культури, освіти, науки, релігійних організацій, засобів масової інформації. Так зване «повернення» спадщини, створювало підґрунтя для розширення і збагачення етнокультурного простору незалежної держави.

2.3. Роль літературно-мистецьких, релігійних засобів просвітництва та наукової генеалогії у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь

Протягом 1990 – 2000-х років зростала роль просвітницьких та наукових засобів у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь. Очевидно, що не завжди на високому рівні перебувало просвітництво. Зняті українськими кінематографістами документальні і художні фільми не мали великого пізнавального ефекту, оскільки демонструвались на вузьких «показах». А популяризація крайніх національних «охоронницьких» історичних міфів (про багатотисячолітню історію України – Арати, про роль українців у виникненні християнства і в зруйнуванні Римської імперії тощо) в окремих передачах державних радіоканалів здатна була викликати лише недовіру і скепсис російськомовної інтелігенції[566].

Засоби просвітництва були малоефективними у протистоянні негативним зовнішнім впливам на історичну свідомість громадян України.

Всеукраїнське об'єднання «За Помісну Україну» долучалось до проведення меморіальних заходів. Біля Свято-Михайлівського собору було встановлено пам'ятник святого Андрія Первозванного – визначній постаті, яка здійснила перше хрещення Київської Русі[738].

Автор проводив пошукову роботу з тим, аби розширити розуміння процесу християнізації. На основі зібраного матеріалу вибудована певна його динаміка та виокремлено п'ять етапів. Нами встановлено, що коли після зішестя Святого Духа апостоли кидали жереб, вирішуючи, куди йому йти проповідувати христову віру, то Андрієві Первозванному випала Скіфія – землі сучасної України. І він у 50-х роках після Різдва прийшов сюди. Київ тоді вже існував, його населяли цивілізовані люди. Господь їм сказав: «на вас зійде благодать Божа, і ви станете

мені свідками всіх країн землі...». Апостол прийшов із тою благодаттю, зійшов на гору, де нині стоїть Андріївський собор, поставив хрест. А потому Єлизавета з Олексієм Розумовським звели на тому місці храм. І нині на фресці можна побачити зображення Андрія Первозванного, а поряд стоїть українка в плахті з дітьми... Уже тоді Андрій Первозванний висвячував, хрестив людей. Ми шануємо Федора та Іоанна, які за років п'ятнадцять до хрещення Русі Володимиром уже були християнами, за що й постраждали. Їх вважають першими нашими християнськими мучениками. Але за дев'ятсот років до цього уже Пінна, Інна, Римма на проповіді Андрія Первозванного, у 60-му році від Різдва, хрестилися у Києві. Тому вони перші наші святі, які постраждали за християнство. Так минали століття. Але вже 325 року Євангелик, скіфський єпископ, був присутній на Першому Вселенському Нікейському Соборі, де і святий Миколай Чудотворець був, уже тоді почали тлумачити й формувати Символ Віри. А 381 р. на Другому Вселенському Константинопольському соборі теж сидів готський єпископом, який у Києві склав готський алфавіт і переклав на нього Євангеліє. Хоча був готом, але звершив великий подвиг – після Андрія здійснив друге хрещення на цій землі. Його висвятили у Константинополі. Іоанн Златоуст, архієписком Константинопольський, у передмові Євангелія від Матвія, яке він видав, зазначив, що скіфи, сармати переклали на свою мову Святе Євангеліє та Псалтир і філософствують на ці слова. Це були 380–390-ті роки. І от коли Аскольд, який був святим, навіть ікони його є, хотів з проповіддю виступити перед киянами, але вони заявили: «А покажи нам чудо, тоді хрестимося». Він зайшов у вогнище, що палало, і почав читати молитву. Постояв годину, як йдеться у літописі, й рубці на ньому не погоріли, відтак кияни увірували й почали хреститися. Це було третє хрещення. А ще є святі Олена імператриця, її син Костянтин, і Кирило, Мефодій, є Ольга Рівноапостольна й Володимир. Володимирове хрещення було вже п'ятим після Ольжиного[337].

Києворуська спадщина використовувалась у лекційній роботі як спосіб просвітництва. Наслідком її були позитивні зміни в історичні свідомості. В Україні застосовувались саме різні форми лекційної роботи: епізодичні лекції,

цикли лекцій, лекторії, усні журнали, вечори запитань і відповідей, історичні кінолекторії, тематичні вечори. До лекційної пропаганди долучалося телебачення і радіо. Автором було прочитано низку лекцій для студентів різних профілів вищих навчальних закладів на тему історичного значення Київської русі. Висвітлюючи тему «Панування роду Володимира Великого» перед студентами і аспірантами Київської православної богословської академії УПЦ Київського Патріархату, приверталась увага слухачів на вагоме значення українських жінок на управлінні Франції, Угорщини, Норвегії, Німеччини, Шотландії, Данії, Туреччини та інших країн, приверталась увага слухачів до трьох дочок київського князя Ярослава Мудрого[739]. В 2015 р. студентам Тернопільського національного економічного університету автором була прочитана лекція «Хрещення та поширення християнства на українських землях від апостола Андрія Первозванного»[741].

З тим, аби максимально розширити можливості широкої популяризації Києворуської спадщини, автором був започаткований просвітницький проект «Українці в світі». Його завданням було сприяти усвідомленню пересічними українцями власного місця в світовій цивілізації[48]. Ми виходили з того, що нація і держава мають знати своїх людей і творців світової цивілізації. Досвід використання портретної галереї з просвітницькою метою нами вивчався в зарубіжних країнах, зокрема Франції, Польщі, Великобританії, Австралії, США, Російській Федерації. Нами враховувалась та обставина, що матеріалізації даної галереї – це одна з форм прояву історії.

До просвітницьких репрезентацій Києворуської доби нами відносяться напрацювання автора в галузі історико-генеалогічних досліджень. Нами використовувалась низка письмових пам'яток, набутків попередників – відомих генеалогів, з тим аби дослідити низку обставин політичної, соціальної історії Київської Русі. Нами зроблена спроба удосконалити й затвердити зручну графічну форму фіксації родинних зв'язків князівських династій, у вигляді генеалогічної таблиці. Для цього використовувались різні документальні акти, мемуари, речові пам'ятки. Бралось до уваги і те, що генеалогічні відомості у вигляді родоводів

численних представників правлячої династії Київських князів постійно вміщувалися у давньоруських літописах.

Велике генеалогічне древо-сонечко «Панування роду Володимира Великого» експонувалося у Вільнюському сеймі, культурному центрі Анни Ярославни у Франції, інших релігійних, громадських центрах європейських країн. Генеалогічне дерево, створене на основі літописних джерел, хронік та новітніх генеалогічних досліджень, унікальне в своєму роді, представляло нащадків Великого князя Київського Володимира Святославовича, що сформували і вплелися у родові дерева європейських правлячих родів.

Дослідження у межах проекту «Панування роду Володимира» засвідчили, що святий рівноапостольний князь Володимир Великий не лише вплинув на світову історію на політичному і релігійному рівні, а й на рівні генетичному. Від нього, як від центру роду, розійшлися промені численних нащадків до Греції, Скандинавії, Австрії, Туреччини та ще десятків країн. Автору вдалося встановити, що гени Володимира вплелися у родоводи більшості монархічних династій Європи. Навіть правляча нині королева Великобританії Єлизавета II є однією з його прапраонучок. Бо, як відомо, син Володимира Ярослав Мудрий став «тестем Європи», одна з його численних дочок Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха I, інша дочка – Агата – стала дружиною англійського принца Едварда Вигнанця. Сином Анни був святий Юго Великий (один з керівників першого Хрестового походу), згодом правнучка Анни Ярославни графиня Ада де Варен (онучка Юго) вийшла заміж за правнука Агати Ярославни Генріха Шотландського, а їхнім нащадком у 25-му поколінні є королева Єлизавета II. Автором узгоджувалась дана династична схема з англійськими істориками[746].

2.4.Особливості створення живої пам'яті про Київську Русь «установами пам'яті» та «місцями пам'яті»

Після 1991 р. у вітчизняній топоніміці відбулися зміни, які стали свідченням духовно-історичних та ідеологічних орієнтирів, а також засобом формування відповідної шкали цінностей, що протягували нитку державної тяглості від

києворуського минулого до сьогодення і майбутнього. Водночас затягувався процес зміни міського назовництва, зберігалось його класичне тоталітарне обличчя. Поверталися вулицям міст і сіл їх історичні назви. Даний процес часто мав амбівалентний характер. Перейменуванні іноді проходило без стратегічної перейменувальної політики.

Протягом 1990–2000-і років в Україні сформувалася система «установ пам'яті» і «місць пам'яті», проводилась охорона і збереження історичних рис і особливостей давніх частин міст. Найсуворішій охороні підлягали пануюча у долині Дніпра ділянка з городищем давньоруського міста Вишгород. Високий прибережний останець охоронявся як цілісне природне і культурне утворення. В 2007 р. Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування на замовлення Вишгородського історико-культурного заповідника визначив прибережний останець історичним ареалом міста. В 2008 р. історичний ареал Вишгорода був затверджений Державною службою з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму України [126, с. 25-26].

Київ, як столиця держави, вбираючи в себе всі ті відтінки змін, які ілюстрували культурно-духовний фонд накопичення національного багатства, позиціонував себе як європейське місто. Один з найстаріших районів Києва Подол в часи Київської Русі був відомий своїми ремісничими ярмарками і церковними спорудами. Час змінив це місце, але напрямок залишався колишній – торгівельно-відпочинковий: магазини, кав'ярні, ресторани і відреставровані церкви – модернізований дух Подолу. Історичне минуле Києва традиційно пов'язувалося з Києво-руським періодом, а також з середньовічною, новою і новітньою історією Європи. Акцент на міській історії IX–XIV ст. робився за допомогою музейного простору, при організації публічних заходів, через зміст екскурсійних маршрутів. На сайті міської влади Києва, в офіційних виступах часто лунали посилання на Київ як «стародавнє» місто.

Дослідники національної та історичної пам'яті Київ інтерпретували як об'єкт мнемонічного ряду, символ української нації, уособлення місць пам'яті [328, с. 30]. Одним з ключових маркерів культурного простору, які

формували пам'ять Києва, були його архітектурно-історичні споруди. Підґрунтя канону величності Києва традиційно складали Собор Святої Софії, Києво-Печерська Лавра, Золоті ворота, місце, де була зведена Десятинна церква[100, с. 96]. В історичній пам'яті зберігався образ Києва, відповідно до тієї ролі, що відводилась йому як столичному місту Київської Русі. Зміни, що відбувались в українському суспільстві у 1990-і роки, зумовили тенденцію до повернення у культурний простір колись існуючих образних конструкцій міста Києва. Образ Києва як другого Єрусалима був актуалізований за часів незалежності України, коли особливої загостреності набули проблеми ідентичності та формування національної свідомості. З'явився ряд досліджень, що переконливо свідчив про появу у науковому дискурсі прагнення акцентувати увагу на сакральності та особливій місії Києва в історії України.

В Україні серед численних історичних міст та містечок зберігалися міста, назва яких продовжувала носити особливий зміст і були називними. Переяслав-Хмельницький для дослідників, що займалися Києворуською історією, відомий Переяслав як один із найдавніших центрів Русі, визначне місто, престол якого займали (часто виборювали в боротьбі) найвидатніші руські князі. З Переяславщиною пов'язувалася доля цілої плеяди видатних постатей людської цивілізації, зокрема це києворуські князі Всеволод Ярославович, Володимир Мономах, Юрій Долгорукий[253, с. 208].

Міста України, які безпосередньо пов'язані з історією Київської Русі – Київ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Любеч, Остер поставали як місця пам'яті. Водночас вони мали обмежені можливості передачі історичного досвіду. Деякі переваги у презентаційних заходах мав Київ. Інші так звані історичні міста відчували певні труднощі у збереженні історичного ареалу, мали різні рекреаційні можливості. Популярність таких міст Чернігівщини серед туристів залишалась незначною. В колективній пам'яті мешканців міст, а також громадян України закріпленою залишалась причетність їх до історії окремих князів: Остра – Юрія Долгорукого, Новгород-Сіверського – Ігоря. Повільно розв'язувалась проблема надання даним містам статусу рекреаційних центрів, туристичних об'єктів. Дані

населені пункти зберігали матеріальні свідчення визначної ролі міста в історії України. Залишалось чимало споруд, які не залучались до фронтального процесу формування історичної пам'яті. Не всі пам'ятки архітектури входили до зони спеціального контролю держави, щоб дозволяло ними опікуватись з пам'яткоохоронної точки зору. Науковці давно говорили про важливість створення заповідника або філіалу Національного архітектурного заповідника «Чернігів – стародавній». Відродження міст як місць пам'яті сприяло вирішенню низки їх соціальних проблем: з'являлись робочі міста, розвивався місцевий бізнес, будувались об'єкти інфраструктури, дороги. Об'єкти культурної спадщини таких міст приносили реальну користь міських спільнот, підвищуючи туристичну привабливість. Таким чином політика пам'яті отримувала соціальний зміст. Водночас більшість міст мали половинчасті можливості з поширення інформації про себе у соціальному середовищі.

Водночас, багато з них залишались малопривабливими для соціального загалу. Нідерландський дипломат Р. Серрі так ділився своїми враженнями про подорож до Новгород-Сіверського в кінці 1990-х років: «Вирішили їхати далі, до Новгород-Сіверського, сподіваючись, що там буде легко знайти, де б переночувати. Знову пішов сніг, а наш шлях пролягає через безмежні ліси, в яких все частіше нам зустрічаються білі стовбури берез. Чим далі на північ – тим більше лісів і берез. Коли ж ми, нарешті, прибули до Новгород-Сіверського, що розташований неподалік від російського кордону, вже зовсім стемніло. Де-не-де у вікнах можна побачити поодинокі свічки, адже електроенергію з економічних міркувань відключено. Насилу знаходимо єдиний в місті готель, де нас спочатку не дуже-таки гостинно приймають. «Що привело вас до Новгорода» – підозріло питає нас чергова. І, до речі, де моя «путівка» (документ, який іноземні туристи раніше отримували з «Інтуристу» для подорожі)? А ще й коли я пред'являю її, мою «дипкартку», яка свідчить про мою посаду Надзвичайного та Повноважного Посла Королівства Нідерландів, вона вдивляється в мене ще з більшою недовірою. Чого може шукати тут посол з Києва? А чи знають про це органи влади? Намагаюсь пояснити, що ми заблукали після лижної прогулянки і через те.

Що вже дуже пізно, просто хочемо переночувати. Не може ж вона в таких мороз і в такий пізній час відіслати нас назад до Києва? Позіхаючи, нарешті погоджується занести нас в свою реєстраційну книгу. Ми отримуємо свічки та навіть електричний обігрівач до нашої кімнати на випадок, якщо світло знову буде подано. Цю ніч я теж не скоро зможу забути. Мені здається, що температура в нашій кімнаті така сама, як і на вулиці, бо опалення не працює. На щастя, в місті таки знову з'являється електроенергія, так що ми можемо хоча б ввімкнути електрообігрівача. Проте, сумніваюсь, що температура в номері піднялася вище нуля. При детальному огляді бачу, що номер повністю відповідає тому, що я чекав побачити. Тут є телевизор, але, як й сподівався, він не працює. На стіні висять декілька бра, але в них, звичайно, немає лампочок. Виявляється навіть, що вони, скоріше за все, ніколи й не працювали, бо донизу звисають обрізані проводи без штепселів. Єдине світло в кімнаті дає лампочка в надтріснутому плафоні. На стіні висить картина аж ніяк не пов'язана з цим містом, і, схоже, написана десь на Чорному морі. Потім я ледве не скрутив собі в'язи на замерзлій калюжі в ванній, яка утворилася через те, що труба протікала. Тільки з єдиного крану над мийкою ледве плететься тоненький струмочок води, але я, все ж таки, можу почистити зуби. На щастя, ковдр у нас більше ніж треба, і, щільно притулившись один до одного, щоб зберегти трошки тепла, ми засинаємо. Наступного ранку заходжу свої панчохи примерзлими до вікна, де розвісив їх напередодні. Сплативши рахунок в двісті тисяч купонів (менш, ніж два долари), ми з ентузіазмом готуємося до огляду міста. Готель, розташований на майдані, посеред якого на нас вперше пильно дивиться не Ленін, а справжній давньоруський князь Ігор. Пізніше, в музеї, ми дізнаємося про нього докладніше»[529, с. 79-80].

Історична пам'ять українців репрезентувалася низкою монументальних «місць пам'яті». Вони постійно удосконалювалися, з'являлись їх нові реакції та рецепції. Пам'ятники князям, як «місця пам'яті» несли в собі значне культурно-ментальне, політичне навантаження. В 1990-і роки вони ставали невід'ємною частиною політики пам'яті незалежної держави. Біля них проводились різного роду загальнодержавні, політичні, культурно-мистецькі акції, вони все більше

використовувались у просвітницькій роботі, екскурсійній діяльності. В Україні почав формуватись своєрідний тезаурус імен та пам'ятників, що утворював позитивний мнемонічний простір, який репрезентував країну у світі. Сюди слід віднести і славетні постаті князів, споруди тощо.

Відроджувалась традиція захоплюватись, так званим, відтворенням утрачених пам'яток – реальних, а іноді – й уявних. Часто державні органи, діючи під гаслами «повернене історичної справедливості», в угоду політичній кон'юнктурі захоплювались даною справою. Захоплення псевдоісторичними підробками було небезпечним явищем, оскільки мали небезпеку спотворення уяви у прийдешніх поколіннях про історичну минувшину. Дані тенденції стали властивими не лише для України, їх пережили і інші посткомуністичні країни.

Значну кількість різного роду пам'яток давньоруської спадщини акумулював Київ. Чисельність виявлених і взятих на державний облік пам'яток постійно зростала. Українська держава декларувала збереження і примноження національних культурних надбань, свідченням чого стала, зокрема відбудова собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври і Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. Крім того, внесеними до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1993 р.) Софійський собор та архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври опікувались відповідні структури ООН. В 1990–2000-і роки спостерігались і зберігались труднощі у сфері збереження історичної спадщини, пов'язаними передусім із руйнуванням цінних споруд, хаотичною та часто незаконною забудовою історичних районів міст, зміною екстер'єрів та інтер'єрів історичних пам'яток. Державна політика у сфері охорони таких пам'яток у Києві була направлена на збереження історико-культурної ідентичності. Вони брались під опіку держави. У Києві було створено заповідники національного значення – Софія Київська, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ». Дані установи ґрунтували свою діяльність передусім нормами Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), Закону України «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.). Справа охорони, реставрації давньоруських

пам'яток була компетенцією Міністерства регіональної політики і будівництва, Міністерства культури і туризму України. Протягом досліджуваних років державними органами було чимало зроблено у плані поглиблення вивчення, збереження даних пам'яток, удосконалення методологічних основ пам'яткознавства. Наукові дослідження та організаційна діяльність у сфері забезпечення охорони і збереження покладалось на академічні установи: Центр пам'яткознавства НАН України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. Створений в 1992 р. Центр пам'яткознавства НАН України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. Створений в 1992 р. Центр пам'яткознавства став профільною установою по музеєфікації об'єктів спадщини.

Державна влада задекларувала основні напрями збереження та охорони об'єктів Києворуської спадщини. Серед них і завчасне інформування ЮНЕСКО прозаплановані архітектурні перетворення у буферних зонах собору Святої Софії та ансамблю Києво-Печерської лаври. В 1994 р. Софія Київська набула статусу Національного закладу культури. Серед важливих проблем збереження і охорони пам'ятки поставала передача храмових споруд у розпорядження окремих християнських конфесій. В 2002 р. відповідно указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік стосовно релігій та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» припинялась практика використання церковними організаціями приміщень Кирилівської та Андріївської церков. Пам'ятки продовжували використовуватись у статусі музеїв. Постановою Кабінету міністрів України від 26 квітня 2003 р. була затверджена Комплексна програма збереження об'єктів Національного заповідника «Софія Київська» на 2003–2010 рр., у якій декларувалось зокрема: усунення та запобігання впливу негативних техногенних, містобудівних і природних процесів на технічний стан об'єктів заповідника; проведення комплексних наукових досліджень; забезпечення раціонального використання об'єктів заповідника та функціонування його як національного закладу культури.

На фінансування Програми виділялось 93,479 млн. грн. У 2005 р. розроблений Науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури містобудування документ «Межі і режим зон охорони ансамблю споруд Софійського собору Національного заповідника «Софія Київська», визначав перелік об'єктів та територій, що становили характерне середовище ансамблю та підлягали особливому режиму охорони з боку держави. Був розроблений особливий режим опіки комплексу. З метою створення оптимальних умов збереження історичного середовища, в котрому розміщувалась Софія Київська було запроваджено поняття охоронні зони. Охоронна зона ансамблю споруд Софійського собору площею 111,81 га затверджувалась Наказом Міністерства культури і туризму від 23 грудня 2005 р., а її межі співпадали з межами пам'ятки археології Національного значення «Культурний шар «міста Ярослава». Охоронна зона була уточнена на сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Квебеку (Канада) в 2008 р. Межі території охоронних зон Києво-Печерської Лаври та ансамблю споруд Софійського собору були поєднані територією пам'ятки ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра». В 2010 р. вони були затверджені Міністерством культури і туризму. Після підписання в 2005 р. указу президента України «Про невідкладні заходи щодо відродження Софії Київської як загальнонаціонального духовного центру» заповідник «Софія Київська» отримав потужний імпульс для власного розвитку. Розроблений урядом План заходів на 2006–2008 рр. передбачив проведення ремонтно-реставраційних робіт на будівлі собору Святої Софії. В 2007 р. Національний «Софія Київська» виступив з ініціативою на адресу ЮНЕСКО з пропозицією внести до Списку всесвітньої спадщини дві філії – Кирилівську та Андріївські церкви.

Протягом досліджуваних років удосконалювався архітектурний образ і Києво-Печерської лаври. 13 березня 1996 р. влада України надала статусу національного. Президент України видав указ про відновлення Успенського собору. Протягом 1998–2000 р. тривав період відбудови. Собор відновлювався у барокових формах. 24 серпня 2000 р. Собор Успіння Пресвятої Богородиці був

освячений митрополитом Володимиром. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» продовжував функціонувати як музейний та науково-дослідний комплекс. Після внесення до Списку об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО постало питання наукового дослідження та взяття на облік об'єктів, що входили до ансамблю монастиря. Найбільш складним питанням у сфері охорони і збереження архітектурного ансамблю лаври залишалось перебування частини її території у користуванні ЦПК МП. Наукові комісії неодноразово виявляли порушення режиму зберігання рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури з боку церковників. На 2009 р. з 66 переданих УПЦ МП архітектурних об'єктів, 36 було перебудовано. З'явилося 10 новобудов[743]. Дані факти підтверджували стрімке руйнування історичного ландшафту лаври. В 2007 р. Президент України В. Ющенко вирішив не передавати пам'ятку Києворуської архітектури Церкву Спаса на Берестові у користування УПЦ МП. Національний заповідник регулярно виступав з ініціативами у пам'яткоохоронній сфері. ЮНЕСКО регулярно інспектувало стан буферних зон об'єктів спадщини в Києві. Сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у столиці Андалусії м. Севілья (Іспанія) у 2009 р. ухвалила пакет рекомендацій українській владі щодо охорони і збереження пам'яток давньоруської спадщини.

Протягом 1990–2000-х років регулярно поповнювалась археологічна спадщина представлена пам'ятками Києворуської держави. Проводились роботи по вивченню історичного ядра Києва – «місто Володимира» та «місто Ярослава». Специфіка охорони археологічних пам'яток Києва полягало в тому, що культурні шари знаходились на території сучасного міста. До парку-музею «Стародавній Київ» включені нові археологічні об'єкти: могильник X–XII ст. (повністю досліджено 1995 р.); Михайлівська гора. В 2000-і роки Київська постійно діюча археологічна експедиція при Інституті археології НАН України активізувати роботи по дослідженні західної частини «міста Ярослава», Києво-Печерської лаври в районі Ближніх печер. Нею було зібрано колекцію знахідок, яка мала велике значення для вивчення історії лаври. Удосконалювались засоби музеєфікації пам'яток. В 2000 р. Україна ратифікувала Ризьку хартію «Про автентичність та

історичну реконструкцію культурної спадщини». Кроком вперед у справі охорони археологічних пам'яток став ухвалений Верховною Радою Закону України «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.). В 1995 р. Президент України Л. Кучма Указом «Про присвоєння Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого» присвоїв даному вузу ім'я князя та доручив утворити в академії музей Ярослава Мудрого[31].

В процесі роботи по очищенню символічного простору від атрибутів радянської доби, поширювалась національна історична символіка, складовою якої була і Києворуська спадщина. Встановлення пам'ятника княгині Ользі в Києві на Михайлівській площі, стало помітною подією в громадському житті столиці. Киянами сприймався даний захід як повернення Ольги до Києва. Як писав нідерландський дипломат Р. Серрі: «зовсім недавно посеред площі з асфальту начебто виросла свята княгиня Ольга. Вона була однією з жертв бурі комуністичного іконоборства, що пронеслась над Києвом та завдавала йому величезних культурних збитків. Тепер її біла мармурова постать незворушно височить на своєму місці, притягаючи зацікавлені погляди багатьох перехожих»[529, с. 35].

В Києві пам'ятник Я. Мудрому біля Золотих воріт, був установлений в 1997 р. (до Дня Києва). Виготовлений за проектом І. Кавалерідзе, без надання авторам відповідного часу для з'ясування містобудівних і художніх аспектів. Пам'ятник, зроблений з бронзи і установлений на гранітному постаменті, який вивиснується на спеціалізованому земельному насипі. Праворуч монумента розміщений валун, на якому на давньоруській мові викарбовано ім'я князя. Над пам'ятником працювали: скульптори В. Сивко, М. Білик, В. Редько, В. Чепелик, архітектор М. Кислий. На думку деяких художніх критиків, основною метою установлення пам'ятника була не стільки його історична цінність, скільки намагання максимально благоустроїти маленький куточок скверу біля Золотих воріт. Штучним чином був створений курганоподібний земельний вал, на якому розмістився постамент. Князь зображений сидячим. Його погляд спрямований в

бік Софіївського собору. В руках князь тримає макет Софії Київської. Саме цей нюанс послужив тому, що в народі монумент назвали «мучником з тортом»[736].

Пам'ятники Ярославу Мудрому встановлені також у Полтаві, Білій Церкві. Пам'ятники Я. Мудрому, князю Володимирі, княгині Ользі разом з іншими пам'ятниками утворили вздовж Володимирської вулиці «Український історичний шлях пам'ятників»[34]. Їх спорудження виявилось досить запізним. Крім того пам'ятники, що поставали, критично оцінювались громадськістю. Розчаруванням став пам'ятник Ярославу Мудрому. Вулиці на честь Ярослава Мудрого мали Львів, Харків, Біла Церква, Васильків, Жидачів, Мостиськ, Борщів, Тлумач, Кам'янка-Бузька, Лубни, с. Петропавлівська-Борщагівка. В 2007 р. у Харкові на честь Ярослава Мудрого названо майдан.

Для збереження пам'яті про постаті та державотворчі традиції Київської Русі в Україні діяв цілий арсенал таких популярних і характерних засобів, як освітні програми, спеціальні курси, навчальні підручники; мистецькі проекти, кіноматограф, художня та науково-популярна література; дослідницькі та пошукові проекти; комерційні бренди; медіа-проекти; відзначення пам'ятних дат, увічнення пам'ятних дат, увічнення пам'яті в історичному календарі; масові заходи (меморіальні практики, історичні реконструкції, традиції, ритуали, театралізовані дійства, флеш-моби); державні нагороди, звання; топоніміка, присвоєння імен об'єктам, установам, конструювання і підтримка місць пам'яті (пам'ятні знаки, обеліски, музеї); пошук, охорона та впорядкування місць поховань.

Державна політика пам'яті щодо Володимира Мономаха переживала своє становлення. Про що свідчив телевізійний конкурс «Великі українці», котрий проводився в 2007–2008 рр. За його результатами Володимир Мономах увійшов тільки до списку зі 100 діячів, зайнявши в ньому 58-ме місце[722]. У цьому ж зв'язку можна згадати про недостатнє відображення постаті в українському образотворчому мистецтві, відсутність його пам'ятника в Києві[271]. Володимир Мономах залишався лише елементом у багатогранній мозаїці української історичної пам'яті, поряд з яким існувало безліч інших постатей, що служили

точками кристалізації колективної пам'яті. Круглий стіл до 1000-річчя упокоєння Святого Володимира пройшов 21 травня 2015 р. в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Науковою тематикою визначався «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Руси-України». У виступах представлялись такі проблеми як: релігійна місія і державний чин Святого Володимира; історична генеза образу Володимира Великого; образ Святого Володимира у сучасному просторі[377].

В досліджувані роки зростала роль музеїв, як «установ пам'яті». При цьому важливим чинником поставало звернення до попередників сучасних музеїв України, якими були (за оцінками більшості науковців) колекції книг, картин, художніх виробів тощо, що зберігались у храмах ще в часи Київської Русі: Десятинній церкві, Софійському собору, Києво-Печерській лаврі. Музеї України продовжували роботу по збереженню залишків давньоруських дерево-земляних замків XI–XIII ст. Таких пам'яток в Україні виявлено і зберігається близько 4 тис. Залишки давньоруських замків зберігали свій експозиційний вигляд, мали шанси стати туристичними об'єктами. Водночас досі сліди давньоруських замків не сприймалися частиною культурного надбання, яке потрібно зберігати і популяризувати. Найчастіше про їх існування знала лише незначна частина науковців. В Україні були лише поодинокі факти використання таких об'єктів у якості ресурсу туризму. З метою популяризації культурно-історичної спадщини створювався парк «Київська Русь» в с. Копачев Обухівського району на Київщині. На площі 10 га було збудовано Київський дитинець. Над цим проектом працювали видатні науковці, що спеціалізувалися на вивченні історії і архітектури давньоруського Києва. Кожного року парк відвідувало сотні тисяч туристів[397, с. 199]. В Україні тривалий час не було узгодженої та довгострокової програми модернізації експозицій музеїв історичного профілю, запровадження інноваційних форм екскурсійного обслуговування.

Тематика Києворуської доби представлялась практично у більшості музеїв України. Експозиційні можливості музеїв розширювались внаслідок впровадження інноваційних технологій і підходів. Удосконалювались шляхи

збереження культурної спадщини і традицій. Музейні зібрання Національного музею історії України складали археологічні та художні пам'ятки, колекції пам'яток Київської Русі. Серед музеїв зі статусом «національний»: Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Національний науково-природний музей НАН України та інші. Національна складова їх соціокультурної місії була визначальною, але в розумінні, адекватному сучасності.

В незалежній державі тривало створення нових музеїв. Приходило суспільне розуміння необхідності музеїв нового типу – історико-анімаційних скансенів, які б репрезентували історико-культурну спадщину Київської держави. Першим таким скансеном в Україні став Національний заповідник «Хортиця». З'явилися перші репрезентаційні проекти, присвячені давньоруській спадщині. Розроблені проекти двох давньоруських скансенів: Тустань й «Замок Володимира Великого». Проектну документацію щодо відродження унікальної наскельної давньоруської фортеці Тустань у Карпатах біля Урича на Львівщині розробив дослідник пам'ятки – археолог М. Рожко. Цей скансен притягуватиме до себе туристичні потоки рекреантів, значної частини українських й іноземних туристів. Креслення історичних реконструкцій літописного Білгорода, підготовлені завдяки багаторічній праці Білгородської археологічної експедиції Київського національного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Г. Мезенцевої[737].

У репрезентації історичної пам'яті виняткову роль відігравали бібліотеки, як «установи пам'яті». Вони зберігали переваги на тлі розвитку соціальних комунікацій, в інтеграції та поширенні ресурсів біографічної та спорідненої з нею генеалогічної, краєзнавчої інформації. Зростала роль бібліотек як важливих осередків національної культури. Найбільш важливим напрямом їх роботи залишалась сфера інтеграції та поширення історико-біографічних знань[470, с. 53]. Провідна роль у розвитку традицій інформаційної роботи належала Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. Національні бібліотеки України поставали символами державної незалежності і самобутності, які були

орієнтовані на здійснення функцій, які можна охарактеризувати як «національна пам'ять». Бібліотеки одним з завдань мали відбір і збереження важливої для розвитку нації інформації.

У формуванні образів, пов'язаних з Києворуською добою, чільне місце посідала преса, зокрема газети і журнали. Матеріали, які там подавались, мали свою особливість. Їх об'єктивність і достовірність часто залежала від поглядів і професійного рівня авторів, редакторської політики видання тощо. В 1990–2000-і роки інтерес до історії Київської русі у засобах масової інформації був незначним. З'явилися поодинокі публікації, авторами яких були професійні історики чи журналісти. Інтерес до проблеми зростає в роки відзначення ювілейних дат, присвячених киеворуським князям, Хрещення Русі, будівництва архітектурних споруд, відзначення Днів української писемності тощо. Автори звертались до політичних, соціально-економічних, культурних процесів, що протікали в Києворуській державі. Проте зберігалась проблема формування образу киеворуських князів, яка б розміщувалася на сторінках різних засобів масової інформації з метою формування суспільної думки, збереження історичної пам'яті. ЗМІ виступали у якості анахронічних репрезентантів українського минулого. Зусилля таких друкованих ЗМІ як «День», «Дзеркало тижня», спрямовувались на конструювання національної пам'яті. До Дня української писемності, який традиційно пов'язувався з постаттю Нестора-літописця, у ЗМІ регулярно піднімалась проблема мовно-культурної окремішності України. На сторінках газети «День» подавались матеріали, в яких розглядалась роль української мови у процесі націотворення, її історію, спростовувались міфи, які поширювались російською пропагандою з метою приниження української та звеличення російської. В матеріалі І. Дем'янчука «Слово. Менталітет. Історія» (День, 2016. – 9 листопада) переконливо доводилось, що українська мова своєю історією сягала Київської Русі. Автор в черговий раз нагадав читачам: наука довела, що українська мова прямо походить від давньоруської, в російській її використано теж, але дещо зіпсовано при сприйнятті[200].

Українське мистецтво виступало ефективним засобом формування національної пам'яті. Мовою художніх образів, впливів на емоції, підсвідомість воно інтерпретувало минуле, створюючи нову реальність, зокрема так необхідні національні міфи. Мистецькі твори консолідували суспільство, сприяли національному піднесенню і самоствердженню.

В Україні почала складатись традиція спорудження нових православних храмів у «стилі Київської Русі». З одного боку, дана тенденція зумовлювалась втратами носіїв тисячолітньої традиції, послаблення відчуття архітектурної вартості споруд у загальнокультурному процесі. А з іншого боку, у цій справі проглядався зайвий консерватизм, недооцінка наявного поступу архітектурної і інженерної думки. Незважаючи на реалії технічного розвитку, архітектори здебільшого змушені були повторювати планувальні і функціональні схеми і форми, які були продуктом часів тисячолітньої давності. Старі стилі, структурні й функціональні схеми вступали в протиріччя з новими матеріалами, конструкціями, нарешті фізіологічними потребами сучасних людей[298, с. 126]. Церква Спаса на Брестові – залишалася унікальною пам'яткою часів Київської Русі, єдина церква Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, в якій збереглися фрески XII століття. Відкрита фреска «Чудовий вилов риби» в 1970 р. залишається найбільш цікавою пам'яткою мистецтва Давньої Русі. Водночас незакінчення реставраційних робіт створювало певні загрози її збереження[74, с. 240]. В 2015 р. пам'ятник на честь перемоги Чернігівського князя Святослава Ярославовича над 12 тисячним половецьким військом у 1068 р. було відкрито в селищі Седневі на Чернігівщині. Відкриття відбувалося у рамках XII Всеукраїнського літературно-мистецького свята «Седнівська осінь». Символічну скульптурну композицію, витесану з сірого каменю, утворив великий шолом давньоруського воїна, покладений на постамент. Її автор – випускник Національної академії мистецтв України, скульптор І. Підгайний. Встановлений пам'ятник поблизу кам'яниці козацьких полковників Лизогубів. На думку громадськості, яка брала участь у відкритті пам'ятника, «він

мав нагадувати, що будь-яка загроза зі сходу буде зупинена на українській землі»[735].

Справа відродження втрачених архітектурних пам'яток Києворуської доби в незалежній Україні найчастіше ініціювалося громадськими діячами, поетами, письменниками. Ними формувалась певна філософія пам'яткоохоронної справи. В цьому вимірі доречно навести думку М. Жулинського: «Велич історії вимірюється не помпезним уславленням її у вигляді сумнівних реконструкцій втрачених архітектурних пам'яток, а особливим виявом шани до того, що ще збереглося, хай у надзвичайно скромному вигляді. Але подає нам із глибини віків сигнали про прадавню духовну справу наших предків увічнити свій час у камені, слові, кольорі...»[230, с. 16]. Прагнення затвердити Володимира Мономаха в якості мужнього воїна, справедливого, мудрого діяча простежувалася й у творчості монументалістів – пам'ятниках установлених князеві. Перший з них – це чотириметровий монумент засновникові міста Прилуки, було відкрито в 1992 р. Автор – скульптор С. Кантур. Його встановлено в центральному парку, на території якого збереглися залишки валів старовинної фортеці. Пам'ятник являв собою дві високі стели, поставлені близько одна до одної, увінчані чотиригранним куполом з позолоченим шпилем, біля підніжжя яких розміщене чотириметрове бронзове скульптурне зображення князя. Характерно, що Володимир тут представлений не в образі полководця або державника, а як письменника, діяча культури. Він сидить зі своїм «Повчанням» на колінах з пером у піднятій угору руці. Без головного убору, одягнений у просту довгу сорочку та радше схожий на монаха-літописця, аніж на князя. В 2012 р. у ході реставраційних робіт у історичній частині Прилук стелу позаду пам'ятника було прибрано, а пам'ятник поставили на новий гранітний постамент. В 1997 р., вшановуючи історичні події Любецької з'їзду (1097 р.), скульптор Г. Єршов створив образ ченця-літописця та рельєфні портрети князів. Пам'ятник являв собою скульптурно-архітектурну композицію, «в основу якої покладено фігуру літописця на мармуровому постаменті. ... Шість горельєфних бронзових княжих портретів, поруч один з одним, об'єднують композицію вздовж периметра,

підкреслюючи тим самим мету зібрання. За основу взято життєписи князів: походження, вік, учинки Давида та Олега Святославичів, Василька Ростиславича й Давида Ігоровича; а також портретні описи Володимира Мономаха та Святополка Ізяславича, які наводить В.М. Татищев»[271]. Монумент відкрито на Замковій горі, де стояв дитинець чернігівських князів XI–XII ст. Михайлівський Золотоверхий собор внесений до списку святинь українського народу. Він через тисячоліття пережив реінкарнацію і набув майже такого самого вигляду, як в часи Ярославичів. Сім фрагментів фресок, які прикрашали давній собор, уціліли і повернулися до нього.

Українське монументальне мистецтво, залишаючись здебільшого «традиційним», розширювало сюжетно-тематичне розмаїття, зокрема тематика національного минулого. Монументальна скульптура зверталась до «коріння» української нації. В цьому контексті цілком логічним було звернення до теми історії Києворуської доби. Образно-тематичне коло монументальних творів розширювалось завдяки нагальній потребі суспільства в увічненні переосмислених істориків «забутих» за радянських часів питань історії давньоруської історії. Змінювалась функція монументального мистецтва: від ідеологічного призначення до формування поняття «комунікативного простору» навколо пам'ятників, оформлення історичної події чи символів, у тому числі засобом розуміння історичних подій та передачі інформації. Внаслідок того, що залишались лише письмові згадки та поодинокі змалювання, художникам доводилось керуватись власними судженнями. Пам'ятники давньоруським князям, що споруджувались в Україні після 1991 р. і присвячувались тим з них, чие правління відзначалось в історії українського державотворення. Князі переважно зображувались відповідно до складної протягом попередніх століть «іконографії», у відповідних костюмах, деталі яких вказували на часові виміри, із традиційними військовими обладунками, з православними чи світськими атрибутами. Їх образи створювались відповідно сучасних уявлень про їх внесок у формуванні української державності, консолідацію національного життя та значення в історії української культури, освіти, духовності. Здебільшого дані

пам'ятники були підкреслено наративними. Видово-жанрова структура пам'ятників, з увічнення подій історії України IX–XII ст., лишалась переважно традиційною. Зберігалась персоніфікація окремих подій конкретною постаттю. Дана обставина спонукала майстрів звертатись до образно-композиційної схеми «статуарного» пам'ятника чим пам'ятника-бюста[158, с. 58-59]. Монументальна скульптура увічнювала історичну пам'ять, трансформуючи таким чином інформаційні процеси, що позначались в суспільстві. Золоті ворота в Києві – це унікальна пам'ятка, одна із небагатьох в Україні, що збереглася з часів Київської Русі. Київський Софійський собор давав уявлення про велич і красу архітектури Київської Русі. Собор – це всесвітньо відомий музей.

Релігійні організації виступали потужними ретрансляторами історичної пам'яті, зокрема, історії Церкви. 4 березня 2016 р. у Малій (Теплій) Софії, колишній трапезній церкві Софійського монастиря, Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет провів богослужіння з нагоди вшанування пам'яті благовірного князя Ярослава Мудрого. Богослужіння, відновлені на основі спільної угоди між Київським патріархатом і національним заповідником «Софія Київська», включають молитви за Україну, за побожний народ, за мир та церковну єдність. За визнанням Патріарха Філарета дана подія стала великою і знаковою подією не лише для нашої Української Православної Церкви, але й для нашої держави, яка свідчить про те, що Україна як держава перемагає. Цю святиню побудував православний київський князь для православної церкви[748].

Отже, протягом досліджуваних років в Україні склалась певна система державної політики пам'яті, розвивались візії конструювання історичної пам'яті. Відповідно змінювався арсенал популярних засобів, які були направлені на збереження давньоруської спадщини, її використання в процесі державо і націотворення, проходило конструювання «місць пам'яті», які актуалізувались під час відзначення ключових подій і дат з історії Київської Русі.

Висновки до розділу 2.

Таким чином, у 1990 – 2000 – і роки в українському суспільстві відбулися глибинні трансформації в сприйнятті історичного минулого. Історична пам'ять виступала консолідуючим інструментом збереження національної самодостатності в умовах глобалізаційних процесів.

Державна влада формувала політику відновлення та збереження історичної пам'яті. Водночас, вона не була системною і послідовною, а скоріше носила ситуативний характер. Відновлення історичної пам'яті суспільства переживало певні мобілізаційні цикли. Часто даний процес мав радикальні тенденції. Вітчизняний політичний клас часто її викорисовував в якості інструменту маніпуляцій суспільною свідомістю. В результаті склалося так, що в українському суспільстві сформувалося кілька моделей історичної пам'яті. Чинниками, що впливали на формування різних колективних уявлень це суттєві відмінності в конфесійній, етнічній, регіональній ідентичності. Спогади про Києворуську добу мало регіональну особливість. В Україні засобами державної політики пам'яті формувалася націоцентрична історична пам'ять. Протягом досліджуваних років склалася певна традиція консолідації суспільної свідомості. Водночас, даний процес ускладнювався спадком радянської доби. Суспільна свідомість залишалася у стані соціального стресу. Вона формувалася через соціальні канали. Пам'ять про Києворуський період традиційно передавалася від покоління до покоління.

На формування історичної свідомості мала вплив історична література, культурні чинники, державно – церковні відносини. Зростала роль у відродженні пам'яті про Київську Русь просвітницьких та наукових засобів. Розширювалося коло засобів просвітницьких репрезентацій Києворуської доби. Зростала роль вітчизняних презентаційних практик. Відродження «місць пам'яті» сприяло вирішення їх соціальних проблем, підвищували туристичну привабливість. В репрезентації історичної пам'яті виняткову роль відігравали «установа пам'яті». Вони зберігали переваги на тлі розвитку соціальних комунікацій.

РОЗДІЛ 3.

СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ІДЕОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЕКТІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

3.1. Історична пам'ять в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

IX ст. стало початком феодальної формації, що проіснувала на Русі тисячу років. Ранній феодалізм – охопив IX-XI ст. Він збігся з періодом політично-територіального оформлення Руської держави. Це свого роду перехідний період, коли центральна влада була неспроможна обмежити права місцевої знаті. Держава, яка виникла на сході Європи не могла з'явитися зненацька. Вона не стала продуктом діяльності певних легендарних героїв, чи якогось особливого перманентного акту на зразок акту Божого створення світу. Русь стала продуктом еволюції суспільно-політичних відносин у східнослов'янських племен, які відбувалися в другій половині I тисячоліття. Місцеві племінні династії, про які свідомо не згадує літописець формувались у період боротьби слов'ян за нові території та право на незалежно існування. Уже в часи Черняхівської культури слов'яни-венеди, підкорені Германаріхом, знаходилися в складі його держави з порівняно високим економічним розвитком, а Бож – князь слов'янських антів – зробив спробу звільнитися від опіки готів, ослаблених гунами. Південно-східні слов'яни пройшли готську, гунську, аварську, хозарську «школи», поки були готові до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів. Факт досить швидкої слов'янізації князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої слов'янської еліти, здатної впливати на процеси державної розбудови. До цих процесів були залучені широкі верстви боярство, навіть міщан, про що яскраво свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення великих міських центрів, зокрема Києва, Галича та інших, запрошували і проганяли своїх князів[72, с. 158].

В містах, що існували і були центрами племінних князівств, сиділи місцеві князі, які знаходились у васальній залежності від Києва. Їх залучали як союзників київських князів до закордонних походів, а також для збору і передачі в центр данини. Київська держава являла собою тоді своєрідну асоціацію «світлих» і «великих» князів, які перебували «під рукою» великого князя київського.

Для легалізації і легітимації влади необхідно встановити певні відносини панування і підпорядкування, які б визнавалися більшістю населення і виправдовували б у їх свідомості застосування носієм влади примусу та насильства стосовно них. Макс Вебер запропонував три типи санкціонування і виправдання державно-владного насильства. По-перше, це авторитет «вічно другого»: авторитет устоїв, освячених іконним значимістю і звичною орієнтацією на їх виконання, - традиційне панування, як його здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу. Далі йшов авторитет незвичайного особистого обдарування (харизма), повна особиста відданість і особисте довір'я, викликаного наявністю якостей вождя у певної людини: одкровення, героїзм і інші, - харизматичне владарювання, як його здійснює пророк, або - в політичній області - вибраний князь воєначальник, або плебісцитарний господар, видатний демагог і політичний партійний вождь. І насамкінець, панування в силу «легальності», в силу віри в обов'язки легально встановлені ділової «компетентності», яка базується на раціонально створених правилах, тобто є орієнтацією на підкорення при виконанні певних правил [109, с. 646-647].

Перші держави на території Східної Європи являли собою певні архаїчні утворення, які характеризує наявність певної групи людей, що використовують силу з метою домогтися підкорення своїм командам й претендує на право командувати і право підкоряти, тобто право на те, щоб бути легітимною. Оця друга риса є особливо важливою, бо дозволяє встановити чітку відмінність між бандою грабіжників і «державним апаратом». Власне держава й відрізняється від вождства тим, що зародкові органи управління у цьому політичному союзі трансформуються в спеціалізований бюрократичний апарат, заснований на позакланових зв'язках [501, с. 29].

Свідчення літописців щодо східнослов'янського суспільства персоніфікуються з другої половини IX ст. В цей період північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – чудь і меря, платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Новгород, Ізборськ та ін., втягуючи їх дедалі більше в балтійську торговельно-економічну зону. Нормани контролювали Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно стикалися з хозарами. У той же час із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних в'ятичів збирали данину хозари[72, с. 160].

Отже, напередодні виникнення Київської Русі у Східній Європі існувало дві зони впливу Балтійська – контрольована норманами та каспійсько-причорноморська – контрольована Хозарським каганатом. Вони боролися між собою за вплив на слов'ян. Не знаючи впливу варягів, поляни займали відосібне становище серед племінних союзів. Поляни, до встановлення над ними хозарського впливу, мали власну князівську династію, власну політичну історію. Це дозволило літописцям використати їх для опису історії богообраного народу, а їх столицю як прообраз богообраного державницького міста. Тому для стародавніх книжників-літописців поява князівської влади рівнозначно початку дійсності, початку власної історії, яка вимірювалася ними «від початку міста», тобто асоціювалася з конкретним історичним міфом про певний богообраний народ і певне богообране місто.

Для багатьох народів до новітньої доби, як зауважує відомий англійський соціолог Ентоні Д. Сміт. Межа між міфом та історією була розмита, а то й узагалі не існувала: «Навколо ядра добре засвідчених подій з готовністю наростають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать теперішній, або майбутній меті ... міфи про заснування політичних утворень, визволення, міграцію та вибір беруть якусь історичну подію за вихідний пункт для дальшої інтерпретації і доповнення новими подробицями»[501, с. 16].

У фольклорній пам'яті руського селянства билинний пахар Микула Селянинович, тезка найбільш популярного руського святого – Ніколи, сильніший

князя-чародія Вольги і його дружини, йому підвладна сила Матері сирої землі. Богатирськими пахарями в слов'янському фольклорі були не тільки представники трудової страти, селяни – богатирською оранкою займались і перші святі руські князі початку XI ст. Борис і Гліб. В українських переказах вони викували перший плуг, в який закували страшного Змія і пропахали на ньому Змієві Вали – стародавні земляні укріплення на кордоні з Диким степом[455, с. 92]. Звичайно, київські князі ніколи не займалися ранкою та вирощуванням хліба. Історично склалось, що церковне вшанування діяльності князів співпадало з традиційним сільськогосподарським циклом.

Вміщена у недатованій частині «Повісті временних літ» епонімічна легенда про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом сповіщає нам не тільки і не стільки про народження міста, скільки про походження місцевої князівської влади та встановлення цивілізаційного ладу (порядку) в Поляно-Руській землі. Літописець вигідно вирізняє, невловимих за археологічними даними полян з-поміж інших східнослов'янських племінних князів, що утворили підвалини середньовічної Київської держави. В літописі відкривається експлікація ідеї про одвічну богообраність та призначення Києва стати престолом царства всієї Русі: «Да даст тебе Господь смысл и разум, и поставит тебя над Израилем». Адже, київські поляни, у візії нашого літописця, то і є сучасна йому Русь: «оже нынн зовомае Русь».

Обґрунтовуючи легітимне походження стольного граду Русі та її правлячої династії, він наголошує на тому, що фундатором останньої був не якийсь там перевізник через Дніпро як подекують невігласи, а правдивий князь-достойник племінного князівства полян. Тим самим підкреслюється, що заснування Києва ніби сталося з благословення володаря царгородського престолу – міфічного глави сім'ї усіх християнських народів тогочасного світу. В такий спосіб першовитоки стольного граду Русі та її правляча династія пов'язувалися узами спіритуального споріднення з візантійським імператорським домом. В киевоцентричній візії історії свого народу, смерть князя Кия та його братів виступає у світосприйнятті старокиївського літописця переломною її віхою. По

сих літах, зауважує автор «Повісті временних літ», стали зазнавати поляни утисків з боку сусідніх східнослов'янських племен, а згодом й чужинців[501, с. 17].

О.П Толочко розглядає передану Нестором легенду про Кия-перевізника через поширення у тогочасній Європі легендарних оповідок про простолюдинів, які стали новими володарями територій та влади взамін втративших власну сакральну силу царів. Він наголошує, що в літописних записах IX-X ст. поєднано три міфологеми, пов'язані з князем і його владою: умертвіння царя, князівського весілля і низького походження правонаступника влади[595, с. 19].

Отже, в політико-ідеологічних уявленнях XI–XII ст. середньовічних книжників-історіографів визначальною була тема богообраності Поляно-Руської землі Русі (бо поляни то «яже ныне зовомая Русь»). Цю тему і розвиває літописне Сказання про хозарську данину, де ознакою такої богообраності є мотив мечів обосічних, запозичений літописцем із Книги Псалмів (Пс. 149, 4-9). Ось чому, оповідаючи про ранню історію Русі й походження правлячого київського дому давньоруський книжник аж ніяк не міг обійти своєю увагою питання про етимологію назви її стольного граду бо середньовічна етимологія ніколи не буває випадковою. На думку французького історика і культуролога Бернара Гене, «Слово так тесно связано с вещью, что объяснит имя человека или название места – значит уже разоблачит природу этого человека или этого места, предсказать их судьбу. Так простая деривация (оставляя в стороне вопрос, признает ли ее современная наука) может послужить народу основанием для гордости. Такое пов'язання виникнення стольного граду Русі та його гаданого фундатора узами співпричетності з візантійським імператорським домом мало обґрунтувати думку про те, що «народження» Києва і Києворуської держави сталося нібито з благословення володаря царгородського пре столу – беззаперечного суверена усієї християнської ойкумени[501, с. 18-19].

Сповістивши про богообраність полян та їх князівської династії, літописець звертається до іншого легендарного сюжету про данину, яку брали з східнослов'янських союзів племен хозари в середині IX ст. Далі в літописі

з'являється у 862 р. легендарний варязький князь Рюрик зі своєю дружиною і починає правити в Новгороді. Він підкорив своїй владі сусідні племінні союзи кривичів та мурому і відправив своїх мужів далі по слов'янській землі.

Напівлегендарний прихід до Києва воєвод Рюрика (його «мужей») датується 882 р. «Повість временних літ» веде далі: «Аскольдъ же и Дирь остана въ граде семь, и многи варягы съвокуписта, и начаста владети Польскою [Полянською] землею; Рюрику же княжащу в Новгороде». Із того часу книжники у своїх текстах завжди називають імена князів, чільних постатей історичного процесу. Розповідаючи про події в Полянській землі та світі, Нестор мовить: «Иде Аскольдъ и Дирь на Греки», але не «идоша поляне на Грекы», як могло бути сказано ним про події недавнього минулого. Наступне утвердження Рюриковичів у Києві, проголошення міста столицею Русі інституціонувало князівську владу, зробило її спадковою, тоді як в родоплемінному суспільстві влада вождів переходила не до їхніх найближчих родичів, а належала людям із верхівки їхнього роду або племені. У спадковості влади наука вбачає одну з ознак державності.

У літописній розповіді про прибуття Олега до Києва з Півночі свідомо проводиться ідея спадковості влади князя. Він вищий від місцевих князів, бо є наступником князя Рюрика: «Вы неста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ». Цими словами наголошується на вищій обраності людей, котрі належали до князівського роду. Попередник Нестора, складач Найдавнішого Київського ізводу (1037-1039 рр.), реконструйованого О.О. Шахматовим, теж відстоював думку про законність і спадковість влади Аскольда й Діра, задля чого проголосив їх ... наступниками Кия, Щека і Хорива: «И по сихъ братьи княжаста Кыеве Аскольдъ и Дирь и беаста владеюща Полями»[314, с. 27].

На думку Б. М. Флорі, «підкреслюється роль князівської влади як сили, яка гарантує встановлення і збереження суспільного порядку. Разом з тим князівська влада виступає як зовнішня сила, що піднялася над міськими общинами через що вона здатна виповнити це завдання... влада виступає тут не як творець, а скоріше як захисник, гарант збереження вже існуючих правових норм».

У 850-х рр. на Середній Наддніпрянщині існувало протодержавне об'єднання східних слов'ян. Історики й археологи найменували його «Руською землею». Злиття союзів племен і згуртування їх у цій «Руській землі» в етнокультурну спільність не відбилось у писемних джерелах. Неодноразово робилися спроби дослідити й визначити її на археологічному матеріалі. Вони потребують продовження і конкретизації. Проте літописи дають деякі підстави припускати виникнення першої східнослов'янської протодержави саме на середину IX ст. (князівство Аскольда й Діра). Однак феодальні відносини зароджуються в регіоні на кінець X ст. Тому утворення державності та становлення князівської влади там розпочалось і тривалий час проходило в умовах родоплемінного суспільства. Навіть якщо назвати те суспільство перехідним від родоплемінного до феодального ладу, доводиться визнати, що паростки нового соціального укладу тоді ледь пробивалися, не змінюючи хоч трохи його суспільно-економічної суті[329, с. 28].

Літописне повідомлення про запрошення Рюрика і його братів на княжий престол дозволяла історикам робити припущення про те, що державність і влада князя була занесена на Русь зовні. Так, В.Я. Петрухін називає Рюрика і його братів першим руським князем. Його поява в 860-ті роки значно збільшує надходження східної монети в Східну Європу і Скандинавію, «що знову ж таки пов'язують запрошенням варязьких князів (русі) в Новгород. Швеція ж починає домінувати у східній торгівлі (більше 10 тисяч монету другій половині IX ст.)» Дослідник також наголошує на першому розподілі слов'янських земель між своїми мужами і з цим пов'язує захоплення руською дружиною Києва 862 р. Дружинники Рюрика Аскольд і Дір йдучи походом на Царград побачили на Дніпрі містечко, населення якого сплачує данину хозарам. Звільнивши полян від хозарської данини, дружинники стали правити в Києві «Польської землі»[450, с. 114-115]. Ну а далі історія йде по тексту «Повісті минулих літ». Отже, погляди В.Я. Петрухіна співпадають з сучасною домінуючою серед російських істориків концепцією про первинність Новгорода над Києвом і про відсутність власне історії династії Києвичів. Влада та державність на Русі походить із Північного

центру – Новгород та Ладога, а Київ та поляни не впливали на утвердження Київської Русі. Суттєво, однак на думку В.Я. Петрухіна, що власне Київ в ті часи (830-ті рр.) невідомий ні в писемних джерелах, ні археологічно. Припущення про направлення в Константинополь руського посольства в 838 р. ні чим не підтверджується[450, с. 118].

Однак, якщо більш детально проаналізувати літопис, варяги запрошувались лише для виконання ними владних функцій на посаді князя. У зазначений період на території Північно-Західної Русі існували і інші державні органи – віче та військова дружина. Літописна оповідь розповідає про історію державно-політичних інститутів лише однієї групи племен. У них соціально-владна організація покладала на князя функцію управління та судочинства, хоча його посада була виборною. У питаннях управління князю допомагала його дружина. Починає поступово формуватися «елітарно-дружинна» частина суспільства, з багатих, великих, кращих, сильних людей. Однак значний вплив на владу має «народна» культура. У Новгороді у зазначений період саме віче відіграло більшу роль у діяльності соціальної влади, значно обмежуючи компетенцію князя. Слово «вече» пов'язане зі словом вєчати (говорить). У псковському діалекті «вечать» означає «кричати» (В.І. Даль), що деякою мірою може дати уявлення про способи вирішення питань на вічових зборах. Необхідно, однак, пам'ятати, що буквально розуміння слова може з часом вступати у протиріччя з реальним його призначенням. Рюрик з братами, дружиною і родом був запрошений на князювання. Не завоював собі владу за допомогою зброї, встановивши окупаційну владу над підкореним населенням, а саме був запрошеним на князювання дорослими, озброєними чоловіками, які самостійно вирішували питання організації державної влади. Акт запрошення на престол здійснили саме народні (громадські) збори. Тобто народне віче (або аналогічний чи близький інститут влади) стало джерелом влади князя[195, с. 78].

На думку М.С. Грушевського, початок київської державності був тісно пов'язаний з інтересами князівської торгівлі, і це привело до того, що пізніше державні інтереси тісно переплелися з торговими, а купецький стан з

управлінсько-адміністративним. Для легітимації своєї влади київські князі використовували інститут полюддя. Полюддя сприяло і отриманню натуральних податей (хутро, пушина, металева зброя), які потім використовувались для ведення торгівлі з Візантією та азійськими державами.

Зі стабілізацією соціальних і політичних взаємовідносин відбувається поступова легітимація влади князя, тобто його визнають за суверена місцеві старійшини та населення. Київський князь переходить до умовно другої стадії утвердження свого єдиновладдя на східнослов'янських територіях. Князь організовує разом зі своїми підданими військові походи на Візантію. За участь у поході місцеві племінні вожді могли розраховувати на отримання частини награваного майна та підтвердження своєї влади на території, яка була частиною київської держави. До походів залучали і народне ополчення зібране з підконтрольних територій.

Візантійські й інші далекі походи Русі IX-X ст. сприяли інституалізації князівської влади, її внутрішній організації та структуризації. Влада князя ще не була настільки одноосібною, що він змушений був рахуватися з військово-політичною міццю, на яку спиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньо-політичного життя. Київська Русь кінця IX – початку X ст. була відтак своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів та «великих бояр», що «сиділи» по градам і перебували «під рукою» у великого князя київського[501, с. 38].

Як зауважував М.С. Грушевський, «сі походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одне тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуті однієї державної організації, і тим були для неї дуже корисні. Не диво, що сі походи повторялися досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибше розгалуженою»[183, с. 428].

Як свідчать давньо чеські, давньо польські, давньо хорватські та інші джерела західних та південних слов'ян (повість Козьми Пражського про Крока,

сказання Гельмональда про Вагрів, Галла про Болеслава та ін.), інститут влади давніх князів, який, очевидно, складався з трьох елементів: релігійної, військової та судової влади, закріплювали і регламентували правові звичаї, що були правовим виразом сакралізованого розуміння влади у згаданих слов'янських народів.

Зокрема, за часів язичництва князі встановлювали язичницьких ідолів, будували капища тощо. З прийняттям християнства князі регулювали найважливіші питання і сторони церковного життя (устава та грамоти князів). За свідченням руських літописів, інколи князів кликали, щоб вони «судили поправду». Також князям належало право представництва у зовнішніх стосунках племен[475, с. 150].

Ще одним необхідним елементом сакральності князівської влади на Русі у язичницький період слугували певні владно-сакральні місця або предмети. Вони використовувались волхвами для показу божественного зв'язку князя з язичницькими богами та потойбічним світом. Наприклад, церемонія інтронізації володарів середньовічної Карінтії і Скандинавії відбувалася у священному місці, на відкритому полі. Троном для тамтешніх претендентів на вищу владу слугував камінь, що стояв на вершині пагорбу у відкритому полі. Таким сакральним місцем для язичницьких князів Русі, на думку В. Рички, був Перунів пагорб у Києві. Це святе для князя і його дружинників місце знаходилось за межами граду – поблизу могил предків. То було *locum sacrum* язичницької і християнської Русі[501, с. 41].

Сакральним атрибутом князівської влади був так званий знак Рюриковичів – особистий родовий знак руських князів, загальне зображення і форма якого передавались у спадок, але кожен князь додавав до нього власні атрибути. Історики звернули увагу на князівські знаки ще на початку XIX ст. Ще Н.М. Карамзін називав їх родовими символами князівського роду Рюриковичів. Згодом дослідники встановили схожість родового знаку Рюриковичів з тамгообразними знаками на гробницях боспорських царів. На території старовинного Боспорського царства в Північному Причорномор'ї (II – III ст. н.е.) зустрічаються знаки дуже схожі з династичним знаком Рюриковичів. Схожі знаки зустрічаються

і на хозарських предметах VII – X ст. Саме хозари могли використати старовинний символ влади, а потім з ним познайомились і київські князі. Князівський символ влади з'являється на Русі в період князювання Олега в кінці X ст., тобто коли слов'янські племінні союзи були об'єднані Олегом в єдину державу. Частина з племінних союзів до того часу перебувала у ролі данників Хозарського каганату. Можливо тому Олег, який використовує титул кагана і запозичив і іншу ознаку сакральності влади, поширену у тогочасній Хозарській державі[486, с. 127].

Як відомо титул кагана використовувався князями династії Києвичів ще в 830-ті рр. Захопивши владу в Києві 882 р., Олег знищив попередню династію, перебравши на себе всі її сакральні атрибути влади – титул та знак (символ) влади. За слов'янськими язичницькими віруваннями переможець отримує все. Тобто новий київський князь отримав від свого попередника право на управління його столицею – Києвом, територією, населенням, а також право на використання сакральних атрибутів влади. «В системі міжнародної дипломатії використання титулу «каган» повинно було поставити нового руського князя в ряд найбільших правителів ранньосередньовічної Південно-Східної Європи, – відмічає Є.А. Мельникова[381]. Отже, знак Рюриковичів у вигляді двозубця, міг мати хозарське походження і став доповненням до нового статусу отриманого Олегом після захоплення Києва і знищення попередньої князівської династії Києвичів.

Князівські знаки вибивались на монетах, які карбувались в Києві в кінці X – на початку XI ст. Старовинні руські монети називались істориками «златниками» і «серебряниками». Вони дійшли до нас від трьох правителів Русі – Володимира Святославовича, його сина Святополка і Ярослава Мудрого. Кількість збережених монет є незначною, їх карбування розпочалось одразу після прийняття Руссю християнства і продовжувалось досить короткий час. Значний вплив на карбування монети мала Візантійська монетна традиція. На монетах зображувався Христос-Пантократор і князь (монети Володимира), святі покровителі князівського роду – апостол Петро (монети Святополка) і Георгій Переможець

(монети Ярослава), а також старовинний князівський знак тризубець (на монетах Володимира і Ярослава)[486, с. 123-124].

Згодом до монет додалися зображення тризуба на князівських печатках, зброї і предметах військової амуніції руських воїнів, на глиняному посуді, цеглі, яка використовувалась на будівництві Десятинної церкви. Найдавнішим зображенням князівського знаку є графіті (вицарапаний малюнок) на арабських дирхемах знайдених в кладах, що датуються роками правління князя Олега та Ігоря Старого[381]. Володимир Великий в 970-ті рр. модернізував родовий знак і став використовувати його як атрибут власної приналежності до династії Рюриковичів. В XII ст. тризуб використовується Південно-Західними руськими князями. В ординський період Рюриковичі вже не могли використовувати власну династичну атрибутику. Однак в Україні елементи тризубу використовувались місцевими шляхетськими родами для позначення своєї приналежності до київської династії. Завдяки діяльності М.С. Грушевського на початку XX ст. знак Рюриковичів – тризуб Володимира Великого став гербом Української народної республіки, символізуючи тяглість української державницької традиції і успадкування руської історії власне українським народом.

Отже, масовість використання князівського знаку на Русі дозволило історикам зробити припущення про те, що тризуб є родовим знаком династії Рюриковичів, свого роду «тамгу» княжого роду.

Досліджуючи сакральну історію князівської династії Рюриковичів, важливо встановити, яке походження має слово князь і його трактування як істориками, так і сучасниками. Працями Д. Самоквасова, О. Толочка доведено, що інститут князівської влади – давній звичаєвий інститут. Слово «князь» походить від слова «кінь», і попервах означало «людину», що сидить на коні, військового ватажка. Спершу це була виборна особа, на яку обиралась особлива людина, обдарована Богом силою, розумом, сміливістю тощо.

На думку російського історика І.Н. Данілевського, слово князь запозичене праслов'янами з прагерманської чи готської мови і є спорідненим словам конунг, König, king (король). Виходячи з змістовим навантаженням, яке це слово мало у

західнослов'янських мовах (словацьк. knaz; польск. Ksiadz – «священник»), спочатку князі виконували функції те тільки світського, але і духовного правителя. Про це говорять і деякі непрямі дані, пов'язані з правом князя на проведення релігійних перетворень, а також з похованням померлих князів-язичників в курганних насипах. Скоріш за все князь керував військом і був верховним жерцем, що і забезпечувало його високе становище у суспільстві[195, с. 79].

Такі функції князівської влади відображені у всіх слов'янських мовах, які етимологічно близькі до давньоруської мови. Так, давньоруською мовою «князь» - «ksiadz» і «ksiaz» (польськ.); «жупан» (сербською); «dux», «воєвода», «judices» (хорватською). У всіх слов'янських народів влада князя попервах була підконтрольною раді старійшин і народному зібранню і тільки пізніше цей інститут розвинувся і набув самостійного значення.

Поєднання владного і релігійного початків у особі князя в ранньому середньовіччі вимагало формування культ, титулатури його, як верховного правителя. Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали престижне становище київського князя у середовищі аристократичної верхівки засвідчує, зокрема, русько-візантійська угода 911 р., у якій Олега названо великим князем. Водночас формувалася й система знаків (інсигній) князівської влади, виокремлювалися певні предмети, використання яких було прерогативою верховної влади. Поява зображень так званих «знаків Рюриковичів», зокрема, на металевих трапецієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодом виявляються у скандинавському середовищі. Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, перснях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 80-х рр. X ст. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів) О. О. Мельникова дійшла висновку, що на

цьому етапі двозубець не являвся особисто родовим знаком, а був символом великого князя — верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів[501, с. 42].

Функції перших князів були порівняно нескладними і полягали, насамперед, в організації дружини й військових ополчень та управлінні ними. Князі піклувалися про забезпечення кордонів держави, очолювали воєнні походи з метою підкорення нових племен, збирання з них данини. Водночас київські князі прагнули підтримувати нормальні зовнішні стосунки з Візантійською імперією, країнами Близького Сходу та войовничими кочівниками[61, с. 58]. З останніми, які були найближчими сусідами русичів, постійно відбувався обмін політично-державними ідеями.

Тривале сусідство і взаємодія ранньої Русі, розміщеній на перехресті впливів двох найкрупніших держав Південно-Східної Європи – Візантії і Хозарії не могло не відбитися в історичній пам'яті та політичній культурі, зокрема організації інститутів влади та форм її репрезентації. Київські князі запозичили від хозар титул «кагана» й систему дуумвірату – тобто політичний інститут двовладдя . Титулування давньоруських князів каганами було виявом самоідентифікації правителів русів, символом їхнього легітимного володарювання у Східній Європі й, зокрема, на землях, раніше підвладних хозарам. Підтримую думку І. Г. Коновалової, яка вмотивовує, що прийняття цього титулу не супроводжувалося запозиченням якихось елементів державно-адміністративної системи Хозарії: «Більше того, - доводить дослідниця – реальний статус хозарського кагана, який, згідно тюркським звичаям, міг стати об'єктом офірування, навряд щоб сприймалося першими правителями русів як приваблива модель організації верховної влади»[501, с. 20].

У кочових народів Північного Причорномор'я велику роль відігравав вождь. Він наділявся тотальною, всеохоплюючою владою і відображав в собі всю степову орду, плем'я. Культ вождя у кочівників інстинктивний і не піддається раціональному поясненню. В його основі лежав зграйно-стадний інстинкт, що кличе людей до спільного руху, спільних дій, спілкування і створює відповідний

сенс життя, ритуали, цінності. В цьому проявлявся кочова самоцінність і самоорганізація. Для кочівника хан, конунг відображає орду, а служба йому є самореалізацією кожного кочівника. В кожному воїні-степняку живе самовіддана «ханська ідентичність». Це не вид рабства, а сакральна особиста відданість вождю і орді. Для кочівника жити – це бути в племені, зграї. Для кожного воїна-степовика вождь та плем'я було продовженням його власного «Я». Вождь консолідував всі «Я» степовиків, підносив їх на новий рівень єдності і племінної спорідненості.

Язичництво у поєднанні з кочовим ордизмом впливало на військово-політичну організацію русичів. Розповсюджуючись з Південної Русі на північні племінні союзи, кочове начало стикалось з норманськими початками, які з'явилися на Русі разом із варягами. Зустрічі супроводжувались конфліктами, дипломатичними, шлюбними і релігійними союзами. Народжувався новий військово-політичний та державно-владний симбіоз, який поєднував у собі кочовий ордизм та варязький нордизм. Так, маневруючи між Північчю та Півднем, князь Володимир Святославович в Новгороді кликав себе скандинавським титулом «конунг», а в Києві хазарським – «каган». Титул каган носили правителі багатьох сусідніх народів: цар аварської країни Сарір в Дагестані (хакан-ал-джибал – «привател гір»), правитель росів в «Бертинських аналах», київські князі Володимир і Ярослав в «Слові про закон і благодать», князь Тмутараканський Олег в «Слові о полку Ігоревім». Поширення титулу каган свідчить про глибокі традиції кочового ордизму на Русі.

Міжетнічні взаємодії завжди і скрізь полегшувались змішаними шлюбами і народженими в них полукровками. У зв'язках з половцями особливо досяг успіхів князь Олег тмутараканський, який одружився на дочці половецького хана Осолука, а свого сина Святослава женив на дочці хана Аепа (на другій дочці Аепа Володимир Мономах женив свого сина Юрія Долгорукого). Олег не одноразово користувався половецькою силою в міжусобних війнах на Русі (наприклад, в 1094 році з військом половців він відбив Чернігів у Володимира Мономаха); Юрій Долгорукий п'ять разів водив половців на Київ. Дочки половецьких ханів брали

собі за жінок київські князі Святополк Ізяславич і Рюрик Ростичлавич. Русько-половецькі війни XI-XIII ст. не припиняли шлюбне «братання» руських князів. Так, половецька кров володимиро-суздальських князів (Андрій Боголюбський був сином половецької княжни, Ярослав Всеволодович був одружений на половчанці, мати Олександра Невського була наполовину половчанка) задовго до монгольського завоювання наситила Русь тюркським фордизмом [156, с. 235].

Отже, контакти русичів з кочовим світом впливали на організацію владних інституцій на Русі. Війни, спільні промисли спричинили поступове осідання заможних кочівників в порубіжних степових руських територіях. Обороняючи свої військово-ясачні володіння від інших кочівників, степняки ставали і охоронцями руських земель, укладаючи військово-політичні союзи, які скріплювались династичними шлюбами. В свою чергу руські князі переймали в степняків організацію війська та владних інституцій.

Владний кочовий ордизм у поєднанні з звичаєвим «правом сильного» мав значний вплив на поступове перетворення князів на одноосібних володарів Русі. Хоча контакти кочового світу з русичами були епізодичними, непередбачуваними у часі і за характером, однак від цього їх вплив був не менш ефективним. Особливо це стосується Північно-Східної Русі де ордизм постійно генерував серед місцевих жителів покірність владі, страх перед її силою та формував у русичів архетип покірності.

Упродовж XI-XII ст. формується нова ієрархія православного духовенства місцевого, руського походження. Одночасно церковники напрацьовують нову систему державно-церковних взаємин направлену на звеличення князя, його органів влади в Руській державі.

Спадщина княжого Києва є предметом давньої і запеклої дискусії не тільки вчених, але й політиків. Протягом останніх п'яти століть російська експансія у Східній Європі опиралася на імперський міф про династичне право московських правителів на землі давньоруської держави. На думку Л. Л. Залізняка дана проблема належить до найважливіших у східноєвропейській історії, а невизнання

праукраїнського статусу за давньоруською державою суперечить універсальним законам історичного розвитку Європи [235, с. 74-76].

Повноцінна модель-схема національної української історії була опублікована М. С. Грушевським у 1904 р. після публікації чергових томів фундаментальної «Історії України-Руси». Його програмна стаття «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» стала справжнім маніфестом, писаною історією національної пам'яті українців. М. С. Грушевський переконливо довів тяглість національної історії українців на їхніх етнічних землях від княжого Києва до Галицько-Волинського князівства, через колоніальний статус у межах Литви та Польщі, козацьку державу, бездержавне існування у Російській імперії до НРУ та Радянської України. На відміну від українців, росіяни мали власну лінію національної історії [235, с. 75].

Після розпаду Київської Русі назви «Русь», «руський» вживалися як самоназви українців. Визначення «руський» у розумінні «український» безперервно зберігалось протягом багатьох століть – особливо у західних регіонах України [304, с. 23]. Русичі, нікуди не ділися зі своїх етнічних земель після розпаду їхньої держави, однак змінили свій етнічний і відомі з пізнього середньовіччя під назвою українців. Зміна середньовічними етносами Європи своєї назви була нормою і не свідчить про перерву етнокультурного розвитку на даних територіях чи зміну одного етносу іншим [235, с. 77]. Так, поляки у пізньому середньовіччі звалися ляхами, а ще раніше, як і українці, склалися з окремих племен з власними етнонімами (лендзяни, вісляни, мазовшани, кашуби, слензяни). У середні віки румуни відомі під етнонімом волохи, а росіяни – московити [238, с. 88].

3.2. Проблема династичної спадщини у національно-політичному проекті Русько-Литовської держави

Прихід монголів на Русь в середині XIII ст. призвів до остаточного краху Києворуської держави, який супроводжувався зміщенням державницького центру в Галицько-Волинське князівство. Ще близько ста років князі династії

Романовичів користувались і розвивали ідеї Києворуської державницької традиції. Однак на початку XIV ст. Галицько-Волинська держава поступово згасає і вже до середини століття її землі стають частинами Польського королівства та Великого князівства Литовського. Остання, отримавши Волинь, перетворилась на найбільшу в регіоні державну потугу. Більшість земель, якими володіли князі династії Рюриковичів опинилась у Литовської держави.

Складаючи 90 відсотків території і населення ВКЛ, руський народ втратив власну державність, яку уособлювала сакралізована і оспівана в літописах, піснях, билинах династія Рюриковичів. Їй на заміну прийшов новий литовський князівський рід Гедиміновичів. Вже Гедимін титулувався себе *RexLetvinoꝛumetRuthenorum*, а його син додав до цієї форми руську титул руських князів – «великий князь». Руська термінологія згодом стала чільним складником у титулуванні литовських князів і означенні їхньої держави. В цьому явно відбилися києворуські впливи, адже більшість земель під владою Гедиміна та його нащадків становили колишні терени Київської Русі. Литовська держава запозичила в нових підданців важливі елементи урядування та судочинства, а також літературну мову, вживану в книговодстві великих князів. Сама князівська адміністрація нерідко складалася з православних писарів й урядників, а численні Ольгердовичі хрестились у православ'ї[457, с. 96].

Експансіоністська політика литовських князів на руських землях супроводжувалась династичними шлюбами між представниками роду Гедиміновичів та руськими князями роду Рюриковичів. Родичання дозволяло литовцям отримати нові землі та новий політичний статус, який дозволяв ним урівнятися з тогочасною європейською елітою. Руські князі підвищували свій статус, отримуючи можливість політичної інтеграції в нову державу.

Литовська держава та її «великі князі» продовжили і державницьку традицію в адміністративній організації територій та системі управління. Не маючи власних державницьких традицій, литовські князі використали концепцію державницької організації Руської землі, яку переформатували в власну – Литовську землю. Паралельно з назвою Литовська земля упродовж XIV – XVI

вживається і термін Руська земля, який об'єднував руські князівства і землі, що увійшли до складу ВКЛ.

Взагалі «Русь», «Руська земля» в тогочасній літописній традиції в широкому значенні згадується півтора десятка разів: на ці землі з Орди в 1313 р. приходить митрополит Петро; 1380 р. Мамай пішов на великого князя Дмитрія Івановича «и на всю Рускую землю»; 1430 р. «князь великий Жидимонт (Сігізмунд) събра всю силу свою литовскую и посла сына своего князя Михаила на Русь»; 1440 р. литовці «взяли з Ляхов Казимира королевичь на великое княженъе Литовское, и посадиша его с честию на столичнемъ городі на Вилии, на всей на Руской земли»; кілька разів відзначалося, що татари приходили на «Руську землю» й чинили багато зла її мешканцям[401, с. 103].

Після Кревської унії згадки про Русь зберігаються лише в історичній пам'яті русичів. Ще у давньоруській писемності за «землею росів», як відомо, закріпилася самоназва Руская земля, або Русь, а за її мешканцями – політоніми русь (як збірне поняття) та русин (як поняття одиничне). Такий слововжиток зберігся й після розпаду Київської держави: вже в одному з перших документів XIV століття, які на підставі мовних ознак науковці кваліфікують як староукраїнські, натрапляємо на слово русин. Аж до середини XVI століття Русь, Руська земля та поняття русин (уже не як політонім, а як етнонім) і в Польському королівстві, й у Великому князівстві Литовському не знають конкуренції, звично окреслюючи колишню давньоруську територію та її населення[712, с. 11]. Це співпадає з процесами централізації ВКЛ та її поступового покатоличення. У листі Владислава 1387 р., за яким його братові Скиргайлу було передано владу над чималою частиною Великого князівства Литовського, немає згадки ні про Руську землю, ні про її особливий статус[457, с. 107].

Отже, термін «Русь» використовують лише для територіального позначення земель заселених русичами. У договорі 1446 р. між Польщею та Литвою, коли дві держави розділили сфери впливу у Південній і Західній Русі, їх нові володіння отримали назву «Русь польська» і «Русь литовська»[599, с. 4].

На початках існування ВКЛ руське православне населення, яке опинилось у його складі, маючи етнічну більшість та підтримку зі сторони правлячої династії продовжило процес етнічної кристалізації, створюючи власну особливу форму східнослов'янської православної культури, з якої внаслідок мовно-етнічного розмежування вичленилися українці і білоруси.

Однак вже після Кревської та Городецької унії ці процеси опинились під загрозою. Запровадження нової державної релігії – католицизму, призвело до згасання православної ідентичності серед литовської верхівки. Православними залишались лише русичі, які ідентифікували себе з історичною державою Руссю та її православною династією.

Зазначені особливості культурно-релігійної та політичної ситуації в Україні безперечно впливали на самосвідомість тогочасного українського суспільства, насамперед представників політично активних соціальних верств населення. Вони через звеличення власного минулого, вихваляння видатних історичних постатей, особливо періоду княжої доби (княгиня Ольга, князі Кий, Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Данило Галицький) створювали свого роду культ предків (культ пам'яті), який давав їм надію на повернення часів славного минулого і відновлення сили руського народу.

Серед населення набувають поширення історичні пісні та перекази про Володимирове хрещення Руси, велич династії Рюриковичів та Києворуської держави. Ці усні та письмові твори відповідають поширеній у середньовічній Європі традиції вшанування королівських та князівських родів. Святих князів династії Рюриковичів – Володимира, Бориса, Гліба розглядали як представників славного історичного минулого, яке звеличувало представників руських князівських родів. Особливого поширення історичні пісні та перекази набувають у після візантійську добу, після взяття 1453 р. турками столиці Візантійської імперії – Константинополя. В XV ст. згадується «величання» (приспів) на честь київського князя Володимира, який охрестив Русь-Україну. За спостереженнями фахівців цей жанр додаткових співів святкових служб з'являється в Галичині та на Волині. На основі нотних Ірмолоїв, на думку В. Литвинова, у зазначений

період існувало принаймні дві редакції величання князю Володимиру, які використовувались у церковній відправі[353, с. 61]. У складі цих нотних збірників побутувало, як вважається, принаймні дві редакції величання князеві Володимиру: «Величаем, благовѣрный княже Володимере и чтем святую память твою, иж идолы попрошай и всю росийскую землю святым крещением просвѣтившаго» (Загорівський Ірмолой) та «Прийдити вси Российстии собори похвалим праотца нашего Василия, леге, породившаго нас святым крещением».

Пам'ять про князя Володимира демонструють не тільки народні пісні та фольклор, але й поширювані серед тамтешнього люду Житія св. Володимира у перекладах народною мовою.

В другій половині XV ст. формується повсюдне шанування князя Михайла Всеволодовича Чернігівського, убитого разом з боярином Федором під час їх візиту в Орду 1246 р. Крім того в другій половині XV ст. активізуються традиційне для Русі пошанування святих князів-братів Бориса і Гліба, вбитих 1015 р. Їх святість розглядається у контексті історії князя Володимира - хрестителя Русі. Образи князів займають особливе місце в тогочасній історичній пам'яті, вони асоціюються з славними початками руської християнської історії, зв'язують її з історією Вселенської Церкви. Історія князів Бориса і Гліба возвеличує їх як християнських святих мучеників, які сподоблялись Спасителю у своїй покірності, смиренню, стійкістю в вірі. Розповіді про них були прикладом для тогочасної молоді у дотриманні християнських заповідей. Святих братів Бориса і Гліба зображували на натільних іконках, хрестах-енколпіонах, у книжкових ілюстраціях-мініатюрах, а також при розписі церков та тогочасному іконописі. І їх образах відчувається авторитет київських князів Рюриковичів – одночасно праведних християн і святих воїнів.

Новий інтерес до особи та діянь князя Володимира зростає з кінця XVI ст., підтвердженням чому стала поява трьох самостійних обробок його житія. Тоді ж питання Володимирового хрещення Русі стало центральною темою тогочасної літератури. За спостереженнями Ю.А. Ісіченка, уже в найдавніших патерикових

текстах відображено прагнення пов'язати початок Печерського монастиря з діяльністю Володимира Святославича і його послідовників[505, с. 70-71].

Паралельно з історичними оповідями про діяльність князя Володимира зустрічаються і «Житія» княгині Ольги. Особливого поширення та популярності життєпис княгині набуває у XVI ст., коли на Церковному соборі 1547 р. було підтверджено повсюдне пошанування пам'яті Ольги[181, с. 35-37]. Зберігалась і розпочата ще у домонгольську добу традиція іконописних портретів княгині Ольги. Її зображали «стоячи зі складеними на персах руками, в прикрашеній шапочці, одягнутій на хустку, що закривала частину лоба, скроні і частину шиї, у довгій, підперезаній спідниці з підкладкою і широкими рукавами, або у плащі з пологим коміром»[504, с. 222].

Пам'ять про славетну Києворуську державу та її князівську династію зберігалась у літописній та агіографічній традиції. З'являються нові перекази подвигів та державницьких діянь руських князів Рюриковичів. Тогочасні літописи спираються на традиції літописання княжої доби, що виробила власне бачення історії і власний стиль викладу історичних подій. «Модель історії», яку відтворювали пам'ятки культури Київської Русі, значною мірою лягла в основу тогочасних літописів.

Видатними творами XV – XVI ст., в яких викладено значні генеалого-біографічні дані про київських князів та добу Руської держави, є «Короткий Київський літопис від початку землі руської до 1516 року» та Короткий Волинський літопис. У літописах, а також творах інших жанрів XVI ст. порушувалися, серед іншого, питання про історичне походження руського народу, історію князівської династії, хрещення Русі. Короткий Київський літопис вирізнявся компілятивним використанням літописних текстів і послідовним застосуванням архаїчної методики викладу, в тому числі з порічним описом подій, провіденціалістським їх поясненням, довільним доббором фактів. У «Короткому Волинському літописі» надзвичайно описано життя і діяльність князів Острозьких, оповідь про якого, як і в давньоруських літописах

розпочинається із його славетного родоводу і закінчується традиційною похвалою[89, с. 33].

Висвітлення українськими книжниками історичної традиції Київської Русі творило певний моральний фундамент і допомагало сучасникам усвідомити надійність та престижність своїх першовитоків, що так чи так позначалося на орієнтації їхньої історичної свідомості, котра була важливим компонентом ранньомодерної національної свідомості[520, с. 158]. Спадщина Київської Русі була для них тим, що для європейців грецька та римська старовина. Вони постійно звертались до успадкованих традицій, часто згадуючи славні часи своїх предків, передусім величну княжу добу, коли Київські князі панували на великих просторах від Сяну до Дону і їх поважали й боялися сусідні та далекі вороги. У тогочасних творах спостерігається прагнення пізнати й осмислити культуру княжої доби, а також встановити «історико-генетичний зв'язок із минулим завдяки ідеї безперервності історії від Київської Русі до України. Відбувається свого роду ідеалізація минулого як золотого віку, який на жаль минув.

Носіями цієї історичної пам'яті виступали українські князівські роди, які брали свій початок ще з часів Київської Русі та претендували на ближчу чи дальню спорідненість з Рюриковичами. «Реальна, чи навіть уявна, приналежність до правлячої династії, що колись знаходилася при владі у суверенній державі, а потім втратила цю владу після втрати незалежності країни, мала в тогочасній Європі неабияке значення» [500, с. 183]. У тогочасній Україні подібні ідеї знайшли своєрідне відлуння у панегіриках, присвячених князеві Костянтину Костянтиновичу Острозькому. У цих творах помічаємо цікаву тенденцію до пов'язування діяльності з часами Київської Русі та порівняння його заслуг до заслуг князя Володимира Великого». Перша з відомих генеалогічних реплік, 1574 р., ще розпливчата: Острозьких просто названо нащадками «старих київських князів». Кількома роками пізніше родовід «конкретизується» до безперервної генеалогічної лінії – від київського князя Володимира «першохрестителя» до галицько-волинського «короля» Данила Галицького, ще пізніше «короля Данила» оголосять предком Острозьких рівно у восьмому коліні[712, с. 16]. Алюзія на

зв'язок з Володимиром Великим зроблена самим Острозьким у його передмові до опублікованого в 1581 р. першого повного церковнослов'янського видання Старого й Нового завіту – Острозької Біблії. Тут він говорить про те, що роздобув для церковно-слов'янського видання Святого Письма переклад з грецької Септуагінти, зроблений більш як п'ятсот років тому ще «за великаго Владимера, крестившаго землю рускую». У вміщеному у цьому ж виданні вірші Всякого чина православний читателю пера Герасима Смотрицького родовід Костянтина виводився від Володимира Великого і з ним же порівнювалась діяльність князя[712, с. 184].

Паралельно руські інтелектуали розробляли і середньовічний європейський міф про трьох міфічних героїв – Чеха, Леха та Руса, які шукали й знайшли обіцяну Богом землю, поділили її й «збудували», відповідно, «три королівства», назвавши їх власними іменами *Czechia*, *Lechia* (тобто Польща) та *Russia*. Власне постать Руса і стала ключовою в кінцевому варіанті генеалогічної легенди Острозьких, що у виконанні панегіристів набуло форми безхитрисного силогізму: а) Рус створив державу, давши їй власне ім'я і залишивши у спадок нащадкам; б) нащадки «старих руських князів» – це Острозькі, отже в) Острозькі є законними спадкоємцями Руса[712, с. 17].

Ще XIV – XV ст. після Кревської унії в ВКЛ набуває поширення католицька експансія місцевих та польських магнатських родів, які намагаються поступово витіснити місцеві православні руські князівські роди. У цій запеклій боротьбі стара українська феодальна аристократія – носій попередньої державницької традиції – звертається до свого славного минулого, наголошуючи на тягlosti власних князівських родів від князівського роду Рюриковичів. Таке наголошування на спадкоємності сучасних княжих родів із панівною династією Київської Русі не було «примхою моди чи даниною гербоманії, а диктувалося, поза сумнівом, потребою утвердити своє право на історичну окремішність»[717, с. 84].

Отже, тогочасні українські інтелектуали звертались до скарбниці античної літератури та переосмислювали на новій основі культурну спадщину Київської

Русі. Руська еліта вміло використала історичну пам'ять про Русь та історичні міфи про легендарного Руса для визначення кордонів на які поширюється їх політичний вплив. Невипадково ці кордони тогочасного умовного «руського світу» збігаються з кордонами Києворуської держави XI-XIII ст. В політичному сенсі руська еліта задекларувала власні державницькі амбіції на володіння сакральною спадщиною своїх предків – православного християнського князівського роду Рюриковичів. Розбудована в такий спосіб генеалогічна програма Острозьких створювала, на думку Н.М. Яковенко, підстави для руської ідентичності як рівновартісної польській, а водночас стягувала доти роз'єднані руські терени в спільний простір «історичних спогадів». Це, своєю чергою, ставало трампліном для виокремлення нового політичного суб'єкта – «старожитного народу руського», що справіку живе на своїй території («Руській землі»), яку «знайшов» і «збудував» «прабатько Рус», просвітив хрещенням його нащадок, святий Володимир, і донині патронують кровні спадкоємці Руса й Володимира – князі Острозькі[712, с. 17].

Перед загрозою експансії московського варіанту православ'я та модернізованих Москвою Ординських державницьких ідей абсолютної влади в XIV ст. великі литовські князі знову звернулися до спадщини Києворуської держави. Пам'ятаючи традицію, що у часи Київської Русі слово київського митрополита мало велике значення у розв'язанні родинних конфліктів Рюриковичів, адже не маючи з ними родинних зв'язків, він виконував роль безстороннього арбітра. Тому контроль за митрополитом дозволяв литовським князям протидіяти Північно-Східним сусідам у їх експансіоністській політиці. Одночасно литовські князі прагнули використати традиційну силу православної церкви для власного утвердження в регіоні і продовження експансіоністської політики. Ольгерд ще 1360-х рр. докладав зусиль, щоб наступним київським митрополитом був «його» кандидат Кипріян, а Київ знову став центром руського православ'я. В 1458 р. литовські князі відновили митрополію в Києві, яка охопила десять єпископатів в Україні та Білорусії. Нова митрополія розірвала церковні зв'язки з Москвою, повернувшись під верховенство Константинопольського

патріарха[568, с. 88]. В той час нового поширення набувають історичні оповідки про Володимира Хрестителя, про Київ – столицю руського православного світу.

В Литовську добу серед руського етносу князівства зберігалась і пам'ять про велич Києва – столиці Великої Русі. Пам'ять про величне минуле столиці величної держави. Навіть втративши свій статус столичного міста Русі (тут була резиденція «найстаршого» руського князя, а також резиденція митрополита), Київ залишався «головним з-поміж усіх міст і країв». Це виразно засвідчують джерела XIV-XVI ст., що в них Київ визначається як «головне місто всієї Русі» (1380 р., послання патріарха Нила), «мати и глава всем градовомь рускимь» (1419 р., «Ходіння» до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими), «глава всіх руських земель» (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта), «славный великы(й) град Киев, матере градовом» (1483 р., Київський скорочений, чи Волинський короткий, літопис 1-ої пол. XVI ст.), «богоспасаемый град, он же наречется мати градовом Руское земли, а не инако» (датована 1481 р. грамота патріарха Максима – фальсифікат кінця XVI ст.). У поетичній формі цю думку висловив Себастьян Кльонович у своєму творі «Роксоланія» (1584 р.): «Знайте всі люди, що Київ на Русі значить стільки, Скільки для всіх християн Рим стародавній колись»[512, с. 73].

Місто, де відбулося хрещення Русі Володимиром, продовжувало залишатися об'єктом поетичних і релігійних пригадувань православних слов'ян: «Понеже бо Царский градъ Константиномъ хвалиться, а Кыевъ же Владимиром». Усвідомлення зв'язку з Києвом, київської теми в народній свідомості виявлялося у поширенні й циклізації епічних сюжетів і билинних героїв навколо Києва та двору князя Володимира Святославича.

Як можемо переконатися, тогочасні автори надавали «славному Києву» статусу сакрального православного центру Русі. Місто, гори якого відвідав апостол Андрій і в якому здійснив свою величну місію хрещення князь Володимир, упродовж століть являє християнському світу свої святощі. Адже у його печерах увесь цей час зберігаються нетлінні мощі місцевих, руських святих, які своїми дивами уславляють Бога. Відтак для вірних Православної церкви є

тверда моральна опора, закорінена у великій вітчизняній традиції духовного життя та чернечого подвижництва. Це означає, що моральна свідомість православного населення українських земель насамперед ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої, для якого духовною столицею постає місто над Дніпром, мала підживлюватися святощами київських монастирів. Православні ж, утведжуючись через це у «святой вере отеческой», могли протистояти світоглядним і конфесійним небезпекам, що чатували на них звідусіль.

Для представників українських православних князівських родів Київ, як сакральний православний центр, символізував місце звідки походить рід князів Рюриковичів, місце де вони б хотіли знайти останній притулок. Як пише Н. Яковенко, «Київська Пречиста», себто храмова ікона Успенського собору Києво-Печерського монастиря, під чию опіку передавали себе по смерті тестатори, стала персоніфікуватися як молитовна заступниця волинських княжих родів, слід гадати, десь від середини XIV ст., на що вказують перші згадувані у Печерському пом'янику передсмертні пострижини нових патронів монастиря – членів династичних родів Великого князівства Литовського. Однак прагнення знайти вічний спочинок саме тут, під опікою «Пречистої», було зумовлене, схоже, не тільки ексклюзивною славою монастиря. Можна припускати, для тих осіб, що вибирали далеку київську святиню, йшлося про свого роду «матеріалізацію» причетності до певної спільної традиції, яку уособлював «старійший град в землі у всій Київ». І вихідці з династії Гедиміновичів, і волинські Рюриковичі, перейнявши владу над територією старої київської династії, асоціювали себе з уже власною, новою «солідарністю крові», а похорон у Києві служив символічним знаком «освоєння» нового владного простору безвідносно до реальних витоків роду[718, с. 788]. В XVI ст. прагнення долучитися після смерті до свого роду отримує сакральне, «кровне» начало, яке спрямовувалися на виопукнення «слави» покійного – його доблесті та родовитості. До середини XVI ст. її «матеріалізованим» втіленням був Києво-Печерський монастир: передаючи себе під опіку «Київської Пречистої», князі відчували себе «однією родиною», що успадкувала владний простір старої київської династії[718, с. 793].

У багатьох писемних джерелах, які стосуються релігійної боротьби населення України та Білорусії у після Берестейський час, фігурує поняття «руський народ». Який зміст був прихований за цим висловом? На думку Ф. Сисина, тогочасна назва «Русь» була збірним поняттям. Вона могла стосуватися православних і уніатів українських земель, а також тих українців і білорусів, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Їх називали «русинами», або «руським» народом, у документах XVI-XVII ст. розглядали як один з народів світу поряд з італійцями, поляками, французами та московитами. Назву «Русь» залежно від контексту вживали для окреслення народу, культури, віросповідання, а також території. Тобто, етнічні українські та білоруські землі поставали в тогочасній суспільній свідомості як одна культурно-історично-релігійна сутність, культурна сфера.

Водночас після Люблінської унії 1569 р. почав поглиблюватися процес культурної і політичної диференціації між українцями і білорусами. Спільність, яку уособлювала Русь, загалом була аморфною і територіально розпорошеною - від Вільно й Вітебська до Кам'янця-Подільського, Львова та Києва. З часом утверджується нове розуміння руської «нації», в якому хоч і не витісняється ідея Русі як культурно-релігійної спільності, що розпорошена територіально, однак формується погляд на Україну (принаймні основну її частину) як на політичну сутність[520, с. 71]. Руські інтелектуали вже після Люблінської унії акумулюють історичну пам'ять про Києворуську державу, проголошуючи українські землі прямим продовженням Русі, а себе – «старожитним руським народом Володимирового кореня».

Отже, процес консолідації руського народу на територіях майбутньої України завершився наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. В основу власного бачення минулого тут лягла модель «перетікання історії» за схемою Київ – Галич – Литва. Її запропонував 1582 р. Мацей Стрийковський у власній «Хроніці». В XVII ст. її буде доповнено і розвинено у працях київських інтелектуалів.

У генетичному плані Києворуська державність мала продовження у політичному розвитку південноруських (українських) князівств XIV – XV ст., а у більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI – XVII ст. Дослідження з історії Східної Європи XIV – XV ст. дають підстави для визначення безперервності державно-політичного розвитку південноруських князівств. Русь-Україна поступово втративши ознаки суб'єкта державницької еволюції, перетворюються на васальні організми з обмеженим суверенітетом, а згодом на обмежені на рівні місцевого самоврядування адміністративні одиниці сусідніх держав: Великого князівства Литовського, Королівства Польщі, Угорщини тощо. Однак навіть після утворення об'єднаної польсько-литовської держави – Речі Посполитої – східнослов'янські князі, які були володарями у східних провінціях цієї держави, зберігали значні прерогативи державного управління [155, с. 17; 22].

Українська шляхта зберегла державні традиції княжого Києва і передала їх козацтву. Руська шляхта XIV-XVI ст. була містком між двома періодами українського державотворення – княжим і козацьким [235, с. 74]. І матеріалізовані політичні реалії, і «спогади»-замінники, на яких витворювався національний міф, найбезпосередніше пов'язані з родовою знаттю. Тобто, українська родова еліта, князі і бояри-шляхта, цілком нормально виконували своє функціональне призначення, а саме: дбали про гарантії політичної окремішності для себе і своїх підданих у складі іноетнічних держав; консервували у своєму середовищі історичну пам'ять про втрачену державну велич як підставу власної гідності; утримували «контрольний пакет акцій» у суспільстві завдяки постачанню керівних кадрів у козацьке, церковне культурно-освітнє життя, що дозволяло впливати на всі важливі сфери народного буття [712, с. 119].

Реальна, чи навіть уявна належність до правлячої династії, що колись знаходилася при владі у суверенній державі, а потім втратила цю владу після втрати незалежності країни, мала у тогочасній Європі неабияке значення. У південно- та західнослов'янських народів, які втратили свою державну незалежність внаслідок агресії султанської Туреччини або імперії Габсбургів

існували легенди та перекази, що пов'язували відродження втраченої державності саме з представниками колишніх правлячих династій. У ранньомодерній Україні подібні ідеї знайшли своєрідне відлуння у панегіриках, присвячених князеві Костянтину Костянтиновичу Острозькому. У цих творах помічаємо цікаву тенденцію до пов'язування його діяльності з часами Київської Русі та порівняння її із заслугами князя Володимира Великого [456, с. 426]. Князь Костянтин (у хрещенні Василь) Острозький (1526-1608 рр.) вважав своїми предками – Рюриковичів. Алюзія на зв'язок із Володимиром Великим зроблена ним у передмові до опублікованого у 1581 р. першого повного церковнослов'янського видання Старого й Нового заповіту – Острозької Біблії, [501, с. 31].

Наприкінці XVI ст. князі Острозькі через створення і поширення генеалогічних легенд доводили, що їх рід був спадкоємцем «князів старої Русі» та володарем «руських земель», під якими малися на увазі землі Корони Польської з населенням: Галичини, Волині, Київщини та Поділля [290, с. 51]. Дев'ять так званих «княжат головних» – Острозькі та їхня молодша гілка Заславські, Збараські з відгалуженням Вишневецьких, Чорторійські, Сангушки, Корецькі, Четвертенські, Гольшанські-Дубровицькі – впродовж кількох століть витворювали потужний стовбур, на котрому замикалася легітимність влади. Функції колишнього удільного князя перебрав на себе клан згаданих княжих родів, поділивши на своєрідні зони впливу спершу Волинь, а з другої половини XVI ст. – і Центральну Україну. Під князівським контролем перебували не лише безпосередні княжі землі, заселені сотнями бояр-васалів, але й опосередковано – маєтки княжих клієнтів, тобто людей, прив'язаних не в одному поколінні до того чи іншого княжого дому вузлами протекції, добродійств, опіки тощо. А такими була переважна більшість волинської та київської шляхти [715, с. 120-121].

Серед шляхти формується погляд на себе як на «руський народ політичний», рівноправний з польським і литовським [548, с. 63]. По мірі утвердження козацької держави на її бік переходило все більше шляхтичів. Наприклад, такі видатні діячі – Юрій Немирич, Прокіп Верещака, Данило та Іван

Нечаї, Іван Богун, Іван Виговський, Павло Тетеря, Самійло Богданович-Зарудний, Силуян Мужилівський тощо [94, с. 48].

В українській історіографії XVI-XVIII ст. Київська Русь розглядалася як першопочаток політичного розвитку українського народу [155, с. 20]. Київський митрополит Йов Борецький писав у 1621 р.: «Ми взялися за те, – що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали, чим ми й раніше користувалися, і те, що нам дозволяють – і ще більше – Божі закони і звичаї, а ще й шістсотлітня традиція». Не випадково кийівські автори представляли своїх князів і козацьких гетьманів частиною однієї і тієї самої Русі [548, с. 62].

На думку М. І. Костомарова староруські елементи, розвинуті ще у XII ст. виступають блискучим метеором у формі козацтва. Козацтво XVI – XVII ст. та удільність XII – XIII ст. подібні між собою, щоправда, риси схожості зовні слабші, ніж внутрішньо: козацтво мало домішок тюркського елемента, як і у давніх князівських дружинах, також у них панувала особиста воля, те ж прагнення до цієї мети, що само себе паралізує та знищує – невизначеність та непостійність, те ж зведення чи скидання ватажків та сварки через них [307, с. 44]. М. І. Костомаров обґрунтував спадкоємність форм, основних течій і напрямів, які пов'язували життя українського соціуму XVI – XVII ст. з Руссю. Як і М. І. Костомаров, В. Б. Антонович розвивав теорію про спадкоємність Києворуської дружини й козацтва, доводячи безперервність, тяглість української історії. Саме він запровадив у історіографічний обіг термін «Русь-Україна».

Стародавнє лицарство не припинило свого існування з падінням Київської Русі, а трансформувалось у козацтво, зокрема у запорозьке військо [367, с. 116]. Козацтво як суспільна верства захисників своєї вітчизни почало формуватися ще у Києворуській державі: це і богатирські застави на межі з ворожим Степом, і конкретні богатирі з билин кийівського циклу, й озброєні дружини кийівських князів, і вільні ватаги вояків (бровники та берладники), які, крім війни зі степовиками, торгували, мали мисливські й рибні промисли у заплавах Дніпра та його приток. Дослідники, наприклад, Залізняк Л. Л., вважають таких вояків пращурами козаків [236, с. 128-133]. Козацтво продовжило військові традиції

київських князів, у яких уже були культ меча, коня і шаблі, малинові стяги, вшанування верховних покровителів – святого Юрія, Святої Покрови і т. ін. [452]. Крім державного устрою, про лицарство запорожців свідчить також поєднання в їхніх поглядах воїнських і чернечих рис: цінували досконале володіння зброєю і водночас зневажали розкіш і комфорт, культ дружби та побратимства сполучався у їхній свідомості з християнською ідеєю самопожертви заради ближнього, особливо ж гнаного, уярмленого чи полоненого. Запорожці були професійними воїнами, але головну мету свого життя вбачали у боротьбі з ворогами церкви і віри. І тому не дивно, що його ватажки нерідко засвоювали звичаї ченців [367, с. 118]. Важливим моментом розвитку козацтва і його державності є ідея хрестових походів, яка розвивала відповідні києво-руські ідеї про боротьбу християн з невірними. Ця ідея стала особливо актуальною з середини XIII ст., коли Русь почала боротьбу з монголами. Гасла боротьби з язичництвом, з «поганями» сприяли зміцненню позицій православної церкви. Пізніше в умовах жорстокої конфронтації з кримськими та турецькими агресорами концепція боротьби з невірними мала значний вплив на формування ідеології козацтва [155, с. 22].

У «Протестації» 1621 року, що вийшла з кола соратників Йова Борецького, і мала виразно патріотичний характер, козаки були представлені як один з найдавніших лицарських орденів Європи («те плем'я чесного народу руського ... котре за Олега, монарха руського... Константинополь штурмувало» (Борецький Йов та інші. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. – К., 1988. – С. 323). Порівняння козаків з дружинниками дозволяло бачити у самих гетьманах – князів, у гетьманській владі – владу князівську [367, с. 194].

До часів козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького українська земля породила тисячі великих мислителів, поетів, просвітителів, державних діячів [83, с. 350]. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. інтелектуали, шукаючи історико-генетичного зв'язку з минулим, формулюють концепцію безперервності історії від Київської Русі до України-Руси, відштовхуючись від існування нібито безперервних княжих родів [715, с. 122]. На думку Ричка В. М., пригадування києво-руського минулого та його актуалізація в українській

суспільно-політичній думці XVII ст. було зумовлене інтелектуальними викликами унії, що й пробудили інтерес освічених верств українства до пошуків старокиївських коренів культури та православної віри [506, с. 29-45].

Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, у значній мірі формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства (до того ж в основному освячені церквою). Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її – виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимоги сумління та покори найчастіше були критеріями чеснот особи, її благонадійності. Це мало глибоке соціальне коріння, яке сягало часів «Руської правди». Невід’ємною рисою селянської психології залишається тісний зв’язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці [190, с. 214; 222]. Українська людність XVI –XVIII ст. усвідомлювала себе прямим нащадком Києворуської держави [452]. Кожний мешканець села був причетним до народної культури, бо не можна було не знати місцевих пісень, обрядів, колядок, приказок тощо. У масовій селянській культурі фактично всі ставали дійовими особами, а не пасивними споживачами її багатогранних надбань [190, с. 224]. Українські селяни, не завжди усвідомлюючи всю глибину даного питання, були головними носіями звичаїв, традицій, вірувань, забобонів, світогляду, які зберігалися з часів Київської Русі.

3.3. Києворуський спадок у державотворчій традиції Богдана Хмельницького та культурі Гетьманщини

Серед важливих проблем, які вимагають розв’язання, слід назвати з’ясування бачення та намірів гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) і його наступників щодо створення та розбудови різних політичних структур. Питання полягає у тому, що саме бачили козацькі гетьмани у своєму політичному утворенні? Державу Війська Запорозького? Державу українського народу?

Державу, де панує православна віра? Чи, можливо, вони бачили це утворення державою руського народу Речі Посполитої? [290, с. 50]. А також з'ясування ключового питання – як києво-руський спадок відобразився у державотворчій традиції Богдана Хмельницького?

З початком Національної революції розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Вона розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації «козацького устрою», що відзначався демократизмом [557, с. 74; 76]. Національна політична система повстала на основі традицій козацького самоврядування та політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. [545, с. 20]. Починаючи з 1648 р. відбувається процес становлення базових елементів політичної влади – її суб'єкта, об'єкта та ресурсів (засобів). Визначаються основні напрями її функціонування. Складається державний апарат, очолюваний гетьманом, повноваження якого (особливо у період урядування Богдана Хмельницького) були незрівнянно ширшими, ніж у короля Речі Посполитої. Щоправда, (відповідно до козацького звичаєвого права) верховним органом влади була генеральна (військова) рада, до компетенції якої належало обрання гетьмана та генеральної старшини, розв'язання найважливіших політичних питань. У зв'язку зі зміцненням прерогатив гетьмана її роль помітно зменшується. Водночас з органу прямого народовладдя вона перетворюється на представницький – у роботі брали участь представники не лише від полків, сотень і запорозького козацтва, а й духовенства, міщан (міської адміністрації) й інколи покозачених селян. Витворився генеральний уряд, до складу якого, крім гетьмана, входили генеральні старшини [549, с. 204]. На початок 1650 р. було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро (180-200 тис. кв. км.), де проживало у цей час 1,4 – 1,6 млн. осіб [267, с. 168]. Таким чином, українська держава доби гетьмана Богдана Хмельницького мала всі необхідні атрибути, які характеризують державу: чітко визначені міжнародними договорами кордони, адміністративно-територіальний поділ, судову систему, господарські і фінансові органи, власне військо, законодавчу (загальновійськова рада) і виконавчу (генеральна канцелярія) владу, широкі дипломатичні зв'язки. Очолював цю державу гетьман

України, а у полках та сотнях, відповідно – полкова та сотенна адміністрація [468, с. 12]. У цілому завершується також процес створення інституцій української держави як спадкоємиці княжої Русі, що стало найбільшим політичним досягненням тогочасного українського народу [152, с. 148].

У 1649 р. Богдан Хмельницький вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював національну державну ідею, що стала визначальною для народу протягом усіх наступних століть і передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України [549, с. 249]. У середньовіччі та у ранній новий час створення нової держави вимагало легітимізації: чи релігійної, чи через знаходження протектора серед легітимних володарів, чи апелюванням до права старовини [290]. Базовою проблемою молоді держави українського середньовічного суспільства була відсутність власної легітимної монархічної династії у тогочасних умовах християнських уявлень [155, с. 22-23]. Тому Богдан Хмельницький був змушений рахуватися із персекулярним православним легітимізмом, хоч це і не перешкоджало йому у політично-економічних діях. Московське православ'я йому було чуже, як і самодержавна система управління [144, с. 136].

Зважаючи на зазначений вище фактор, гетьман почав усвідомлювати право Української держави на територіальну спадщину Русі, що перебувала у складі Речі Посполитої: «І вступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і у неволі бути не хочемо». У зв'язку з цим, у червні 1649 р., під час походу українського війська, він мав уже чітко сформовану мету: добитися створення незалежної Руської держави від Перемишля до московського кордону [395]. Богдан Хмельницький під час переговорів неодноразово підкреслював, що мир із Річчю Посполитою можливий лише за умови визнання польським урядом Української держави «у тих кордонах, якими володіли благочестиві великі князі». Це свідчить про те, що у даний період окреслюється усвідомлення права на спадщину княжої Русі-України в її етнографічних межах [469, с. 14]. Невипадково в офіційних документах поряд

з дефініцією «Військо Запорозьке» вживається назва «народ наш Руський» [549, с. 207].

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції теж розвивають ідею безперервності буття руського народу з княжих часів. З 20-х рр. XVII ст. поняття «руський народ» набуває «термінологічної конкретності, позначаючи населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби» [716, с. 25]. Вперше на українських землях став вживатися термін «національний» на означення певних суспільних явищ (в універсалах гетьмана Богдана Хмельницького). Відбулися глибинні зрушення у самосвідомості керівної верстви і широкого громадянства, а саме – усвідомлення українцями себе як окремої нації з усіма наслідками, які з цього випливають – аж до прагнення заснувати незалежну державу [639, с. 15]. Більше того, гетьман неодноразово вживав терміни «Русь», «увесь руський народ» у значенні саме українських територій. У Богдана Хмельницького і його оточення поступово визрівала «державницька ідея». Основними положеннями цієї програми були: право українського народу на створення держави в етнічних межах проживання, незалежність та соборність Гетьманщини як спадкоємиці Русі [319, с. 56].

Аналіз документів Богдана Хмельницького показує, що працюючи над створенням козацької держави, гетьман не забував і про свій «руський проект». Воєнні кампанії між Зборівською та Переяславською угодами (1649 – 1654 рр.) з української сторони спрямовувалися саме на відвоювання частини територій руського народу. Відразу після Переяславської угоди 1654 р. Богдан Хмельницький розпочав підготовку до великої кампанії у Галичині [290, с. 55]. І хоч українська державність, у силу історичних умов, відроджувалась не на всіх її етнографічних землях, гетьманський уряд неодноразово згадував про спільну долю всього українського, за термінологією того часу – руського народу [319, с. 73].

Вагомим елементом у підтвердженні легітимності прав і вимог гетьмана було визнання його як носія вищої державної влади монархами інших країн. За

короткий час Богдан Хмельницький зумів налагодити дипломатичну службу для утвердження держави на міжнародній арені та її визнання іншими країнами, а головне для пошуку союзників і запобігання створення антиукраїнських коаліцій [548, с. 399]. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося у процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними країнами, добиватися нейтралітету інших. Це врешті-решт привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин [319, с. 99]. Україна за гетьманування Богдана Хмельницького мала розвинуті дипломатичні зв'язки з такими країнами як Османська імперія, Кримський ханат, Молдавія, Волощина, Трансільванія, Швеція, Московська держава, Бранденбург, Польща, Венеція, Цісарська імперія (Відень) [114, с. 118].

Українські правителі, починаючи від доби гетьманування Богдана Хмельницького і закінчуючи часами Івана Мазепи, зважаючи на військове та дипломатичне суперництво між більш сильними сусідами – Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією та Шведським королівством, були вимушені проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора або ж сюзерена на користь іншого [658, с. 95]. У 1653 р. перед урядом постала дилема: прийняти протекцію царя чи султана. Туреччина прийняла подібну ухвалу наприкінці 1650 р., а Росія у жовтні 1653 р. [557, с. 84]. У світогляді гетьмана і старшини не було асоціації Києворуської спадщини із Московією, вони розглядали її, як і Туреччину лише як протектора, а не спільний етнос.

Богдан Хмельницький трактував справу васалітету так, як це практикувалося у Європі. А згідно із тогочасними європейськими концепціями один васал міг знаходитися під протекторатом кількох суверенів. Васал і суверен були пов'язані взаємними договорами (у Московії зустрічаємо тільки односторонні угоди), і коли суверен не дотримувався своїх зобов'язань, васал мав право від нього відійти. Крім того, гетьман вважав, що суверен не повинен втручатися у внутрішні справи його держави, тому залишив за собою право свободи у міжнародній дипломатії і не допускав, щоб з моменту договору 1654

року Москва впровадила своїх воєводів та збирала податки [114, с. 136]. Богдан Хмельницький та його найближче оточення сподівалися встановити з Московією рівноправні взаємини на федеративних умовах зі збереженням стародавніх прав і «вольностей», а московська самодержавна політика і навіть суспільна думка розуміли «приєднання» козацької держави як повну асиміляцію й тотальне омосковлення руського народу і знищення його самобутньої культури. Це розуміння детермінувала вся історія Московського царства, де були свої норми і моральні принципи внутрішньої політики, котрі побудовані на засадах суворого деспотичного централізму [452, с. 138-139]. Важливо пам'ятати, що умови договору не передбачали ні приєднання, ні входження на права автономії, ні тим більше міфічного «возз'єднання» України з Московією. За своїми формально-правовими ознаками він встановлював відносини протекторату, а за змістом – створював під верховенством Корони Романових конфедеративний союз двох держав, що зберігали свою самостійність [557, с. 85].

Богдан Хмельницький вдало впровадив дипломатичну і митну службу, фінанси, розвідку та контррозвідку. Він дбав про внутрішню стабільність держави і без жодних вагань розправлявся з бунтами, які загрожували анархією та безвладдям [94, с. 46]. Гетьман рішуче знищував щонайменші прояви міжусобної боротьби за владу [557, с. 83]. Певним чином цьому сприяла історична пам'ять про чвари руських князів, що призвели до втрати політичної влади.

Соціальні конфлікти у Київській Русі були наслідком складного сплетіння насамперед політичних суперечностей між окремими коаліціями. У боротьбу між ними нерідко втягувалися представники соціальних низів. Імпульси народних хвилювань визначалися політичними і релігійними суперечностями, що мали місце у киево-руському суспільстві, а також голодом, неврожаями, міжусобицями та іншими подібними явищами [503, с. 78]. А якщо говорити про соціальні конфлікти Хмельниччини, то вони носили той же характер, але значно збільшилася гострота суперечностей: політичні конфлікти переросли у боротьбу за самовизначення у ситуації бездержавності, релігійні суперечності після унії

носили всестановий характер, а окремі коаліції старшини вирішували долю і перебіг подій, втягуючи у боротьбу все населення.

Богдан Хмельницький мав широкі плани створити власну династію українських правителів [94, с. 49]. Тому він намагався одружити сина Тимоша з донькою молдавського господаря [198]. Після трагічної смерті Тимоша він домігся, щоб старшина вибрала молодшого Юрія, нехай ще і не підготовленого до булави [94, с. 49]. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких, що відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку держави. Її реалізація сприяла б консолідації еліти та нації навколо династії як символу легітимності верховної влади і соборності України [557, с. 87]. Гетьманська канцелярія шукала способи вивести владу гетьмана від Бога. Гетьмана порівнювали з великими князями давньої української держави Київської Русі [94, с. 51]. Гетьман постійно підкреслював тяглість державницької традиції в Україні. Козацька держава подавалася як пряма спадкоємиця Русі, а козаки – як «люди війни» і спадкоємці києво-руських бояр, тобто як представники законної еліти. Додаткових аргументів додавав факт присутності в оточенні Богдана Хмельницького представників шляхти [94, с. 53].

Яке ж місце відігравав Київ для розуміння Києворуської спадщини у часи гетьманування Богдана Хмельницького? Толочко О. П. вважає, що Київ, який обрала своїм місцем перебування українська інтелектуальна еліта, місто на краю «дикого поля», крім благородних руїн уже нічим не нагадував про своє княже минуле, був одночасно і єдино можливим, і вкрай невдалим вибором для здійснення амбітних намірів українських культурних кіл. Він притримується думки, що за Києвом стояла свята пам'ять, але українська історична традиція була перерваною, і жодний історичний текст не узасаднював і не виправдовував відновлення, здавалося, безповоротно втраченого: столицності Києва, православної ієрархії та носіїв державного начала. Але якщо вищевказана точка зору оцінюється істориками по-різному, то важко не погодитися із позицією Толочка О. П., що символічне повернення до Києва було одночасно і знаком, і

викликом, і претензією на певне, самим цим жестом окреслене, майбутнє [596, с. 114]. Для козаків Київ із його святоволодимирською спадщиною був «святим містом» [382, с. 119]. У народній пам'яті ще досить жваво існував образ «княжого Києва», з покоління у покоління у фольклорі передавалися ідеї Києва як першостолиці, як міста, з якого веде початок православ'я, героїчний епос і цивілізація. Те, що Богдан Хмельницький надавав велике значення Києву було виправданим кроком.

Коли у грудні 1648 р. Богдан Хмельницький прибув до Києва, вихованці Могилянської колегії вітали його як «нового Мойсея» – «спасителя і визволителя руського народу з неволі лядської», а єрусалимський патріарх Паїсій прирівняв його до Костантина Великого, величаючи «князем Руси» [187, с. 125-126]. Авторитет Києва як столиці Русі-України засвідчує, наприклад, Універсал Богдана Хмельницького від 18 червня 1652 р. про захист міста від військових переходів і постоїв [510, с. 135]. Яскравий епізод в'їзду гетьмана у Київ зберігався у народній пам'яті впродовж наступних десятиліть, а також був аргументом у боротьбі проти експансіонізму Московського царства.

М. І. Костомаров вважав, що ідеальним історичним зразком для народу був Володимир Мономах як «борець федеративного начала у минулій історії нашій». На думку історика, Богдан Хмельницький підхопив із його рук прапор «федеративного начала, уже не тільки придушеного єдиновладдям, але готового зникнути з пам'яті народної. Богдан Хмельницький нагадав про нього й указав, що воно може ще відродитися у народі в інших формах, за інших понять» [313, с. 150-151]. Гетьманщина, яку у середині XVII ст. створив Богдан Хмельницький, була, по-суті, четвертою українською державою [468, с. 12].

Національно-визвольна війна та ім'я її керівника Богдана Хмельницького залишили незгладимий слід в історичній пам'яті українського народу. Традиції тієї звитяжної пори стали живильним середовищем для наступного розвитку визвольних змагань українців – діяльності Петра Дорошенка, Івана Мазепи, руху козацьких полків, Коліївщини 1768 року [496, с. 94-95].

Головними імперативами поведінки козацької старшини як політичної еліти Гетьманату стали показне залюбування і демонстрування поваги до славного козацького минулого, наголошування на лицарському статусі козацтва, його політичній суб'єктності. У площині ж політичної практики це втілювалося в обстоювання «козацьких прав і вольностей» [166, с. 15]. Хмельниччина активізувала ідеологічні пошуки українських мислителів ідеальної Вітчизни та точок оперття у києво-руському минулому [510, с. 135]. У свідомості різних прошарків суспільства до 1648 р. уже сформувалося сприйняття тягlosti і легітимності власного політичного життя, окремішності існування руського народу, його рівноправності з польським і литовським та добровільності приєднання до складу Речі Посполитої «як рівного до рівного, як вільного до вільного» [545, с. 103]. Започатковується обґрунтування погляду на українців як окремий народ серед решти слов'янських православних народів. На початку 1649 р. пришвидшується розвиток національної свідомості, зокрема, чуття спільності етнічного походження, понять «руської землі», «Батьківщини», а за витвореною державою починає закріплюватися назва «Україна» [557, с. 72-73; 81]. Успіхи, здобуті на початковому етапі революції, помітно активізували процес формування у свідомості різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму» шляхом «вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті» [379, с. 167].

У середині XVII ст. відбулося національно-державницьке і релігійне піднесення серед всіх верств українського народу – оформилася влада нових українських публічних еліт: козацької старшини і вищої церковної ієрархії. Церква вилучилася з-під юрисдикції загальних органів державної влади і підпорядковувалася органам церковної автономної організації й її судів, які спиралися на власне законодавство [439, с. 712]. Духовними провідниками народу напередодні та під час визвольних козацьких війн були керівники церкви (як православної, так і греко-католицької), просвітники, що групувалися довкола братських шкіл, письменники-полемісти, діячі культури. Прикметною особливістю того часу було те, що майже усі релігійні діячі були одночасно письменниками та просвітниками. Служіння Богові передбачало і вимагало

служіння народів. Інше питання – чи ж належною мірою духовна еліта тієї доби виконала цю свою місію [639, с. 33]. Київська митрополія мала канонічний статус і до 1686 р. залишалася в якості автокефальної (екзархату) помісної церкви Константинопольського Патріархату. Також сам внутрішній устрій, обрядовість, відношення до світської влади, рівень участі у міжнародному житті, освіченість духовенства Київської митрополії значно відрізнялися від устрою вищого і нищого духовенства Московського Патріархату [509, с. 242].

Після Петра Могили митрополитом Київським став Сильвестр Косів (1647-1657 рр.). Саме під час його каденції в Україні розгорнулася національно-визвольна війна, що поставила і владу, і очолену ним церкву у надзвичайно складну та відповідальну ситуацію: доводилося бути і церковним керманічем, і духовним провідником повсталого народу, і політиком, і дипломатом [639, с. 124]. Православну церкву у межах Королівства Польського у цей період безпосередньо очолювало духовенство Київської митрополії-єпархії, і його духовна влада простягалася до єпархій та окремих ще православних монастирів у межах сучасної України, Білорусі та Литви [509, с. 237]. Якщо гетьман був символом незалежності Гетьманщини у політичному відношенні, то фігура Київського митрополита, підпорядкованого лише формально далекому Константинопольському Патріархові, була синонімом самостійності України у духовному і культурному відношеннях [511, с. 95].

Друга половина XVII ст. поставила перед чільними діячами Київської митрополії-єпархії нові суспільно-політичні завдання – визначення української держави стосовно свого майбутнього. І низка творів Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Іоникія Галятовського, Феодосія Софоновича, Дмитрія Туптала, Андрія Радивильського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича сприяла розвитку історичної свідомості не лише духовенства, а й інших прошарків українського суспільства. Визначальними пунктами цих творів були неодноразові посилення на славетну спадщину київських князів, ратні військові подвиги, обґрунтування єдності слов'янських народів і необхідності їхнього об'єднання для звільнення з-під турецько-татарського іга інших православних народів, осуд

релігійно-національного гноблення українців католицьким панством [509, с. 235-236]. Бурхливі події XVII ст., у яких українським ієрархам довелося брати активну участь, або ставши частиною політикуму (як Інокентій Гізель чи Лазар Баранович), або відчувши на власному досвіді гіркоту поневірянь воєнного часу (як Йоаникій Галятовський), змушували по-новому осмислювати низку звичних понять. Серед таких, зокрема: вітчизна та служіння їй, яке відтепер стало чеснотою у парі зі служінням Церкві; знання та інтелектуальна праця не тільки задля світських потреб, але й для відстоювання позицій православної Церкви у міжконфесійному протистоянні; війна як виклик, що потребував уміння зробити «правильний вибір» у протиборстві політичних груп та держав; проблема вірності й зради, відтепер усвідомлена у широкому суспільному контексті. В українських богословських текстах другої половини XVII ст. ці сюжети вперше починають займати нішу важливих цінностей/антицінностей [211, с. 241].

Духовенство було добре організованим станом, що спирався на вікові традиції [319, с. 92]. Історична свідомість українського духовенства базувалась на місцевій літописній традиції, тяглість якої продовжували українські монастирі. Світогляд українського православного духовенства, його історична свідомість почали відігравати свою доленосну для українського політичного життя роль одночасно із вибухом Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. У свою чергу події, пов'язані із утворенням нової козацької держави, спричинили до певних модифікацій світогляду українського духовенства. У другій половині XVII – XVIII ст. у середовищі духовенства спостерігається тенденція до висвітлення історичного минулого не з церковних, а громадянських позицій [509, с. 235-237]. Оскільки релігія тоді відігравала основну роль у ментальній свідомості населення України, всі представники українського православного духовенства були безпосередньо або в опосередкованій формі втягнені до виру політичних пристрастей. З самого початку ведення воєнних дій козацького війська під проводом Богдана Хмельницького до вирішення складної політичної і ментальної дилеми було втягнуто Київського митрополита Сильвестра Косова. В умовах відсутності

національної держави, Церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, а митрополит зберігав неабиякий авторитет. У козацькій державі, що формувалася, повноваження митрополита у справах політичних дещо обмежували, однак недоторканими залишалися його прерогативи у питаннях духовних, а внаслідок воєнних перемог 1648-1649 рр. вони навіть дещо розширились. Важливо відзначити, що лише Київська митрополія-єпархія мала у своєму розпорядженні конфесійні вищі чи середні освітні заклади, в яких навчалася переважна більшість козацької старшини та їхніх дітей. До цього слід додати, що гетьмани постійно потребували ідеологічної підтримки легітимності їхнього правління з боку духовенства, яке, завдячуючи своїм наближенням до віруючих, справляло на них суттєвий вплив. Окрім того, значний обсяг дипломатичної діяльності козацької верхівки здійснювався за безпосередньої участі або вагомого посередництва окремих представників українського духовенства, а Київський митрополит довгий час виконував національно-інтегруючу функцію у розділеній між різними сусідніми державами арені України. Новий суспільний лад потребував ідеологічно-правової легітимізації власного права на існування як всередині визволених земель, так і на тогочасній міжнародній арені [509, с. 237-238].

Абсолютна більшість дій Богдана Хмельницького мала підтримку православної церкви [319, с. 92]. Заради ефективного залучення політичного і духовного авторитету Церкви на свій бік, гетьмани, починаючи від Богдана Хмельницького, та представники старшини відновили згаслий після Берестейської унії процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв Церкві, нібито компенсуючи наростаючі з часом майнові втрати Київської митрополії-єпархії у землях, підвладних Речі Посполитій. Ці заходи, надзвичайно великі земельні та грошові надання, виявилися неспроможними задовольнити всі інтереси Церкви і її представники розпочали брати участь у політичному житті Гетьманщини, Московського царства та Речі Посполитої [509, с. 239-240]. Церква в Україні була виразником національних інтересів та прагнень, бажань, потреб. Це знаходило конкретний вияв у тому, що саме церковні діячі ініціювали

суспільно-громадські рухи, утворюючи численні освітні, культурні, наукові, підприємницькі заклади, а дуже часто – ще й очолювали їх. Саме в останній обставині виявилася найхарактерніша риса релігійно-духовного життя в Україні: церква була у ній інституцією глибоко національною [639, с. 127]. Тогочасне православне духовенство в Україні глибоко знало своє славне минуле та берегло свої православні традиції, було національне, справді народне. Воно жило одним життям зі своїм народом, і свою долю ніколи не відривало від долі своєї пастви [388, с. 10]. Натомість, російське духовенство, було чуже для українського етносу. Підтвердженням цього є події січня 1654 р., коли митрополит Сильвестр Косів, побоюючись, що відбудеться зміна церковного керівництва, вирядив на захід ченця Макарія Криницького, який вніс у луцькі гродські книги протест проти спроб московських воєвод змусити київське духовенство присягати цареві [222, с. 4]. Митрополит Сильвестр Косів та більша частина українського православного духовенства не підтримали Переяславську угоду Богдана Хмельницького з московською державою і не склали в день підписання цієї угоди присягу на вірність Московії. Владика запевняв, що навіть нічого не знав про Переяславську раду. Лише через декілька днів після самої події він, «плачучи», разом із частиною духовенства під тиском підписав цей документ. Ця обставина свідчить про те, що Переяславська угода викликала велику стурбованість у вітчизняної еліти у зв'язку з непередбачуваними для України наслідками цього кроку [639, с. 124].

Московський уряд мав протягом XVII-XVIII ст. своїм стратегічним інтересом, через політичне підпорядкування та подальшу колонізацію Гетьманщини, здобути вихід до берегів Чорного моря. Для досягнення цієї мети ним була втілена складна комплексна програма політичних та ідеологічних дій, серед яких значної уваги було приділено з 1649 по 1685 рр. саме Українській Православній церкві, адже політичне підпорядкування Гетьманщини без залучення її на свій бік було неможливим. У Москві вирішили, що основним, після військового, питанням відносин з козацькою державою стане проблема залучення на їх бік вищої церковної ієрархії [509, с. 242]. У XVII ст. Москва

почала все більше цікавитися долею східного православ'я та святинь Царгорода. Зокрема, цар Олексій Михайлович виявляв великий інтерес стати на захист усіх православних народів і відвоювати «свою спадщину» –Константинополь [199, с. 445]. Так, прикриваючись визволенням православних народів і Києворуською спадщиною, Московське царство здійснювало свої загарбницькі плани, присвоївши собі чужу історію. Якщо до 1654 року православна церква відстоювала інтереси українського народу і сприяла його самоідентифікації, спираючись на Києворуську спадщину і традиції, то після підписання Переяславської угоди вона відчула на собі тиск зі сторони Москви, а після переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату у другій половині XVII ст. (1685-1686 рр.) перетворилася в ідеологічну зброю російського самодержавства. Включення Київської митрополії до складу Московської патріархії поставило Українську церкву у принципово нові умови, коли подальший розвиток визначався уже ззовні, силами чужими українству, а дуже часто – і ворожими щодо нього. Демократична церковна настанова не вписувалася у тоталітарно-абсолютистську атмосферу московської держави, національні засади релігійного життя винищувалися різними засобами, а церква поволі втрачала своє високе призначення: бути духовним стержнем народу [639, с. 128].

В цілому підтримуючи демократичні засади у системі «козацького» правління, оформлені 1648-1649 рр., селяни були порівняно консервативними у сприйнятті республіканських ідей. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання «справедливого» місцевого голови громади, «чесного» вїйта, «пана» возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не наважувалися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в історії [190, с. 217]. Бурхливі події середини XVII ст. докорінним чином змінили становище, виробили нову систему цінностей і політичних орієнтацій, помітно розширили світогляд міщанства [190, с. 225]. Серед міського населення, яке у першу чергу відчуло на собі натиск денаціоналізації, виразно виявилася пов'язаність

міщанської та національної свідомості. Вершиною цього процесу стало виникнення братств, їх активна діяльність національно-культурницького та релігійного характеру [639, с. 19]. Багато хто з них став коли і не учасниками, то очевидцями війни Богдана Хмельницького, адже не всім подобалася державницька та військова діяльність гетьмана та його оточення. Частково це можна пояснити тими масовими каральними заходами, які застосовувалися у містах проти опозиції та єврейства [190, с. 225]. Певною мірою можна судити про менталітет міщан з їх побуту. Зокрема, про «скромність» їх життя свідчить одноманітність і порівняно малі розміри будинків у другій половині XVII – XVIII ст. Хоча основними будівельними матеріалами ставали сосна, осина та липа, лише остання, вважали городяни, сприяє «чистоті» (у духовному розумінні) оселі. Дах, «за звичаєм», часто вкривали соломою навіть заможні міщани [190, с. 230]. Міщани часів Гетьманщини продовжувало розвивати ремесла та промисли, які виникли у часи Києворуської держави, зберігаючи традиції і ритуали.

Етнографічні риси українців формувалися протягом багатьох віків на східнослов'янських територіях Наддніпрянщини, Полісся, Галичини та Прикарпаття серед корінного слов'янського населення цього ареалу, історія якого відзначається спадкоємністю, наступністю, відсутністю будь-яких глобальних природних чи суспільних катаклізмів, які могли б зруйнувати безперервний історичний ланцюг етномовного і культурного розвитку наших предків [290, с. 36-37]. Київська Русь стала тим фундаментом, на якому зростала духовна культура українського народу. У сучасному народному мистецтві України є чимало елементів, які своїм корінням сягають у глибину Києворуської культури. Так прослідковується лінія безперервного й органічного зв'язку між окремими історичними ланками творчого процесу. Принципове значення має питання про історичну спадкоємність і приналежність культурних набутків Русі до того чи іншого народу. Тривалий час у СРСР поширювалася думка про приналежність її трьом східнослов'янським народам – російському, українському та білоруському. Проте, неупереджений аналіз переконує у тому, що культура Київської Русі є органічним етапом культури саме і лише українського народу. У ній

матеріалізовані духовні уявлення, ставлення до довкілля, етичні норми, естетичні засади, релігійні погляди, родинні звичаї українців як своєрідної етнічної спільноти. Русь – це перша форма української державності. Вона увійшла всіма своїми складниками до духовного світу українців, стала підґрунтям національної свідомості та, зрештою, реально влилася у сьогодення незалежної України [638, с. 71-72]. Київська Русь з її найголовнішими духовними та культурними набутками продовжилася в Україні і лише у ній одній [560, с. 12].

Культура Київської Русі розвивалася на основі місцевої – народного світосприйняття, звичаїв, традицій [223, с. 177]. Фактично у Києворуській державі було дві культури. Перша з них – кирило-мефодіївська християнська – офіційна, наднаціональна, створена державними структурами і спрямовувана церковною ідеологією. Ця культура, хоч і з деякими місцевими особливостями, була спільною не тільки для Русі, але і для християнської Болгарії, Моравії, Румунії, Словаччини та Візантії. Цим можна пояснити існування спільних рис у архітектурі, малярстві, книжковому мистецтві і т. ін. всієї східнослов'янської цивілізації. Другою є Києворуська – це культура пересічних людей, що виявлялася у народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Вона різко відрізнялася від офіційної, бо й далі базувалася на язичницьких традиціях. У кожному регіоні люди мали свій цілий духовний світ. Пізніша матеріальна і духовна українська культура (часів Козаччини, Гетьманщини і сучасних українців) сформувалася на культурних традиціях південноруських (тобто протоукраїнських) літописних племен (полян, деревлян, волинян, сіверян, уличів, тиверців, білих хорватів) і Київської Русі [452, с. 66; 68; 80-81]. Друга Золота доба української культури (після першої за часів князювання Ярослава Мудрого) – саме таке означення має героїчний період козацтва, що став унікальним явищем у вітчизняній та європейській історії [639, с. 13]. Українська культура XIV – першої половини XVII ст. пов'язана із розвитком народної словесної творчості, коріння якої сягає язичницької давнини [223, с. 194].

У єдиній стильовій течії бароко умовно виділяється «високе» (аристократичне, придворне, церковне) та «низове» (міщанське, козацьке,

селянське). Якщо перше було щонайтісніше пов'язане із духовно-культурним світом Західної Європи, то друге перебувало в органічній єдності з народною культурою України й надавало їй своєїрідної забарвленості [639, с. 46].

Українське Бароко XVII ст. нерідко називають козацьким. А. М. Макаров вважає це звичайно перебільшенням, але стверджує, що якась частина істини у такому визначенні є, бо саме козацтво було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало видатних творів архітектури і живопису, створених на замовлення козацької старшини. Будучи насамперед величезною військовою і значною суспільно-політичною силою, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище і виступати на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей (козацькі думи, пісні, танці, літописи, ікони, собори) [367, с. 187].

Збереження традиційного храму означало перекидання містка між Київською Руссю та Україною XVII ст., видимо вказувало на неперервність Божого благословення і заступництва за народ. Недаремно у писемних пам'ятках межі XVI-XVII ст. зафіксовано повір'я, що доки у соборі Св. Софії є Оранта – «Непорушна стіна», доти стоятиме Київ [714, с. 528]. Мабуть, передача цієї ідеї з давньокиївських часів усупереч плину часу та численним суспільно-політичним перешкодам відбулась не без посередництва архітектури й оздоблення храмів як видимих і сталих фіксаторів важливих світоглядних та політичних настанов предків. Український храм – «Непорушна стіна» був тою ланкою, що поєднала у прямій спадкоємності українське життя XVII ст. з києво-руським минулим. Храм, що у своїй структурі й облаштуванні переніс державотворчу ідею, зв'язав покоління, дав українському суспільству в умовах Нового часу платформу для розвитку і самоствердження як модерної нації. У виконанні онтологічно важливих завдань забезпечення цілісності й історичної тяглості української культури будівництво й оздоблення церков було одним з найбільш дієвих і впливових механізмів збереження консолідуючих суспільством цінностей і традицій. Церкви поставали видимими, а отже, неспростовними знаками культурної належності громад, непорушними свідками національної історії [631].

«Козацький собор» древніший за саме козацтво. Першу відому п'ятиверху церкву збудував над могилою Бориса і Гліба у Вишгороді давньокиївський архітектор Милонег за наказом Ярослава Мудрого. За легендою, Ільїнська церква на Подолі у Києві (1692 р.) стоїть на місці першої на Русі дерев'яної церкви і повторює у плані свою попередницю. Отже, вже перша церква була хрещатою. Такі хрещаті дерев'яні храми – типове явище у традиційному народному будівництві. Козацтво не вигадало тут нічого незвичайного, неймовірного чи небувалого. Його заслуга у тому, що цей, поширений з давніх часів, тип великої дерев'яної, переважно сільської, церкви воно вдягло у камінь, прикрасило безліччю чудових пластичних мотивів, вдосконалило і підняло кілька споруд такого роду на рівень найдосконаліших виявів європейського архітектурного мислення [367, с. 188; 190].

Разом із виникненням інтересу до проблеми успадкування Києворуської великокнязівської влади українським козацтвом, вірніше його гетьманами, з'являється і новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності. Він дуже далекий від полкового хрещатого собору і до певної міри протиставлений йому всією своєю внутрішньою художньою логікою. І, тим не менше, по-своєму виразний, якщо говорити про образне втілення закладеної у нього ідеї. Людині XVII ст., коли вона потрапляла під склепіння Микільського собору у Києві (1690-1696 рр.), не треба було пояснювати, які думки і настрої керували архітектором Й. Старцевим та його замовником гетьманом Іваном Мазепою. У свідомості не лише українців, а й іноземців такі храми асоціювались із часами стародавньої слави Києва, свідчили про колишню могутність, багатство і велич його князів, «монархів руських» [367, с. 198-199].

На думку українця, людина з'являється на світ зокрема і для того, щоб збільшити його красу. Інші слов'янські народи ставляться до прикрас значно стриманіше і поміркованіше. Російське архітектурне мислення використовує їх з великою обережністю. Український, відкритий до декоративних надмірностей, смак формувався ще з часів Київської Русі. Декоративні прикраси вносять у

архітектуру українського Бароко елемент високої поетичності, одухотворяють її форми [367, с. 215-216].

Визначальним елементом неперервності етнокультурного розвитку є мова. На думку Г. П. Півторака, до творчості І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка існувала староукраїнська писемна мова (XIII – XVIII ст.), яка сформувалася на основі києво-руських літературних традицій і впливу живого народного мовлення, а писемно-літературна мова виникла під безпосереднім впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, запозиченої від болгар разом з прийняттям християнства [452, с. 59]. Козацтво було великим ентузіастом всього самобутнього, народного і національно яскравого у житті та мистецтві. І якщо говорити про його заслуги перед літературою, то це стосується насамперед шанобливого ставлення до народної мови. Вчені люди писали у ті часи різними мовами, а «місцеву» нерідко зневажали. І тому не дивно, що у XVII ст. в Україні ніхто не вмів користуватися багатствами української мови так широко і вміло, як козацтво. В Ягеллонській бібліотеці у Кракові серед паперів Кондрацького збереглися тексти українських дум. Це перші з відомих нам записів поетичного жанру, культивованого у XVII ст. козацтвом, і що цікаво, – їх мова мало чим відрізняється від мови записів XIX ст. [367, с. 203].

У вигляді історичних повістей протягом XVII ст. видавалися життя князів Ольги, Володимира, Бориса, Гліба [639, с. 85]. У XVII ст. традиційна християнська мораль багатьох уже не задовольняла. І невдоволенням нею здавалося, що саме життя, дух часу вимагає її ревізії, скасування численних табу, що обмежують політичну активність мас. Уже тоді, на самому початку XVII ст., з'являється новий тип культурного діяча – людини, здатної ігнорувати благородні концепції християнських моралістів заради конкретних життєвих інтересів народу. Нові митці виводили поезію з-під чар релігійної меланхолії і наближали її до пристрастей доби. І тому не дивно, що патріотизм ставили незрівнянно вище за віру. Про кардинальні зміни у поглядах на моральні цінності свідчить і той факт, що героями літературних творів у XVII ст. ставали вже не лише ченці, святі та християнські божества, а й усі діяльні та відомі у суспільному житті особи – князі,

гетьмани, козацькі вожді, меценати, братчики, герої походів, люди з міщан і селян. Інтерес до людини у таких випадках вимірюється вже не її «тихістю», смиренням, а її «діяннями», її славою, розумом, освіченістю, талантом і навіть багатством [367, с. 109-110].

У XVII ст. поезія орієнтувалась вже на різні смаки й суспільні інтереси. В одних випадках вона була «простою», описовою, дидактично-агітаційною, в інших – «переускладненою», заглибленою у роздуми над сенсом людського буття. Характерно, що до кола поетів Лазаря Барановича належав не лише Іван Орновський, а й співець героїки козацьких походів Олександр Бучинський-Яскольд. Останній захоплено описує битви і використовує вірші як політичні «агітки», а перший вважає, що війни заважають поетам зосереджуватись на вічних питаннях. Принципова відмінність їхніх смаків і художніх систем свідчить про неоднорідність художнього мислення XVII ст. [367, с. 97]. Хома Євлевич досить категорично засуджує і відкидає християнське смирення, його обурює, що нащадки славних колись русичів, смиренно схиляючись перед ударами долі, втратили свою великокнязівську спадщину. Через їхню християнську «тихість» занепало багатолюдне Придніпров'я:

Також Галич днів наших не той, що давніше,

Бо тінь сама зосталась краси його лише.

І міста, усі інші, що звелись на Русі,

Ви, нащадки погані, віддали розрусі.

(Переклад Володимира Крекотня). Архів.

Аби повернути на Русь втрачене багатство і загублену славу, треба облишити дрімотне животіння, почати діяти. Потрібно вчитись у великих людей минулого [367, с. 106]. Отже, поезія козацького періоду активізувала проблематику киево-руського спадку.

Уже з самого початку н. е. на Наддніпрянщині в ареалі від сучасного Києва до Канева простежуються місцеві етнографічні риси, які згодом стали характерними ознаками української побутової культури (зокрема, традиція білити житла зсередини і ззовні вапном або крейдою, розмальовувати піч квітами і

птахами, робити призьбу й оздоблювати її червоною глиною тощо) [452, с. 38]. Ця традиція продовжувалася у Київській Русі і знайшла відображення у козацькій державі.

Традиційне вбрання українських селянок – довга вишита або мережана сорочка, спеціального крою плахта, намітка (у дівчат – вінець), постולי – бере початок ще від одягу племінних об'єднань VIII ст., зберігалось у побуті сільського населення Київської Русі і наступних епох майже у незмінному вигляді дійшло аж до XX ст. [417, с. 59, 99]. Русини носили білі сорочки, кожухи, свити, опанчі. Зовнішній вигляд руського князя Святослава Ігоровича (942-972 рр.), описаний візантійським письменником другої половини X ст. Левом Дияконом (біла сорочка, голена борода, довгі вуса, оселедець, сережка у вусі), майже не відрізнявся від пізнішого запорозького козака [452, с. 66-67]. Матеріальна культура (кераміка, житлобудівництво, традиційний одяг, прикраси тощо) прабілорусів та праросіян XI – XIII ст. значно відрізняються від культури праукраїнців. Це пояснюється тим, що прабілоруси і праросіяни формувалися далеко від Середньої Наддніпряниці – політичного і культурного осередку Русі, зазнали впливу культур місцевих балтських та фінно-угорських культурних традицій [452, с. 53].

У Києворуській державі побутовував жанр славильних пісень. Князі мали придворних співців, які прославляли їх у піснях [304, с. 43]. Навіть українські кобзарі пізнього середньовіччя мали своїх попередників у Київській Русі – таких, як віщий співець Боян і йому подібних [452, с. 66-67]. Боян був першим з відомих співців Київської Русі, про котрого відомо завдяки розлогим згадкам у безсмертному творі «Слово про Ігорів похід» [638, с. 45]. Про нього згадує автор, відзначаючи, що Боян співав «слави» князям «старому Ярославу, хороброму Мстиславу, красному Романові Святославичу». Славильні пісні князям, очевидно, були досить поширеним жанром та існували ще у XIII ст. У Галицько-Волинському літопису (під 1201 р.) навіть подано текст славильної пісні на честь галицького князя Романа Мстиславича. У цьому літописі (під 1242 р.) згадується славетний співак Митуса, який перебував у перемишльського єпископа [304, с.

43]. Кобзарство – глибинний духовний феномен української культури. Якщо поглянути на його еволюцію, починаючи від його зародження у родоплемінному суспільстві, формуванням за часів Козаччини і закінчуючи ХХІ століттям, то побачимо, наскільки поліфункціональним для суспільства воно було. Кобзарі – обереги генетичної пам'яті й народної моралі, будителі совісті, піснетворці-відуди – провідники знання, яке сповідує ідеали добра і відкриває шлях до істини. Недарма слово «кобзар» – означало буквально чоловік світлоносного розуму, співець-відучий. Традиція кобзарства ґрунтується на знанні духовної історії свого народу. Українське кобзарство завжди слугувало реальною дієвою силою етнічної самосвідомості, котра виявлялась у правдивому слові. Кобзарство – релікт прадавньої системи забезпечення достовірним знанням українського історичного соціуму, що гарантувало цілісність і взаємодію всіх його верств і поколінь. Мистецтво кобзарів громадськість сприймала як своєрідну форму уособлення національної свідомості та як важливий психологічно-амортизувальний чинник, що полегшував умови повсякденного буття суспільних груп [136, с. 167-168; 172]. Кобзарі періоду Гетьманщини порушуючи актуальні проблеми своєї доби, розпочинали свою пісню від часів Київської Русі. Кобзарство сприяло закріпленню у свідомості українського народу спадкоємності Києворуської держави. Простежується еволюція музичного мистецтва на терені українських земель від часів Київської Русі, або ще раніше.

Доба козацтва залишила в українській культурі багату спадщину, в якій серед іншого виділяються думи. Термін «дума» народного походження. Ним позначалися великі за розміром епічні твори, переважно історичні пісні, в яких оспівувалися народні герої, оборонці рідної землі. Думи пов'язані з таким віддавна знаним видом фольклору як голосіння. Генетично думи споріднені з поетичною творчістю в Україні-Русі ХІІ ст. [639, с. 47-49]. Козацькі думи за структурою, формою і змістом дуже схожі з київськими богатирськими билинами і дружинним епосом, від якого до нас дійшло лише «Слово о полку Ігоревім». У ньому дуже багато поезії, притаманної українському фольклору 452, с. 66-67]. Думи стали тією червоною ниткою, котра сполучала в єдине ціле різні покоління

українців всупереч дії зовнішніх чинників, що прагнули обірвати їх генетичні зв'язки. Думи – вияв історичної пам'яті народу, яскраве свідчення наполегливої, послідовної та безперервної його боротьби за свободу та кращу долю [634, с. 6].

Формування норм шлюбного і сімейного права у Київській Русі відбувалося на основі взаємодії місцевих правових звичаїв і привнесених Церквою християнських [671, с. 216]. Із запровадженням християнства наприкінці X ст. шлюб і сім'я стали об'єктом особливої уваги з боку Церкви, під впливом якої ці суспільні інститути розвивалися у майбутньому. Пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі і шукаючи ефективних засобів до утвердження свого панування у суспільстві, вона прагнула підкорити своєму впливу насамперед повсякденне життя християнина. Збагачена багатовіковим досвідом і традиціями християнська Церква мала у своєму розпорядженні цілий арсенал засобів індивідуального впливу на людей. У своїх поглядах на шлюб та подружнє життя Церква керувалася нормами християнської моралі, які були спрямовані на укорінення у свідомості людей святості шлюбу, його непорушності, подружньої вірності та любові [503, с. 91; 94]. Важливим аспектом даного питання є роль жінки у сім'ї, як вона змінювалася від часів Києворуської держави і до періоду Гетьманщини. Родинний побут українців, ще у Києворуській державі відзначався великим значенням жінки у збереженні сімейного затишку. На основі місцевих традицій, свобода жінок не обмежувалась домашнім господарством, у випадку відсутності чоловіка вони брали на себе обов'язки голови сім'ї, або навіть більше – безпосередньо відігравали чималу роль у громадському та політичному житті, наприклад, можна згадати княгиню Ольгу, завзятість українських козачок, Гальку (Лізавету) Гулевичівну (1575-1642 рр.), котра своїм добродійним кроком дала поштовх розбудові освітньої системи в Україні. Отже, на відміну від північного етносу, на киево-руських (а далі українських землях Гетьманщини) панувало статеве рівноправ'я із переважаючою роллю чоловіка.

У першій половині XVII ст. інтереси верхів і низів України зближуються, що подвоює силу й енергію нації, полегшує її шлях до історичної мети [367, с.

115].Важко переоцінити вплив діяльності Богдана Хмельницького на розвиток національної самосвідомості українців [548, с. 399].В умовах бурхливого піднесення національної самосвідомості духовенство, українська шляхта та козацтво формулюють концепцію відрубності існування руського (українського) народу: русини – народ, окремий від російського та білоруського, їх місце проживання – священна земля предків, споконвічна Батьківщина, що свідчить про безперервність тяглості й легітимізацію політичного життя [545, с. 10-11].У свідомості учасників боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі [394, с. 77]. Протягом XVII ст. ця, швидко зростаюча, політично-територіальна ідентичність здобула своє оформлення у вигляді концепції руського народу як рівноправного партнера польського та литовського народів [290, с. 51].

Висновки до розділу 3

Пам'ять українського суспільства пройшла кілька історичних етапів свого становлення і розвитку. В XII – XVIII ст. формування історичної пам'яті відбувалося за допомогою нетрадиційних спеціальних методів і залежало від різних світоглядних та ідейних впливів. Практично єдиним і спеціальним, жанром літератури історичного спрямування залишалися літописи. Напрацювання письменників, публіцистів і філологів з одного боку ставали формою відображення історичної дійсності, а з іншого відображали поточні канони історичного мислення. У книгах наукового спрямування нагромаджувалися й систематизувалися знання про історію Київської Русі, які додавали вагомості аргументам полемічної риторики. Крім того ці напрацювання були важливі з політичної точки зору, оскільки виконували роль раціонального інструменту виховання почуття національної ідентичності українського суспільства. Питання хрещення Русі виявляли зацікавлення українських книжників, які намагалися апелювати до духовних першооснов. Ними була вибудована систематизована версія запровадження на Русі християнства. В такий спосіб, було прокладено сюжетну канву «Повісті временних літ» з викладу історії Київської Русі.

Важливим моментом розвитку історичної пам'яті стали персоналізація історично важливих віх і виявлення сторінок минулого, де фігурували Києворуські князі. Києво-руська спадщина використовувалася також у фольклорі. Для узаконення гетьманської влади, розбудовуючи Козацьку державу, Б. Хмельницький покладался на політичні традиції, які сформувалися в Київській Русі. З моменту підписання березневих статей 1654 р. та входження Гетьманщини до складу Московського царства, царський уряд активно втілював у життя політику направлену на стирання розбіжностей між українськими і московськими державами. Царські урядовці спільно з запрошеними іноземними вченими упродовж XVIII ст. напрацьовували власну модель історичної пам'яті. Починаючи від Петра I, вчені займалися фальсифікацією історичних джерел, вичищаючи та доповнюючи літописи, історичні хроніки, родовідні книги. За Катерини II історична комісія завершила процес підготовки джерельної бази для написання нової історії Московії, де головне місце займала пам'ять про киеворуську державу. Одночасно велась робота направлена на розмивання історичної пам'яті українців, з метою перетворити їх на частину російського народу. Цьому сприяла ліквідація Катериною II Гетьманщини. Українці втратили будь-які можливості до відкритої протидії імперському чиновництву у його прагненні насадити в Україні російську модель державницької історії.

РОЗДІЛ 4

СПАДЩИНА КИЇВСЬКОЇ РУСІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА

4.1. Фальсифікація Російськими самодержцями історичних джерел з метою присвоєння Києворуської спадщини та конструювання політичних міфологем, як засобу формування самообразу імперії

XVIII – XIX ст. – це період найбільшого імперського зростання колишнього улуса Золотої орди. Започаткована ще в XV ст. експансіоністська політика московських князів, упродовж століть проходила ідеологічне удосконалення, концептуально перепрацьовувалась. У XVIII ст. перший російський імператор Петро та його наступники, централізуючи та адмініструючи нову імперію, не забували і про ідеологічне наповнення їх царствування. Ще в XV ст. з'являється всім відома філофеева теза про «Москву – третій Рим». Православні монахи та вчені мужі Московії працювали над появою нової історичної пам'яті і історичних міфів, які б обґрунтовували історичну тяглість правлячої династії та її права на колишні землі Києворуської держави.

Захоплення нових територій супроводжувалось їх поступовою русифікацією та стиранням їх культурно-державницьких ідентичностей. Показовим прикладом є поступова інкорпорація української козацької держави Гетьманщини упродовж XVIII ст. Політика російськи самодержців не тільки зліквідувала всі державницькі інституції Гетьманщини, але і намагалася зрусифікувати козацько-шляхетську українську еліту та стерти у свідомості українців їх пам'ять про Київську Русь та її правлячу князівську династію. Натомість мала постати нова історична пам'ять малороса, як частинки великого російського православного світу, який очолює прямий нащадок Рюриковичів – імператор династії Романових.

Для російського імператорського дому в кінці XVIII ст. українці-малороси залишались лише етнографічним відгалуженням росіян. Тому і ставлення до української культури та історії було поблажливо-лояльне. Історія Київської Русі

розглядалась як виключно історія Росії, а українська історія починалась лише з XIII - XIV ст.

На початку XIX ст. ситуація принципово не змінилась. В російському суспільстві домінувала імперська соборність з її концепцією наднаціональної ідентичності. Українська мова, народна культура та історія Малоросії залишалась периферійною частиною російської культури. Цікавість до історії та культури українців зводився до історії «чубатих запорожців» - ревнених поборників православ'я і захисників руського світу. Всі досягнення української державницької та культурно-релігійної еліти російська імперська громадськість розуміла як відгалуження загальноросійської, слов'янської культури. Лише в другій половині XIX ст., коли в російському суспільстві виразно заговорили про особливий російський світ, з його особливою історією, і особливими історичними завданнями, почався масований наступ на все українське. Під заборону потрапили українська мова, українська історія, українська культура та власне і українська ідентичність. Влада в боротьбі з українським використовувала всі дозволені і не дозволені прийоми – законодавчі обмеження, історичні фальсифікації, переслідування представників української інтелігенції. Почався процес тотального знищення української ідентичності. В цьому контексті працювали і російські імперські історики, філософи та інші виразники російського націонал-шовінізму.

Фальсифікація історичних документів, яку розпочали російсько-московські зверхники у XVIII ст., мала яскраво виражену політичну мету. Московським володарям потрібно було отримати нову історію Росії – держави, що веде свій початок не від Золотої Орди, а від найбільшої Східно-Європейської імперії – Київської Русі. Фальшований документ з'являється не випадково, його створюють з метою повпливати за допомогою вигаданих фактів і подій на свідомість і почуття людей. У XVIII ст. в Російській імперії фальсифікація історичних документів з індивідуальної діяльності окремих осіб – істориків, політиків, письменників, або просто звичайних пройдисвітів перетворюється на державну політику, яку особисто підтримували російські самодержці.

Масовану державну фальсифікацію історії свого народу почав Петро I. Спочатку він вилучив у населення «родові книги», збираючи їх нібито для перепису. Зібрані документи було просто спалено. Далі він у 1701 році видав указ про вилучення в підкорених народів усіх письмових національних пам'яток: літописів, хронографів, хронік, давніх історичних записів, церковних документів, архівів і т. д. Особливо це стосувалось України-Русі. Петру I потрібні були літописні зводи, які б по-новому трактували б історію Московського царства і дозволяли б йому активно проводити експансіоністські дії у Західному напрямі. У 1716 році Петро I «знімає копію» з так званого Кенігсберзького літопису, де було показано «об'єднання» давнього літописання Київського й Московського князівств і зроблено спробу обґрунтування єдності слов'янських та фінських земель. Однак доступ до «копії»-фальшивки, як і до самого оригіналу, був закритий. Ця Петрова фальсифікація стала основою для подальших фальсифікацій – написання т. зв. «Загальноруських літописних зводів», у яких обґрунтовувалося право Московії на спадковість Київської Русі. На основі цих фальсифікацій 22 жовтня 1721 року Московія оголосила себе Російською імперією, а московитів – росіянами. Так була вкрадена у законних спадкоємців Київської Русі – українців – історична назва «Русь».

Петро I завіз із Західної Європи велику кількість спеціалістів, у тому числі й професіоналів-істориків, яких залучив до написання і фальсифікації історії Російської держави. Для цього кожний іноземець, що поступив на державну службу, давав присягу про нерозголошення державної таємниці й зобов'язувався ніколи не покидати Московську державу. На думку Я. Дашкевича, виникає питання: які можуть бути державні таємниці при «обробці російської історії» давніх часів? У будь-якій цивілізованій європейській країні після 30–50 років розкриваються всі архіви. Російська імперія дуже боїться правди про своє минуле. Смертельно боїться! [423, с. 21-22].

Після Петра I, який перетворив Московію на Російську державу, еліта Московії (насамперед – іноземні історики, що перебували на службі на кшталт німецьких істориків Байєра, Шльоцера, Міллера тощо), почала

замислюватися наднеобхідністю створення цілісної історії власної держави. За цю справу ретельно взялася імператриця Катерина II, не допускаючи навіть думки про те, що в царському роду вона може бути серед рядової татаро-монгольської знаті. Катерина II, ознайомившись з архівними першоджерелами, звернула увагу, що вся історія держави тримається на словесній «билинній» міфології й не має доказової бази. Тому Катерина II своїм указом від 4 грудня 1783 року створює «Комісію для складання записок про давню історію переважно Росії» під керівництвом і наглядом графа А. Шувалова, в складі 10 визначних істориків. Основне завдання, яке було поставлене перед комісією, полягало в тому, щоб за рахунок переробки літописів, написання нових літописних зводів та інших фальсифікацій обґрунтувати «законність» привласнення Московією історичної спадщини Київської Русі й створити більш достовірну історичну міфологію держави Російської. Комісія працювала 10 років. У 1792 році «Катерининська історія» побачила світ. Робота комісії проводилась насамперед у плані збору всіх письмових документів (літописів, архівів тощо). Ця робота вже частково була зроблена за ініціативи Петра I.

Отже, «Комісія» залишила по собі підготовлену базу «напрацьованих» історичних документів, в основному літописів, які мали допомогти російським імперським історикам у XIX ст. написати нову міфологізовану історію Росії. Нова історична модель імперської пам'яті у XIX ст. мала допомогти самодержавній російській владі виправдати власну імперську політику спрямовану на обґрунтування права Росії вважати себе правонаступником Києворуської держави і її спадщини.

Упродовж XIX ст. імперська історична політика Росії полягала в експлуатації вже існуючих та конструюванні нових об'єктів імперської пам'яті про домонгольську Русь. Зокрема, показовим є введення до нової історії Росії постаті Ярослава Мудрого. Вперше докладно про постать князя писав В. Татищев в 1738 р. В 1767 р. А. Шльоцер опублікував «Руську Правду», як джерело права руської князівської держави [672, с. 28]. Продовженням звеличення князя Ярослава стали публікації Н. Карамзіна. Він вперше назвав Ярослава Мудрим і

вважав ідеологом сучасної російської держави. Пізніше думки Н. Карамзіна розвили його учні та послідовники. У 1844 р. вперше було опубліковано «Слово про закон і благодать»[439], а вже в 1850-ті рр. «Слово» включили до програми гімназій. Однак, не дивлячись на формування позитивного образу князя-державника і захисника православ'я, його постать ще не набула загальноімперського статусу. Про це свідчить те, що при будівництві пам'ятника «Тисячоліттю Росії», відкритого 1862 р. фігура Ярослава Мудрого опинилась в нижньому ярусі серед 26 фігур видних державних діячів[511, с. 29].

В кінці XIX – на початку XX ст. образ Ярослава Мудрого, як захисника православ'я і російського князя міцно закріпився в російській шкільній історичній освіті. Про нього писали в підручниках І.І. Беллярмінов та С.Ф. Платонов. Згодом сформований образ Ярослава – князя-державника увійшов і до праць російських істориків.

Як ми вже писали вище, важливу роль у процесі фальсифікації історичної пам'яті про Києворуську державу відіграла Єкатерининська історична комісія, яка упродовж десятиліть напружувала нову історичну модель виникнення і еволюції російської держави. При цьому знищувались, підчищались, перепрацьовувались історичні документи – літописи, билинний епос, життєписи святих. Члени комісії та їх імперські послідовники намагалися написати «істинну історію Росії», яка б мала історичну тяглість в часи славетної Київської Русі, і не мала нічого спільного з справжньою татарською «Руссю». Граф А.К. Толстой яскраво висловився з російських імперських історичних напрацювань: «Я п'ю мій бокал за варязьку Русь – татарської Русі нам не треба!»

На початку XIX ст. на замовлення російського імператора Олександра І нову російську історію почав писати татарин за походженням Н. Карамзін. Основою його історичного епосу стала «Повесть временных лет», з її сюжетів про запрошення Рюрика та його братів і постає російська державність. Історія Московського улусу Орди залишилася у Н. Карамзіна лише для констатації факту наявності в державницькій історії Московії періоду іноземного поневолення.

Саме монголо-татарське іго затримало розвиток руської культури, але не змінило його поступ від часів Київської Русі[275, с. 254].

Отже, основним джерелом, яке використав Н. Карамзін для написання давньої історії Росії була «Повесть временных лет». Текст літопису, точніше його оригінал, бачив тільки Н. Карамзін. Саме історичне джерело нібито згоріло під час московської пожежі 1812 р. Автентичність «Повісті» ставили під сумнів послідовники Н. Карамзіна – російські історики С. Соловйов та В. Ключевський. Вони вважали її історичним міфом, фальшивкою. Тобто оригінал, який би доводив висновки Н. Карамзіна зник. Залишилася лише його копія. І це не випадково. В XIX ст. російськими істориками було встановлено, що не тільки «Повесть временных лет», але і всі інші літописні тексти не є оригінальними документами. Це лише переписані і доопрацьовані зводи попередніх літописів. Отже, майже всі відомі літописи, які стали основою російського імперського варіанту історії були переписані в різний час і різними людьми текстами. Наприклад, Іпатіївський літопис існує в восьми списках, і всі вони досить сильно різняться один від одного. При цьому не зберігся ні один літопис в початковому вигляді – протографі [435, с. 45].

Книга Н. Карамзіна вийшла не баченим для того часу тиражем в 3 тис. екземплярів. Наклад розійшовся за один місяць. Російська імперська еліта отримала тисячолітню історію Росії. «Світські люди кинулись читати історію своєї Батьківщини, – писав про появу книги А.С. Пушкін, – Древня Росія, здавалось, знайдена Н. Карамзіним, як Америка Колумбом».

Отже, робота Н. Карамзіна стала продовженням концептуальної діяльності представників Єкатерининської комісії. Історик продовжив доопрацьовувати концепцію М.М. Щербатова, В.Н. Татищева, яка полягала в виникненні єдиної державності Росії ще в часи Київської Русі і спадковість влади та державницьких традицій славетного російського Києва славетною російською Москвою.

Продовженням формування нової історичної імперської пам'яті та нової концепції давньої історії Росії стали публікації М. Погодіна. Автор випустив свої

історичні опуси в момент посилення в імперії дискусії про приналежність історії Русі російському етносу. Державницький імперський отримує свою продовження у поширенні російського націонал-шовіністичного напрямку, який досяг свого піку в Валуєвському циркулярі 1863 р. та Емському указі 1876 р. В 1856 р. статті М. Погодіна розкривалась імперська ідея про те, що Московська держава, яка стала стрижнем Російської імперії є прямою спадкоємицею княжого Києва. Після монголо-татарського погрому Київської Русі росіяни масово мігрували з Південної Русі та Києва в Північно-Східну Володимиро-Суздальську Русь. Їх місце зайняли українці, які прийшли з Карпатського регіону[593, с. 208]. Таким чином, на думку М. Погодіна, малороси-українці є прийшлим, хоча і словянським етносом, тому вони не мають жодного права вважати Києворуську державу власним державним проектом.

З одного боку можна відмітити, що М. Погодін не відкидав існування окремого українського народу. «Великоросіяни живуть поруч з малоросіянами, сповідують одну віру, мають одну долю, довго одну історію. Але скільки є відмінностей між великоросіянами та малоросіянами! Чи немає в нас більшої подібності в деяких рисах з французами, ніж з ними? В чому ж полягає схожість? Це питання набагато важче» – пише М. Погодін[461, с. 71]. З іншого він наголошував на першості росіян у стосунках з православним малоросійським народом. А тому, вони мали, як імперський народ, абсолютне право на українську територію, історію та державу.

М. Погодін наголошував на тому, щозруйнувавши південні руські міста – Київ, Чернігів, Переяслав та ін., татари тим самим змінили назавжди хід східноєвропейської історії, оскільки з занепадом княжого Києва, центр руської цивілізації переходить на Північ – до Володимира, Суздаля, частково до Новгороду, а згодом – і до Москви. Внаслідок цих процесів, на його думку, українська історія відокремилась від російської й розвивалась в своєму власному напрямку. Історія України та історія Росії, безумовно, мають різні вектори розвитку, хоча й походять з єдиної православної руської прабатьківщини[461, с. 50-52]. Отже, М. Погодін окреслив кордони національної історії росіян,

поширюючи їх на землі Русі. Таким чином російську імперська державність стала старшою на чотири століття, а територія імперії зросла майже на 1 млн. км².

Подібні до М. Погодіна думки висловлювали і інші провідники російського імперського історичного нарративу. Серед них виділяється М. Полевой, якого український історик В. Кравченко називає «буревісником світоглядної революції в російській імперській культурі». Поява історичних розвідок М. Полевого стала імперською відповіддю на першу ґрунтовну роботу Д. Бантиш-Каменського «Історії Малої Русі». М. Полевой виступив з новою версією історії України та Росії, яка розмежовувала історії двох народів, звеличуючи «національну» історію росіян [318, с. 355-356].

Перше на чому робить акцент російський історик це на успадкуванні Росією історичної назви «Русь». Русь, на його думку, після монголо-татарської навали, вціліла лише на півночі Київської держави – в Суздалі, Володимирі, Нижньому Новгороді, Ярославлі, Ростові, Москві, Твері, Новгороді, Білоозері, Пскові. Саме там, згідно з М. Полевим збереглися руська мова, віра, звичаї та виникла нова цивілізація – «зовсім новий народ, зовсім нове утворення» [463, с. 224].

На думку В. Кравченка, М. Полевой мав на увазі те, що дійсно ряд східнослов'янських племен, які увійшли до Київської Русі, зокрема північно-східні – кривичі, в'ятичі, словени вирізняючись від решти племен ареалом проживання, побутом, схожістю діалектів тощо стали в майбутньому підґрунтям для утворення російського етносу та російської державності, пізніше утворивши свій пантеон героїв, князів, культурних пам'яток і т.д. [318, с. 357].

Далі в своїй праці російський історик вже традиційно наголошує, що Мала Русь – не Росія. Одразу варто зауважити, що тут під словом «Росія» мається на увазі Московія, яка за імперською історичною доктриною успадкувала київську державність. М. Полевой не заперечує в цілому, що Україна мала зародки «малоросійської» самобутності за доби Русі у вигляді елементів майбутньої козаччини або «духу мандрівного лицарства», з фольклором, побутом і т.д. В той же час він зазначає, що Україна, не ставши досі Руссю (Росією) ніколи й не була

частиною давньої Русі, так само, як Сибір, Крим та інші території надбані Москвою в подальших століттях.

Цікаво зауважити, що на відміну від М. Погодіна, М. Полевой не заперечує, що Галичина і Волинь були руськими землями й не відносить їх до абстрактного поняття «Карпати»: «... печаль і сум облягли руський народ, для якого невдовзі загинули південні області – Київ, Чернігів, Курськ і Галич...»[463, с. 226].

Проте, він наголошує, що ці землі втрачені для Русі і руського народу через литовсько-польську експансію. В цих висновках М. Полевого частково можна побачити логіку, оскільки дійсно, західноукраїнські землі були довгий час відірвані від решти України-Русі, а особливо Галичина зазнала полонізації та окатоличення, що суттєво послабило її сакральну духовну і кровну єдність з рештою українства[463, с. 226-227]. Але ці обставини ніяк не заперечують те, що ці землі і народ, що там мешкав, є нащадками Київської Русі.

В XIX ст. в процесі формування імперської пам'яті та нової масової історії Росії формується і нові образи київських князів та їх Володимиро-Суздальських і Московських нащадків. Зокрема, постає імперський образ київського князя Володимира Святого. Ще до початку XIX ст. князя вважали першим серед руських князів. Князем, який приніс на Русь православ'я і став засновником Російської православної церкви. Його образ можна знайти в тогочасних церквах та монастирях, а також православній духовній літературі.

В другій половині XIX ст. постать князя поступово вводиться до тогочасних шкільних підручників та програм. Розповіді про діяльність першого російського царя з'являються і в книжечках для читання для малограмотних міщан та селян. Особливо багато наративів присвячених князю Володимирі можна знайти в творах обов'язкових для вивчення в межах шкільного курсу російської словесності. Це зокрема «Слово про закон і благодать» (XI ст.), «Хождение игумена Даниила в Святую землю» (XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.), «Задонщина» (кінець XIV ст.), «Сказання про Мамаєве побоїще» (XV ст.), «Россіяда» (1778 р.) і «Володимирове відродження (1785 р.) М.М. Хєраскова, «Дмитро Донський» (1807 р.) В.А. Озерова. Більшість вказаних текстів сміливо

можна віднести до консервативного імперського дискурсу. Всі вони формують у читача однаковий образ Володимира Святого – видатний російський правитель подарувавши народу віру, а отже направивши його на істинний шлях розвитку. Включення в цей період даних текстів до шкільної програми можна вважати спробою уряду сформувавши у молоді основні імперські російські ідеологічні настанови. Квінтесенцією імперського ідеологічного образу князя Володимира стали рядки М.М. Хераскова у другій частині поеми «Россіяда»:

Ревнует дух во мне Владимиру святому;
 Завидую из рук его звучащу грому,
 Который он на Тавр, на Халкидон метал,
 И солнцем наконец своей державы стал;
 Отдав покой и мир врагам своим недавным,
 Россию просветил законом православным[552, с. 102].

Всі озвучені М.М. Херасковим характеристика князя Володимира знайшли своє продовження і в російських підручниках для шкіл і гімназій. У роботі Д.І. Гловайського «Короткі нариси руської історії» 1860 р. постать князя зображено, як ревного християнина, який порвав зі своїм поганським минулим. Князь Володимир у «Коротких нарисах» виключно позитивний, далекоглядний, мудрий руський цар, засновник правлячої християнської династії. Він навіть відсуває на другий план варяга Рюрика[250, с. 191-192].

І.І. Беллярмінов доповнює образ князя-царя. У нього він не тільки мудрий, справедливий та далекоглядний, але і жорсткий, вольовий правитель, який за будь-яку ціну добивається виконання своїх рішень[78, с. 76].

У контексті формування імперської пам'яті необхідно розглядати і цілу низку ювілейних імперських свят другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Аналіз архівних документів дає можливість зробити висновок про їх централізований, директивний характер. Як правило влада ініціювала проведення певної меморіальної акції. Далі ініціативу підхоплювали місцеві губернські, повітові чи міські чиновники. Майже завжди до увічнення пам'яті долучалась і Російська православна церква. При цьому необхідно наголосити, що особлива роль

відводилась і громадськості, яка досить часто надавала значну фінансову допомогу для спорудження певного пам'ятника, відкриття музею, меморіальної дошки чи меморіального комплексу. Зокрема, російська влада в межах організації меморіально-пам'ятних дат зверталась до населення для збору коштів на відкриття пам'ятника Олександрю Невському в Петербурзі, князю Володимиру в Києві, 300-ліття Дому Романових в Москві. Це звісно супроводжувалось проведенням спільних урочистих молебнів, випуском ювілейних листівок та ін. Окремо організовувались масові меморіальні пам'ятні заходи – хресні ходи, вечори пам'яті, історичні студентські чи гімназійні читання.

Ще однією формою формування у населення імперії історичної пам'яті про давню історію Росії були акції з увіковічення пам'яті князів-Рюриковичів в присвоєнню їх почесних імен певним установам, організаціям, будинкам, вулицям чи площам. Зокрема, 1877 р. ім'ям князя Володимира святого була названа одна із Московських лікарень.

Серед них можна виділити відзначення Тисячоліття Русі-Росії. В 1862 р. відбулись імперські урочистості присвячені новому святу національної гордості Російської імперії – «Тисячоліття Русі». Виходячи з тез «Історії Держави Російської» Н. Карамзіна, історія Росії починалась з 862 р. – року появи в Новгороді та Ладозі Рюрика та його варягів. За задумом ідеологів свята піддані його імператорської величності мали зрозуміти і засвоїти новий історичний міф про славетну появу засновника держави і династії в славетних землях російського Новгорода, а не малоросійського Києва. В Новгороді побудували пам'ятник «900-літтю Русі», який мав вигляд дзвону, прикрашеного 109 скульптурами «великих руських». 109 постатей зібраних на пам'ятнику мали символізувати собою величну історію російської державності започатковану в IX ст. легендарним Рюриком. Місце кожного історичного персонажу (вони були поділені на ряди) визначало його значення у імперському історичному пантеоні. Відповідно до визначеної імператором Олександром II місця і ролі в російській історії «великого росіянина», його постать отримала і свій історичний міф. Зокрема, постать князя Олександра Невського, який став «захисником православ'я і землі

Руської» перед обличчя західної католицької загрози. Перемога в легендарній битві на Чудському озері стала виправданням колабораційних дій князя в 1250-ті рр.

Трохи менше роль в історії Росії відводилась князю Дмитру Івановичу Донському. Його образ формувався у контексті міфологізованої Куликовської битви. Упродовж XIX – початку XX ст. опубліковано значну кількість історичних оповідань про нього і Куликовську битву. Серед них можна виділити окремих напрям – книги для «народної аудиторії». В них князь Дмитро є славним продовжувачем діянь руських князів. Він захисник православної віри, російського народу і перший переможець ненависних татар[393]. На державному рівні Дмитро також залишається серед найбільш шанованих історичних постатей, його віднесли до восьми найбільш значимих діячів національної історії, які опинились на середньому ярусі пам'ятника «Тисячоліттю Росії».

Отже, упродовж XIX ст. російська імперська історична наука спільно з урядовими чиновниками розробляла і втілювала в життя положення нової моделі історії Росії. Під нову модель підбиралися історичні документи, підчищалися літописи, змінювалась історична пам'ять російського народу і інших народів імперії. Паралельно формувалась чітка система історичних міфів, особливо багато їх стосувалось ранньої історії Московії. Історичні міфи про початки російської держави потрапили до наскрізних історичних праць російських істориків, увійшли до шкільних підручників та літературних творів. Імперія намагалась відібрати історичну пам'ять про середньовічну Київську державу у її прямих нащадків – українців.

4.2. Козацька старшина та українська шляхта в умовах російського імперського будівництва кінця XVIII – першої половини XIX ст.: повернення до власного минулого

Упродовж XIX ст. російськими ідеологами та історичною наукою було створено багато міфів і стереотипів, які пов'язувалися з початковим етапом історії державності. Однією з таких була ідеологема Київської спадщини. Офіційна

російська історіографія приписує як точку відліку Росії приблизно 862 рік, тобто т. зв. «призвання варягів на Русь». Спроби розвінчати цю та інші історичні нісенітниці на науковому рівні почали у ХІХ ст. українські вчені та громадські діячі – В. Антонович, М. Грушевський, М. Максимович та інші. Проте, детальніше на цьому ми зупинимося далі. В цьому ж місці варто наголосити на ще одній, не меншій історичній нісенітниці, яка витікає з попередньої. Це те, що стверджуючи, що витoki російської державності беруть відлік з опанування Новгороду варягами, російська історична думка, фактично краде та монополізує історію та спадщину Київської Русі, саму назву та поняття «Русь», «Руська земля», «руський». Це ж стосується й князівських родів, при чому не лише перших володарів київського столу, а й їх нащадків, які неначе розчиняються в роздробленій Київській державі, а потім з'являються, як великі князі московські – «собирателі земель руських».

Відтак, перед тим як безпосередньо перейти до аналізу історичних поглядів української інтелектуальної еліти ХІХ ст. на питання тяглості державотворчої традиції України та зв'язку тогочасної знаті з давньоруськими родами, спочатку варто простежити за допомогою невеликого екскурсу, що ж в дійсності відбулося з давньоруськими князівськими родами: чи дійсно вони розчинилися серед уламків Київської Русі, чи все ж зберегли сакральну єдність та історичну спадковість через добу середньовіччя, модерну – до ХІХ століття?

В ХІХ ст. князівські роди давньоруського походження були найбільш знаною та титулованою частиною тогочасної аристократії, інкорпорованої в імперську еліту. Але не варто забувати, що свій статус нащадки киево-руських родів зберегли упродовж століть бездержавного існування. Мова йде в першу чергу про добу Великого князівства Литовсько-Руського і Жемантійського, Речі Посполитої та, певною мірою, козацької доби.

Втративши в кінці ХVІІІ ст. свою державу, козацька старшина та шляхетські православні роди Гетьманщини опинились перед непростим вибором – залишатися виразниками ідей козацької державності, чи інтегруватися в російську імперську державу. Частина знатних родів одразу долучилась до імперського

будівництва, частина спробувала отримати нові дворянські звання, а частина намагалась зберегти свою національну ідентичність.

Процес інтеграції розтягнувся в часі на декілька десятків років. В цей час козацька старшина та українське шляхетство для підтвердження свого знатного походження звернулось до власної історії. Почалось формування родоводів, пошук в архівах згадок про привілеї і права отримані попередниками від Литви, Польщі, а іноді вдавалось знайти інформацію про славні часи Києворуської держави. Цей процес занурення в старовину став поштовхом до появи в першій половині ХІХ ст. нової історичної пам'яті українського дворянства, яка згодом дала поштовх до націєтворчих процесів другої половини століття. Тому нашу розповідь про українську відповідь російському імперіалізму ми розпочнемо з аналізу процесів набуття станових привілеїв українською козацькою старшиною та шляхтою.

З 1782 року в Україні замість колишньої полкової адміністрації запроваджують новий загальноімперський адміністративний устрій. Заснування губерній передбачало і формування нового місцевого дворянства «дворянство, вотчини и поместья в тех губерниях имеющее». Його основою стали місцеві козацькі та шляхетські землевласники (точніше, ті, хто вважав себе шляхтою). До них віднині й переходило в значній мірі управління територіями, вони отримували допуск на обрання на всі посади, право на приналежність до дворянства, отримували інші права та привілеї, якими у власне російських губерніях користувалося родове дворянство[292, с. 58].

Втім, складність полягала в тому, що необхідно було належним чином оформити отримані права: виправити від губернських зборів дворянські грамоти та дочекатися занесення Герольдією імені до якого-небудь розряду родословної книги.

Таким чином ми можемо бачити, що на першому етапі перебування земель центральної України в безпосередньому складі Російської імперії переоформлення шляхетського статусу в дворянський статус, згідно з законодавством Російської імперії, була справою відносно легкою. Але з часом

ситуація докорінно змінюється. Слід роздивитись причину, яка призвела до зміни політики Російської імперії по відношенню до набуття українською шляхтою статусу російського дворянства. В першу чергу це може бути пов'язано з тим, що серед населення України відсоток осіб шляхетного походження був набагато (в рази) більшим, ніж в основній частині Російської імперії. Це обумовлювало небажання імперської верхівки інкорпорувати українську еліту на рівних засадах. Наступною причиною було дещо інше розуміння шляхетського статусу в Україні та Росії. Шляхта завжди розуміла свій статус, як дещо природне та набуте від заслуг старовинних предків через походження від них.

В російському ж розумінні дворянство це – ознака царської милості та була невід'ємно пов'язана не стільки з певним способом життя, скільки з лояльністю до царської влади. Така відмінність систематично породжувала різне розуміння не тільки обов'язків представників аристократичного стану, але й абсолютно різні стилі їх поведінки, зокрема, в стосунках між собою та державою. Все це природнім чином породило бажання російської держави суттєво обмежити кількість та вплив української аристократії[385, с. 188].

Вже в 1802 році російська імперська Герольдія почала піддавати сумнівам претензії представників української шляхти. Лише у 1804 році було відхилено 441 представлений герб[523, с. 166].

Все це викликало природне незадоволення в широких колах української шляхти. Важливо зазначити такий момент, що навіть підтверджена служба в гетьмансько-козацькій Україні не враховувалась, навіть у випадку, якщо мало місце їх повне офіційне підтвердження. На момент, коли було поставлено це питання, козацька аристократія вже була стабілізованим соціальним прошарком, який в основних своїх рисах склався вже в добу правління Івана Мазепи. Наприкінці XVIII ст. мова йшла про соціально-політичну та економічну еліту вже в декількох поколіннях, отже спроба позбавити цей соціальний прошарок звичних для нього привілеїв та прав не могла не викликати потужного опору.

Сучасниками тих подій, як, власне, й їх нащадками, такі дії Герольдії та імперського сенату були сприйняті, як ціле направлена антиукраїнська політика.

Проте, справедливо було б зауважити, що в подібних несправедливих умовах перебувало дворянство й на інших територіях, зокрема на Правобережжі, Волині, Поділлі, які відійшли до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої. Отже, й на цих теренах переважна більшість тамтешньої аристократії не вписалася в імперські лекала нової еліти. Що цікаво, урядові рішення щодо дворянства на землях поділеної Речі Посполитої (насамперед на сучасних українських територіях) приймалися ще, навіть до 40-х років XIX ст., тобто набагато пізніше за врегулювання «малоросійського питання»[593, с. 182-183].

Зауважимо, що на відміну від польської шляхти західних околиць Російської імперії, українська шляхта вважала, що цілком має право розраховувати на особливий статус. За цією філософією слідувало, що по-перше нова шляхта (козацька старшина) добровільно пішла на зближення з Москвою у 1654 році, були єдиної віри та приймали активну участь у загарбницьких війнах царату протягом майже всього XVIII ст. По-друге, українська шляхта цілком справедливо вважала себе наступницею давньоруської аристократії, аристократії доби Рюриковичів і не розуміла, чому не може повноцінно увійти до елітарного клубу імперії Романових.

Додамо, що до цього всього, на початок XIX ст. були вичерпані всі можливі варіанти отримання дворянського титулу козацькою знаттю – пред'явлення гербів, документів тощо, і таким чином, в українській еліті лишався один аргумент – стверджувати, що їх пращури перебували на службі в «малоросійських чинах», які давали право на дворянство. До речі, сенат підкреслював, що на дворянський титул могли претендувати ті, хто вислужив належний військовий або цивільний чин.

Таким чином, прямі нащадки давньоруської та козацької аристократії в нових умовах опинилися у невизначеній ролі. Це, звісно, викликало обурення серед української шляхти та українства загалом. Проте, тогочасна українська еліта розуміла, що з юридичної точки зору вона безумовно програвала й немала суттєвих аргументів, що б підкріплювали її аристократичний статус. Проте, не

маючи юридичного підґрунтя, українська еліта звернулася до підґрунтя історичного.

Українська шляхта являла собою традиційну правлячу верству, походження і права якої ведуть свій початок задовго до появи російської імперії, і навіть, централізованої московської держави. Ми вже згадували про те, що українська шляхта вийшла з середньовічної руської держави Рюриковичів, плавно увійшла як привілейований стан в Литовсько-Руську державу, володарі якої «не рушили старого та не вводили нового» й таким чином, справедливо надали належні привілеї руській (українській та білоруській) аристократії; і потім українська шляхта увійшла до польської корони поповнившись також козацькою верхівкою, яка здобула заслужені привілеї від польських монархів[385, с. 188]. Оскільки Росія, як це подавалося в імперській та як правило, в радянській історіографії, прийняла під свою протекцію територію України разом з її спадковим військовим класом й користувалась його військовими послугами, вона тим самим визнавала козацьку верхівку як дворянство й тепер повинна була затвердити цей факт.

Відтак, козацька аристократія зайнялась збором документів – різноманітних польсько-литовських грамот та дипломів, договорів між царями та гетьманами, грамот від самодержавного уряду на спадкове володіння землею, гетьманських універсалів, літописів та інших джерел, які мали засвідчити давність корпоративних прав козацтва, а також несправедливо забутої старої української знаті. Врешті-решт, із зібраних пластів джерел вдалося впорядкувати історичні записки, трактати та розповсюдити їх серед загалу, публічно обговорювати на дворянських зборах, клопотати ними перед владою[762, с. 10, 12]. Що характерно, до процесу збору і обробки цих даних долучилося найактивніше саме стара українська еліта, коріння якої сягали часів Київської Русі й шляхетське походження яких не викликало сумніву в російській владі.

На жаль, як зазначають дослідники цього питання, зокрема, О. Толочко, В. Свербигуз, Д. Міллер, лєвова частина зібраних українською шляхтою документів, щодо витоків українського дворянства й козацької знаті зокрема, була втрачена. Проте, навіть існуючих донині документів достатньо, щоб дослідити етапи

протистояння української шляхти з російським імперським урядом в питанні своїх прав та історичної пам'яті.

Які ж були основні етапи цього протистояння?

Ще 1804 року чернігівський генеральний суддя Роман Маркович склав і подав на розгляд генерал-губернаторові О. Куракіну свою працю, а точніше опрацьовану збірку документів, під назвою «Замітки про права малоросійського дворянства». Проте його ініціатива не мала хоча б найменшого розвитку, тому вже в наступному 1805 році інший український шляхтич Тимофій Калинський також на основі історичних джерел порушив питання щодо статусу української еліти на зборах дворянства Чернігівської губернії. Чернігівська шляхта (як нащадки давньоруського дворянства, так і козацької аристократії) на чергових своїх зборах 1806 року винесло ухвалу знову звернутися до генерал-губернатора князя Куракіна вже з колективним клопотанням посприяти у вирішенні долі місцевої аристократії[593, с. 191]. Провідник дворянства склав відповідну петицію, очевидно взявши за основу «Замітки» Р. Марковича та направив її імперській владі. Зауважимо, що таких петицій протягом наступних років було кілька, що свідчить про наполегливість української аристократії в боротьбі за рівні права та привілеї з російським дворянством.

Схожі тенденції були й в інших губерніях України. Так, наприклад протягом 1802-1805 рр. у Полтавській губернії також велася жвава дискусія з імперською адміністрацією щодо прав місцевої шляхти. Ініціатором цієї дискусії на теренах Полтавщини виступив С. Кучубей – губернський маршал, відомий попри іншого тим, що видав твір І. Котляревського «Енеїда». Його ініціативу перебрав М. Мілорадович, а потім В. Чарниш. Саме в період, коли останній керував полтавським дворянством (1809-1812 рр.) була сформована чітка позиція тамтешньої аристократії. Головними поборниками зрівняння в правах української та російської аристократії на теренах Полтавської губернії були: В. Полетика, А. Чепа, Т. Калинський, М. Мілорадович та В. Чарниш[385, с. 200].

В роки урядування губернським дворянством Полтавщини, М. Мілорадович почав шукати компетентних в питанні історичної тяглості осіб й звернувся до вже

згадуваних Р. Марковича та Т. Калинського. Наслідком співпраці чернігівської та полтавської аристократії стало підготовлення у 1808 році широкої документальної бази, що стосувалася місцевої шляхти та її історичної тяглості починаючи з пізнього періоду Київської Русі, далі – Литовсько-Руської доби, Речі Посполитої та, нарешті, доби козацтва[593, с. 192].

Естафету в пошуках історичних витоків української еліти перейняв наступний губернський маршал Полтавщини Василь Чарниш. Він підійшов до збору матеріалів та розробки чіткої обґрунтованої позиції щодо українського дворянства дуже відповідально. Насамперед Чарниш склавши чорновий варіант меморандуму з питання визнання рівноправ'я української еліти, надіслав його зацікавленим особам в губернії, щоб дізнатися їх позицію, після цього проект меморандуму потрапив до Адріана Чепи – місцевого антикварія, який збагатив документ історичними джерелами й коментарями. Загалом, так чи інакше, приклали руку до створення цього меморандуму В. Полетика, історики А. Ригельман, М. Берлінський, В. Ломінковський, Ф. Туманський, поет В. Капніст та інші[523, с. 170-171].

Нарешті, у 1809 р. справа дійшла до розгляду в Санкт-Петербурзі. Зібрані Чарнишем документи та підготовлений меморандум були передані імператорові Олександру I, а він, в свою чергу, надав всі ці документи на розгляд міністру юстиції, доучивши йому прийняти остаточне рішення, вмивши тим самим руки. Рішення російського царя було прогнозованим й зрозумілим: схвалити клопотання української шляхти щодо визнання їх рівноправними з російським дворянством, насамперед, козацької аристократії, було справою мало ймовірною. Мало ймовірною й попри те, що українська еліта з певним оптимізмом чекала на позитивний вердикт російського високопосадовця, мотивуючи це тим, що подана ними джерельна база доволі значна, а вимоги більш ніж справедливі[593, с. 192].

Проте, і ця спроба української аристократії виявилась марною – імперський уряд відхилив клопотання, а згодом Росію спіткали серйозні політичні потрясіння – передусім війна 1812 року. Таким чином, питання рівноправності української аристократії було відкладено й знову отримало нове дихання лише 1819 року.

Тоді, українська шляхта вирішила знову звернутися до російської влади, але вже через посередника – генерал-губернатора князя Миколу Репніна, що був лояльно налаштований до місцевої аристократії. Він направив клопотання дворянства до Петербургу додавши до нього свій лист з підтримкою української шляхти, але справа й тоді не зрушила з мертвої точки[165, с. 56]. Тільки у 1827 році М. Репнін ще раз повторює спробу домогтися визнання рівності української шляхти, зокрема козацької. В своєму листі він більш переконливо, ніж в першому варіанті, обґрунтував особливості становлення української аристократії та козацької знаті. На цей раз, сенат віддав належну увагу цьому документу та дав доручення міністру внутрішніх справ провести власне розслідування щодо питання козацьких чинів та дрібної української шляхти.

Відповідальні за розгляд цієї історичної суперечки російські чиновники, ознайомились з опублікованою ще в 1777 році працею Василя Рубана «Короткий літопис Малої Русі з 1506 по 1776 рік», книгою Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малоросії» (повна назва в оригіналі: «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче»), що вийшла на той час відносно недавно – 1822 року, й звісно, з документами, які надіслав М. Репнін. Але було схоже, що російський уряд був попросту не зацікавлений у виявленні історичної правди й постійно зволікав з визнанням законних прав української аристократії. Справа про визнання прав української знаті піднімалася ще 1828, 1832, 1834 року, але остаточно була вирішена на користь української еліти лише у 1835 році[593, с. 194].

Таким чином, як мінімум, довгих три десятиліття кропіткої праці, пошуків, роботи з джерелами, свідченнями, у вирі дискусій було досягнуто історичної справедливості щодо української аристократії; досягнуто в основному, стараннями осіб не причетних до історичної науки, які розцінювали історію виключно як захоплення. Проте в пошуках власних витоків й тяглості поколінь, історія з колекціонування старовини й захоплення переросла в центр суспільної думки, національної свідомості, суспільної уваги, стала знаряддям в боротьбі за законні права всієї руської, а отже й української аристократії. Власне, описана

вище довготривала процедура ствердження української аристократії, як рівноправного привілейованого стану наряду з російською, була викликана і була важлива навіть не в питанні визнання козацької знаті дворянством, а у реанімації того факту, що з самого початку зародження козацтва як окремого стану, його верхівка в багатьох випадках безумовно походила з давньоруських князівських родів. Наприклад, до цього списку можна внести таких чільників українського козацтва, як Богдана Ружинського, Самійла Зборовського, звісно, Дмитра Вишневецького, Богдана Мікошинського, Гаврила Крутневича, Петра Конашевича-Сагайдачного та інших.

Цілком логічно, що суспільно активні діячі української аристократії апелювали до витоків українського козацтва, їх привілеям, отриманих від польських королів, а згодом підтверджених російськими монархами, як, наприклад, умови Зборівського договору й подальші статті, подані гетьманами та затверджені царями. Головна ідея полягала в тому, що в Речі Посполитій козацька верхівка визнавалася шляхтою, привілейованим лицарським станом, а умови Зборівського трактату, якраз й включали в себе положення, що всі козаки, імена яких було включено до реєстру, повинні були користуватись правами шляхетства.

З філософії Калинського слідує, що у випадку, коли нижче козацтво було прирівняне до шляхти, відповідно, козацька старшина повинна була бути прирівняна до аристократії, а гетьмани – ледве не до князів. До речі, в своїй праці, Калинський зазначає, що гетьмани в Речі Посполитій були не просто воєначальниками, але й «ближчими за інших до корони». Окрім цього він робить посилення на відоме літописне оповідання про розселення східних слов'ян, яке відображено у «Синописі» і де стверджується, що нібито перші слов'янські князі мали біля себе гетьманів. Беручи це джерело як аргумент, можна стверджувати, що українське дворянство не лише не поступалось російському, а й перевершує його, з історичної точки зору[523, с. 171-172].

Адріан Чапа також в своїй праці «Записки про переваги малоросійських чинів» апелює до історичних витоків української аристократії: «Мала Русь є частиною Руського царства або Великого князівства київського. Народ, який

населяє її є давнім руським. Вона з 1240 року силою відділена татарами; потім піддана польській короні до 1654 року. При таких змінах, під чужим ігом, зберегла вона від часів давнього руського правління православну віру, руську мову, назви міст і деяких поселень, давні права, устави, привілеї, звичай і поділ на стани. В такому стані вона ... втримала засноване в ній під час польського володіння і лицарство і військові чини».

В останньому реченні щодо лицарства й військових чинів успадкованих від польського володіння, А. Чапа, мав на увазі даровані королем С. Баторієм привілеї українському козацтву та шляхті. Звісно, з наукової точки зору, дана праця не відбиває повноти української історії періоду від Київської Русі до середини XVII ст., оскільки, А. Чапа не зосереджує уваги на Литовсько-Руській добі й свідомо чи ні, фактично обходить момент української революції під проводом Б. Хмельницького, що почалася 1648 року, а, натомість, акцентує увагу на 1654 році – на українсько-московському військово-політичному союзі, подаючи це як «об'єднання з всеросійською державою». Проте, незважаючи на це, записка А. Чепи є вкрай важливим джерелом для обґрунтування рівності прав старої української аристократії та нової аристократії – козацтва[165, с. 59].

Аналізуючи інші праці досліджуваної проблематики, варто зупинитись на записках вже згаданого В. Полетики. На відміну від твору А. Чепи, його праця під назвою «Записка про початки, походження та достоїнство малоросійського дворянства» є більш схильна до історичної аргументації та являє собою доволі ерудоване обговорення української історії, дещо під лаштоване під тодішню ситуацію[593, с. 198].

Недивно, що ця праця просякнута більшим пластом історичних джерел, ніж інші, адже В. Полетика був сином Григорія Полетики – відомого колекціонера історичних матеріалів, передусім, літописів.

В. Полетика в своїй праці наголошує, що імперська Герольдія не володіла навіть найелементарнішими знаннями історії України та омани відносно характеру українського суспільства, тому, відповідно, й не могла надати об'єктивну оцінку статусу українській шляхті. Полетика відокремлює Україну

або ж Малу Русь від Київської Русі після «володіння татарського», коли Київське, Чернігівське та Переяславське князівства відійшли до ВКЛ й зазначає, що Україна в цій державі зберегла ті самі права і привілеї, що були у неї за часів Київської держави. Ці права були підтверджені королями Казимиром та Владиславом Ягайлом, під час укладання першої унії Литви та Польщі. Все наступні польські королі поважали та підтверджували ці права, а при укладенні Люблінської унії було, навіть, видано особливий привілей, де детально було перераховано всі права руського краю. З того часу, попри те, що Річ Посполита офіційно була державою двох народів (польського та литовського), руська знать була рівноправною з ними та представлена в обох правлячих станах – серед сенаторів та серед шляхти[165, с. 50-51].

Так було до національної революції 1648 року, коли були розірвані останні нитки, що з'єднували Україну з Річчю Посполитою.

Після здобуття козацької держави та смерті Б. Хмельницького, користуючись чварами серед правлячої еліти, що врешті-решт переросла в Руїну, жорна російського самодержавства безжально перемололи українську державність та перекреслили її столітню історію, тим самим розірвавши зв'язок з княжим Києвом, ВКЛ та Річчю Посполитою. Не дивно, що в таких умовах українська аристократія випала з загальноімперського пантеону еліт та мусила доводити своє привілейоване становище. Парадоксальність цієї ситуації полягає ще й у тому, що прямі нащадки давньої київської держави – українці мали відстоювати свої права і нагадувати про своє коріння російському народові, який до Києва мав віддалене і опосередковане відношення.

Повертаючись до праці В. Полетики, слід зауважити, що і він, й інші дослідники українського коріння, звісно, інколи викривляли історичні факти та докази. Проте, в дослідженнях цього питання важливими є обставини, в яких діяли дворяни-пошукачі. Їм необхідно було вималювати не стільки точну і детальну історію, скільки донести до широкого загалу суцільний її образ.

Схожість між дослідженнями та записками українських аристократів разюча. Це й не дивно з огляду на те, що це був результат інтенсивної праці,

узгоджень, дискусій, обговорень, випрацювання єдиної чіткої позиції, що відбувалося протягом 1804-1809 рр. Короткі нариси історії, що склали вище згадувані українські дворяни, дають лаконічні висновки: українцям була притаманна честь, відданість та шляхетство, які вони успадкували від давнього Києва.

Як наслідок, образ української історії виявився впливовим та стійким. Меморандуми та зауваження, що були складені наприкінці 20-х років XIX ст., за великим рахунком, копіюють цю історію. Зокрема, записка генерал-губернатора Репніна, представлена ним 1827 року, ніби переписана з більш ранніх праць; він так само звертається до унікального історичного досвіду України в питанні рівності української еліти[165, с. 50-51].

Не лишнім буде зауважити, що окрім коротких історичних описів, спрямованих передусім імперській владі, як аргумент боротьби за рівні права з російським дворянством, українські аристократи намагалися написати й обширні трактати. Так, наприклад, відомо, що В. Полетика готував історію України; прийнято вважати, що вона або лишилась незавершеною або зникла. А. Чепа також натякав, що його збори історичних джерел мали стати наслідком написання фундаментальної праці з історії України, якщо не ним особисто, то кимось іншим. Але водночас, всі ці зусилля, головним чином, були спрямовані не стільки на зачинання історії України як науки, скільки на бажання домогтися визнання і бути рівноправними[593, с. 199].

Короткий період їх історичних пошуків, на певний час (приблизно на 50-60 років) створив своєрідне правило розуміння української історії в самій Україні й експортував це розуміння в імперське середовище, яке виявилось неготовим до сприйняття такої історії беручи до уваги й те, що в ті роки творилася також російська історична наука.

Окрім цих історичних пошуків українського дворянства, окреме значення в розвитку української історичної думки, в контексті досліджуваної проблеми, мала «Історія Русів». Перші документальні свідчення про неї з'являються якраз в період активної дискусії українського дворянства з імперською владою, тобто у

1820-х роках. Перший же рукопис «Історії Русів» було опубліковано у 1828 році. Достеменно її авторство невідомо, деякі дослідники приписували його Григорію та Василю Полетиці. Проте беручи до уваги, що стиль цієї праці виглядає дещо контрастно, порівнюючи зі стилем і самого Полетики й інших авторів періоду перших десятиліть ХІХ ст., цілком вірогідно, що «Історія Русів» з'явилась у ХVІІІ ст. Але, хто б не був автором «Історії Русів», треба зазначити, що вона справила значний вплив на появу симпатій до України в середовищі російських мислителів[518, с. 127].

«Історія Русів» розглядалась як історичний документ, попри те, що її авторство так і не було встановлене, не беручи до уваги й ще те, що історизм цього документу викликає певні дискусії в академічному середовищі. Цю працю розглядали за аналогією з козацькими літописами, наприклад, Самовидця чи Грабянки, але вже в середині ХІХ ст., якраз тоді, коли йшла гостра полеміка стосовно історичної пам'яті України, аристократичних родів та провадилась боротьба за визнання цих верств рівноправними на рівні з російськими, «Історію Русів» починають розглядати як добре обґрунтовану з історичної точки зору політичну позицію[593, с. 202]. Патріотичні та, що головне, загалом, переконливі позиції її автора були одним з джерел, з якого вже згадувані пошукачі історичної справедливості черпали факти й аргументи.

Автор «Історії Русів» зазначає, що головним завданням цієї роботи є дослідження історії Малої Русі (України), яка «береться від Князів і Князівств Київських, з прилученням до них лише одного Новгородського князя Рюрика, і триває до навали Татар безперервно...»[266]. Цей момент є вкрай важливим, оскільки автор акцентує увагу на тому, що Україна починалася конкретно з Київської землі, а Новгородська земля (Славія) приєднана, як відомо князем Олегом до Києва у 882 р., на думку автора «Історії Русів» не є проукраїнською. Таким чином, виходячи з офіційної позиції російської історичної науки, що російська державність зародилася з часів «призвання варягів на Русь» (тобто у Новгород), можна стверджувати, що українська державність мала дещо відмінні витоки від російської та почалася раніше за неї.

Таким чином, ідея і замисел «Історії Русів» вбачається в доведенні, що саме Україна, а не Московія є прямою наступницею Київської Русі, а також, що українці є окремим від москвинів народом, зі своєю історією (хоч, місцями й зі спільними сторінками), традиціями, ідентичністю, менталітетом тощо. Виходячи з цього, відповідно й все культурне, духовне та історичне надбання Київської держави належить саме Україні[518, с. 128].

Загалом, якщо не зупинятись детально на «Історії Русів», треба відмітити головне – цей твір є яскравим прикладом особливості українського державного політичного мислення на поч. ХІХ ст. й важливим інструментом в реставрації історичної пам'яті, тяглості епох та традиції. Ідеї, висловлені в цій анонімній праці, здійснили значний вплив на подальший розвиток української політичної та історичної думки.

Підсумовуючи, очевидно, напрошуються висновки, що так само, як і праці українських аристократів, «Історія Русів» не може вважатися науковим історичним доробком. Але ще раз повторимося – її значення в формуванні історичної пам'яті вкрай велике.

Отже, українська аристократія – Т. Калинський, С. Кочубей, В. Чарниш, Р. Маркович, А. Чепа, В. Полетика та інші, в пошуках історичної тяглості, заклали міцний фундамент для будівництва української історії. Проте, їх твори не були професійними з наукового погляду. Тому, естафету в побудові української історичної науки перейняла академічна еліта, яка, зокрема приділила велику увагу вивченню історичної спадщини Київської Русі та становленню української аристократії – спадкоємця давньоруських родів.

4.3. Формування власнонаціонально-державницького проекту українською елітою Російської імперії та місце в ньому Києворуської спадщини

Глобальним явищем ХІХ – початку ХХ ст. став процес націотворення, який супроводжувався активізацією національних рухів та формуванням суто модерного явища – нація. Тому на тлі основних складових націотворчої

діяльності інтелектуалів відбувалося звернення до спадщини Київської Русі. Освічені еліти долучалися до формування політичних «проектів», із врахуванням модерних викликів. Переважна більшість їх гуртувалася навколо навчальних закладів, насамперед, університетів[757, с. 21-22]. Започаткування національного відродження в Україні, підвищило інтерес до Києворуської спадщини. Під впливом французького просвітництва та німецької філософії в історичній свідомості українства почала формуватися ідея національної самобутності. Дана обставина призвела до посилення уваги до національної історії, в тому числі і доби середньовіччя. В імперії зародився українознавчий рух. Рух, який став відповіддю російському імперіалізму. Про перші виступи його учасників проти імперської шовіністичної політики йшлося в попередньому параграфі. Зараз ми сконцентруємося на висвітленні процесів переростання українознавчого руху в нову форму – український національно-державницький проект.

Зараз це може здатись дивним, але в добу полеміки М. Погодіна та М. Максимовича елементи українофобії в офіційній імперській історіографії були значно менш виражені, ніж пізніші формально ліберальніші часи пізнього царювання Олександра II. Зрозуміло, що пов'язано це було зовсім не з проукраїнськими позиціями імперських істориків. Справа в тім, що в середині XIX ст. гуманітарні науки в Російській імперії вже не могли не помічати існування українського народу, але водночас чітко продуманою імперською міфологемою на кшталт «триєдності великоросів, малоросів та білоросів» тоді ще не існувало.

Започаткована М. Погодіним концепція розуміння тягlosti російської історії викликала серед українських інтелектуалів жорстку реакцію. Український історик М. Максимович звернув увагу на необґрунтоване припущення М. Погодіна, що церковнослов'янська мова, яка активно використовувалась при створенні літературних пам'яток доби Київської Русі, є ближче до російської, ніж до української; крім того, М. Погодін припускав, що церковнослов'янська мова також відігравала роль розмовної мови живого повсякденного спілкування в добу княжого Києва. Зрозуміло, що М. Максимович, який був фахівцем в галузі

філології, одразу звернув увагу на явну слабкість цих аргументів[593, с. 220]. В своїй праці «Філологічні листи», що була опублікована в 1856 році, вчений детально обґрунтовує, що церковнослов'янська мова в принципі належить до групи південнослов'янських мов. Крім того, немає серйозних підстав вважати, що вона коли-небудь відігравала роль живої розмовної мови. Отже, філологічна аргументація М. Погодіна явно не витримувала критики.

В пізніших своїх відповідях М. Погодіну, М. Максимович послідовно обґрунтував, що український фольклор зберігає пам'ять про князівську добу, що літописи несуть в собі явні вкраплення живої української мови і що українська мова (хоча, звісно у іншій версії, ніж сучасна) вже існувала в добу Київської Русі[369, с. 104, 107]. В 1857 році ним було опубліковано останній лист призначений М. Погодіну. В ньому вчений критикував власне історичну частину аргументів М. Погодіна, про запустіння Придніпровських земель та переселення їх людності на північний схід. В листі М. Максимович переконливо доводить відсутність будь-якої інформації про такого роду переселення та про припинення повноцінного життя на землях Південної Русі.

Отже, можемо стверджувати, що М. Максимович впорався цілком переконливо з спростуванням концепції М. Погодіна. Він переконливо доводить російському історику, що історія Київської Русі та історія України більш пізнього періоду – нероздільні, що Київський період це один із «трьох великих періодів руського буття»[368]. Беззаперечним фактом є те, що історія України творилась на тих землях, де зародилася русько-українська, а не московсько-російська державність.

Наступним хто відкинув російську імперську концепцію історії Київської Русі став М. Грушевський. Він, опрацювавши значну кількість історичних джерел, а також праці М. Костомарова, М. Максимовича, В. Антоновича та інших українських вчених ХІХ ст., рішуче відкинув історіографічну схему московських книжників, згідно з якою російська державність виводилася з Київської Русі. Дана тотожність мала демонструвати споконвічну присутність російської держави на світовій арені.

Оформлення наукового погляду на українську історію відбулось наприкінці XIX – на початку XX ст. водночас з публікацією фундаментальної праці М. Грушевського «Історія України-Руси». Треба наголосити, що незважаючи на загальні недоліки поглядів М. Грушевського на минуле України, його схема національної історії стала першою визначальною серед спроб такого плану. В контексті дослідження давньоруських князівських родів в історичній пам'яті, зазначимо, що М. Грушевський був одним з перших українських істориків, який в умовах заідеологізованої імперіалістичної історії, що вийшла з-під пера Карамзіна, Соловйова та Ключевського, висунув обґрунтоване альтернативне бачення минулого України доби Русі. Грушевський наполягав на тому, що схема ранньої російської історія де згадується Київська Русь, була не науковою, а «традиційною». Він наполягає на тому, що ця історія російської держави не могла виникнути з наукових досліджень минувшини, а була по суті спадком давніх літописців, в основі якого лежала генеалогічна легенда[455, с. 17]. За нею великі князі володимирські, а згодом і московські вели початок своїх родів від київських князів. Літописці ототожнювали одну з гілок Рюриковичів з історією держави, тобто мова йшла про т. зв. «династичну історію». Беручи за основу цю «династичну історію» Рюриковичів, російські історики розвивають минуле «Великої Росії» з часів Київської держави, з неї переносять акцент на Володимир, а звідти – на Москву. Власне так і виникають «великі періоди» російської історії. Всупереч цій офіційній позиції, Грушевський відкидає «династичну історію», як застарілу і ненаукову, а робить акцент на «раціональній історії», тобто такій, що створена суто на наукових засадах. На думку М. Грушевського, історія повинна бути національною і починатись тоді, коли з'являється, той чи інший народ[593, с. 24]. Одразу зауважимо, що в уявленнях Грушевського «народ» і «нація» були тотожними поняттями.

Михайло Грушевський – яскравий приклад представника саме національно осмисленої історії. Створення загальної схеми української історії було для нього не стільки науковою працею, скільки спробою закласти світоглядний та історичний фундамент для національного пробудження. Характерно, що для

Грушевського українство було свідомим вибором національно-культурної ідентичності. Незважаючи на походження з російськомовного середовища він відкрив для себе Україну крізь етнографічні та історичні студії в молодому віці. Це кардинально змінило життєвий шлях молодого дослідника подарувавши Україні видатного національного та наукового діяча.

Незважаючи на те, що М. Грушевський як представник «народницького» світогляду достатньо скептично оцінював історичну роль української аристократії в цілому й князівських родів зокрема, його праця «Історія України-Руси» може вважатись справжнім перевідкриттям для українства князівської доби його національно-державницького розвитку.

М. Грушевський розпочав своє фундаментальне дослідження киево-руського періоду історії України, в роки, коли офіційна імперська історіографія остаточно визнала Київську Русь початком російської держави. Фактично, претензії російської імперської історіографії на спадщину України-Русі були обґрунтовані достатньо сумнівними претензіями правлячої династії Романових на спадщину московських Рюриковичів, які в свою чергу були побічним відгалуженням київської князівської династії.

М. Грушевський рішуче наполягав на тому, що визнана на той момент схема російської історії є, за великим рахунком, не науковою і не критично успадкованою від давніх літописців. Відштовхуючись від даних таких найсучасніших на той момент дисциплін, як археологія та мовознавство, Грушевський наполягав на тому, що український народ виводить свої початки від стародавніх і, навіть, доісторичних часів. Відповідно, включення князівської доби Київської Русі до історії українства є цілком логічним на відміну від ототожнення її з російською історією [593, с. 30]. Вчений наголошував на тому, що ніяких згадок про московський народ не існує як мінімум до XII ст., і навіть при цьому варто зазначити, чи йде мова в історичних джерелах про пращурів сучасних москвинів чи про Києворуську колонізацію північно-східних володінь. Зрозуміло, що постає питання про походження москвинів у випадку, якщо вони були принципово іншим народом, ніж українці. Треба зазначити, що М. Грушевський

не приділяє цьому питанню багато уваги, але в цілому схиляється до думки про те, що москвини виникли внаслідок метисації українців Києворуської доби та підкорених угро-фінських племен. Треба зазначити, що ці ідеї на той момент зустрічались й серед власне російських істориків. Достатньо згадати відому працю Д. Корсакова «Мерія і Ростовське князівство».

Фактично, М. Грушевському вдається створити принципово іншу схему східноєвропейської історії. Справжніми спадкоємцями Київської Русі виявляється спочатку Галицько-Волинське князівство (всупереч Володимиро-Суздальському, як у російсько-імперській історіографії), потім Велике князівство Литовське та Руське, що безпосередньо переростає в козацьку добу.

В своїй розбудові схеми історії князівської доби, Грушевський спирається на Галицько-Волинську та Київську літописні традиції. Вони так само, як і літописи, що лягли в основу російської історіографії, пов'язані своїм корінням з «Повістю минулих літ», але з природніх причин висвітлюють в першу чергу історію тих земель Київської Русі, що зберегли природню українську ідентичність. Треба зазначити, що Грушевський так само, як і російські історики усвідомлював значення татаро-монгольської навали в ході історичного процесу, але він оцінював її з принципово інших позицій. Розуміючи історію в першу чергу, як історію національну, а не державну й тим більше, династичну, він усвідомлював, що незважаючи на катастрофу князівської державності доби Київської Русі національно-культурне буття її народу не припинилось, а перейшло в інший період історичного розвитку. До того ж не варто забувати, що вогнище князівської державності України-Русі збереглось на західних Галицько-Волинських землях[182]. Після того як було перекинуто міст між історією ранньомодерної України та добою Київської Русі, українська історія отримала, на думку вченого, необхідну їй тяглість та першопочаток. Окремо треба зазначити, що Грушевський чудово усвідомлював зв'язок між набуттям національною історією зв'язку з давніми часами та формуванням національного міфу. Вчений писав, що оживає свідомість і активність суспільства, оживають традиції. «Розуміння української історії як одної тяглої і неперерваної цілості, що йде від

початків, або й з по-за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здавати ся чимсь дивним і єретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходитися праця. [...] Та мабуть не мене ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавало ся (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеювання українських епізодів в традиційну схему «государства Російського»[183].

Сьогодні вже важко собі уявити, щоб якийсь історик або інший дослідник гуманітарного профілю, що претендує на статус серйозного науковця, принаймні спробував би створити схему української історії без врахування періоду князівської державності доби Київської Русі. Нам це здається чимось саме-собою зрозумілим, але наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. погляд на історію України був зовсім іншим.

А разом з тим, якщо глибше дослідити історію Галицько-Волинського князівства та його правлячої верхівки, виявиться, що ця держава, окрім того, що була беззаперечно спадкоємицею Київської Русі, ще й була визнана європейськими країнами як руська держава, а її володарі – князями Русі.

Як зазначає сучасний український історик О. Однороженко, перший галицько-волинський князь, що й об'єднав ці дві землі у 1199 р., Роман Мстиславович, в літописах йменувався як «самодержець всея Русі», «цесар Руської землі». Його сини – Данило та Василько продовжили процес централізації та об'єднання наново колись роздробленої руської держави. Одразу ж зауважимо, що в руських джерелах Галицько-Волинське князівство згадувалось не інакше, як «Русь» або «Руська земля», тобто, так само, як і Київська Русь. В латинських же джерелах, Галицько-Волинська держава значилась як «Regnum Russiae», сам же володар цієї держави в тих же західних хроніках носив титул «Rex Ruthenorum»[422, с. 42-43]. Переклад слова «rex» має кілька варіантів. Його можна перекласти як «цар», «король», «володар», «князь». Що стосується

останнього варіанту перекладу, то в латинських джерелах щодо титулу «князь», стосовно володарів Русі, вживалося інше слово – «dux», що також можна перекласти як «вождь». Таким чином, можна сміливо стверджувати, що на Заході галицько-волинські володарі офіційно титулувалися королями або царями Русі. В підтвердження цієї думки можна також навести той факт, що в 1246-1247 рр. папа римський Інокентій IV звертаючись до Данила Романовича називає його «найяснішим королем Русі» («regi Russiae illustri»). Так само він звертався й до решти європейських монархів, які носили титул королів[30, с. 763].

Тепер треба пригадати, як грецькою мовою звучить слово «Русь»? Мабуть, загальновідомим фактом є те, що через особливості грецького правопису, в цій мові слово «Русь» пишеться як «Ῥωσία» – «Росія»[418, с. 200]. Отже, Росія це ніщо інше, як грецька назва Русі – Київської держави, приватизована потім москвинами й зараз асоціюється головним чином лише з ними. В Європі ж, землі сучасної Західної України, зрештою, як і Центральної та Північної довгий час ототожнювали з Руссю та іменували в офіційних документах, хроніках, грамотах тощо. Так, наприклад приблизно в другій половині XIV ст. світ побачила «Книга знань про всі королівства, землі і володіння, які є у світі, та стягів і гербів» в ній було зібрано більш давні свідчення мандрівників. Серед іншого знаходимо такий опис «Львівського королівства»: «... я прибув до Королівства Львова, яке німці називають Лемберг і в якому є п'ять великих міст. Перше називається Львів, друге – Київ, інше – Володимир, інше – Турів. Інше – Сівер[422, с. 46-47]. Окреслені території дають нам можливість стверджувати, що мова йде про сучасну Західну, Центральну та Північну Україну. Окрім цього можна навести данні дослідження історика О. Хорошкевича, який зазначає: «Головним містом Русі поляки вважали Львів – столицю Руського воєводства»[651, с. 47] – вказуючи на більш пізній період історії, ніж описаний в «Книзі знань про королівства...».

Така тенденція спостерігалася й після утворення Речі Посполитої, коли Південна Русь (Україна) розчинилася в конфедерації Польщі та Литви й продовжилася до утворення Петром I такого феномену, як Росія в сучасному розумінні. Саме тоді, коли Московія стала Ῥωσία (Росією), почалося

привласнення нею цієї назви, внаслідок чого, приблизно на середину-кінець XVIII ст. практично ніхто вже не ототожнював Україну з руською землею, хоча на Заході України в свідомості тамтешнього населення пам'ять про руську ідентичність трималася фактично до початку XX ст.

Окремим напрямком буде простеження генеалогічного древа галицько-волинських та, наприклад, володимиро-суздальських князів. Звісно вони є Рюриковичами, проте, якщо засновник Галицько-Волинської держави Роман Мстиславович веде свій родовід до Володимира Мономаха і далі до перших київських князів, то володимиро-суздальські князі вже являються не прямими нащадками київських володарів, а їх відгалуження – т. зв. династії Юрійовичів, яка походить від князя Юрія Долгорукого[128, с. 154].

Отже, полеміка Погодіна з Максимовичем була свого роду прецедентом в науковому колі й апріорі не могла виглядати достатньо науковою та історично обґрунтованою, – ніхто до цього не виносив на привселюдне обговорення питання спадковості Київської Русі. Згадувані нами представники української аристократії по-перше, не були фахівцями в галузі історії, по-друге, переслідували мету не з'ясувати, куди перемістився центр руської цивілізації після занепаду Києва, а лише довести, що вони – рівноправні поруч з російським дворянством і що козацька верхівка так само блакитної крові.

Підводячи ризику під проблематику спадковості києво-руського періоду, можна зауважити, що суттєвий контраргумент імперським історикам, українська інтелігенція змогла дати лише наприкінці XIX ст. Цей напрямок започаткував М. Костомаров та вже згадуваний творець фундаментальної «Історії України-Руси» М. Грушевський. В цей період відбулася українська «націоналізація» давньоруської історії[593, с. 231]. Дійсно, праці М. Костомарова та М. Грушевського, як і більш пізніх науковців, були важливими для подолання імперських стереотипів та поновлення втраченої історичної пам'яті. Вони дали дієвий імпульс українській історичній науці та іншим тогочасним інтелектуалам, які вже формували новий національний державницький проект, що переросте в відновленні Київської української держави у революційну добу 1917-1921 рр.

Отже, Києворуська спадщина стала предметом вивчення також і організаторами та ідеологами національного руху, який в 1860-і роки поставав на тлі посилення репресій царської влади. Ідейним підґрунтях їх діяльності стало звернення до «віри предків». В кінці 1850 – х років у Києві сформувалася українська Громада, яка започаткувала широкомасштабний громадський рух. В низці видань, у тому числі в часописі «Основа» активно проводилася розробка української національної ідеї. Слабкістю українофільської ідеології стало цілковите зосередження громадівців на вивченні та служіння народу, виключення зі своєї практики пропагування важливих аспектів української національної ідеї, а саме, ролі Київської Русі як княжої держави. Умови посилення націотворчих тенденцій другої половини ХІХ ст. відповідно ренімувався суспільний інтерес до киево – руської спадщини. Лідери автономіського напрямку, зокрема Г. Полетика, репрезентуючи опозиційний осередок у середовищі старшини, почасти вказували на «споконвічність» та «історичну тяглість» України, як осередку імперського простору. Постать В. Капніста та його інтерпретація «Слово о полку Ігоревім» як українського твору збурила український соціум, особливо ту його частину, яка не виявляла цілковитої відданості російському престолу. В підготовленому до прозового перекладу «Слова», В. Капніст підготував вступну статтю, де відкинув твердження стереотипів про те, що твір написаний В. Татищевим, доводив, що пам'ятка належить до ХІІ ст.

Протікання ідентифікаційних процесів в українському суспільстві відбувалося проблематично. Національний рух кінця ХІХ – початку ХХ ст. хибував на певну соціальну «недосконалість», оскільки спирався головним чином на селянські прошарки, керовані інтелігенцією. В. Липинський характеризував цей стан як «смертельну однобічність нації» і вважав за необхідне розвинути диференційовану класову структуру суспільства, яка мала охоплювати усі його верстви, у тому числі і т. зв. експлуататорські класи. В цьому процесі реасиміляція традиційної української аристократичної еліти набувала особливої ваги[584].

Спадщина Київської Русі щораз актуалізувалася і в процесі обґрунтування українськими інтелектуалами ідеї української соборності, як складової національного самовизначення. На ґрунт ідейно-політичного дискурсу вона стала лише в умовах політизації українського громадського і національного руху. Визначальна роль у цьому належала М. Драгоманову. Як фольклорист і етнограф, він добре усвідомлював окремішність українського народу з давніх часів, чітко окреслював його етнічну територію, виокремлював знакові періоди національної державності. Крім того, М. Драгоманов долучився до полеміки з російськими істориками стосовно спадщини Київської Русі[208, с. 165-186].

В такий спосіб відбувалося формування українського ландшафту історичної пам'яті, який включав два канони: національний і провінційний. Творцем народницького канону виступала українська інтелігенція, що апелювала до «живої» комунікативної пам'яті[777]. Українське національне відродження мало свої специфічні риси й особливості, які впливали з тривалого бездержавного існування русько – українського етносу і деформацій його соціальної структури: відсутності аристократії та шляхти, котрі на кінець XVIII ст. в більшості були колонізовані або русифіковані, а також міщанства і буржуазії, що були здебільшого іноетнічного походження. «Народність» в її етнокультурному розумінні стала однією з провідних категорій інтелектуального життя майже всього XIX ст. поряд з лібералізмом та демократією. Носієм народної культури, давніх цінностей і традицій було селянство. Зібраний низкою вчених та ентузіастів фольклорний та історичний матеріал, дозволив говорити про спадкоємність русько – української народної культури від часів існування Києворуської держави до XIX ст. включно. Обґрунтовуючи це положення М. Драгоманов у 1869 р. писав: Між тим за своїми рисами Київська Русь Володимира, Нестора і автора «Слово о полку Ігоревім» була також південно – західна Русь, котра у злегка зміненому вигляді жила і живе тепер під іменем Малоросії, і якщо в ній раніше почався розвиток цивілізації, то ця обставина повинна ж проявлятися і в нинішньому стані тамошнього народу». Народний фольклор дозволив вченим, всупереч існуючим великодержавним схемам,

простягнути лінію спадкоємності від XIX до XX ст. і «відкрити» русинів, які згодом набули назви «українців», як окремий народ.

В другій половині XIX ст. умови посилення переслідувань російським самодержавством всього українського, спонукали демократичні верстви, зокрема прихильників самобутності українського народу зробити кроки на захист національних прав українців, обґрунтування їх культурної та історичної окремішності. Українофіли, всупереч офіційній цензурі та різноманітним заборонам, зробили багато для дальшого творення історичного та просторового образу України – Русі, який повинен був обґрунтувати й суспільно – політичні права українців в Російській імперії[241].

Вагомим чинником формування україноцентричної моделі історичної пам'яті була діяльність товариств. Найбільш цінним були виявлені ті публікації членів товариств на сторінках своїх видань документів та публікацій присвячених Київській Русі. На середину XIX ст. послідовники романтичного народництва, зокрема члени Кирило – Мефодіївського товариства чітко формулювали українську ідентичність як національну. Програмний твір товариства «Книга буття українського народу» ілюструвала національну модель історичної пам'яті.

В Україні за умов теоретичного поділу між двома імперськими державами відбувалося формування нової української визвольної ідеї. Ідейні програми вбирали в себе демократичні засади сусідніх визвольних рухів. Пошук національної ідентичності та політико – державного варіанту її втілення мали ліберально – демократичні, консервативні варіації. На теренах Австрійської імперії одним з таких консервативних варіантів виступило русофільство.

Першими представниками цього напрямку були старорусини, до якої відносилися генерація українських галицьких діячів. Свою уявну батьківщину вони бачили не Російську імперію, охоплену «західноєвропейською порчею» а «Свята Русь», якої насправді немає, але яка неминуче має відродитися. Історичний період Київської Русі став джерелом натхнення діячів першої культурницької організації в Галичині «Руської трійці». Її засновники М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич були полум'яними прихильниками

розвитку русинської ідеї. Вона базувалася на концепті традиціоналізму, консервації звичаєвих норм.

Процес національного будівництва супроводжувався розгортанням широкого комплексу наукових досліджень, зокрема збирання історичних пам'яток. В Україні розпочиналися пошуки і вивчення киеворуських старожитностей, серед яких пам'ятки архітектури. Вже у 1820-х роках розпочалися археологічні розкопки у Вишгороді, досліджено підмурки стародавніх храмів Києва – Десятинної й Ірининської церков, відкрито залишки Золотих воріт[289, с. 26]. З'явилися перші дослідження вітчизняних археологів та істориків. У 1800 р. М. Берлінський у книзі «Історія міста Києва», виклав історію міста на тлі історії України. Помітним явищем в науці стала перша частина видання «Опис Києво – Софійського собору» авторства відомого історика церкви, богослова Є. Болховитинова. Протягом 1809 – 1810 рр. були проведені перші історико – археологічні експедиції для обстеження старожитностей Києва, Чернігова, Любеча, під час яких було вперше обміряно середньовічні споруди, скопійовано мозаїки XI ст. у Софіївському та Михайлівському Золотоверхому соборах Києва.

Самодержавна влада формуючи офіційний канон пам'яті намагалася перешкоджати поширенню в суспільстві патріотичних творів, у яких містилися альтернативні погляди на стосунки України і Російської держави. Таку участь спіткала – «Історію Русів», яка після видання в 1846 р. в Москві О. Бодянським, уже роком пізніше була не офіційно заборонена цензурою[653, с. 195]. В даному історичному творі, в яскравих формах подавалася картина історичного розвитку України від найдавніших днів до 1769 р. За справедливим визнанням істориків він став першою своєрідною політичною історією України, головною концепцією якої лежали ідеї автономізму, республіканства, протести проти національного поневолення. Автор твору обґрунтовуючи право українців на свободу і державність, стверджував, що лише Україна була прямою спадкоємицею Київської Русі, українці є окремим від росіян народом, зі своїми традиціями. Описавши коротко в загальних рисах історію періоду Київської Русі та її

занепаду, автор перейшов до вирішення свого головного завдання – довести, що Україна втратила свого державного – політичного існування і в пізніші часи. Ще до своєї друкованої появи «Історія Русів» поширювалася в списках у колах української і не тільки, інтелігенції. Вона справила великий вплив на появу симпатій до української справи у середовищі і російських мислителів, що не завжди поділяли імперський варіант історії[518, с. 214]. Українські історики в умовах монопольного становища «класичної схеми» російської історії підтримуваною державною цензурою, зокрема В. Антонович та його учні, зосередилися на вивченні окремих аспектів історії України, насамперед її козацького періоду. При цьому В. Антонович розглядав козацтво як нову форму старого вічевого соціального устрою, притаманного Київській Русі; також він першим вжив термін «Україна – Русь», аби підкреслити цю спадковість[291]. Романтикам середини ХІХ ст. вдалося поширити уявлення та легітимувати ідею русько-українського народу. Важливу роль в цьому плані відіграли твори романтиків: М. Максимовича, М. Костомарова. Обидва ці історики захоплювалися Києворуською історією, їм вдалося виокремити етнічні особливості історії українського народу, побачити неперервний ланцюг його видозмін при збереженні традиційної самобутності[241]. М. Максимович обстоюючи думку про органічний зв'язок між Київською Руссю і козацькою Україною довів помилковість погодінської концепції «запустіння України після монголо-татарської навали. Вчений написав ряд робіт у яких виступив проти так званої «скептичної школи» в російській історіографії ХІХ ст., представники якої ставили під сумнів достовірність літописних свідчень «Повісті минулих літ», «Слово о полку Ігоревім». Ним було введено до наукового обігу словосполучення «Київська Русь», а також простежено трансформацію назви «Русь» у «Росію», а згодом «Малоросію»[665].

М. Максимович виступив ініціатором вивчення культури Київської Русі, утвердження та поширення християнства на Русі. У 1835 р. для цього було створено Тимчасовий комітет для дослідження київських старожитностей, започатковано видання історико – літературного збірника «Киевлянин».

Дослідження М. Максимовичем християнських пам'яток давнього Києва та здійснена ним спроба їхньої локалізації та датування поклали початок науковому киевознавству. На основі даних Никонівського літопису М. Максимович дотримувався думки про те, що перше хрещення Русі сталося у 866 р. за князя Аскольда. Його заслугою стало розкриття провідної ідеї «Слово о полку Ігоревім» та обґрунтування питання про побутування рицарських ідеалів Київської Русі. На думку М. Максимовича його даний ідеал поведінки успадкувало українське козацтво. М. Драгоманов дав українцям нову національну – ідею, штовхнув думку і силу цілого покоління української інтелігенції на велику працю – відродження національної і політичної самобутності України як соборної країни. У своїй праці «Малороссия и ее словестности», відстоюючи власну концепцію, довів, що український народ – спадкоємець не лише козаків, а й державницьких традицій Київської Русі й Галицького князівства[197, с. 40].

Описи творів киево-руського мистецтва були узагальнені і опубліковані окремими книгами. Водночас інтерес дослідників до мистецької спадщини Київської Русі був незначним. Пам'ятки, дослідниками розглядалися передусім як старожитності. Їх художня цінність не розумілася. Протягом 1830 – 1850 - х років відбулося накопичення фактів і історичних відомостей про пам'ятки Києворуської архітектури і мистецтва. В 1835 р. до цієї справи долучився Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей. Пізніше цю роботу продовжила Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернатору. Водночас, за офіційним задумом ці органи мали довести, що Правобережна Україна є «істинно російським краєм»[289, с. 26]. Тому суспільний інтерес до киево-руського живопису підігривався частіше випадковими відкриттями киево-руських фресок у найвідоміших храмах Києва – Софійському соборі (в 1843 р.), Кирилівській церкві (з 1860 р.), храмі Спаса на Берестові в (1865 – 1867 рр.). Через міську скульптуру відбувалося нав'язування міфу про єдиний – від Камчатки до Карпат – «руський народ», з єдиною історією, мовою, імперською ідеологією та культурою. В цьому контексті Київ, творцями цієї ідеології трактувався, як перша столиця Великої Росії – тисячолітньої Російської

імперії[152]. Формування елементів загальноімперського символічного простору відбувалося з дозволу і фінансування держави. Тому в архітектурі і монументалізмі домінували впроваджені панівною культурою стилістичні напрями.

Народницький канон історичної пам'яті формувався у нерівній конкуренції з офіційним канonom Російської імперії. Аби підкреслити історичний зв'язок імперії з Київською Руссю у 1853 р. у Києві був споруджений пам'ятник князю Володимиру, а в 1911 р. – княгині Ользі. Це відбувалося паралельно з масовим встановленням у містах України пам'ятників російським самодержцям, визначним будівничим імперії, полководцям, культурним діячам. Імперський канон пам'яті допускав існування хіба що «малоросів» - гілки єдиного російського народу, повернутої в лоно Росії в наслідок Переяславської угоди[777, с. 68].

Упродовж ХІХ ст. на українських теренах у складі Російської імперії зводилися пам'ятники, що уславлювали минушину в російсько – імперському висвітленні й пропагували лише російську історичну перспективу. Монументи мали впливати на зміну свідомості в потрібному імперії річищі, ретранслювати для маси офіційну російську ідеологію, насаджувалося потрібне імперській владі розуміння минулого. Точилася своєрідна «війна за монументи». Для того, аби фактично позбавити українців власного майбутнього, імперській владі потрібно було заманіфестувати передусім історичну тотожність «малоросів» з «великоросами». Тут офіційний Петербург використав міф святого князя Володимира. Те що Володимир у бронзі мав ідеологічне навантаження, свідчить факт повного анахронізму. У руках він тримає шапку Мономаха (свого правнука), яку ніби передає своїм наступникам – московським царям[151]. Пам'ятник було встановлено на нижній (штучній) терасі гірки, яка дістала назву Володимирської. П'єдестал становив восьмикутну каплицю, на ній – у повний зріст статуя князя Володимира, зображеного у парадному князівському планці, з хрестом у правій руці й облямованій хутром шапці – у лівій. Загальна висота пам'ятника – 20,4 м висота бронзової статуї – 4,4 м., висота постаменту – 16 м. Статую князя Володимира відняв Петро Клод.

В другій половині XIX ст. імперська влада особливу роль відводила тим моделям політики пам'яті, що найбільш ефективно впливала на свідомість, формували необхідні ідентифікації. Культурні чинники виконували ключову роль. Культура, владою активно включалася для формування монументального образу міського простору. Пам'ятники які зводилися в Україні, мали актуалізувати пам'ять про події, які були драматичні в українському історичному контексті. Тут слід згадати зведений в 1911 р. у Києві монумент «царю – визволителю», який складався з композиції, яка символізувала Росію і народи, що населяли імперію Україна ж була представлена скульптурним образом українця, що стояв навколішки[98, с. 42-51].

Зберігається наукова версія, що в руслі ідеологічної боротьби проти польського сепаратизму і католицизму відбулося відкриття в Києві у 1831 р. Імператорського університету св. Володимира. Був Кременецький польський колегіум (ліцей), який владою сприймався як осередок сепаратизму. Університет створювався з метою реалізації русифікаторської політики, інструменту формування у громадян лояльності до держави. Університет з його пишними архітектурними формами виступав засобом монументальної пропаганди. Київ для імперії залишався передусім місцем Хрещення Русі князем Володимиром.

Він здійснював вагомий вплив на формування ландшафту історичної пам'яті про Київську Русь. Міністр народної освіти імперії С. Уваров вважав необхідним за можливості враховувати місцеві особливості регіону, що мав значні культурні традиції. За його задумом університет повинен був забезпечити «єднання польського юнацтва з російським у престольному місті Росії». Університету на знак «особливого заступництва і в пам'ять великого просвітника» було надано ім'я св. Володимира. Відкриття відбулося в липні на чергові роковини смерті князя Володимира.

Проте університету судилося відіграти цілком протилежну роль, яку на нього покладали російські чиновники. Київ з молодим університетом став осередком культурного життя де зустрічалися між собою спольщені українці Правобережжя зі зросійщеними українцями Лівобережжя. Призначення на посаду

ректора університету М. Максимовича відповідало загальним настроям доби. Він увібрав у себе типові риси людини «свого часу», яка, як правило, змушена була обирати модель подвійної лояльності. Як і більшість романтиків – малоросів М. Максимович вбачав в українському фольклорі глибинні, не зіпсовані цивілізаційними впливами першоджерела патріархальної «руськості». Відомий його вислів, який підтверджує факт подвійної ідентичності вченого: «Я люблю Київ любов'ю загальноруською», то найближчою до неї малоросійською»[757].

Деяка активність у вивченні пам'яток Києворуської архітектури і мистецтва спостерігалася наприкінці XIX ст., яка обумовлювалася рухом культурно – національного відродження. Частина інтелігенції сподівалася створити творчу базу для обґрунтування українських національних вимог. Зростала суспільна роль засобів мистецтва, мистецьких творчих об'єднань.

Разом з тим, пам'ятки сакрального зодчества – церкви, собори, які продовжували виконувати свої функції, і були частиною релігійного обряду, не сприймалося суспільством як історична і культурно – художня цінність. Перебування творів середньовічного живопису у власності церков і монастирів значно обмежувало доступ до них вчених. До того ж пам'ятки упродовж існування зазнавали зовнішніх впливів: споруди руйнувалися, піддавалися переробкам, реставраціям. В 1848 р. було створено Комітет для відновлення Києво-Софіївського кафедрального собору, який проводив збір коштів а також організував реставраційні роботи[20, арк. 3].

В XIX ст. відбувалося активне включення церкви, церковних товариств у конструювання історичної пам'яті. Влада імперії зверталася до проблеми хрещення Русі в часи сплеску патріотичної свідомості, зокрема в період російсько – турецької, Першої світової воєн. Образ святого рівноапостольного князя Володимира поставав як пропагандистський засіб формування величі імперії. В 1888 р. в Росії широко відзначалося 900 – річчя Хрещення Русі. Відзначення в 1888 р. 900 – ліття хрещення Русі в імперії відбувалося у рамках офіційно каналу пам'яті, що мало символізувати єдність «триєдиного російського народу» під омофором Російської православної церкви. Цьому приурочувалася і відкриття в

центрі Києва пам'ятника Б. Хмельницького як символу Переяславської угоди 1654 р. Пропозиція царському двору надійшла від святійшого Синоду. В церковній періодиці ці святкування знайшли широке висвітлення. Перед святкуванням проводилася значна підготовча робота. Вище церковне керівництво видало низку постанов, що містили вказівки як проводити святкували у різних єпархіях імперії. Внаслідок, свідомо закладалася однотипність у проведенні урочистостей. Священники отримали розпорядження і після проведення Хресного ходу, влаштувати трапези. Пропонувалося церквам по можливості проведення деяких топонімічних заходів. Зокрема, надання церковно – парафільним школи назви Володимирська. Заходи носили вірнопідданий Російській імперії характер. Так під час відзначення ювілею в Кам'янці – Подільському, центрі Подільської єпархії та губернії, в проповіді єпископа Подільського і Брацлавського Доната в Казенському кафедральному соборі не тільки не зустрічалося слів «Україна», «українці», а й навіть «Малоросії» чи «малороси»[483, с. 121]. Святкування передбачало поширення релігійно – історичної літератури, посвячення води, улаштування феєрверків тощо.

Отже, упродовж ХІХ ст. постав новий модерний національний рух, в основі якого лежала ідея державницької тягlosti вітчизняної історії від часів Києворуської держави славетних князів династії Рюриковичів. Саме історична пам'ять про славетні часи Києворуської імперії та її реінкарнації в козацькій державі – Гетьманщині, дозволили українській еліті протистояти шаленому імперському натиску та процесам русифікації та денационалізації, які проходили в імперії. Праці М. Максимовича, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського, учасників Кирило-Мефодіївського товариства та громадівців визначили основні державницькі ідеї, які лягли в основу подальших українських національних потуг ХХ ст.

Висновки до розділу 4.

У ХІХ ст. російський царат, продовжував реалізувати політику, яка суттєво звужувала можливості українців примножувати і зберігати історичну пам'ять.

Спадщина Київської Русі в умовах російського самодержавства презентувалася в аспекті імперської політики пам'яті а також українського національного проекту. Російська влада фальсифікувала історичні джерела з метою присвоєння Києворуської спадщини та конструювання політичних міфологем. Влада намагалася зрусифікувати козацько – шляхетську українську еліту та стерти у свідомості українців їх пам'ять про Київську Русь та її правлячу князівську династію. У ХІХ – на початку ХХ ст. імперська історична політика полягала в експлуатації вже існуючих та конструюванні нових об'єктів імперської пам'яті про домонгольську Русь, формувалися і нові образи київських князів.

В контексті формування даної пам'яті необхідно розглядати і цілу низку ювілейних імперських свят. Російськими ідеологами історичною наукою було створено низку міфів і стереотипів, які пов'язувалися з початковим етапом історії державності. Князівські роди киеворуського походження залишалися найбільш знаною та титулованою частиною тогочасної аристократії, інкорпорованої в імперську еліту. В даний період формувалися погляди відомих українських громадських діячів, науковців та письменників на питання внутрішнього суспільного облаштування України. Глобальним явищем став процес націотворення, який супроводжувався активізацією національних рухів та формування нації. Ідеологи національного руху регулярно зверталися до Києворуської спадщини. Ідейним підґрунтям руху стало звернення до «віри предків». Спадщина Київської Русі щораз актуалізувалася і в процесі обґрунтування українськими інтелектуалами ідеї соборності, як складової національного самовизначення. Процес національного будівництва супроводжувався розгортанням широкого комплексу наукових досліджень, зокрема збирання історичних пам'яток. В Україні було розгорнуто вивчення киеворуських старожитностей, серед яких особливе місце належало пам'яткам архітектури. Народницький канон історичної пам'яті формувався у нерівній конкуренції з офіційним канонієм Російської імперії.

РОЗДІЛ 5.

ТЕНДЕНЦІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО КИЄВОРУСЬКУ СПАДЩИНУ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, ДОБИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ТА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ

5.1. Історична пам'ять про Києворуський спадок, як інструмент політичної боротьби Центральної Ради та Директорії

Сьогодні широкорозгорнулися дискусії, фактично ідеологічні бої навколо формування національної свідомості та історичної пам'яті українського народу, трактування знакових подій та постатей вітчизняної історії, що впливають на життя суспільства і навіть визначають характер політичних процесів [333, с. 233].

Кореляція історичної пам'яті і національної ідентичності цілком вкладається у формулу, запропоновану Т. Кузьо: «Немає пам'яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації». Колективна пам'ять є концептом, народженим у контексті становлення європейських держав-націй та формування модерних національних історичних наративів. Історична пам'ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Нація є спільнотою з почуттям приналежності до неї. Спільна пам'ять наділяє націю почуттям такої приналежності. Спільноти, що мають тяглі етноісторії, мають перевагу у змаганні з іншими спільнотами, історії яких бідні чи сумнівні. В останньому випадку перед інтелектуалами постає подвійне завдання: вони мусять відкрити досить великий обшир історії спільноти, аби переконати її членів, ніби у них блискуча минувшина; до того ж мусять надати їй достатньої вірогідності [246, с. 104, 108].

В індустріальну добу колективна пам'ять стає важливим чинником як етнічної, так і національної самоідентифікації. Доба національного відродження активізувала процес формування національної самосвідомості й зумовила рефлексивне ставлення представників української еліти до колективної пам'яті українського народу [655, с. 62].

Процеси формування історичної пам'яті пришвидшилися після Лютневої революції 1917 року, коли Україна стала на шлях побудови власної держави, що гостро поставило на порядок денний проблеми національної самоідентифікації та історичної пам'яті.

Важливим засобом легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби було відродження колективних ідентичностей, насамперед історичної, а через неї національної, здатних об'єднати національний рух, що поширювався після Лютневої революції 1917 року, з подіями минулого, що залишилися в колективній пам'яті широкого загалу українців. Тому М. Грушевському та діячам Центральної Ради з огляду на рівень національної та політичної свідомості українського народу для розширення соціальної бази у боротьбі за державність слід було переконати широкі народні маси, що минуле, образи якого явно чи латентно залишилися в історичній пам'яті українців, продовжує жити в сьогоденні, оскільки пов'язане із історичними прецедентами та традиціями. Відтак, поширення історичних знань, відродження історичної пам'яті мало запуснути механізм відтворення знакових, сакральних для народу подій та постатей і формувати національну свідомість [333, с. 233-234].

В ситуації, коли Центральна Рада проголосила курс на створення української державності у формі автономії, пріоритетною стала проблема обґрунтування традиції української державності. Історичні сюжети широко використовувалися для аргументації громадсько-політичної позиції політичних та національних сил, обґрунтування тогочасної ситуації в Україні та її місця в історичному просторі. Одразу після Лютневої революції розпочалася спочатку спонтанна, а надалі організована кампанія за реанімацію історичної пам'яті українців.

Українські діячі, переслідуючи політичну мету, поширюючи історичні факти серед широкого загалу населення, намагалися, щоб розуміння сучасності сприймалося крізь призму минулих подій. Минуле в статтях, відозвах, промовах, подавалося в рамках розробленого українськими істориками та письменниками

національного нарративу. Йому властивий дискурс повернення до витоків національної ідентичності, повернення національних традицій [333, с. 235].

Український етнос зазнавав різних – політичних, економічних, культурних, релігійних – впливів, причому в умовах відсутності у нього власної державності ці впливи були, як правило, нерівноправними й дискримінаційними. Найчастіше вони набували форми нав'язування чужої ідеології, невластивих українській ментальності світоглядних орієнтирів, чужої інтелектуальної моди [782, с. 57]. З огляду на сказане одним із ключових завдань українських громадських діячів стало формування серед широких верств українського суспільства модерної національної свідомості. Для початку слід було пояснити малоосвіченому селянству, у середовищі якого домінували релігійна та локальна ідентичності, походження назви «Україна» та «українці». Вдаючись до детального аналізу даного питання М. Грушевський у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» написав: «За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі – за Ольги та Володимира, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звались наші краї і наші люди, бо тут була сила сеї держави – в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву – в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звались Руссю, тому що належали до Києва, а про те сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва» [186, с. 152]. Далі історик у тексті публікації продовжував: «Не відрікається воно [українство] через те старого імені Руси, що зв'язує з старими українськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх українців. Але для означення себе, як нації сучасної України, держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені, крім українців, також великоросами і білорусами, давало старому правительству і великоруському громадянству привід до різних причіпок. Мовляв, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба –

не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край. Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою» [186, с. 154].

Як бачимо, тезу про безпосередню пов'язаність українців з Київською Руссю М. Грушевський відстоював не лише в історичних працях, а й неодноразово у революційній публіцистиці. Вчений наголошував, що сучасний йому український народ споконвічно жив на українській землі. З огляду на це українці мали повне право домагатися рівності з іншими націями, бути господарями на власній землі. А для того щоб не виникло плутанини українці змінили традиційну назву своєї землі «Русь» на «Україну», оскільки першу назву запозичили росіяни, які тривалий час звужували права українців. Для М. Грушевського було важливим те, що державність на яку претендувала Росія виникла саме на українській землі, в її історичнім осередку – Києві. «Князі і владуща воєнна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єднали наоколо себе всі краї, залюднені полудневими українськими племенами, з яких потім пішов нарід білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок об'єднанню в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей» [186, с. 167].

Після проголошення Центральною Радою III Універсалу в якому зазначалося про утворення Української Народної Республіки постало питання проведення реформи адміністративно-територіального устрою нового державного утворення. Вже у грудні 1917 року в газеті «Народна воля» М. Грушевський, вважаючи старий імперський поділ на губернії застарілим і непридатним для України, запропонував проект нової адміністративно-територіальної системи. Надаючи розподіленням «землям» України назви, які були пов'язані із географічними об'єктами та природно-кліматичними зонами видатний історик і громадський діяч

під час пошуку найменувань для нових адміністративно-територіальних одиниць звернувся й до української минувшини, зокрема історії Київської Русі [186, с. 328]. Так, Васильківський, Сквирський, Таращанський, частину Київського і Бердичівського повітів М. Грушевський включив до складу Поросся. Для цієї території Голова Української Центральної Ради запропонував ще два варіанти назв: Полянська земля та Русь. Усі три найменування споріднені між собою, оскільки логіка їх підбору була пов'язана з концепцією походження українського народу, що знайшла відображення на сторінках фундаментальної праці М. Грушевського «Історія України-Руси» [38, с. 2]. Розглядаючи походження назви «Русь», у першому томі названого дослідження історик зазначає: «Очевидно «Русь» було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удаються досі, то приходиться вважати його просто тубильним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу созвучність сього імені з тутешньою річкою Росею, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі [183, с. 192-193]. Радомишльський і Овруцький повіти, північну частину Київського та шмат Ровенського М. Грушевський запропонував об'єднати в межах Деревської землі [38, с. 2]. Як бачимо, територія цієї землі співпадає з ареалом розселення слов'янського племені деревлян про яке нам відомо з тексту «Повісті временних літ» [729]. На думку М. Грушевського центром цієї землі мав стати «важливий залізничний вузол» Коростень. Проте громадський діяч на власний манер вказує назву цього міста – Іскорость, що є наближеною до найменування, яке воно мало в часи існування Київської Русі [38, с. 2]. Таким чином М. Грушевський в чергове звертається до середньовічної історії України, адже Іскоростень вважався центром племінного князіння деревлян. Саме це місто у 945 р. знищила княгиня Ольга аби поквитатися непокірним деревлянам за вбивство свого чоловіка Святослава [334, с. 37]. Житомирський, Новоград-Волинський, Бердичівський, Літинський і Вінницький повіти М. Грушевський вважав за потрібне включити до складу Болохівської землі. Її назва відповідала найменуванню давньоруської історико-географічної області XII-XIII ст., а

розташування співпадало із територією, яку у цей час замешкували болохівці – субетнос слов'янського племені уличів з деякою домішкою тюркської (чорноклобуцької) крові [721]. Назва Половецької землі (до неї включалися Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти) мала закарбувати у суспільній пам'яті історичний спогад про половців, тюркомовний кочовий народ, що мешкав на території східноукраїнських земель в часи існування Київської Русі [38, с. 2].

Наприкінці 1917 р. між прихильниками української ідеї розгорнулася дискусія навколо питання про необхідність розробки національної символіки, серед якої центральне місце займав державний герб. Автор брошури «В справі герба України» К. Леонід зазначав, що Гербом України треба визнати вже колись існуючий герб, який був поширений на території всієї України та який визнавався як державний символ усім українським народом. Проте, розглядаючи в історичній перспективі символи Галицької та Козацької держав, К. Леонід стверджує: «З історичних розвідок дізнаємося, що з усіх емблем, що вживалися на Україні в характері герба, ні одна не поширювалася на всю територію земель заселених українським народом, і не одна не була признана цілим народом» [344, с. 1].

Розмірковуючи про можливі варіанти прапора та герба, що символізували б нову державу, прихильники української справи звернулися до Києворуської спадщини. М. Грушевський, стверджуючи, що Україна у формі Київської Русі була самостійною державою ще в добу середньовіччя і лише московське насильство і лукавство позбавило її на тривалий час незалежності, доводив необхідність повернення українців до використання старих державних гербів. Увагу М. Грушевського привернув геральдичний знак у вигляді тризуба, зображення якого не лише прикрашало монети Київської Русі, а й знаходилося на багатьох інших артефактах тієї доби. Обґрунтовуючи використання УНР тризуба, що вважався гербом Володимира Великого, М. Грушевський переконував: «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і

релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, – до сеї доби Володимира Великого, до його держави... Головно же те, що се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державою, політичною й культурною історією» [186,с. 92, 94, 95].

Вперше тризуб було визнано офіційним символом України 18 січня 1918 р. після його розміщення на воєнно-морському прапорі УНР. Державний герб знаходився на блакитному полі національного прапора. На середньому зубі герба було розміщено хрест, на присутності якого наполягали моряки військового флоту через свою найвищу установу Українську Морську Раду.

Перший закон про український державний герб було ухвалено 1 березня 1918 р. Проте тоді не було надано його точний опис державного герба. Сталося це лише 22 березня 1918 року.

Невдовзі після припинення існування гетьманського уряду, 3 січня 1919 р., тризуб, як державний герб, був офіційно визнаний Головою Директорією УНР С. Петлюрою. Таким чином фактично підтверджувався закон про герб та прапор, затверджений урядом П. Скоропадського 17 вересня 1918 року. Державний герб мав і надалі мати хрестик на середньому зубі емблеми. Новий закон про державні символи УНР від 25 січня 1919 року, який скасовував попередній закон про прапор та герб від 3 січня 1919 року затверджував гербом Української Держави тризуб, але вже без хрестика [604].

Зазначене нововведення стало запізнілою реакцією на висловлене М. Грушевським зауваження (у період перебування громадського діяча на посаді Голови Центральної Ради) про недоречність зображення на тризубі хрестика. Розробникам української символіки, які брали за зразки давньоруські зображення князівського символу бракувало уважності. Історик обґрунтовував свою думку тим, що хрестик, який зображувався на монетах Володимира Великого до складу тризуба не належав, а використовувався середньовічними карбувальниками для розмежування слів, що знаходилися навколо знака [186, с. 94].

Центральна Рада, уводячи до обігу перші українські гроші, назвала їх карбованцями. Карбованець складався із 200 шагів. Та вже згодом відбувся перехід до меншої грошової одиниці – півкарбованця, який складався із 100 шагів. Тож постало питання перейменування грошової одиниці. Осторонь цієї проблеми, як і безлічі інших питань державотворчого характеру, не залишився М. Грушевський. Розмірковуючи над назвою для грошової одиниці УНР, громадський діяч звернувся до монетної системи, що існувала в Київській Русі. У публіцистичній статті «Про монетну українську одиницю» вчений зазначав: «У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система – це рахунок на «гривні», і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натуральним буде вернутись до цієї старої назви, приложивши і до нової монетної одиниці – півкарбованця». Проте запропонована вченим назва була співзвучна з найменуванням «гривенник», що її використовували росіяни на позначення десятикопійечної монети. Тому це могло не сподобатися тим хто працював над побудовою нової держави. Та М. Грушевський одразу наводив контраргумент: «Коли кому-небудь це здасться незручним – з огляду на російський «гривенник», то я не вважав би це аргументом. Багато наших старих державних термінів, попавши в московський обіг, вернулись потім на Україну в зміненим значінню, але я не вважав би це за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе чи в їх історичним чи дещо зміненим значінню. А наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, привертаючи до її старої почесної ролі – монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця»[35, с. 1].

Після перемоги в лютому 1917 р. демократичної революції в Петрограді перед діячами Української Центральної Ради поряд із вирішенням великої кількості внутрішніх проблем поступово набувало ваги і питання встановлення українським народом самостійних зв'язків з іншими народами світу. Особливої гостроти воно набуло після проголошення УНР та з початком першої українсько-більшовицької війни. Намагаючись визначити найбільш сприятливі для розвитку нації вектори зовнішньополітичної орієнтації України, а разом з тим довести

хібність нещодавні проросійської позиції своїх соратників М. Грушевський, вже традиційно, вдався до пошуку відповідей вдаючись до екскурсу в минуле. Хоча він у край критично оцінював спроби представляти Україну й українців безпорадними жертвами «лихих» московітів, йому ще й раніше важко було, особливо в популярних творах і політичних статтях, цілком уникнути цієї тенденції. Цікава прикмета його творів на цю тему – вживання «цивілізаційних» аргументів. У наступі на імперську націю М. Грушевський використовував пари Схід – Захід та Європа – Азія, де Захід і Європа передбачали позитивні якості, а Схід і Азія – негативні. Така інтерпретація українсько-російських стосунків особливо виразно проявилася у науково-публіцистичній та громадсько-політичній творчості М. Грушевського у першій чверті 1918 р. У цей час вчений наголосив на особливій ролі варягів в історії Київської Русі, протиставивши у такий спосіб останній Московію як головну спадкоємицю візантійської традиції [455, с. 296-297]. В одній із статей, що увійшла до збірки мислителя під назвою «На порозі Нової України: Гадки і мрії», яка була видана в Києві у квітні 1918 р. зазначалося: «З народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії» [186, с. 234].

Починаючи з грудня 1917 р. Радянська Росія і УНР вели мирні переговори з Центральними державами. Більшовики виступили проти участі українців у переговорах, але Німеччина й Австро-Угорщина були зацікавлені у розпаді колишньої царської імперії і хотіли мати поруч із собою кілька дружніх держав. На кінець січня українські лідери зрозуміли – щоб вижити, треба заручитися підтримкою країн Четверного союзу. Міжнародні угоди може укласти лише незалежна держава, тому 25 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила IV універсал (підписаний заднім числом 22 січня), в якому проголошувалась незалежність УНР. Суверенітет України став реальністю з листопада, проте українські лідери до останнього моменту не були готові розірвати остаточно всі зв'язки з Росією

[226, с. 103]. Представляючи законопроект у Центральній Раді М. Грушевський підкреслив два найближчі завдання цього документа: полегшити підписання мирного договору з Австро-Угорщиною та Німеччиною і захистити Україну від навали більшовиків та повстанських загонів Червоної гвардії (робітничих загонів, організованих більшовиками у великих промислових центрах). Але історичне значення Четвертого універсалу виходило далеко за межі його безпосередніх завдань. Це був перший відкритий розрив України з Росією від часів Івана Мазепи. Ідея незалежної Української держави, уперше сформульована в Наддніпрянській Україні М. Міхновським лише 17 років тому, тепер отримала політичну підтримку та легітимність [454, с. 274].

У зв'язку із зазначеними обставинами, аби цілком відкинути ідею орієнтації на Росію, яка ще упродовж чи не всього 1917 р. циркулювала у середовищі діячів Української Центральної Ради, М. Грушевський увиразнив факти з історії Київської Русі, які обґрунтовували давність зв'язків України із державами Західною Європою: «Полишаючи на боці ті дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків – незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські – з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці зносини з німецькими землями набирали все більше значення» [38, с. 234]. Як бачимо, в око падає виразне акцентування автором тексту уваги читачів саме на зв'язках Київської Русі з німецьким світом, що є віддзеркаленням геополітичної ситуації у якій перебувала Україна.

Обстоювання громадськими діячами Української Центральної Ради твердження про осібне формування українського і російського народів вже у часи існування Київської Русі опосередковано впливали на ставлення чиновників до

вживання російської мови у діловодстві. Так, у представника української влади у м. Ямполь на Поділлі викликав занепокоєння факт вживання упродовж 1919 р. російської мови як ділової: «На московській мові видаються у волостях і сільських комісаріатах всякі посвідчення» [5, арк. 124]. Вивчення курсів української мови та історії України уводилося не лише до навчальних планів університетів, гімназій та шкіл, а й духовних семінарій, викладачі яких вважалися консерваторами [3, арк. 5].

Важливою подією став Акт Злуки – 22 січня 1919 р. відбулося об'єднання ЗУНР та УНР. Церква взяла активну участь у святкових заходах з нагоди приєднання Галичини до УНР. Після завершення богослужінь віруючі вийшли на Софійську площу. Їх участь у святі стала символічним жестом, адже хреститель Русі князь Володимир крім того що включив свою країну до кола християнських держав ще й об'єднав слов'янські племена в межах однієї держави, поширивши владу у західному напрямку – на білих хорватів – предків галичан [2, арк. 4, 5].

Отож, політичні діячі Центральної Ради та Директорії УНР з метою обґрунтування права України на власну державність вдавалися до пошуку її джерел у минулому. М. Грушевський намагався зафіксувати в історичній пам'яті українського народу символи та події Києворуської доби. У такий спосіб громадський діяч засвідчував тяглість вітчизняного державотворення. Києворуський спадок став у нагоді під час розробки державних атрибутів, адміністративно-територіального поділу, введення в обіг національної грошової одиниці та визначення зовнішньополітичної орієнтації УНР.

5.2. Гетьманат Павла Скоропадського і Києворуська спадщина

Питання розвитку національної освіти і культури були невід'ємним складником державної політики доби Гетьманату П. Скоропадського. Двадцять дев'ятого червня 1918 року на прийомі вчителів гетьман виголосив промову, яка свідчила про спадкоємність політики пам'яті в урядах УНР і Української Держави. Вона була заснована на відстоюванні окремішності українського і російського народів, а отже на визнанні за Україною прагнення обґрунтування

Києворуської історії як власної. П. Скоропадський зазначав: «Більше ніж 250 років минуло від того часу, коли Україна з'єдналась переяславською умовою з Московщиною, як рівна з рівною. Весь час об'єданого життя України з Московщиною можна назвати тяжким 250-літнім ярмом національної неволі українського народу. На протязі цього довгого часу московська політика помосковлення і централізму зробила те, що український нарід забув, хто він і чий ми діти [648, с. 35].

З метою українізації освіти і науки в Україні та заради залучення цієї сфери суспільної діяльності у процес формування історичної пам'яті гетьманський уряд створив спеціальну комісію у справах вищої школи та наукових закладів при Міністерстві народної освіти. Її очолив відомий вчений, академік Російської академії наук В. Вернадський. За поданням комісії 16 вересня 1918 року Рада Міністрів ухвалила рішення про «оголошення колишніх російських вищих шкіл, які знаходяться на території України, українськими державними вищими школами». Тобто три існуючі в Україні університети (Київський св. Володимира, Харківський і Новоросійський) були забезпечені державною підтримкою українського уряду. При цьому Рада Міністрів 28 вересня ухвалила закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства (історії України, історії української мови та історії українського письменства на історико-філологічному факультеті, та історії західно-руського права на правничому факультеті) у Харківському та Новоросійському державних університетах. Двадцять сьомого вересня Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині уряд проголосив державною вищою школою України. Для уніфікації викладання на історико-філологічних факультетах державних університеті України з 1 липня 1918 року і в Ніжинському історико-філологічному інституті було засновано дві кафедри українознавства: кафедру історії України та кафедру історії української мови й історії українського письменства [629, с. 199].

У серпні 1918 року Київський народний український університет перетворили на Київський державний український університет. У ньому мало працювати 4 факультети – історико-філологічний, фізико-математичний,

правничий і медичний. Статут і штати установи визначалися на зразок російських університетів. Дисципліни викладалися українською мовою.

Серпневим законом Ради Міністрів від 1 липня 1918 року у Кам'янець-Подільську було засновано державний університет у складі 4 факультетів. У поточному році мали відкритися два з них – історико-філологічний та фізико-математичний [331, с. 239-240]. Двадцять другого жовтня 1918 року Кам'янець-Подільський університет розпочав свою діяльність. Оскільки у Кам'янець-Подільську не було своєї професури, за винятком П. Бучинського, який працював тут після завершення кар'єри в Новоросійському університеті, довелося запрошувати на роботу науковців з Києва, Харкова, Катеринослава, Львова, Ніжина та деяких інших освітніх центрів Східної і Західної України. У серпні-жовтні 1918 року утворився базовий осередок майбутнього викладацького колективу до якого увійшли професори М. Бучинський, В. Петр, В. Біднов, К. Широцький, приват-доценти Л. Білецький, М. Драй-Хмара, М. Чайковський, І. Крип'якевич. Очолив університет І. Огієнко [233, с. 209].

І. Огієнко розпочав читати у новозаснованому університеті курс лекцій «Українська культура». Вже з перших лекцій професор наголошував на глибоких коренях української культури, яку згодом привласнила собі Російська імперія. І. Огієнко пов'язував її насамперед із становленням літератури, яка розпочала бурхливо розвиватися уже в часи існування Київської Русі: «Література українська зачалася дуже давно. Ми перші просвітилися християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом із християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори...

Стару нашу літературу давно вже віднято у нас, і давно вже її залічено до літератури Москви. Найстаріша назва нашого народу була руський народ, і ця назва ще цілком осталася в Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим ім'ям...

Коли політичний центр посунув з Києва на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву Русь...

Стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточено до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша... довела неправдивість такого становища [421, с. 21].

У серпні 1918 року було асигновано 200 тис. карбованців з фондів Державної скарбниці в розпорядження міністра народної освіти та мистецтва на початкову роботу по створенню Академії (закон від 26 липня 1918 р.). «Закон про заснування Української Академії Наук в Києві» був ухвалений 14 листопада 1918 року. Ним затверджувалися Статут Академії та її штати. Склад академіків (12 осіб) призначалися гетьманом П. Скоропадським. Серед них були історики Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, які на академічному рівні були покликані формувати колективну пам'ять українського народу [488, с. 149].

Статут Української Академії наук складався з 7 розділів. У першому з них Академія наук визначалася як найвища національна наукова державна установа в Україні, що мала об'єднувати та організовувати наукову працю, створювати нові дослідницькі інститути по всіх галузях науки, а також поширювати і поглиблювати наукові знання. Поряд із відділами фізико-математичних та соціальних наук в Академії функціонував історико-філологічний відділ, члени якого поряд з іншими актуальним темами мали також досліджувати Києворуську добу української державності [331, с. 241-242].

Запроваджувалося обов'язкове викладання української мови, літератури, історії та географії України у всіх загальноосвітніх, професійних, комерційних школах, а також учительських і духовних семінаріях та інститутах. Відповідним законом визначалася кількість годин викладання та освітній ценз учителів. Для цього влітку 1918 року окремим законом фінансувалася робота курсів українознавства для вчителів по всій Україні, діяльність трьохмісячних курсів для вчителів польських шкіл у Києві, Вінниці та Житомирі. З 1 липня встановлювалося 350 стипендій для незаможних вчителів-українців середніх загальноосвітніх шкіл. Для фінансового забезпечення стипендій з державних коштів асигнувалося 77,5 тис. карбованців [331, с. 244].

П'ятого жовтня 1918 року управляючим освітнього Міністерства була затверджена «Інструкція Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави у м. Києві». Як свідчить документ, метою Тимчасового комітету було закладення в Києві великої книгозбірні європейського типу, до якої мали увійти по можливості всі друковані надбання світової науки та культури всіма без винятку мовами. Спеціально обумовлювалося створення окремого відділу «Ucrainica» для збору та збереження літератури про історію українського народу, його природу, фольклор, мову, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя тощо. У відділі також мали зосереджуватися дослідження з історії «Закордонної Руси-України, Буковини, Руси Угорської»[331, с. 242].

Колега керівника Міністерства народної освіти М. Васеленка О. Войнаренко у своїх спогадах записав: «Колосальну працю провело за гетьмана Головне управління мистецтва і національної культури, що було свого роду окремим міністерством. На чолі його стояв добрий знавець мистецтва та української старовини, доктор Петро Дорошенко, особистий приятель гетьмана. Мало кому відомо, що постання цієї установи треба завдячувати нікому іншому як самому гетьману. Це в нього зародилась думка – розкрити нашому народові його власні мистецькі скарби та здобутки його більш як т и с я ч о л і т н ь о ї культури й, піднявши їх з пороку віків на денне світло та відповідно обробивши, зробити їх найвищою окрасою Української нації» [648, с. 36].

Тож, збереженню історичної пам'яті українського народу у тому числі й про Києворуську добу мало сприяти створене у червні 1918 року урядом П. Скоропадського Головне управління мистецтва і національної культури (ГУМНК), яке мало власний бюджет та було автономним у своїй діяльності. Управління сприяло більш цілеспрямованому і ефективному вирішенню питань охорони історичних пам'яток [760]. Головне управління мистецтва і національної культури розглянуло проект Статуту комітетів з охорони пам'яток старовини на місцях, а також анкету «Про комісарів по охороні пам'яток старовини та мистецтва». Згідно зі Статутом на комісарів покладалося завдання по створенню

волосних, повітових комітетів, культурологічних товариств по охороні пам'яток. Обов'язковою умовою організації і діяльності таких комітетів було включення до їх складу по одному представнику від духовенства, міської влади і повітового земства, а також забезпечення коштами. Місцеві пам'яткоохоронні органи мали стежити за станом збереження археологічних пам'яток, архітектурних і монументальних споруд [335, с. 229].

Вирішенню питань збереження історичних пам'яток на місцях сприяв інститут губернських комісарів по охороні пам'яток. Наділення їх адміністративними повноваженнями у травні 1918 року створило умови для оперативного розгляду практичних питань охорони пам'яток. Для забезпечення належної системи пам'яткоохоронних заходів важливе значення мали облік і реєстрація пам'яток. Проведення в липні 1918 року відділом охорони пам'яток ГУМНК реєстрації предметів старовини і мистецтва в київських церквах і монастирях дозволило виявити і передати на зберігання до міського музею історичні реліквії, що були створені у часи існування Київської Русі. Організація комітетів по контролю за станом пам'яток, національних заповідників, проведення розкопок за участі співробітників відділу, заборона вивозу знайдених речей за кордон, дослідження і вивчення пам'яток в різних регіонах України – зокрема, на Київщині та Волині, Харківщині – дозволяє стверджувати, що відділ охорони пам'яток на чолі з М. Біляшівським розробляв і втілював у життя конкретні заходи по охороні пам'яток [760]. У вересні 1918 року відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва було виділено 100 тис. карбованців, а трохи раніше, у серпні, для закінчення археологічних розвідок Зарубського монастиря біля Трахтимирова (існування якого було зафіксоване автором «Повісті временних літ» вже у кінці XI ст.), а також придбання пам'яток старовини для Національного музею асигнувалося майже 23 тис. карбованців [331, с. 245]. Чільне місце у діяльності пам'яткоохоронних органів у 1918 році займали питання реставрації Софійського собору і Золотих воріт у Києві. Створення восени 1918 року Софійського комітету на чолі зі Ф. Шмітом дозволило провести ґрунтовні дослідження пам'ятки XI ст., що було однією з умов її реставрації [760]. Виявлення

та увічнення пам'ятних архітектурних споруд, пов'язаних з історією Київської Русі, започатковані у період існування Української держави П. Скоропадського, заклали підґрунтя для збереження місць пам'яті.

З утворенням відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва з музейною секцією в 1918 році музейною справою опікувалися державні органи. Двадцять сьомого липня 1918 року було прийнято рішення про створення Національного музею. Весною розпочав діяльність Державний військовий музей, Національна картинна галерея, з 16 жовтня 1918 року діяла виставка-музей промислових товарів і художніх виробів. Поряд з розробкою програми створення музеїв всеукраїнського масштабу важливе значення надавалось діяльності музейних закладів у повітових і губернських містах. Виділення восени 1918 року 46 тис. крб. певною мірою покращили становище місцевих музеїв [760].

В Українській Державі збільшувалася чисельність проросійських партій та їх періодичних видань, також розпочався відвертий шовіністичний похід проти історичної пам'яті українського народу, його мови, загострювалася напруженість між патріотичними українськими силами й проросійськими [648, с. 31].

Важливим чинником впливу на формування суспільної думки та історичної пам'яті була права російськомовна преса. П. Скоропадський визнавав, що «на Україні не було жодної гарної, тобто дійсно серйозної газети, яка б розуміла своє завдання в таку важку історичну хвилину». Природно, що видання опозиційних соціалістичних партій – «Робітнича газета» (УСДРП), «Боротьба» (УПСР), «Нова Рада» (УПСФ) він не відносив до «дійсно серйозних» і, не дивлячись на задекларовану в інавгураційній грамоті свободу слова і друку, відразу ж увів жорстку цензуру.

З постановом гетьманату в Україні стрімко зростала кількість російськомовних газет. У столиці перед вела «Киевская мысль», «Наша родина», «Последние новости». В Одесі – «Одесские новости», «Одесский листок», «Вперед». У Харкові під редакцією проф. А. Погодіна видавалася газета «Русская жизнь», яке мала чітке промонархічне спрямування.

Відомий український монархіст М. Кушнір наголошував: «Всі російські газети – і ліві, і праві, і монархічні, і республіканські – об'єднаним фронтом виступають проти ідеї української державності та розвитку української культури» [451, с. 164]. Статті на історичні теми, які містили ці газети цілком узгоджувалися із ідеєю відродження «єдиної та неподільної Росії», а тому шкодили українству.

Соціальний радикалізм більшості учасників українського руху відштовхував від участі у його структурах консервативно налаштовану українську шляхту, яка опинилась у російських монархічних організаціях і партіях. Однак цей ухил шляхти не був остаточним, швидше кроком, спрямованим на самозбереження і захист своїх соціально-економічних інтересів. Консервативні сили, які не декласувалися, хоча і відійшли від українського ліберально-лібералізованого руху, але не втратили свого національного інстинкту, який виразно засвідчив себе після лютого 1917 року. У середовищі нащадків давніх старшинських козацьких родів сформувалися світоглядні позиції П. Скоропадського. «Завдяки моєму дідові і батькові, сімейним традиціям, Петру Яковичу Дорошенку, Василю Петровичу Горленку, Новицькому та іншим, зазначав П. Скоропадський, – незважаючи на свою службу в Петрограді, я постійно займався історією Малоросії, завжди пристрасно любив Україну не тільки як країну з тучними полями, з чудовим кліматом, але й із славним історичним минулим, людьми, уся ідеологія яких різниться від московської». Саме у цих колах української історичної аристократії Лівобережжя жила гетьманська традиція, що дала підстави для секретного доносу російському уряду, в якому повідомлялося, що українці «прагнуть вільної республіки з гетьманом на чолі» [583, с. 22].

У зв'язку із сказаним, у процесі обґрунтування права українського народу на власну державу П. Скоропадський апелював до козацької доби в історії України, а не киево-руського періоду.

У ХІХ ст. та на початку ХХ ст. нащадки українських козаків жили переважно на хуторах та відрізнялися від звичайного селянства більшим збереженням старих традицій і національною свідомістю [84, с. 53]. Невдовзі після початку революції

у деяких українців, вихованих на старовинних переказах, з'явилося бажання відновити козацтво. Сформувані козацькі загони бажали українці різних регіонів, але реальне здійснення ця ідея дістала вперше у Звенигородському повіті, де такий собі Гризло ще у червні 1917 року почав організовувати козацтво. Згодом козацькі організації швидко створювалися і в інших місцях, головним чином на Київщині. Спершу козацтво не переслідувало цілком визначених соціальних цілей, створювалося воно, передусім, для підтримання порядку.

Ще у часи існування Центральної Ради 6 жовтня 1917 року в Чигирині на Всеукраїнському козачому з'їзді П. Скоропадський одностайно був обраний отаманом усіх Вільних Козаків [535, с. 51].

Влітку 1918 року П. Скоропадський дав наказ військовому міністру генералові О. Рогозі вжити заходів для поновлення організації козацтва. При цьому в козацтві гетьман вбачав як окремий, традиційний для України стан населення, так і визначний армійський рід військ на зразок гвардії. Відновлення козацтва мало дві мети: створення заможної середньо земельної національно свідомої громадської верстви та організацію надійного, не забрудненого більшовицькою пропагандою війська. Кульмінаційним пунктом цієї акції став виданий гетьманом 16 жовтня 1918 року Універсал про відновлення козацтва «по всіх місцях його історичного існування в Україні покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, як і донедавна донесла історія наша з доби минулої боротьби козацької України за свою долю». В Універсалі зазначалося: «Відновлення козацтва має своєю метою відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю» [4, арк. 2]. Козацький стан, відповідно до Універсалу складався з восьми кошів і 112 полків, куди було вписано 150 тис. родин [84, с. 53].

Необхідно зауважити, що у Галичині, напередодні створення ЗУНР, одним із важливих компонентів консервативного світогляду стало звернення саме до княжої доби історії України, королівської гідності представників династії Романовичів. Очевидно мав рацію С. Томашівський, коли вказував на труднощі у спробах «створити в Галичині культ постатей, узятих з історії Наддніпрянщини.

Таких героїв маємо в княжих часах (у Галичині – Володимирії)», – зазначав він. Формуючи колективну історичну пам'ять, діячі Центральної Ради та Директорії для зміцнення національної ідеї теж намагалися якомога далі заглибити витoki українського народу. Проте уряд гетьмана П. Скоропадського для обґрунтування права головної соціальної опори Української Держави– селян-землевласниківна приватну власність покликався на козацьке минуле [583, с. 22].

5.3. Боротьба українська діаспори з російсько-більшовицьким історичним шовінізмом та привласненням історичної спадщини Києворуської держави

Після поразки національно-державницьких українських сил під час революції 1917-1921 рр. значна частина вітчизняних інтелектуалів та політичних діячів опинилась в еміграції. В Європі та Північній Америці упродовж 1920-х рр. формуються українські емігрантські наукові та політичні центри, які продовжили розпочату в Україні боротьбу за розвиток національної ідеї та державності.

Прибувши на чужину, українські інтелектуали зіткнулися з уже сформованим життям українських громад США, Канади. Тут діяли різноманітні емігрантські організації, створені першою хвилею еміграції кінця XIX – початку XX ст. Невдовзі прийшло і розчарування, оскільки вже існуючий українських інтелектуальних громадський рух мало торкався до питань визволення українських земель з більшовицької та польської окупації. В 1920-ті рр. емігранти вирішували переважно організаційні питання. Потрібно було створити інтелектуальні центри, які б стали основою державотворчих досліджень і формування власне української наукової потуги.

Одним із ключових питань, які мали вирішити українські емігранти, стало питання боротьби з російським та більшовицьким історичним шовінізмом та привласненням історичної спадщини Києворуської держави.

Українським емігрантам жорстко протидіяли радянські спецслужби. Радянськими спецслужбістами в основних центрах інтелектуальної української еміграції створюється добре продуманий механізм з протидії розвитку

українського руху та донесення іноземним політикам та громадськості справжньої історії України та реалій політичного і культурного життя в підрадянській Україні. Більше того, радянська пропаганда використовуючи дипломатичний персонал радянських посольств і місій розповсюджувала у періодичних виданнях, брошурах, наукових і популярних виданнях власну версію історичної минувшини, а також робила все можливе з дискредитації українських емігрантів як в очах західних урядів, так і в очах радянських громадян.

В Німеччині однією з найорганізованіших груп українських емігрантів стала студентська молодь, яка зосереджувалась в університетах Берліна, Лейпцига, Мюнстера. У Берліні, на початку 1921 р. постала Спілка студентів-українців Німеччини. Згодом запрацювали студентські організації «Основа», «Українське академічне товариство». Вагомим здобутком інтелектуалів-емігрантів став створений у Берліні у 1922 р. Український науковий інститут, який очолив історик Д. Дорошенко.

З 1921 р. центром українського культурно-наукового гуманітарного життя стали Прага та Подебради. Де діяли Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова та Українська господарська академія. Крім того українські інтелектуали створили десятки наукових, фахових, громадських і культурно-освітніх товариств і установ.

У 1938 р. в Торонто протоієреєм Пилипом галицьким було створено Допомогове братство Святого Володимира[101,с.154]. Братство діяло при українській православній святині, Кафедральному Соборі Св. Рівноапостольського князя Володимира Великого, Хрестителя України. Братство сприяло консолідації українців та протидіяло російській релігійній пропаганді. Видавалися книги де на противагу пропаганді Російської Православної церкви серед українських емігрантів розповідалося про справжніх українських святих за тисячолітню історію існування православ'я в Україні-Руси. Зокрема, в Мюнхені 1962 р. було видано книгу А. Дублянського «Українські святі», де наголошувалось на привласненні московською церквою українського пантеону

православних святих, особливостям канонізації і створенню власне московського пантеону православних святих.

Отже, українська еміграції бачила своє призначення в двох напрямках діяльності – культурно-релігійному та політичному.

Культурно-релігійний напрям мав забезпечити світовому українству можливості проведення наукових досліджень, які мали обґрунтувати самостійність українського народу та його історичне право на власну державу та церкву. Український історик, політик, який опинився в еміграції і очолив рух державників (монархістів) Д. Дорошенко у своїх роботах наголошував на необхідності боротьби за незалежну українську православну церкву та її тисячолітню історію. Зокрема, він зазначав: «Коли хто не визнає за Православною Церквою творчого конструктивного значення, той перекреслює цілу тисячолітню історію нашого культурного розвитку, той забуває, що з Православною Церквою зв'язана християнська цивілізація українського народу. Тяжкий був шлях, який переходила Українська Православна Церква, короткі, порівнюючи, були на ньому моменти розцвіту й спокійного життя; здебільшого це були довгі віки поневіряння під чужою владою, переслідування, боротьба за своє існування. Але доля Української Православної Церкви – це ж доля самого Українського народу... Коли він жив власним державним життям під своїми князями, або коли розправляв крила під гетьманами, навіть за короткий час недавнього відродження Української Державности, то оживала й Українська Православна Церква та займала гідне для неї місце у суспільному житті»[101,с.316].

Важливим було вирішення питання здійснення фундаментальних студій з історії Київської Русі. Українські наукові емігранти продовжували дотримуватися концепції М. Грушевського про те, що Києворуська доба належить українцям, а не великоросам-московитам-росіянам. Династія київських князів, Києворуська культура належить саме українському народу, який прагне в ХХ ст. отримати власну державу.

В 1930 р. між істориками та мовознавцями Українського Історично-філологічного товариства в Празі, яке очолював академік Степан Смаль-

Стоцький, та західноукраїнськими істориками згуртованими в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка у Львові (М. Кордуба, В. Заїкін, К. Чехович, М. Чубатий) відбулася дискусія про появу української держави і української свідомості в Київоруську добу. Вчені в журналах «Діло» та «Літературно-науковому віснику» упродовж 1930-1931 рр. надрукували ряд статей присвячених формуванню української національної свідомості в Києворуську добу[656, с.15].

Дискусія мала розв'язати питання формування трьох східнослов'янських народів та початків усвідомлення українським народом власної національної окремішності.

В 1930-ті рр., після ліквідації радянськими спецслужбами школи М. Грушевського та проведення масштабних чисток серед українських науковців, українська наукова еміграція стала єдиним науковим центром, який би правдиво досліджував історію України, концептуально розвиваючи спадщину М. Грушевського та його учнів. Поступово українські вчені позбавлялися політизованості своїх праць. Вони ставали дедалі більш історичними та показували світові справжню історію України.

Після закінчення Другої світової війни в країнах Заходу активізувалося громадсько-політичне життя української діаспори, основною метою якого стала боротьба за незалежність України. Згідно із статистичними даними, які наводить ЦПУЕН, серед всього загалу українців в окупаційних зонах Європи перебувало 345 діячів в галузі мистецтва, 56 письменників. Більшість із українських митців обрали місцем свого подальшого проживання Сполучені Штати Америки[779,с.11].

Українські емігранти в умовах «холодної війни» намагалися використати ідеологічне протистояння двох політичних систем з метою поширення історичної, культурної інформації про Україну серед світової громадськості. Боротьба української діаспори за відродження державної незалежності України вимагала належного науково-інформаційного забезпечення з метою здобуття підтримки з боку органів влади, науковців та громадськості країн Заходу.

Окремо українська діаспора намагалася донести до світової наукової і культурно-політичної еліти правдиву історію України, історію без російсько-більшовицьких міфів. Особливо актуальною в другій половині ХХ ст. стало питання історії Києворуської держави, династії її правителів та розвиток православ'я на українських землях. Як ми вже зазначали раніше протистояння між більшовицькими пропагандистами та українськими вченими-емігрантами щодо приналежності Києворуської спадщини розпочалось одразу після завершення революції 1917-1921 рр. Українські емігранти ще на початку 1920-х рр. започаткували низку наукових і освітніх установ в європейських країнах та США, які мали своїми публікаціями довести міфічність та ідеологічне забарвлення радянських досліджень з історії Київської Русі. Науковці діаспори підготували та видали іноземними мовами значну кількість дослідницьких праць, в яких висвітлювали історію України, пригноблене становище УРСР у складі СРСР, переслідування і злочини з боку Російської імперії та СРСР по відношенню до українців, нехтування їхніми правами, обґрунтовуючи тим самим потребу державної незалежності України для ліквідації пригноблення та забезпечення вільного і демократичного розвитку українського народу. Ці праці використовувались українською діаспорою з метою переконання органів влади, політичних сил, науковців та громадськості країн Заходу щодо необхідності відновлення української державності[773, с.389]. Зокрема, А. Дублянський у книзі «Українські святі» розвінчував міфи Російської Православної церкви про виключно російську приналежність православних святих Києворуської доби, розповідаючи про справжніх українських святих за тисячолітню історію існування православ'я в Україні-Руси[216].

Українська діаспора організувала ряд акцій у культурній площині. Вони мали за мету зміцнити становище української громади в країнах Заходу, консолідувати еміграцію, послабити асиміляційні тенденції в її середовищі та прямо чи опосередковано вплинути на органи влади західних країн для підтримки державницьких прагнень українського народу, а також на керівництво СРСР для поліпшення ситуації в галузі культури, зокрема, припинення політики

русифікації. Активну участь в цих процесах відігравали Асоціація діячів української культури та Рада для справ культури СКВУ. Вони об'єднали навколо себе переважну більшість українських митців в діаспорі, сприяючи їм в їхньому творчому розвитку на користь української громади і справи боротьби за відновлення незалежної демократичної України.

Важливу роль в процесі боротьби за демократію та державну незалежність України відігравала освітньо-виховна діяльність, яка забезпечувала підготовку національно-свідомого молодого покоління зарубіжних українців, здатного заповнити кадрові прогалини внаслідок відходу від активної громадсько-політичної діяльності старшого покоління еміграції та продовжити справу боротьби за українську державність. Завдяки наполегливим зусиллям української громади країн Заходу було створено дієву систему національної освіти та виховання. Подібна діяльність сприяла зростанню національної свідомості молодого покоління еміграції, протидії асиміляції, вихованню любові до української Батьківщини, усвідомленню себе членами української громади в країнах поселення, формуванню кадрової бази нових молодих борців за державну незалежність України та продовженню визвольних змагань українського народу[779, с.12].

У 1960-1980-х рр. центром досліджень і розвитку української національної історичної перспективи став американський континент. Туди, після окупації радянськими країн Східної і Центральної Європи, переїхала більшість українських вчених-емігрантів. В США 1947 р. почала діяти філія УВАН та НТШ. У Чикаго при Науковому Товаристві ім. Т. Г. Шевченка розгорнула свою діяльність історико-філософська секція, вчені якої займалися вивченням історії України та історії української церкви. 15 квітня 1950 р. у Нью-Йорку було засновано відділ Української Вільної Академії Наук. УВАН активно розгорнула свою діяльність у США. Президентом Академії було обрано відомого вченого в галузі генетики М. Ветухіва. При УВАН розгорнули свою діяльність наукові секції: історико-філологічно-філософська, природничо-медична, фізико-хіміко-математична. У травні 1965 р. українськими істориками в діаспорі було засноване

Українське Історичне Товариство. Члени Товариства, відомі історики українського походження, які вважали, що на їх історичній батьківщині українська історія не розвивається і зазнає фальшувань, поставили собі за мету репрезентувати українську історичну науку на міжнародному та інших наукових форумах. Головою Українського Історичного Товариства став Любомир Винар[779,с.11].

Українські науково-дослідні установи стали центрами розвитку досліджень середньовічної історії України. У другій половині 70-х рр. ХХ ст. вчені вкотре підняли питання про походження Київської Русі та її правлячої князівської династії. Його актуальність була зумовлена тим, що в історіографії європейських країн, США та Канади панували російсько-центричні погляди на історію Центральної та Східної Європи. На Заході приймалися і положення офіційної радянської історіографії з її теорією «єдиної колиски» трьох братніх народів пов'язаної з Києворуською добою і єдиною давньоруською народністю[643].

Українське історичне бачення Києворуської доби відстоювали І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак та інші більш молодші їх послідовники. Саме в інституті українських досліджень Гарвардського університету США О. Пріцак підготував шеститомне дослідження «Походження Русі», де в 4 томі зібрав документи декількох країн, які спростовували радянську тезу про 1500-ліття заснування Києва та Києворуської держави[1, арк.6].

О. Пріцак, як й інші українські дослідники в діаспорі визнав і підтримав наукову схему українського історичного процесу М. Грушевського, спростовуючи російсько-радянські теорії походження Київської Русі. Започатковуючи дискусії, вчений давав поштовх для розвитку досліджень української історії на Заході у руслі національної історіографії. О. Пріцак переносив стару концепцію руської землі на новий державний витвір – Галицько-Волинське князівство, яким правили спадкоємці Романа Мстиславича і два його сини, Данило і Василько. Він писав, що галицький автор літопису набагато охочіше називав свою землю «Руссю», ніж його волинський наступник. Літописці Данила і Василькового сина Володимира

успішно застосовували поняття «Руська земля» до території Галицько-Волинського князівства[457,с.72].

Історик стверджував, що Руська, чи Київська, держава Рюриковичів – це не імперія, моноліт, здібний до політичних діянь, а ціла низка окремих племінно-територіальних організацій, земель, як Руська земля (Київщина), Волинська земля, Галицька земля, Суздальська земля, Новгородська земля і т. д.[478, с.159].

У різних частинах Києворуської держави не існувало почуття національної єдності. Різні частини т. зв. Київської держави об'єднувало поняття «Русь» та княжа династія Рюриковичів і її нові князівські роди, які «походили от «рода Руского», руськими князями називалися». Одним з важливих інструментів, які допомагали установити і підтримувати єдність держави Рюриковичів була Київська церква. Об'єднавчу функцію християнської церкви забезпечувала вже сама назва «Руська митрополія» – не від назви міста, в якому розташовано було кафедру, а від назви народу і країни, які підлягали її духовній юрисдикції. «Русь» – це Київська митрополія «всея Руси», церковна провінція Царгородського патріарха, що обіймала всю територію т. зв. Київської держави і на якій засідали переважно чужинці-греки, адепти інтересів Візантії. Тому церква із своїми греками-митрополитами «всея Руси» – не була ідеологом якоїсь одної «всієї Руси» як політичної цілості. Це підтверджують і церковні та літературні пам'ятки з часів Київської держави, які не вбачають джерело міжусобиць у династичній роздробленості. Процес виникнення політично-державних концепцій у Східній Європі О. Прицак пов'язував із XIII–XV ст., коли на окраїнах Русі повстали і формували свій світогляд дві держави: Галицько-Волинське князівство і Велике Московське князівство. Стосунки з чужинцями призвели до розуміння своєї окремішності, оскільки ці обидва державні утворення зростали й організовувалися серед відмінних обставин і у своєму розвитку дійшли до цілком різних стадій. Далі – міф про «збирання руських земель», об'єднаний з державно-політичними концепціями Іванів III і IV, створив політичне кредо московських володарів, що довело до створення Російської імперії[643].

І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що формування української нації розпочалося ще за Києворуської доби, точніше в період її розпаду, тобто набагато століть пізніше формування українського етносу[348, с.18].

Важливою науковою подією направленою проти пишерна в світі російсько-радянських ідеологем та теорій стосовно історії Київської Русі стала поява в 1958 р. монографії Павла Грицака присвячена історії Галицько-Волинської держави. Дослідження Галицько-Волинської Держави на загал було доволі занедбане діаспорними істориками. Павло в «Передмові» пише: «Після появи капітальних праць Грушевського ініціатива в східно-європейській історіографії – про це не може бути сумніву – перейшла в російські руки, а вбога українська медієвістика живе головно переживанням Грушевського». Зasadничо він мав рацію: за виїмком істориків В. Мацяка і М. Ждана цей період на еміграції майже ніхто спеціально не досліджував. Павло Грицак вирішив заповнити прогалину в українській історіографії і започаткував систематичні студії цієї другої середньовічної української держави, яка стала, як своєчасно писав Іван Крип'якевич, «важливим етапом в історії державницьких змагань українського народу». Галицько-Волинська Держава зберегла територіяльну єдність і стала гідним продовжувачем державних традицій Київської Держави. Монографія історика була відповіддю на працю російського вченого В.Т. Пашути «Очерки по истории Галицко-Волынской Руси» (1950), в якій фальсифіковано діяльність короля Данила та інших князів Галицько-Волинської держави. Як писав Павло, Пашуто вдягнув «Галицько-Волинську державу в «общерусский котелок»[115,с.213-214].

В той час його монографія П. Грицака була однією з найкращих праць про Галицько-Волинську державу. Дослідник наголошував, що Галицько-Волинська Держава була лише одним із проявів української державності XIV ст. Вона ніяк не була першою українською державою, а лише одним із ланок у розвої українського історичного процесу. Вона не належала якійсь окремій гілці українського народу, а була власністю цілого українського народу. Крім того, на думку вченого, Галицько-Волинська Держава була частиною тодішньої духової Європи,

«Коммунітас Християна», і після подій середини XIV століття, продовжувала існування в складі Великого Князівства Литовського, хоча Галичина і дісталася Польщі»[177, с.153].

Досліджуючи історію передкиївських державних формацій і праукраїнський союз антських і пізніших племен, П. Грицак приходять до висновку, що українські племена творили політично-військовий союз в 4-7 ст. (поляни, деревляни, дуліби і хорвати) і цей союз був предтечею Київської Русі. На думку історика, політичну історію України сьогодні ніяк не можна зачинати від традиційного IX ст., хоч і не можна пов'язати її з якою-небудь політичною формацією, старшою за IV ст.[115, с. 215].

Отже, започаткована українськими вченими дискусія стосовно приналежності історії Києворуської держави та її правлячої династії, виявила ідеологічно-шовіністичний характер російсько-більшовицької концепції історії Давньої Русі.

Окремим напрямом діяльності української діаспори стала робота з релігійно-духовного відродження українства. Незалежно від конфесійної приналежності, українські емігранти прагнули створити власне українську церкву незалежну від московського православ'я та його ідеологем. Відновлена під час радянсько-німецької війни Російська православна церква стала частиною радянської політичної системи і вірним виконавцем комуністичних ідеологем. Власне вся діяльність російського православ'я серед українських віруючих підрадянської України та української еміграції була направлена на пропаганду ідей спільної історичної долі трьох братніх слов'янських народів та протидію поширення серед православних ідей української еміграції та західних християнських церков.

Особливо жорстока ідеологічна боротьба між російським радянським імперським православ'ям та українською еміграцією розпочалася в кінці 1970-х рр. з приводу відзначення Тисячоліття хрещення Русі.

Ще на початку 1970-х рр. радянські ідеологи розпочали підготовку до відзначення 1500-ліття від заснування Києва. В межах даної нової радянської ювілейної історичної дати владні ідеологи та пропагандисти розробили

різнопланову програму святкування. Вона включила в себе як історичну, так і ідеологічну компоненту. Радянські вчені-історики, пропагандисти, дипломати мали донести світовій громадськості тезу про спільну історичну долю трьох слов'янських народів, складових частин руської народності. Про плавне перетікання Києворуської державності на терени Ростово-Суздальського князівства, про велич російської народу та російського православ'я, про бажання українців і білорусів до об'єднання в одній державі з великим російським народом та розчинення в ньому, і появі нового радянського народу.

Ювілейна кампанія включала в себе організацію і проведення міжнародних наукових конференцій, симпозіумів, видання монографій, збірників статей, підготовку пропагандистських художніх та документальних фільмів.

Однією із причин розгортання радянським режимом серії урочистостей присвячених важливим історичним подіям Києворуської доби було посилення протистояння з західним світом, українськими дисидентами та українською еміграцією. Висунення ідей спільного історичного минулого трьох братніх слов'янських народів мало за мету консолідувати радянський народ навколо ідеологеми про «дружбу народів» та спільне минуле і майбутнє.

Всьому цьому радянському ідеологічному бруду жорстко протидіяло світове українство. Українська діаспора упродовж всього існування Радянського Союзу використовувала православну віру, українську церкву та християнізацію України-Руси Володимиром Великим для здійснення політичного і культурного тиску на підрадянську Україну та світову громадськість. У 1967 р. патріарх Йосиф видав працю «Історія Церкви в Україні», що охоплює усі періоди її існування від св. апостола Андрія Первозванного, через усі історичні періоди існування аж до нашої сучасності, Церкви у підпіллі та у розпорошенні у цілому світі[644, с.5].

У 1984 р. Папа Іван Павло II у промові до українців, зібраних на Кафедрі Святих Володимира і Ольги у Вінніпезі наголошував на тому, що всі католики українського візантійського обряду є спадкоємцями великої духовної традиції, що сягає тисяча років, від часів святої Ольги та святого Володимира. Свята віра

отримана тисячу років тому має консолідувати світове українство, вона має стати основою вашої історії та сучасності[666,с.98].

На початку 1970-х рр. українська еміграція розпочала підготовку до відзначення тисячоліття хрещення України-Руси. Тисячоліття хрещення Русі мало спростувати радянські ідеологи про 1500-ліття Києва та фальсифікацію Володимирового хрещення адептами російсько-радянського православ'я.

Приготування до Великого Ювілею 1000-ліття Хрещення України відбувалося впродовж кількох років. Програма урочистостей включала в себе релігійно-духовну, мистецько-культурну, історичну складову. Українські церкви, активна громадськість, науковці та прості представники діаспори через урочистості прагнули прорвати радянські ідеологічні кордони і донести світові та українцям правдиву історію Києворуської держави та розвінчати радянські ідеологічні міфи.

1 жовтня 1979 р. Глава УГКЦ Йосип Сліпий звернувся з посланням до українських діаспорних вчених про їх важливу місію у розгортанні програми підготовки та відзначення Тисячоліття Хрещення Русі-України[472, с.9]. Він же у 1983 р. звернувся до УВУ в Мюнхені та УКУ долучитися до програми відзначення ювілейної дати підготовленої українськими науковцями.

Упродовж 1980 р. українські історики прийняли рішення організувати і провести міжнародну наукову конференцію присвячену історії княжої доби та української церкви. Тематика конференції мала охоплювати дослідження політичної, культурно-релігійної та соціально-економічної історії Русі-України княжої доби (IX-XI ст.). За сприяння О. Пріцака створюється Координаційний комітет українських академічних установ, який очолив М. Лабунько[49].

В 1983 р. О. Пріцак виступив з ініціативою всебічного розвитку української науки під егідою підготовки і відзначення Тисячоліття Хрещення Русі. Проект передбачав видання низки монографій та збірок української літературної спадщини від часів Київської Русі до початку XIX ст., видання довідника нарису тисячолітньої історії християнства в Україні українською та іншими європейськими мовами, а також відкриття кафедри української релігійної думки

при Богословській школі Гарвардського університету, крім того вчені мали провести ряд наукових конференцій, семінарів та симпозіумів з середньовічної та модерної історії України та її церкви[415, с.203].

Український науковий інститут Гарвардського університету під загальним проводом проф. Омеяна Прицака та Комітет славістів і візантологів Італії у Равенні 18-24 квітня 1988 р. провели міжнародний науковий Конгрес присвячений тисячоліттю хрещення Руси-України. На Конгрес зібрались вчені з 19 країн світу (США, Канада, Італія, Франція, Югославія, Болгарія, Україна, Угорщина, Англія, Польща, Румунія, Західна Німеччина, Ватикан, Швеція, Греція, Ізраїль, Голландія, Данія, Чехо-Словаччина), які підготували 55 доповідей з історії української церкви та Києворуської держави[228, с.145].

Виступи спеціалістів з історії церкви, візантологів, славістів, сходознавців, скандинавознавців, представників різних історичних шкіл підняли дискусійні питання про приналежність історії Київоруської держави та її церкви. Вчені отримали нову інформацію від українських істориків, яка кардинально різнилась з поширеною російсько-радянським баченням історії Руси-України.

До позитивних моментів проведення цього міжнародного наукового заходу слід віднести, перш за все, той факт, що його організаторам, вченим української діаспори вдалося залучити до участі в конгресі багатьох відомих зарубіжних науковців, зацікавивши їх українською тематикою, вміло спопуляризувавши Тисячоліття хрещення Руси-України як серед наукових кіл, так і на міжнародному рівні. Конгрес надав нового відчутного імпульсу розвитку української історичної науки як за рахунок нових історичних праць, присвячених минулому України, які з'явилися в ході підготовки і проведення ювілею, так і завдяки додатковим фінансовим коштам на наукові потреби, які пожертвували понад тисячу представників української діаспори. Контакти між науковцями різних країн в ході підготовки конгресу вилилися у створення в 1989 р. Міжнародної асоціації українців[415,с.203].

Паралельно з науковцями США та Канади власну програму наукового вшанування тисячоліття Хрещення Руси-України розробили і українські вчені

наукових установ країн вільної Європи. З ініціативи Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка і УВУ у травні 1984 р. українські історики діаспори та громадські створили Комітет наукового конгресу з тисячоліття хрещення Руси-України. Комітет очолив професор Володимир Янів. Комітет мав сприяти консолідованій діяльності українського вченого люду з організації наукових заходів і подій присвячених ювілейній даті. За чотири роки діяльності Комітет організував три підготовчі конференції: у травні 1985 р. у Бавнд-Бруку при допомозі митрополії УПЦ в США (12 доповідей), у жовтні 1985 р. у Римі при співпраці УКУ і УБНТ (10 доповідей) і в липні 1986 р. у Мюнхені (10 доповідей)[228, с.144].

28 квітня – 2 травня 1988 р. у Мюнхені за сприяння Комітету відбувся світовий науковий конгрес, присвячений 1000-літтю запровадження християнства в Київській Русі. Конгрес зібрав українських учених з діаспори, які представляли 28 наукових установ зарубіжного українознавства. На ньому було заслухано 38 доповідей, які стосувалися історії української церкви, взаємин світської і духовної влади на Русі, а також еволюції української державності. Значна частина доповідей, виголошених на конгресі, була присвячена з'ясуванню обставин запровадження християнства на Русі, формування організаційної структури руської церкви та її взаємовідносин з державою[508, с. 149-151].

Крім того, наукові конференції, семінари, серії доповідей, присвячені Тисячоліттю хрещення Руси-України, пройшли в Пармі (2.05.1987), Нью-Йорку (17.10.1987-01.10.1988), Чикаго (18-19.03.1988), Урбані-Шампейн (20-25.06.1988), Банд-Бруці (5.08.1988), Нью-Йорк (15.10.1988), Пітсбурзі (28.10.1988), Чикаго (26.01,-27.04.1988) (США), Гамільтоні (30.05.-2.06.1987), Торонто (14-15.11.1987), Монреалі (28.04.1988), Оттаві (7.10.1988), (Канада), Канберрі (15.08.1987) (Австралія), Парані (25-27.05.1988) (Бразилія), Барселоні (24.10.1988) (Іспанія), Лондоні (11-15.07.1988) (Великобританія), Люнді (20.05.1988) (Швеція), Римі (3-6.05.1988) (Італія)[414, с.92-93].

Активну фінансову підтримку задумам українських науковців надавали українські підприємці, пересічні українці та українське духовенство різних християнських конфесій. 1984 р. в Торонто за сприяння православного братства

Св. Володимира було видано ювілейний збірник історичних матеріалів «В обороні віри»[101].

У Брюселі 8 листопада 1987 р. було презентовано ілюстровану монографію «Le Millenaire du Saint Bapteme de la Rous' de Kiev»[228, с. 144].

В рамках Українського Наукового Інституту Гарвардського університету (1973; УНІГУ; HURI) в межах проекту на відзначення тисячоліття хрещення України-Руси було розпочато реалізацію Проекту Тисячоліття – корпус української творчості за перше тисячоліття у трьох серіях: факсиміле оригінальних текстів пам'яток історії України та переклади їх на англійську та українську мови. Цей корпус почав реалізовуватися у 1987 р. при фінансовій підтримці української діаспори як «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства», а через брак фахових перекладачів творів давньої української літератури та деякі технічні труднощі серія українських перекладів стала окремою і отримала назву «Київська бібліотека давнього українського письменства»[188, с.275].

Упродовж 1980-х р. підготовлено та видано 5 книг з серії «Корпус української десекулярної творчості» та 14 брошур з історії Київської Русі та української церкви об'єднаних у серію «The Millenium series».

Український Вільний університет видав нарис В. Косика «Тисячоліття християнства в Україні (988-1988)», УАПЦ у Великобританії – «Матеріали конференції «1000-ліття хрещення Русі-України» в Ноттінгемі (1985)»[228, с.148].

Отже, ювілейна дата – Тисячоліття Хрещення Русі-України дозволила українським діаспорним вченим розгорнути активну видавничу діяльність і підготувати цілу низу наукових та науково-популярних праць присвячених історії України, релігієзнавству і філософії та історії української літератури.

Ювілей Тисячоліття Хрещення Русі-України, як вже зазначалось вище консолідував і українську релігійну громаду та духовенство різних християнських церков.

13-15 березня 1981 р. Собор Єпископів УПЦ у Вінніпегу та Собор УПЦеркви в Баунд Бруку вирішили створити комісії для обговорення назви і програми

спільних з УКЦерквою святкувань 1000-ліття Хрещення Руси-України[46, с.5]. Рішення про спільне святкування 1000-ліття хрещення України стало переломною подією у процесі консолідації українського духовенства різних християнських церков і стало відповіддю комуністичній Москві з її претензіями на привласнення свята Володимирового хрещення.

Окрему узгоджену програму святкування Тисячоліття Хрещення розробило Українське католицьке духовенство. У програмі важлива роль відводилась релігійним та науковим заходам. В межах програми за допомогою Похідної Ікони Почаївської Богоматері відбулися відвідини будинків віруючих-українців, відправлялись спільні молебні, організовувались наукові зустрічі на релігійну тематику.

У заходах по відзначенню тисячоліття організованих УКЦ активну участь взяв папа Іоан Павло II. Участь керівника найбільшої в світі християнської церкви не дозволила Російській православній церкві монополізувати ювілейну дату, а саме відзначення Тисячоліття Хрещення Руси-України перетворилось на світову подію.

Урочистості присвячені ювілейній даті відбулися по всьому католицькому світу і тривали майже десятиліття. 14-18 червня 1982 р. відбувся Соборчик Духovenства УКЦ Австралії. Під час якого о. Зенон Хоркавий в парафіяльній залі організував виставку стародруків і вишитих рушників присвячену Ювілею 1000-ліття Хрещення Руси-України.

Українські церковні громади різних конфесій організовували урочисті молебні, де згадувались київські князі та митрополити, які внесли вклад у розвиток православної віри в Руси-Україні. Так, 14 серпня 1984 р. в Канберрі відбувся екуменічний молебен у храмі св. Володимира.

14 червня 1982 р. в столиці Австралії м. Канберра католицьке духовенство та українська громада Австралії урочисто заклала фундамент Храму-пам'ятника Тисячоліттю Хрещення Руси. Кошти на Храм-пам'ятник збирали з пожертв віруючих Австралії та світового українства. 26 грудня 1983 р. урочистим богослужінням було відкрито Український Католицький Центр та Храм-

Пам'ятник присвячений Ювілею 1000-ліття Хрещення Руси-України. На богослужіння з нагоди відкриття прибуло 4 автобуси українського духовенства та більше 200 приватних авто[663].

У Лондоні 28-29 травня 1988 р. митрополит Мстислав Скрипник спільно з архієпископом і кардиналом Мирославом Іваном-Любачівським відкрили пам'ятник св. Володимиру-хрестителю та прочитали спільну молитву за єдність українців.

Окремим напрямом поширення урочистої інформації про відзначення тисячоліття хрещення Руси-України був випуск святкових марок з урочистим їх погашенням особливою печаткою, вітальних листівок, значків, вимпелів та іншої ювілейної продукції. Зокрема, в червні 1988 р. пошта Ватикану видала серію поштових марок присвячених 1000-ліття Хрещення Руси-України. Упродовж Ювілейного Року Хрещення України художники Петро Андрусів з США та Юрій Козак з Канади написали серію картин присвячених Хрещенню киян та Руси-України.

В Австралії 1988 р. було видано відзнаки ОУКОА і ювілейне число тижневика «Церква і Життя» присвячене історії української церкви.

У Римі 7-14 липня 1988 р. відбулися найбільші святкування організовані українськими католиками. На святкові заходи прибуло близько 10 тис. українців з усього західного світу. Папа Іван Павло II оголосив декілька промов українською мовою і відбувся урочистий молебень у базиліці св. Петра.

Упродовж серпня-вересня 1988 р. за рішенням очільників УКЦ і УПЦ в різних громадах відбулися урочисті молитви та молебні, які присвячувались Ювілею Хрещення. Так, 10 серпня 1988 р. в Сіднеї в Церкві Хору Т. Фіголя відбувся спільний молебень віруючих і священників обох християнських церков. У Молебні взяли участь запрошені представники і миряни національних громад Австралії: хорватської, чеської, польської, литовської, латиської, німецької і сирійської. Вони виголосили спільні молитовні заклики на відзначення Ювілейної дати.

11 вересня 1988 р. в усіх римо-католицьких кафедрах Австралії були відправлені урочисті молебні за Український Народ та українську Церкву.

Великі ювілейні торжества Української церкви вшанував і вселенський патріарх Димитрій I, який з нагоди тисячоліття прийняв українських паломників у Константинополі; він відсвяткував у храмі Фанару «надзвичайну, багатозмістову подію, яка стала дороговказом у життєвому спрямуванні побожного українського народу». Він же вислав 18 липня 1988 р. привітання блаженнішому кіріосу Мстиславові, митрополитові Української православної церкви в США від «святої матері – великої Христової церкви, від якої 1000 років тому вірний український народ сподобився прийняти непорочну віру й православне хрещення... Зодягнувшись у Христову звершеність, вірні-українці виявили згодом властиві їм чесноти й християнське удосконалення, зберігаючи при цьому незмінну й непохитну віру, догми, канонічний порядок і обряд нашого святого православ'я та будучи постійно вдячними та відданими святому православному центру царгородському, що їх просвітив і збагатив»[228, с.151].

Послання обох українських церков на свої коріння Володимирського періоду вказує на важливість подій з-перед 1000 років. Одночасно відмова голів двох найбільших християнських церков взяти участь у московських святкуваннях, в той же час їхнє батьківське ставлення до українського народу і його ювілею є додатковим аргументом міжнародного визнання правильності української тези про приналежність Києворуської держави українцям і про український характер православ'я.

Отже, ще з моменту завершення національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. українська еміграція опинилась перед необхідністю продовження боротьби за відновлення української держави. В 1920-ті рр. представники різних соціальних груп еміграції взялися започатковувати українські наукові, освітні, культурні та політичні установи в різних країнах Європи, США та Канаді, які мали стати центрами антиросійської та антибільшовицької боротьби. Крім того українські вчені та політики, вдало протидіяли і офіційній радянській історичній науці, яка вже в кінці 1920-х рр. розпочали розробляти власну ідеологічну модель спільної

історії «трьох братніх слов'янських народів». Складовою частиною нового радянського історичного минулого мала стати і імперська російська ідеологема з її особливим шовіністичним баченням історії Київської Русі. Після Другої світової війни українську західну еміграцію поповнили українські радянські вчені, які опинились в німецькій окупації, а згодом вирішили продовжити своє життя і наукову діяльність поза межами радянсько-російського світу. Зокрема, І. Шевченко разом з Омеляном Пріцаком, заснували один з найавторитетніших світових українознавчих дослідницьких центрів – Українського дослідного інституту Гарвардського університету та англomовний науковий часопис з україністики «Harvard Ukrainian Studies».

Висновки до розділу 5

Події національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. вимагали втілення в атрибутах відродженої Української держави історичного обґрунтування самобутності українського народу та його права на незалежну політичну волю. Упродовж існування Української Центральної Ради цю проблему намагався вирішити її беззаперечний лідер – М. Грушевський. Цей політик і громадський діяч, для того аби засвідчити тисячолітню спадковість українського державотворення, надав Українській Народній Республіці ознак її середньовічної предтечі – Київської Русі. М. Грушевський разом із своїми послідовниками запозичив для відродженої держави династичний герб Рюриковичів, назву грошової одиниці, а після українсько-більшовицької війни початку 1918 р., спираючись на прецедент західної орієнтації киеворуських князів, обґрунтував зовнішньополітичне перенацілювання УНР на Німеччину та Австро-Угорщину. Традицію звернення до спадку Київської Русі як джерела самостійності України надалі продовжили діячі Директорії УНР.

Очільник Української Держави П. Скоропадський для легітимізації своєї влади покладався на козацькі традиції. Здійснюючи кроки у напрямі відродження козацького стану, що мав виконувати військові функції, гетьман намагався відродити українську самобутність. Незважаючи на існування у гетьмана

особливого сентименту до козацького минулого українського народу, можемо припустити, що частина його соратників воліла покликатися на Києворуську спадщину, яка створила міцне підґрунтя для становлення української культури, на чому наголошував провідник українізації освіти в Українській Державі – І. Огієнко. У національному руслі, закладеному ще діячами УНР, розвивалася українська історична наука та освіта, яку разом з українською філологічною освітою щедро субсидіював гетьманський уряд. За сприяння П. Скоропадського в Україні були створені установи, які мали опікуватися збереженням культурних надбань українського народу, серед яких важливе місце займали письмові та архітектурні пам'ятки Києворуської доби. Відкриття українських навчальних закладів вищого типу, національних музею, бібліотеки та академії наук було особливо актуальним з огляду на факт існування у щойно відродженій Українській Державі засилля російської «п'ятої колони». Адже через свої шовіністичні періодичні видання носії російської імперської ідеї пропагували ворожі погляди та намагалася спростувати концепцію історії українського народу, початки державності якого сягали Києворуської доби.

Представники української західної діаспори створювали історико-політичні концепції, які б могли використовуватися в ході пропаганди та поширення серед світової громадськості інформації про Україну, її історію, культуру та релігію. Складовою частиною ідеологічної діяльності українських науковців та політиків було поширення серед закордонних вчених ідей про тисячолітню історію українського народу, його окремішність від російсько-московської імперської історії. Вчені мали документально довести світу, що Києворуська історія це історія українська, а ті історичні ідеологи, які створювались московсько-російськими придворними істориками є не що іншим, як історичним фальсифікатом.

РОЗДІЛ 6.

КИЄВОРУСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В ІДЕОЛОГІЧНІЙ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ І НАУКОВІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

6.1. Традиції Київської Русі, як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму

Зі встановленням в Україні більшовицької влади постало питання формування нової моделі історичної пам'яті. Процес формування радянських історичних міфів та ідеологем розтягнувся на роки і напряду залежав від волі вищого партійного керівництва. У 1920-ті рр. в основі радянських історичних ідеологем лежав класовий підхід. Значно вплинули на ідеологічні процеси і події пов'язані з створенням Радянського Союзу та визначення в ньому місця Української СРР – другої за розмірами республіки в СРСР. Впродовж 1930-х – 1950-х рр. відбувалося вироблення єдино «правильної» моделі трактування українського минулого та її корегування відповідно до вимог вищого партійного керівництва, зокрема Йосифа Сталіна та Микити Хрущова. Відхід від «класової» концепції і повернення російських імперських історичних міфів призвів до формування концепції «давньоруської народності», Київської Русі – історичної колиски східнослов'янських народів. Активну участь у цьому процесі брали й сам Сталін, і московські вчені (О. Шестаков, Б. Греков) та «партійні ідеологи» (Е. Ярославський, Б. Волін), і місцеві історики (М. Петровський, О. Касименко, К. Гуслистий). Не останню роль у творенні нової версії української історичної пам'яті відігравали також українські інтелектуали, наприклад, О. Корнійчук, І. Савченко або ж М. Бажан, а також місцеві партократи (для прикладу – Д. Мануїльський)[282].

Після встановлення комуно-більшовицької влади на території України перед партійним керівництвом постала необхідність конституційного врегулювання відносин між радянськими республіками в багатонаціональній державі. РРФСР займала 92% території, на якій проживало 70% населення майбутнього союзу соціалістичних республік. Цілком очевидним був той факт, що створена

тоталітарна держава, досягнувши уніфікації в усіх сферах життя, прагнула до перетворення всіх радянських народів в один соціалістичний народ – з єдиним минулим, без пам'яті або ж з новою її формою[283].

Ідея радянсько-більшовицької державності і вільного об'єднання радянських республік ще в 1919 році мала більше декларативний характер. Найменша підозра щодо сепаратизму призводила до постійних кадрових змін у партійних та радянських керівних органах. Фактично українське керівництво було лише «уявною постаттю», яку затуляла більшовицька партія, визначаючи ідеологічні засади нового державного утворення[589, с.148]. Доля українських партійних, державних структур та ідеологічна складова вирішувалась у Москві. Це стосувалось і історико-ідеологічного обґрунтування існування нової держави та вивчення її минулого.

Згідно маніфесту 11 грудня 1919 року виданого Всеукраїнським революційним комітетом наголошувалось на історичному значенні союзу українського і російського народів для визволення України від денікінської білої армії та іноземних інтервентів. У маніфесті було сказано, що «завдяки могутній допомозі Червоної армії робітничо-селянської Росії, в яку влилась і українська Червона армія, трудящі України дістають можливість міцно і назавжди закріпити свою трудову владу на українській землі. У вогні і крові укладається непорушний союз вільного українського селянина з робітником і селянином Росії... Над могилами робітників і селян Росії, які полягли за волю українського селянина, закарбовується на віки вічні вільний союз вільного українського трудового народу з вільними російськими робітниками і селянами»[534, с.58]. Отже, вже в даній відозві наголошувалось на історичному об'єднанні російського і українського народів у спільній державі.

Дане бачення історичного розвитку українського та російського етносів чітко продовжувало прийнятту більшовиками концепцію протидії націоналізму, як край шкідливу мобілізаційну ідеологію, яка тягне за собою повстання населення національних окраїн Російської імперії та протидіє більшовицькому руху до побудови надкласового інтернаціонального суспільства. Досвід Громадянської

війни та існування українських національних державницьких проєктів, ще більше посилювало тезу про необхідність знищення українського націоналізму. Так, П'ятаков сформулював тезу про те, що націоналізм повинен стати безумовним ворогом, і з ним потрібно вести непримиренну боротьбу[385,с.208].

На початку 1920-х років серед центрального партійного апарату розгорнулася жорстка боротьба про статус національних республік у новій радянській державі. Під час обговорення союзного договору і проєкту Конституції нової держави провалювало два підходи: перший – федералістський (ленінський), другий – автономістський (сталінський). У ході дискусії між центром та республіками було сформовано текст Конституції СРСР, який закріпив деякі центристські «сталінські» положення. Зокрема, Конституція СРСР визначила за формою політико-територіального устрою новоутворене об'єднання не федерацію, а унітарну державу з республіками на правах автономних областей[95,с.34]. Тобто перемогла сталінська концепція централізації влади і обмеження повноважень республік.

Перемога централістів передбачала формування нового ідеологічного обґрунтування існування нової «союзної держави» з обмеженим суверенітетом її окремих учасників. Перш за все необхідно було ліквідувати історичну пам'ять нових радянських народів, зокрема і українського, викоринити їх прагнення до побудови власної державності. Ще 1 січня 1921 року Й. Сталін задекларував свою позицію на нараді комуністів тюркських народів Росії, він в імпровізованому зверненні сказав, про необхідність подолання націоналістичних пережитків і навіть «націоналістичного ухилу»[96, с.11]. Згодом він наголошував на необхідності збереження єдиного і строго централізованого російського революційного руху. Причому, поважаючи право на національне самовизначення, більшовики мали зберегти якомога більше державних і культурно-політичних досягнень колишньої імперії[556,с.52]. Крім того наголошувалось на необхідності збереження централістської організації влади і неприпустимості автономізації національних республік.

Сталінському баченню розвитку радянської державності суперечив ленінський підхід. Твердження В. Леніна про те, що автономізація є «неправильною і несвоєчасною затією» пояснювалось тим, що вона фактично відновлювала колишню російську імперію (згодом це буде здійснено Й. Сталіним). В. Ленін остерігався, що перетворення національних республік на автономії із сильно урізаним суверенітетом може спричинитися до національно-визвольної боротьби неросійських народів. Запропонований ленінський підхід передбачав поступове, неквапливе об'єднання національних республік зі збереженням в національних регіонах відповідного економічного побуту і культурних потреб[562, с.215]. Дана ленінська концепція розглядається сучасними істориками у вигляді політики позитивної дії в національній сфері. На думку Т. Мартіна, проект нової держави Радянський Союз необхідно розглядати через призму модернізації імперії Романових Перша світова війна спричинила процес засвоєння імперіями модернізаційних форм нової політичної, військової і економічної організації, тобто не заміну імперії новою модерною державою, а свого роду гібридне поєднання старих імперських і модерних державних форм. Тобто В. Ленін розглядав новий радянсько-більшовицький імперський проект через поступове втілення в життя політики позитивної дії, яка мала за мету свідоме утвердження влади через побудову націоналістичної держави. У межах радянської політики державо-стверджуючий народ, росіяни, мав би стримувати власні національні інтереси і ідентифікувати себе з імперією позитивної дії. Мартін навіть висловив «шутливе» припущення. Що, проживи Ленін довше, він зміг би написати працю під назвою «СРСР як вища стадія імперіалізму»[385, с. 213].

Й. Сталін дотримуючись партійної дисципліни вимушений був підкоритися керівнику партії, але вже після смерті вождя він повернувся до втілення власного імперського проекту. Упродовж 1920-х років, до «великого сталінського економічного стрибка», тобто до прискореної індустріалізації і колективізації, політика позитивної дії не ставилась під сумнів. Розпочавши економічний експеримент і зіткнувшись з опором українського селянства та селян інших

національних республік В. Сталін розпочав поступовий наступ на коренізацію та розпочав втілювати в життя політику створення нового імперського суспільно-державного утворення. Посилюється роль центральних відомств, що підривало значення місцевих мов в адміністраціях. Встановлюється поступова адміністративна двомовність. А після появи перших невдач «сталінської модернізації» принцип головної загрози радянської державності – великоросійський шовінізм замінили на буржуазний націоналізм. Це дозволило владі перекласти відповідальність на місцеву партійну еліту, звинувативши її у співпраці з місцевими буржуазними націоналістами.

Попередня політика позитивної дії змінювалась на розвиток національних культур у єдиному радянському просторі спільно з російським народом. Російський великодержавний шовінізм оголошувався подоланим, принцип «головної небезпеки» став неактуальним. Й. Сталін спеціально підкреслював, що недовіра до росіян подолана. Лозунгом дня стало «братство народів СРСР». Російську культуру реабілітовували, створювали новий пантеон «дійсно народних», «прогресивних» російських діячів мистецтва і науки. З'явилась необхідність у створенні нової радянської історичної ідеології.

Розглядаючи Радянський Союз, як продовження Російської імперії Й. Сталін протягом 1930-х років послідовно проводив політику направлену на поступову інтеграцію і асиміляцію слов'янських народів, які проживали у власних радянських державних утвореннях. Для обґрунтування власної асиміляторської політики необхідно було залучитися підтримкою суспільства, змінивши існуючу ідеологію і створивши нові історичні міфи. Тобто знищити історичну пам'ять українців, білорусів і створивши на її місці радянсько-більшовицьку модель української і білоруської державницької історії.

Українська історична пам'ять мала зазнати кардинальних змін в процесі становлення СРСР і набути нової радянсько-російської сутності. В основі нової історичної пам'яті, яка нав'язувалась українцям, мала лежати російська історична пам'ять, яка полягала в історичних міфах про походження росіян, їх перемоги, їх роль у історії східного слов'янства, це те, що було озвучено в імперській історії і

було використано більшовицькими ідеологами для написання радянської історії і що нині також поширюється. Вся історія Київської Русі і династії Рюриковичів розглядалась у контексті еволюції концепції російського історичного імперіалізму. У працях радянських медієвістів з'явилися два напрямки історії давньоруської державності. Перший напрям передбачав існування у давньоруський час етнічної спільноти, що передувала формуванню власне московитів, а згодом російського народу. Київські князі Рюриковичі продовжили свою династичну лінію в Ростовських і Суздальських князях. Згодом постає династична держава Рюриковичів – Московське князівство, а далі на історичну арену виходить створена Петром I Російська імперія.

Другий напрям полягав у підготовці концепції давньоруської народності. Що нібито, з одного боку, була колискою трьох братніх народів, а з другого – централізованої Московської держави та її історичного спадкоємця Радянського Союзу[237, с. 16]. У даній концепції українцям відводилась роль молодшого брата росіян. Роль молодшого брата була спричинена особливим статусом Української РСР у комуністичному таборі. Адже вона була найбільшою неросійською республікою в СРСР, з другим після Російської Федерації економічним і демографічним потенціалом. Без України Радянський Союз втрачав засади свого існування. Радянські ідеологи пропонували українцям роль молодшого брата росіян в утриманні радянської системи та підкріплювала цю пропозицію історичними аргументами: без цього союзу українці й Україна давно зникли б з карти світу перед загрозою агресії зовні, чи то в часи Речі Посполитої та Османської імперії, чи то в часи Першої та Другої світових воєн. Українці вирости з Київської Русі, спільної коліски трьох братніх народів – українського, білоруського та російського, а покинувши її, тільки й хотіли возз'єднатися з братами та будувати з ними спільне майбутнє – Радянський Союз з його «новою історичною спільнотою» – радянським народом. Ідеологема передбачала нав'язування радянському народу ряду історичних міфів, які мали трансформуватися з погодінської концепції російської історії. Зокрема, міф про те що Київська Русь – перша Російська держава мав трансформуватись у тезу про

Київську Русь – колыску трьох братніх народів; міф про те, що після монголо-татарської навали ця держава збереглася спочатку як Володимиро-Суздальське князівство, потім – Велике князівство Московське, а згодом як Російська імперія зі столицею у Санкт-Петербурзі переріс у тезу про іноземне завоювання українців і білорусів Литвою і Польщею, а Московська держава тільки виконувала історичну місію з захисту слов'янських народів і стала ядром об'єднання всіх слов'ян у єдиній державі. Поступово формувались і нові міфи про те що радянська держава є прямою наступницею Київської Русі; спадок Київської Русі, як й династичне право на її землі, належать великоросам та їхнім правителям – Рюриковичам; Російське православ'я бере початок від хрещення Русі у 988 р. Українське минуле з його довгою традицією анархістських козацько-селянських бунтів та революцій проти кожного уряду не вписувалося в таку ідилічну схему. Радянський режим щодо українців, як зазначає Ярослав Грицак, практикував «радикальну національну амнезію»[180,с.127].

У таких умовах історична пам'ять українців мала бути не тільки деформована до непізнаваності, але й «атрофована», як атрофуються м'язи людини, якими вона не користується. Процес «винайдення» нової форми української історичної пам'яті радянського зразка відбувався поступово і відзначався своєю прямою залежністю від змін в радянській національній політиці та ідеологічних трансформацій. Політичні та ідеологічні трансформації супроводжувались масовими репресіями проти національних еліт, які були носіями національної історичної пам'яті. Зокрема, знищення української марксистської історичної, мистецької та економічної еліти. Так, наступ на українську історичну науку в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. і звинувачення провідних вчених у «націоналізмі» призвів до того, що науковці після офіційного дозволу писати про досягнення і військові перемоги київських князів не поспішали реабілітувати державницькі і військові традиції Київської Русі.

Паралельно компартійні органи проводили систематичні роботи направлену на звеличення Москви. Саме в столиці систематично проводяться декади національних культур, відбувається зближення мов (запровадження нового

сталінського правопису). В другій половині 1930-х років росіяни проголошуються «першими серед рівних» у «дружній сім'ї радянських народів». Посилюються внутрішні міграційні процеси. До кінця 1930-х років частка росіян серед населення національних республік збільшується вдвічі. Наростає процес міської і сільської колонізації росіянами Донбасу та півдня України. У другій половині 1930-х років РСФРР все більше перетворюється на російське імперське ядро Радянського Союзу, що мало відповідати ролі росіян у новій сталінській доктрині.

Більшовицькому керівництву на початку 1920-х років від російської імперської історичної школи дісталась шовіністична концепція М. Погодіна, яка полягала у твердженні про те що засновниками Київської Русі були росіяни, які проживали у давньому Києві та інших князівствах аж до монголо-татарської навали середини XIII ст. Після завоювання Київщини монголо-татарами росіяни нібито емігрували на Середню Оку й Верхню Волгу, а на спустошену Київщину прийшли з Прикарпаття українці не раніше кінця XV ст.[452].

Після створення Радянського Союзу великодержавницьку й відверто шовіністичну гіпотезу М. Погодіна радянські ідеологи дещо пом'якшили, вигадавши концепцію окремого давньоруського етносу – давньоруської народності, яка нібито стала етнічною основою росіян, українців та білорусів. Викривлення колективних уявлень про приналежність Київської спадщини, радянські історики поступово трансформували у низку історичних стереотипів: Київську Русь заснували росіяни; Київська Русь – мати (колиска) всіх східних слов'ян; Київ – матір російських міст; Київська Русь – спільний період історії українців, білорусів і росіян; єдність православного світу («Святоруської землі») з центром у Москві є непорушною; Москва – Третій Рим; українська історія – частина російської національної історії; єдність росіян і українців за принципом «одна мова – одна культура – одна віра – одна Церква» – історична данність тощо[260, с.28].

У рамках створення нової радянської історичної науки з кінця 1920-х рр. почався розгром національних історичних шкіл та початок оформлення нового ідеологічного напрямку більшовицької політики у галузі історії – показу єдності

історичного процесу народів СРСР. Так, першою спробою надати нове радянське бачення минулого у навчальній картографічній літературі став «Російський [русский] історичний атлас» К. Кудряшова, виданий у 1928 р. (18 літографських таблиць, 58 карт). Атлас за змістом був дійсно «національним», з російським характером, оскільки у ньому цілком відсутні якісь сюжети, пов'язані з «національним питанням» - аж до відсутності наявної у дореволюційних атласах якоїсь етнографічної карти Росії, не говорячи вже про національні рухи (революційні натомість представлені). Виключенням є прив'язана до найдавнішої доби (таблиця «Дофеодальна Русь») вкрай схематична карта-врізка «Сучасний поділ східних слов'ян на мови», де наявні білоруси, українці (мови), північно-великоруси, середньо-великоруси і південно-великоруси (діалекти). На схемі західна сучасна етнічна межа східних слов'ян навдивовижу прив'язана до зображених на іншій карті західних меж поширення Давньоруської держави, до яких згодом (і не лише на історичних картах) тяжіли Російська імперія та СРСР. Західні кордони модерної російської держави тягнуться до історичних давньоруських. Цей «нюанс» (мабуть єдиний, наявний вже у цьому атласі) буде повторюватися на всіх навчальних історичних картах радянської доби.

Топоніми, що стали згодом основою для «національних республік» - Білорусія та Україна фігурують лише на картах «Московська держава за доби Опричнини та к. XVI ст.» та «Народні рухи у московській державі і Польщі у XVII ст.». «Україна» локалізована у середньому Подніпров'ї північніше «Запоріжжя», землі, належні Короні Польській (зокрема Галичина та Волинь), підписані як «Польща». «Білорусь» розташована на схід від Мінська; те, що на захід – вже «Литва». Остання у даному разі є етнічною країною, а не державою, оскільки напис «Литва» не розтягнутий на весь простір Великого князівства Литовського. Навіть зображення поширення повстання Б. Хмельницького лишає в неясності «статус» західноукраїнських теренів, які не мають власної назви. Вже на наступній карті «Росія XVIII ст. Територіальні приєднання» топоніми «Білорусія» та «Україна» зникають. Загалом атлас яскраво ілюструє лише

радянський підхід до розуміння Давньої Русі, Московської держави та Російської імперії – Росії[137, с.190].

Зміни у ідеологічних настановах комуно-більшовицького керівництва необхідно розглядати через формування власне більшовицької національної політики. Розуміння, що потрібно побудувати сильну ідеологічно правильну унітарну за духом державу, призвело до кардинального перегляду власне концепції «держави СРСР». Наприкінці 1920-х років розпочалась трансформація більшовицької національної політики у напрямку сталінської ідеології націоналізму. У цей період Йосип Сталін поступово еволюціонує в своїх поглядах щодо націоналізму та розуміє важливість національної складової у справі державного будівництва. Він також визнає необхідність створення нової радянської спільноти, яка б поділяла спільні історичні образи та уявлення. Центральною ідеєю мав стати саме національний компонент, оскільки без нього неможливо було створити потужний інтегруючий міф. В умовах прискореної індустріалізації партійне керівництво відмовилось від ідеалізму та революційного ідеологічного пуританства на користь досягнення реальних політико-економічних завдань. А, відтак, розчарування в доктрині світової революції та пролетарського інтернаціоналізму, потреба в сильній централізованій державі, такої необхідної умови для існування тоталітарного суспільства, призвели до зростання інтересу до ідеї великодержавності та змусили партійну верхівку на чолі зі Сталіним звернутись до історичних традицій та цінностей російського самодержавства. Поступово відроджується позитивний образ російського минулого: зокрема, ленінська формула «Росія – тюрма народів» замінюється на формулу «царизм – тюрма народів», а з середини 1930-х рр. реабілітуються такі історичні особи, як Іван IV Грозний, Олександр Невський, Петро Перший. До середини 1930-х років було завершено націоналізацію історії та літератури, переглянуто стару модель історичних знань, запропоновану в 1920-ті роки Миколою Покровським. Зв'язок з дореволюційною Росією мав дати сталінському режиму необхідну легітимність, яку марксизм-ленінізм не був здатний забезпечити[283, с.3].

Незважаючи на це, у радянській Україні не всі видатні постаті Київської Русі та інших часових відтинків не виявилися затребуваними. Так, образ Володимира Мономаха використаний для московсько-російського державницького міфу виявився незатребуваним. Він не вписувався в новий історичний наратив і не вкладався в більшовицьку концепцію колективної ідентичності. Після сталінського «великого відступу» до традиційних суспільних і культурних цінностей у середині 1930-х рр. та, як наслідок, «реабілітації» видатних осіб минулого, Володимир Мономах виявився одним із загальноросійських героїв, проте не потрапив до першого ряду фігур ідентифікації[271, с.19].

Сталінська модель раньомодерної історії мала складатися з поєднання старої російської імперської історичної моделі та створення на її основі власне радянської концепції «давньоруської народності», сформованої в межах доктрини єдиної староруського народу, як спільного предка східнослов'янських народів. Концепція передбачала ряд міфологем, які мали назавжди закріпитись у свідомості радянських людей: східні слов'яни – єдиний народ; росіяни, українці й білоруси – гілки єдиного давньоруського (общеруського) дерева; «слов'янські Струмки» зливаються у «російське море»; східні слов'яни - єдинокровні брати; росіяни – старші брати українців; Україна й Білорусь – предковічні російські землі; єдність Російської держави, як правонаступниці Київської Русі, завжди вимагала (і вимагатиме) «збирання» земель.

Міф про єдиний тисячолітній народ був основою для іншого посилення імперської ідеології – існування спільного для всіх трьох галузок східного слов'янства історичного процесу. Ті дві гілки, які через завоювання відпали від історичного шляху великоросійського народу, прагнули до єдності і, коли це стало можливим у середині XVII ст., знову об'єдналися з великоруським народом в одній державі. Великоруська народність – локомотив історії для всього східного слов'янства, лідер культурного, політичного й економічного життя. Натомість українська і білоруська народність є матеріал, який дає ідеї, розробки, людей для

творення спільного цивілізаційного простору, що ним опікується саме російська народність[726].

Наприкінці 1930-х років, виходячи із російської імперської націоналістичної доктрини, яка лягла в основу сталінського історичного нарративу, зароджується й постулюється «патріотична ідея», котра відкидає переважаючі зарубіжні впливи з давнини, стверджуючи, що «древние русские» все адаптували, переробляли, надавали місцевого характеру й колориту, перевершували зарубіжні зразки й своїх вчителів. Зокрема, історик М.В. Шарлемань розвиває ідею про творення фресок Софії Київської місцевими (не візантійськими) майстрами та відображення в них явищ природи Київської землі[635, с.113].

У 1938 р. у підручнику з історії СРСР за редакцією О. Шестакова уперше пропагується прогресивне значення введення християнства на Русі – на противагу язичницькому варварству, запроваджуються нові положення про Київську Русь як «спільний початковий період», «спільну історичну колыску» трьох східнослов'янських народів.

Того ж року вийшла друком серія настінних шкільних історичних карт, які були новотвором, але фактично дублювали комплект та візуальний зміст кількох дореволюційних навчальних карт з історії Росії – від «Давньоруської держави у Х-ХІ ст.» до «Розширення Російської держави у XVII–XVIII ст.».

У другій половині 1930-х років радянська ідеологема про давньоруську народність отримала своє продовження у вигляді розробки міфічного стереотипу про історичне воз'єднання всіх східних слов'ян під крилом російської державності. Загострення міжнародної обстановки і новий зовнішній курс СРСР спричинили посилення зовнішньої ізоляції і пошуку внутрішніх ворогів. Ними для радянського керівництва мали стати споконвічні вороги східних слов'ян – поляки та німці та їх ідеологічні послідовники буржуазні націоналісти. Відбувається чистка прикордонних районів від етнічно неблагонадійних елементів, у яких етнічна батьківщина була за межами Радянського Союзу. Знищуються і ідеологічні вороги радянської держави.

У сталінську добу радянської історії в історичній науці з'явилась концепція давньоруської народності, яка (в інваріантах) на початку 1950-х рр. починає впроваджуватися в історіописання і вже з 1953–1954 рр. стає політично легітимною і науково визнаною, набуває статусу теорії.

Події осені 1939 року спричинили появу історичної концепції «возз'єднання»: Росія – захисниця та визволителька України; без Росії немає України, без України – Росії; інтереси росіян, українців, білорусів – неподільні; українці й росіяни мають спільних ворогів, з якими завжди боролися разом тощо. У колективній уяві мав міцно вкоренитися міфологізований образ «возз'єднаного просвітлення» Б. Хмельницького, яке «на віки вічні» визначило історичну долю України у союзі з Росією.

6.2. Концепція давньоруської народності та її місце при «возз'єднанні» Західної України і Західної Білорусії

Початок Другої світової війни став часом кардинальних політичних і соціальних перетворень у Західній Україні, спричинених геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі. Як відомо, західноукраїнські землі були одним із головних об'єктів торгу при розподілі території Польщі згідно статей додаткових таємних протоколів до угод між Німеччиною та СРСР від 23 серпня та 28 вересня 1939 року[728].

Перемовини між радянським керівництвом та керівництвом фашистської Німеччини у серпні 1939 року та підписання договору і секретних протоколів про розподіл сфер впливу і територіального поділу Східної Європи зумовили формування радянським режимом нової ідеології яка б обґрунтовувала б окупацію радянськими військами території Західної Білорусії та України. В її основу сталінські ідеологи поклали український патріотизм та звернулась до створеного у 1930-х рр. концепту «давньоруської народності»

Зосередивши на своїх західних кордонах сильне угруповання військ – більше 600 тис. осіб, близько 4 тис. танків, більше 5,5 тис. гармат і 2 тис. літаків, радянське командування поставило завдання «звільнити населення від гніту

поміщиків і капіталістів». Але в наказі не було жодного слова про звільнення братнього населення західних областей України і Білорусії і їх возз'єднання у складі СРСР, хоча газета «Правда» і писала про «безправне становище 11 мільйонів українців і білорусів»[41].

Ситуацію з обґрунтуванням окупації комуно-більшовицькими військами західноукраїнських територій ускладнювала і попередня політика радянського уряду. Протягом 1920-30-х років, як заявляв В. Молотов не виражало «будь-якої стурбованості становищем національних меншин в Польщі». Події золотого вересня 1939 року викликали потребу виправдання перед усією світовою громадськістю «теперішнього втручання» у війну проти Польщі на стороні Німеччини. Формулювання про звільнення і захист «своїх українських і білоруських братів» з'явилась лише у переддень вторгнення радянських військ на територію Польщі[606, с.38]. При цьому нове завдання для військ передбачало не тільки захист українців і білорусів, але і порятунок польського народу від наслідків війни, в яку він був втягнутий своїми нерозумними керівниками[27, с.448].

Вересневі події 1939 року і вступ СРСР у війну радянське керівництво подавало світові як допомога братам українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина після розвалу польської державності. Після консультацій з німецьким послом Шуленбургом радянський уряд виступив з нотою польському послу Гржибовському, у якій наголошувалось, що «радянський уряд не може ... бути стороннім спостерігачем, коли єдинокровні українці і білоруси, що проживають на території Польщі, кинуті власним урядом на поталу долі, залишилися беззахисними. Виходячи з даної обстановки радянський уряд віддав наказ Головному командуванню Червоної армії перейти кордон і взяти під контроль і захист життя і майно населення Західної України і західної Білорусії»[42].

Дана реляція була розрахована перш за все на внутрішнього користувача – громадян Радянського Союзу та населення окупованих територій, які мали повірити у добрі наміри радянського керівництва і не виказувати явного спротиву радянським військам. Радянська офіційна пропаганда наполегливо доводила

жителям Західної України, що перехід польсько-радянського кордону є прагненням запобігти окупації краю нацистами та захистити від поляків, що, відступаючи під натиском німецьких та радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні, не спиняючись перед убивством мирних жителів.

В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР та Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Треба також ураховувати, що західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами, а ненависть до польського окупаційного режиму охоплювала переважну більшість українців.

Радянською історіографією та партійною пропагандою використовувались винятково ідеологеми «визволення» та «возз'єднання». Про це свідчать вже перші опубліковані праці з даної проблематики. Події 1939 року на західноукраїнських землях радянськими істориками розглядались на основі марксистсько-ленінської методології з її класовим підходом до подій і явищ минулого[728].

Партійно-державне керівництво своїм втручанням у висвітлення подій на Західній Україні всіляко намагалось змалювати тріумфальну перемогу радянського ладу і всіляку підтримку місцевого українства «возз'єднання» з іншими братами у новій радянській державі. Головним для істориків ставилось обґрунтування історичного прагнення українців жити разом з росіянами і білорусами у державі – правонаступниці Давньоруської слов'янської держави. Історики мали довести також факт постійної боротьби трудящих Західної України за право називатися радянським народом і добитися соціально-економічних перетворень на зразок перетворень початку 1930-х років в Українській РСР.

Згідно з твердженням радянських істориків саме протягом IX-X ст. унаслідок зближення і злиття багатьох східнослов'янських племен сформувалася етнічна і мовна єдність – давньоруська народність. Вона, як і будь-яка народність за відомим сталінським визначенням, нібито мала спільну територію, мову, спільне економічне життя і спільний психологічний склад, що виявляється у спільності культури. Ця давньоруська народність нібито існувала деякий час і

після розпаду Київської Русі – у період феодальної роздрібненості, і лише згодом, після монголо-татарської навали, коли окремі частини Київської Русі опинилися в різних державних утвореннях, почався розпад давньоруської народності на три частини, які в XIV-XV ст. перетворилися на три східнослов'янські народності: російську, українську та білоруську. Відповідно до цього і єдина давньоруська мова розпалася на три східнослов'янські мови[450].

Враховуючи попередні тези радянських істориків про спільне коріння російського, українського та білоруського народів та пропаганду радіо, газет та журналів, події осені 1939 року абсолютною більшістю радянських людей сприймалися позитивно, саме як визвольний похід Червоної армії на західноукраїнські та західнобілоруські землі. «Те, що ... наші війська вступають до Західної України і Західної Білорусії. мною наприклад, було сприйняте з почуттям беззастережної радості, – характеризував свої емоції відомий радянський літератор К. Симонов. – Треба уявити собі атмосферу всіх попередніх років, радянсько-польську війну 1920 року, наступні десятиріччя напружених відносин з Польщею, осадництво ... спроби колонізації українського й особливо білоруського населення... Загалом, якщо пригадати всю ту атмосферу, то чому ж мені було тоді не радіти тому, що ми йдемо звільняти Західну Україну й Західну Білорусію? Йдемо до тієї лінії національного розмежування, яку колись, в двадцятому році, вважав справедливою навіть ... лорд Керзон, й про яку згадували, як про лінію Керзона, та від якої нам довелось відступити тоді... Те, що відбувалося, здавалося мені справедливим, і я цьому співчував»[512,с.184].

Такими були міркування й почуття російського інтелігента, досить таки далекого від українського питання. Але вони кардинально не розходилися з поглядами на проблему возз'єднання західноукраїнських земель діячів українського відродження. Так, 10 березня 1925 року у листі до одного з американських кореспондентів М.С. Грушевський писав з приводу приїзду до УСРР групи колишніх військових УГА: «Перед Різдом приїхав сюди полковник Гриць Коссака, що проводив галицькою армією в 1918 році проти поляків ... От я сподіваюсь і хотів ще то бачити на свої очі, як він з українською армією піде до

Галичини, як буде війна: сим разом може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р. – не буде пхатись до Варшави, а допильнує Галичину»[512,с.185].

Ці думки М. Грушевського, власне, не відрізнялися від поглядів на проблему возз'єднання і офіційної радянської історіографії, серед якої можна побачити чимало українців. Ще в 1927 році українські емігранти з Галичини звертались до Голови РНК Української СРР В. Чубаря з листом-клопотанням про потребу «змагатися з ляхами для очищення Галичини; якщо треба, на перший Ваш поклик клянемося прибути на Україну і доказати ляхам, що козацькі шаблі ще не заржавіли»[19, арк.48].

Звичайно ці думки висловлювались ще в середині 1920-х років, за умов, що докорінно відрізнялись від тих, які склались на осінь 1939 року. Маються на увазі не лише події пов'язані з розгромом української історичної науки та репресіями серед української інтелігенції, але і внутрішньополітичне становище в Радянському Союзі. Адже, говорячи про конечну потребу злуки всіх українських земель, М. Грушевський, наприклад, прагнув та в міру власних сил працював задля налагодження й зміцнення контактів наукових і культурних сил обох частин України, готував кадри для майбутнього визволеної Західної України. Натомість зусиллями сталінської системи в 1930-ті роки було практично знищено західноукраїнську еміграцію, яка не вписувалась у радянську модель бачення політичної долі України, її культурного розвитку. Паралельно зі знищенням культурних діячів носіїв української ідеї та пам'яті, формується сталінське бачення історії України.

Досить символічно, що події осені 1939 року співпали з остаточним утвердженням в радянській ідеологемі концепції «давньоруської народності». Московський історик Борис Греков, який висунув теорію про існування «давньоруської народності» – єдиного руського (східнослов'янського) народу Київської Русі, спільного пращура українського, російського та білоруського народів, видав у 1939 році монографію «Київська Русь». Монографія обґрунтовувала приєднання споконвічно руських територій до Радянського Союзу. Б. Греков 26 жовтня 1939 р. після подій «золотого» вересня на засіданні

відділення історії та літератури АН СРСР зробив доповідь, у якій він прослідкував «етнокультурну єдність та спільність західних українців і білорусів»[677, с.379-380]. У монографії наголошувалось, що давньокиївська доба – це «період нашої історії, коли склалися і великоруський, і український, і білоруський народи... Історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»[676, с.160]. У даному контексті давньоруський період в історії сучасних східнослов'янських народів став предтечею до створення СРСР і об'єднання у його кордонах всіх українців і білорусів.

У радянській державі ідеологи більшовизму пропонували українцям роль молодшого брата росіян в утриманні радянської системи та підкріплювала цю пропозицію історичними аргументами: без цього союзу українці й Україна давно зникли б з карти світу перед загрозою агресії зовні, чи то в часи Речі Посполитої та Османської імперії, чи то в часи Першої світової війни. Українці вирости з Київської Русі, спільної колиски трьох братніх народів – українського, білоруського та російського, а покинувши її, тільки й хотіли возз'єднатися з братами та будувати з ними спільне майбутнє – Радянський Союз з його «новою історичною спільнотою» – радянським народом. Отже, компартійний режим у 1930-ті роки запропонував українцям, як зазначає Ярослав Грицак, «радикальну національну амнезію»[180, с.127]. Їх ніби купували українською радянською державністю з власними історичними ідеологемами, які мали замінити радянським українцям власну історію.

Отже, саме події 1939 – 1940 рр. – приєднання Західної України і Західної Білорусії до відповідних радянських республік у складі СРСР – відіграли вагомую роль у генезисі концепції єдиного руського народу давньоруської доби у значенні спільного предка трьох пізніших східнослов'янських народностей. Нова ситуація поставила питання про походження українців і білорусів. У зв'язку з цим перед істориками ставилося завдання висвітлення спільності походження і єдності всіх частин, відповідно українського та білоруського народів, які об'єдналися, нарешті, кожний у своїй «єдиній радянській державі»[678, с.73].

У 1939 році концепція Давньокиївської держави запроваджується і в вузівські курси з історії СРСР. Паралельно іде боротьба за викорінення інших поглядів на історію України і Білорусії. Висвітлення історичного процесу мало відбуватися на «марксистсько-ленінській методології», яка полягала і в спільній історії трьох східнослов'янських народів у період Київської Русі.

У той же час нове радянське ставлення до спільного історичного минулого трьох народів (насамперед, українського і російського), призводить до екстраполяції оцінки подій 1939 – 1940 рр. на явища середини XVII ст., які теж починають розумітися у сенсі возз'єднання українців (і білорусів) вже з «братнім російським народом». Закономірність об'єднання східнослов'янських народів 1654 р. пояснюється не лише спільністю походження, культури, мови, побуту тощо, але й тим, що предки цих народів (а також білоруського) жили спільним життям в одній давньоруській державі, але зазнали «прикрого розділення», за висловом З. Когути, «через монголо-татарських, литовських, польських «агресорів»...»[675, с. 161-162].

З моменту приєднання Західної України та Західної Білорусії починає формуватися у радянській історичній науці і публіцистиці концепція не лише возз'єднання українських і білоруських «західників» зі своїми народами, але одночасно відновлюється і традиційне положення імперської історіографії про возз'єднання в середині XVII ст. українського і білоруського народів з російським народом[173, с.67]. Термін «возз'єднання», який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939 р. українського народу (і білоруського), тепер зазнав акомодатії стосовно характеристики приєднання частини України та Білорусії до Росії в 1650-х рр. Все це органічно призводить до виникнення ідеї возз'єднання західних українців і західних білорусів також і з російським народом, хоча ця ідея не набула поширення, а тим більше офіційного визнання (власне, як на ті роки і концепція «возз'єднання» 1654 р.)[675, с. 173].

Цікавими для порівняння є два коротких огляди історії Західної України, які вийшли в Москві та Києві в 1940 р., оскільки це дає можливість побачити, наскільки різним було розуміння нової політики пам'яті радянськими

українськими та російськими історикам. В Києві С. Білоус та О. Оглоблін описували щойно приєднані землі як «давні українські землі», в Москві ж В. Пічета в першому ж реченні проголосив землі Західної України та Білорусі «споконвічними російськими землями, які були частиною імперії Рюриковичів»[55, с.25].

Влітку 1940 року, через рік після приєднання до Української СРР, а точніше, - до СРСР західноукраїнських земель радянське керівництво знову звернулось до використання концепції для вирішення питання приєднання до СРСР Бессарабії і Північної Буковини. У розмовах В. Молотова та посла Німеччини в СРСР фон Шуленбурга наголошувалось на тому, що брати-українці вже багато років перебувають під гнітом румунських поміщиків і прагнуть до возз'єднання з іншими братами-слов'янами у єдиній державі. 26 червня 1940 року Сталін виступив з ультиматумом і вимогою від Румунії передати радянському Союзу Бессарабію і частину Буковини заселеної українцями[43].

Знову у нагоді стала концепція про спільність історії східнослов'янських народів і прагнення вже українців Буковини і Бессарабії жити у спільній радянській Україні.

Втретє радянські ідеологи звернулись до Києворуської спадщини у 1944 р., коли радянські війська наблизились до західних кордонів СРСР. М. Хрущов у березні 1944 р. наголосив на необхідності продовження історичного возз'єднання українських земель в єдиній радянській Україні. Що ж мав на увазі М. Хрущов? Партійний український керівник виступав за приєднання до Української РСР земель так званого Закерзоння, тобто територій колишньої Волинської губернії Російської імперії, які після радянсько-польської війни опинились у складі Польщі, а за радянсько-німецьким пактом не були «визволені» радянськими військами. Після виступу М. Хрущова український історик Петровський підготував історичне обґрунтування приналежності Холмщини, Грубешіва, Замостя, Томашіва та Ярослава українському етносу та державі. У статті «Одвічні українські землі» наголошувалось на тому, що вказані території належали до держави князя Данила Галицького – Галицько-Волинського князівства, а Холм

був столицею держави. Споконвіку ці території заселені православними українцями, ще Хмельницький прагнув їх приєднати до козацької держави[44]. Однак питання радянсько-польського кордону вже було вирішено. Він встановлювався по лінії Керзона, а отже українське закерзоння залишалось Польщі.

Того ж року, більш вдало, українські партійно-радянські діячі реалізували ідеологему воз'єднання стосовно Закарпаття. Ця територія, заселена східнослов'янськими горянами, якими з XI ст. керувала Угорщина, а після Першої світової війни – Чехословаччина, була проблемою для українських ідеологів. Апелюючи до часів перед угорським пануванням, існував ризик одночасно підтвердити ідею націоналістів про те, що населення Русі XI ст. було українським, що протирічило концепції спільності Київської Русі і існування «давньоруської народності»[225, с.92].

Наприкінці літа 1944 року «Радянська Україна» надрукувала статтю двох істориків, де Закарпаття називалось найбільш відсунутим на захід аванпостом українського народу та землею «наших дорогих єдинокровних братів» яким попри тисячолітній чужоземний гніт, вдалося зберегти свою ідентичність. На початку листопада Хрушов інкогніто відвідав Закарпаття де буцімто спостерігав масовий ентузіазм з приводу воз'єднання з Україною та отримав згоду Сталіна на організацію відповідних петицій від місцевого населення. 26 листопада з'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв маніфест про воз'єднання. У листі-зверненні з'їзду до Сталіна наголошувалось, що наші предки з незапам'ятних часів жили одною спільною і міцною сім'єю зі всім багатомільйонним українським народом. Так у запалі воєнної пропаганди було доведено тяглість української нації аж до X століття[225,с.93].

М. Бажан у липні 1945 р. надрукував статтю «Наша споконвічна земля», де наголошувалось на спільності українців-закарпатців, українців та росіян і обґрунтовувалось історичною традицією переходу Закарпаття у склад Української РСР.

Отже, події 1939-1945-го років вплинули на різні сфери політико-ідеологічної складової розвитку радянської державності в Україні. Зокрема, територіальне розширення України та збільшення її народонаселення вивело республіку на друге після Російської Федерації місце у радянській ієрархії республік, посиливши соціально-економічний потенціал республіки. Крім того в СРСР помітно зростає роль східнослов'янських етносів у демографічному розподілі населення. У зв'язку з цим партійне керівництво ставить перед радянськими істориками нове завдання, яке полягало у історико-етнографічному обґрунтуванні спільності українського, білоруського і російського народів. Історики, етнографи, археологи мали довести спільне походження народів, відстежити їх історичну еволюцію у напрямку постійності намагань східних слов'ян поєднати свою долю у спільній державі, якою став Радянський Союз.

На думку Н. Юсової приєднання Західної та Південно-Західної України до складу УРСР у 1939-1940 рр. призвело до створення етногенетичної комісії в Українській РСР, яка мала розробляти історію окремих народів Радянського Союзу. Нове радянське ставлення до спільного українсько-російського історичного минулого вимагало висвітлення з нових позицій і проблем походження українського народу. Вивчаючи це питання, необхідно було артикулювати положення про єдність походження українського і російського народів – «єдинокровних братів»; синхронність, а також історичну закономірність їх формування адекватного методології історичного матеріалізму[676, с.221].

Актуальність прояснення питання стосовно походження й формування української народності була важливою в умовах, коли щойно відбулося воз'єднання майже всіх українських земель. У зв'язку з цим необхідно було створити наукові засади і популяризувати питання, висвітлювали спільність походження і єдність всіх частин українського народу, який об'єднався, нарешті, в єдиній «українській державі». У політичному сенсі це завдання обумовлювалося необхідністю добитися лояльності українського народу (насамперед – західників), на засадах українського радянського патріотизму в умовах загострення міжнародної ситуації. У межах риторики політико-правового та історичного

обґрунтування окупації Західної України та Буковини і Бессарабії виникає і ідея возз'єднання українського народу та відбувається історична модернізація ідей М. Грушевського про історичне прагнення українців до об'єднання у єдиній українській державі.

Протягом століть українці боролися проти «тяжкого іноземного іґа» і їм постійно допомагав братній російський народ і Російська централізована держава. Для українців це мало, звичайно ж, «велике прогресивне значення», які в «умовах тяжкого іноземного гніту справедливо вбачали в Російській державі надійну опору, в боротьбі за своє визволення і часто зверталися по допомогу і раз у раз одержували її»[749]. За умови постійної боротьби українців за свою незалежність і проти іноземних поневолювачів і відбулося возз'єднання Західної України з Україною справжньою, тобто підросійською. Радянський уряд у вересні 1939 та 1940 році тільки посприяв українцям і виконав історичну місію, об'єднавши територіальні фрагменти України у складі Радянського Союзу. Пізніше дана концепція лягла в основу радянської позиції на переговорах з західними демократіями у Ялті і Потсдамі про розподіл сфер впливу і визначення кордонів післявоєнної Європи[713, с.113-124].

Возз'єднання принесло більшовикам не тільки вираз нової могутності і величі СРСР, але і нові суперечності, що загрожували в перспективі самому існуванню великої імперії. По-перше, з входженням Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Південної Бессарабії й Закарпаття до складу Української РСР значно зріс її національно-державницький потенціал у рамках радянської імперії. Кількість етнічних українців лише із входженням Східної Галичини й Західної Волині до складу Української РСР збільшилася на 7 млн. осіб. Як вдало зазначила видатна поетеса – «шістдесятниця» Л. Костенко, об'єднання «Малоросії» з «Малопольщею» дало Велику Україну[157,с.6]. А існування юридично незалежних країн народної демократії в межах радянського контролю й відсутність кордонів УРСР безпосередньо з капіталістичними державами об'єктивно сприяло посиленню тенденцій до української самостійності.

Перед комуно-більшовицьким керівництвом постало питання «перетравлення» національно-свідомого українства та його інтеграції у сім'ю радянських народів. Потрібно було ліквідувати українські національні політичні і громадські інституції, незалежну греко-католицьку церкву, а також провести ідеологічну селекцію серед західноукраїнської інтелігенції.

Щодо «ворожої» для радянської влади греко-католицької церкви, компартійні органи використали культивованій РПЦ концепт традиційного для східних слов'ян, ще з часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави православ'я, яке консолідувало українців і зберегло від асиміляції латинянами. Саме православ'я, а не ворожий греко-католицизм єднали галичан і волинян з наддніпрянцями у єдиній радянській Україні. Тому у 1945 р. Алексій I у своєму Посланні висловив тезу про історичне возз'єднання російських територій і про можливість західних братів повернутись у лоно Матері – Російської православної церкви. «Порвіть зв'язки з Ватиканом, який веде вас у п'їтму і духовне падіння своїми ересями..., – звучало у Посланні, – Поспішіть повернутися в лоно вашої істинної Матері – Російської православної церкви»[440, с.121-123].

Виступ російського первосвященника став відмашкою для ліквідації греко-католицької церкви. Радянські спецслужби і місцеві священники РПЦ упродовж 1945-46 рр. спільними діями почали наvertати місцевих греко-католицьких священників та вірян у канонічне православ'я. Незгодних заарештовували та етапували до Сибіру та Гулагу, більш зговірливих примушували підписувати прохання про приєднання до православної церкви.

У 1946 р. у Львові на неканонічному Соборі було прийнято рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив з Ватиканом і підпорядкування греко-католиків Російській православної церкві.

Впродовж десяти років, з 1946 по 1956 рр., в регіоні у православ'я було «переорієнтовано» 2959 греко-католицьких храмів з 3147, 1241 священник з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоди на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та

Ужгородського соборів – заарештовувалось, засуджувалось, або ж, у кращому випадку, позбавлялось парафій. Так, утворювався не тільки спільний, а й єдиний церковний простір між Україною і Росією, який потім ретельно підтримувався і зміцнювався церковною і світською (радянською) владою. Українців і росіян церква ретельно навчала, що вони – єдине ціле, в них єдина держава, єдина віра, єдина мова і культура[617, с.462].

У 1946 р. ЦК КП(б)У ретельно розглянув проблеми «ідеологічної роботи» в західноукраїнських областях. У жовтні 1946 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України»[18,арк.37]. В основі постанови лежали доповідні записки підготовлені для секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді І.Д. Назаренка спеціальною бригадою ЦК КП(б)У в травні 1946 року «Про кадри професорсько-викладацького складу кафедр суспільних наук і якість викладання у Львівських вузах» та «Про стан ідеологічної роботи в партійній організації Львівської області»[512, с.215].

Автори доповідних зазначали: «Нема необхідності доказувати, що у Львові особливого значення набуває питання викриття ворожих ідей, що мають вплив серед деякої частини населення особливо інтелігенції. Особливої гостроти набуває питання боротьби проти буржуазно-націоналістичної концепції так званої історичної школи Грушевського... Діяльність Грушевського тісно пов'язана з м. Львів. Тут він працював як професор Львівського університету і як голова Українського Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. А звідси вплив Грушевського на ідейне формування інтелігенції Львова свого часу був дуже великим»[512,с.216]. А раз так, робили висновок партійні ідеологи, то головне завдання у перевихованні західноукраїнської інтелігенції у дусі марксизму – це боротьби проти концепції історії України М.С. Грушевського, яка суперечила існуючій ідеологемі давньоруської народності і концепції «возз'єднання». З прихильниками Грушевського І. Крип'якевичем, Кордубою та іншими науковцями радянські ідеологи розправились швидко. Згідно постанови №1859 Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня 1946 року як буржуазно-націоналістичні

розсадники у Львові були ліквідовані відділи інститутів української літератури, історії України та економіки АН УРСР. Наукові працівники львівських академічних установ лишилися без роботи. Частина науковців було депортовано до Києва на «почесне заслання». Так, І.П. Крип'якевич з 12 вересня 1946 року був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР[512,с.219].

З осені 1946 року хвиля переслідувань західноукраїнських істориків представників ненависної владі «буржуазно-націоналістичної» школи М.С. Грушевського продовжилась з новою силою. Кампанія переслідувань і звинувачень мала на меті поширити на території Західної України ідеологічно правильне бачення історії України та еволюцію радянської державності. «Ми не можемо забувати ... що приєднання західних областей України до складу населення республіки вилося кілька мільйонів робітників і селян, які не пройшли складного й важкого шляху боротьби за радянську владу та її зміцнення і тільки прилучаються до справи соціалістичного будівництва ... Там лише починається ламання старих уявлень і виховання соціалістичного світогляду», відзначалося в передовій статті «Більшовика України». У ній також наголошувалося, що інтелігенція західних областей виховувалася «в дусі буржуазно-націоналістичної ідеології та німецької орієнтації. Більшість її чесно служить народові, перебудовує свій світогляд. Проте частина її не відмовилась від своїх поглядів і, прикриваючись маскою лояльності до радянської влади ... проводить і далі націоналістичну пропаганду»[210, с. 9].

Україно-радянські історики під наглядом партійних функціонерів мали підготувати нове бачення історії Західної України. М. Петровським було підготовлено короткий нарис історії краю. У ньому галицькі українці століттями прагнули об'єднатися з східними братами, а також з «братнім єдинокровним російським народом. Крім того у короткому курсі заперечувалась українська державність у Давньокиївську та Галицько-Волинську добу. М. Петровський писав, що в XIV ст. не було ні української, ні російської, ні білоруської національності, тільки «єдина руська народність». Всю свою історію Західні і

Східні українці прагнули об'єднання і існування в спільній державі російського народу. Історичне прагнення українців було реалізоване лише зараз за Радянського Союзу, керівництво якого виконало одвічне бажання східних слов'ян[447].

З'являються нові проімперські трактування історії Галицько-Волинського князівства, Буковини та Закарпаття. У 1943 р. в «Історичному журналі» російський історик В. Пашуто назвав Данила Галицького «русским князем», який керував «русским народом» на «южнорусских» землях. Письменник А. Югов у своїй брошурі 1944 р. так само вважав князя та його підданців «русскими» та, крім того, заявив, що «народ Галичини, Буковини й Волині проніс крізь горнило всіх історичних випробувань, оборонив, як святиню, і російську мову (русский язык), і віру батьків, і непогасну, полум'яну любов до Великої Русі». Борис Греков писав про польський період галицької історії, жодним словом не згадуючи про формування української чи хоча б протоукраїнської національності[225,с.82].

Проявам русифікації української історичної пам'яті протидіяли українські історики та літератори. На початку 1945 р. професор Кость Гуслистий порушив питання «русифікації» Данила Галицького в центральній пресі. Особливо він критикував статтю В. Пашуто в «Історичному журналі» та брошуру А. Югова, з їх «едино русским народом», який проживав у Галицько-Волинському князівстві. Ні партійні функціонери, ні колеги-історики не заперечували твердженням К. Гуслистого про те, що «Данило Галицький є один із великих предків українського народу, так само як Олександр Невський є один із великих предків великого російського народу»[225,с.84].

У другій половині 1940-х років ідеологічний вплив на мешканців західних областей України мали і кадри направлені у регіон з Російської Федерації та Східної України. Численна надіслана номенклатура мала створити на місцях умови для русифікації краю і створення умов для його повної інтеграції у радянську суспільно-державну дійсність. Відповідно до сталінського бачення розбудови суспільства приїжджі кадри мали прищеплювати на західноукраїнських теренах «передову» соціалістичну ідеологію на противагу

відсталій, дрібнобуржуазній, націоналістичній, притаманній широким верствам місцевого населення. На думку партійно-державних керівників України та ідеологічного апарату, підпорядкованого їм, «нові радянські звичаї та побут», «нова радянська історія» стояли на кілька щаблів вище, аніж усталені звичаї і традиції галичан. Так, у жовтні 1945 р. на «Нараді з питань боротьби з залишками націоналістичної ідеології серед населення західних областей УРСР» наголошувалось на необхідності проводити лекторії та ідеологічні вечори, використовуючи популярні лекції «про російський народ» та «про дружбу народів з російським народом»[617, с.259].

Необхідно наголосити на потребі офіційної радянської пропаганди реалізувати нову ідеологічну настанову про «остаточне вирішення національного питання в СРСР» і формування «нової історичної спільноти – радянського народу». Дане твердження набуло свого поширення і реалізації під час радянсько-німецької війни та післявоєнні десятиліття. Радянські ідеологи намагалися поширити концепцію возз'єднання і для здійснення панслов'янської пропаганди. Влада використала поширений концепт київського міфу (колиски слов'янської державності).

У період німецької окупації України ідеї сакральності і святості Києва, як центру української державності використали українські націоналісти. Вони сприймали місто в образі батька-творця української нації, першої давньоукраїнської держави. У вірші «Ніч у Києві» поет Анатоль Вільховець у жовтні 1941 р. писав:

Ще й наче ствердження надії,
Яку плекали ми давно,
Маячить на святій Софії
Жовто-блакитне знамено.

Інше ідеологічне навантаження мав київський міф у українських радянських інтелігентів та партійних функціонерів. Київ розглядався ними, як всеслов'янський центр, а його визволення початком визволення українських земель та всіх слов'ян, які перебували у фашистському ярмі. М. Бажан 27

листопада 1943 р. на загальноміському мітингу присвяченому визволенню Києва від німецько-фашистських загарбників наголошував на тому, що визволення Києва розпочинає визволення і возз'єднання всіх українських земель об'єднаних в єдину Українську радянську державу. У 1944 р. член Всеслов'янського комітету президент Академії наук УРСР академік О. Богомолець запропонував провести пленум Всеслов'янського комітету в липні 1944 р. у визволеному від німців Києві – цій «колисці великої слов'янської держави СРСР, столиці українського народу, другого за чисельністю серед слов'янських народів». Родзинка пропозиції полягала в тому, що, саме «з Києва має символічно піти визволення слов'янських народів від фашизму». Висуваючи столицю України в авангард процесу визволення слов'янства, поширювалась ідея про першість Києва, а не Москви у історії східних слов'ян[617,с.256]. В подальшому відбулася зміна акцентів. Спільна історична спадщина слов'янських народів мала знайти своє продовження у спільній мові, культурі та формуванні єдиного радянського народу. Процес формування супроводжувався тотальною русифікацією, нищенням української культури, історичних традицій.

Отже, після приєднання Західної України до складу СРСР компартійні органи протягом 1939-1941 року та одразу після визволення Західної України від нацистів здійснювали ідеологічну роботу проти місцевої української інтелігенції з метою поширення серед її представників методологічно-правильних концепцій історичного розвитку українського народу. У тогочасній кампанії ідеологічного виховання західноукраїнської інтелігенції й критики школи М.С. Грушевського не забули і про насадження радянських стереотипів і історичних міфів сформованих у 1930-ті роки придворними історіографами.

6.3. Києворуська спадщина як засіб культивування радянського патріотизму (1946-1953 рр.)

Умови Другої світової війни, зокрема, прагнення не випустити Україну зі своїх «обіймів», показати свій режим у кращому світлі, ніж гітлерівський, зробити його привабливішим, змусили радянське партійно-державне

керівництво трохи зменшити тиск на українське національно-культурне життя й піти на певні поступки. В рамках радянського патріотизму був допущений у певній формі український патріотизм: з'явилися літературно-мистецькі твори про героїчне минуле українського народу, радянська пропаганда постійно наголошувала на тезі про державність України, яку хочуть знищити німецькі окупанти[73, с.41].

З початком радянсько-німецької війни українські літератори, історики та митці у своїх роботах стали звертатися до дозволених режимом історичних постатей, які могли б прислужитися владі для формування ідеологічних міфів. Уже в липні 1941 р. українські літератори у відкритому листі до Й. Сталіна згадали про перемоги князя Данила Галицького у боротьбі з тевтонськими рицарями[37]. У статті М. Покровського «Військова доблесть українського народу» традиції військових перемог українців виводились від часів київського князя Святослава Ігоровича. 28 червня 1941 р. Інститут історії України оголосив про початок друку серії брошур про героїчне минуле України. Перша брошура мала прославляти битви Данила Галицького, а остання – неминучу радянську перемогу у війні, яка почалася[225,с.58].

У 1942 р. М. Бажан написав поему «Данило Галицький», в якій князь став українським Олександром Невським, що веде боротьбу з німецькими псами-рицарями, які прагнули знищити український народ[68].

У межах сталінського ліберального відступу українські вчені розпочали розробку нової моделі руського періоду історії українського народу. Нова модель мала поєднати в собі сталінський концепт старшого брата та деякі тези «школи М. Грушевського». У 1942 р. в Уфі на січневій сесії відділу суспільних наук АН УРСР директор інституту історії АН УРСР М. Петровський виголосив доповідь «Київська Русь – спільний початковий період в історії російського, українського і білоруського народів». У доповіді було піддано критиці праці російських великодержавних істориків та твердження істориків націонал-буржуазної школи. М. Петровський запропонував тезу про єдиний слов'янський народ, який у XII-XIII ст. заселяв Київську державу. Відштовхуючись від принципу етнічної

єдності, вчений запропонував концепцію української історії як історії перманентної «боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі, за об'єднання з великим братнім єдинокровним народом російським» [617, с.253]. Маючи спільне історичне походження, українці мали і спільних з російським народом історичних постатей та героїв. Їх умовно розділили на групи за їх роллю в спільній історії східних слов'ян. Кожен князь, полководець та політичний діяч мав отримати власне місце в радянській, українській пам'яті та власну принатурено для потреб режиму історичну біографію. У даному контексті запрацювали українські радянські історики, літератори та митці.

У жовтні 1943 р. газета «Радянська Україна» надрукувала статтю М. Петровського «Незламний дух великого українського народу». Стаття, яку навіть видали окремою брошурою, охопила всю історію України – від Київської Русі до Великої Вітчизняної війни. У ній князів Святослава, Володимира Мономаха, Романа Мстиславовича і Данила Галицького названо вождями, Запорозьку Січ – «початком нової української держави», а замість теорії «меншого лиха», про яку навіть не згадано, використано оптимістичніший зворот: «1654 року Україна склала з Росією нерозривний братерський союз» [225,с.74].

В 1944 р. у журналі «Українська література» друкується романтична драма Івана Кочерга «Ярослав Мудрий». У ній вперше українські радянські драматурги звертаються до постаті видатного київського князя. «Раніш закон, а потім благодать», - цей афоризм митрополита Іларіона ліг в основу літературного образу Ярослава Мудрого [269,с.141]. На першому місці у князя захист вітчизни від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Через зраду він карає на смерть новгородського посадника Костянтина. Смерть Костянтина – це свого роду сакральна жертва покладена на вівтар побудови сильної, міцної, єдиної держави. Патріотично зображено і життя та подвиг сина посадника ченця-художника Микиту, який вирушає в Київ помститися за батька та невдовзі розуміє правоту великого князя і віддає своє життя, захищаючи Київ. Ідея єдності держави варіюється в кількох сюжетних лініях драми, в кінцевому підсумку зводяться до

єдиного смислового центру – великого князя. Образ князя Ярослава Мудрого уособлює в собі велич ідеалізованого правителя, який уособлює піклування князя за свій народ та свою державу. У п'єсі піднесено ідею державної єдності слов'янських народів, їхнього гуртування перед небезпекою ворожих військ. Тобто у драмі поєднано патріотичні мотиви захисту Вітчизни, від зовнішніх ворогів та реалізація сталінських ідеологем про батька нації, єднання слов'ян навколо свого князя та теза часів сталінського терору – «син за батька не відповідає».

Звернення до пам'яті героїчних предків, як ми вже зазначали раніше, широко практикувала більшовицька пропаганда, аби задіяти найглибші фонди народної патріотичної пам'яті. Цим прийомом активно користувались тогочасні радянські митці, створюючи штучні образи історичних постатей для воєнно-патріотичної пропаганди. Зокрема, пропагандистські кліше та плакатність образів ілюструють роботи О. Копиленка та Л. Смілянського.

З тією ж пропагандистською метою були створені українські міністерства закордонних справ та оборони. Формально Україна отримала право вступати у зовнішні зносини. За бойові заслуги було встановлено високопрестижну урядову нагороду – орден Богдана Хмельницького [73,с.41].

Певна історична лібералізація породила нових героїв республіки, які доповнювали перелік канонізованих сталінськими ідеологами російських історичних постатей. Лібералізація дозволила вітчизняним історикам знову звернутися до формування української моделі тяглості власної державницької традиції. Ніхто з українських вчених-гуманітаріїв не міг претендувати на спільну історичну пам'ять східних слов'ян, яка реалізовувалась у концепті «давньоруської народності» та Київської Русі. Розпочинати власну державницьку традицію можна було лише з реабілітованого князя Данила Галицького та Галицько-Волинського князівства. Хоча для сучасних істориків – це твердження досить сумнівне, але в 1940-ві рр. це був свого роду державницький прорив. Вчені отримали можливість накреслити історичну лінію від Галицько-Волинського князівства через Литовську державу до козацької держави часів Б.

Хмельницького. Деякі історики та митці спробували посунути українську історичну пам'ять в глиб до початків державності східних слов'ян – Київської Русі часів IX-X ст. У нагоді став історичний міф про «Київ – матір городов руських».

Українську радянську концепцію історичної пам'яті про Київ висунув у листопаді 1943 р. М. Рильський. Виступаючи з доповіддю «Київ в історії України», він підтримав теорії «спільної колиски», однак з огляду на те, що Київ – українська столиця, М. Рильський віддав українцям пріоритет у розвитку Києворуської культури. «Одним із головних і славних творців цієї «російської» - як тоді розуміли це слово – мови, тієї культури, - підкреслював Максим Тадейович, - був, зрозуміло, наш Київ, де виникло й розвинулось наше письменство». Власне, сам Київ був для нього синонімом України, української нації. «Говорити про роль Києва в історії української землі, українського народу, - зазначав М. Рильський, - те саме, що говорити про роль серця в людському організмі – матір міст руських і перша українська столиця» [617,с.253].

Про роль Києва, як колиски слави російського і українського народів йшлося у «Листі-зверненні українського народу до великого російського народу та у доповіді М. Хрущова оголошеній 6 листопада 1943 р. до річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він назвав Київ не лише «святиною українського народу», але й «колискою східного слов'янства і російської держави». Увага, яку приділяли представники української еліти Києву, звісна річ, не була випадковою, адже з ним було повзано творення одного з найважливіших національних міфів – Києва золотoverшого, прадавньої і споконвічної української столиці. Як і міф про Москву білокам'яну, збирачку російських земель, чи про Єрусалим, вічну й невмирущу столицю єврейського народу, український міф належав до різновиду інтеграційних, національно-державних міфів [617, с.225].

Паралельно з деякою лібералізацією імперської політики стосовно народів СРСР Й. Сталін започаткував нову ідеологему – повернення до імперського минулого Росії.

Сталінський поворот від пролетарського інтернаціоналізму до спільної національної радянської державності досяг свого апогею в грудні 1943 р., коли

«Інтернаціонал» перестав бути гімном СРСР. Відповідно до нової офіційної ідеологічної лінії радянського патріотизму, новий гімн починався із того, що «союз непорушний вільних республік поєднала навіки Велика Русь»[405, с.7]. Гімн СРСР було написано російською мовою. І він мав символізувати об'єднання і згуртування всіх народів СРСР навколо великого російського народу, який став продовжувачем історичних державницьких традицій Великої Русі. У жовтні 1944 р. «Радянська Україна» опублікувала промовисту передовицю «Велика Русь» з роздумами про перший рядок нового радянського гимну та урочистими запевненнями в «нашій любові» до великої Русі – явно малася на увазі історична Росія. На кінець 1944 р. в більшості офіційних текстів про українське минуле міцно закріпилася ідея російського кермування. Вислови вдячності великому російському народові на сторінках української преси доповнюються ритуальними подяками Сталінові, партії та державі[225,с.77].

Формується новий пантеон історичних постатей-героїв. Навколо них владні ідеологи будували історичні міфи та формували нову радянську історичну пам'ять. До історичного ряду діячів реабілітованих сталінськими ідеологами увійшли Володимир Великий, Данило Галицький, Володимир Мономах та Богдан Хмельницький. В офіційному дискурсі останнього розглядають вже не як визволителя України, а гетьмана, який виражає «споконвічного прагнення українського народу до воз'єднання з братнім великим російським народом». Микола Петровський та вітчизняні історики формують нові історичні образи князів Святослава, Володимира Мономаха, Романа Мстиславовича і Данила Галицького, новий образ запорізьких козаків, Січі та промосковські орієнтованих гетьманів[449, с.3].

Реабілітованим державницьким діячам українського минулого у радянській історичній ідеологемі відводились другорядні ролі. Вони мали розбавити російсько-центричну концепцію історії Української РСР. Це красномовно засвідчила тематика розробленого наприкінці війни ЦК КП(б)У циклу лекцій на допомогу політосвіті партійних, радянських кадрів та інтелігенції, який носив назву «З історії нашої батьківщини». Цей цикл складався з 40 лекцій, 30 з яких

були присвячені дожовтневому періоду й носили неприховано великоросійський характер. У них від періоду Київської Русі висвітлювалися постаті найбільш відомих російських князів, царів і полководців вперемішку з ватажками селянських повстань і російськими революціонерами. Власне української історії в циклі «історії нашої батьківщини» було важко відшукати. Навіть ті окремі лекції, що присвячувалися Україні, подавалися виключно в російському контексті. Наприклад, окрему лекцію було присвячено царю Петру I та його перемозі в Полтавській битві. Далі в такому ж дусі: «Боротьба українського народу проти польських завойовників за возз'єднання з російським народом. Богдан Хмельницький»[617,с.259].

У 1942 р. М. Бажан пише поему «Данило Галицький», у 1944 р. І. Кочерга опублікував драматичну поему «Ярослав Мудрий». Того ж року М. Петровський публікує новий короткий нарис української історії «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі», який розповідає про одвічне прагнення східних і західних українців об'єднатися у спільній слов'янській державі[447, с.4].

Одночасно влада використала і релігійно-православну традицію українців, росіян і білорусів. Російська православна церква ще за першого російського імператора Петра I була поставлена під контроль світської влади і стала своєрідним департаментом державного апарату, який відповідав за світогляд підданих його імператорської величності. Православні священники у ХІХ ст. підтримали засади російської імперської державності, які були сформульовані у вигляді відомої тріади «православ'я – самодержавство – народність». В атеїстично-класовий, інтернаціональний період радянської історії церква з її імперськими ідеологемами потрапила у немилість партійних вождів. Тільки в умовах сталінської реабілітації російської імперської ідеї та повернення до самодержавного управління, влада реабілітувала Російську православну церкву.

Фактично російське православ'я реабілітували у роки радянсько-німецької війни. У вересні 1943 р. за розпорядженням вождя державні органи взяли на себе утримання російських православних ієрархів та священників. Архієреї одержали право розпоряджатися церковними коштами. Тож зрозуміло, з яких причин

Архієрейський собор у традиційній для православ'я традиції прийняв звернення до уряду, в якому дякував особисто Сталіну за «співчутливе ставлення» до потреб церкви і обіцяв, що служителі церкви будуть брати ще активнішу участь «в загальнонародному подвигу за врятування Батьківщини». У зверненні Собору до уряду говорилось: «Собор щиросердно молить Господа про дарування нашій дорогій Вітчизні і союзним з нами країнам якнайскорішої завершальної перемоги над фашизмом і про примноження сил, здоров'я і років життя нашому любимому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандувачу нашого славного воїнства Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»[617,с.458].

Влада, для утвердження новітніх ідеологем, звернулася до традиційних православних міфологем. Акт хрещення Володимира та історія православної церкви у Києворуську добу розглядалися крізь призму протидії католицизму та захисту слов'янської ідентичності у домодерну добу. Радянські ідеологи наголошували на тому, що православ'я допомагало Івану Грозному, Петру I проводити імперські реформи, направлені на консолідацію східно-слов'янських народів. Крім того радянські компартійні органи у повному порозумінні з Російською православною церквою заборонили окремі Білоруську та Українську православну церкви. При цьому російська церква постійно дотримувалась і пропагувала ідеологему про спільність українського, білоруського та російського народів, як частин «руської» нації. Держава наочно продемонструвала своє безпосереднє втручання в релігійні справи, заборонивши греко-католицьку церкву, як націоналістичну, латинізовану структуру, яка підтримувала окремішність українського народу та пропагувала історичне право на побудову власної держави. У радянському контексті реабілітація російського православ'я є також відродженням старої імперської спадщини – царської політики заперечення окремої ідентичності українців та білорусів, включаючи окрему релігійну ідентичність[670, с.192].

Влада використала візантійську традицію, яка передбачала залежність релігійних інституцій від світської влади. Церковні ієрархи надавали радянській владі релігійної сакральності в очах православних віруючих. Так, церковні

ієрархи визнали Й. Сталіна «богообраним вождем воїнських і культурних сил Росії». А навзаєм отримали державні нагороди від радянських вождів. Патріарх Алексій I упродовж 1945-1970 рр. чотири рази був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Фактично відновивши в радянських умовах самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії з другої половини XIX ст., радянські керівники і православну церкву в другій половині XX ст. підпорядкували по суті великодержавним інтересам, перетворивши її на ідеологічний підрозділ КРПС [617, с.457].

Ідеологічні поступки режиму у період радянсько-німецької війни не виходили за межі історико-ідеологічної моделі формування і розвитку української, білоруського і російського народів, яку розробили радянські історики і філософи у 1930-х – на початку 1940-х рр. Влада продовжувала дотримуватись модернізованої концепції «давньоруської народності» та міфу про возз'єднання.

Концепція давньоруської народності, але без вживання такого терміну, напевне, вперше стала фігурувати у більш ширшому науковому вжитку у зв'язку із заключним моментом відомої дискусії з проблем періодизації історії СРСР. 1946 р. в Ленінграді була опублікована праця В. Мавродіна «Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства)». У ній без належної наукової аргументації було проголошено, що «Киевская Русь – это начальный этап в истории всех трех братских славянских народов Восточной Европы, имеющих одного предка — русский народ киевских времен, древнерусскую народность» (с. 309). Далі в цій праці підкреслюється величезна роль, що її в історії східних слов'ян відіграв «величественный процесс объединения восточнославянских и ассимилируемых ими племен в единую древнерусскую народность» (с. 310). Цю саму тезу В. Мавродін повторив і в наступній своїй праці «Образование единого русского государства» (Л., 1951): «Объединение восточных славян, сложившихся в единый русский народ, должно быть определено как народность... Таким образом, можно считать установленным, что во времена Киевского государства восточнославянский мир сложился в единый русский народ, или, конкретизируя, в единую русскую

народность» (с. 215). Такі бездоказові твердження припали до душі тодішнім радянським ідеологам і дістали публічну підтримку з боку тогочасних владних структур.

Концепція В. Мавродіна хоча і була розкритикована істориками знайшла підтримку і партійно-радянських ідеологів. У концепції В. Мавродіна тодішні ідеологи знайшли чудове ідеологічне обґрунтування національної політики радянського керівництва, яка, хоч і була прикрита демагогічною фразеологією, по суті продовжувала великодержавницьку національну політику царської Росії. Адже визнання справжнього процесу формування російської народності з XII ст. у межах Володимиро-Суздальського князівства робили проблематичними претензії Росії не тільки на територіальну, але й на культурну спадщину Київської Русі, а включення України до складу Російської імперії мало вигляд не справедливого повернення Москві давніх російських земель, а загарбання земель сусіднього народу. Інша річ, коли наполягати на існуванні окремої давньоруської народності, яка нібито створила Київську Русь і стала етнічною основою пізніших росіян, українців та білорусів. У такому разі появу цих трьох народів можна розглядати як прикрий історичний зигзаг, як негативне явище, зумовлене злою волею монголо-татар, литовців та поляків, які зруйнували спільну східнослов'янську державу Русь і єдиний давньоруський народ. Тож будь-яке об'єднання росіян, українців та білорусів в єдиній державі має сприйматися ними як відновлення історичної справедливості. Отак нібито суто наукова концепція давньоруської спільноти стала служити політичній справі реставрації Російської імперії хоч би в межах території східнослов'янських народів. Через це й не дивно, що концепція В. Мавродіна була схвалена ЦК КПРС й офіційно проголошена в «Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», надрукованих у газеті «Правда» за 10 січня 1954 р.: «Русский, украинский и белорусский народы ведут свое происхождение от единого корня - древнерусской народности, создавшей древнерусское государство — Киевскую Русь». Цими тезами було покладено край науковій дискусії з приводу давньоруської народності, і невизнання запропонованої партією доктрини розцінювалося як політична

незрілість, а її критика прирівнювалася до державного злочину. За таких умов В. Мавродін виявився «на коні» й не тільки не переглянув своєї позиції щодо давньоруської народності, але й видав на її захист ще дві книжки: «Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности» (М., 1971) та «Происхождение русского народа» (Л., 1978). [450].

Запровадження у радянську історичну науку та політичну дійсність нарративу про возз'єднання українців і росіян 1654 року було також викликане політичною практикою сталінізму. Як уже зазначалось, відомо, що Й. Сталін з самого початку не підтримував ідею соціалістичної федерації[40]. Під акомпанемент гасел про дружбу народів і радянський інтернаціоналізм, подальше еволюційне об'єднання національних культур і мов сформувалось твердження про злиття всіх націй. Були знехтувані права малочисельних народів. Одним із прикладів такої політики стало закриття всіх єврейських шкіл на території Радянського Союзу в 1938 році, а також наступ на національно свідому науково-культурну еліту союзних республік. В другій половині 1920-х років прихильники сталінської моделі розвитку держави і реалізацію національної політики «модернізували» ленінське тлумачення нації. Національні особливості зводились до нуля, а нація поєднувалась з державою. В офіційну радянську історіографію вкидалась теза про об'єднання історії всіх народів Радянського Союзу в єдину історію Росії. У нас немає історії російського, українського, білоруського народів, як і історії малих народів. Вкорінювалась ще імперська концепція про добровільне приєднання всіх націй і народностей до царської Росії. На початку 1920-х років це приєднання розглядалось в цілому як результат колоніальної політики царизму і історики у своїх дослідженнях розглядали її як один із проявів імперіалістської політики тогочасних імперій – Німецької, Австро-Угорської, Англійської. В другій половині 1920-х років акценти зміщуються в бік концепції «найменшого зла», коли приєднання до Російської імперії для колоніальних народів було краще за іго поляків, німців, персів, турок. В 1937 році і цю концепцію змінили, приєднання стало споконвічним прагненням народів і безумовно-прогресивною історичною подією[383, с. 441].

Стосовно українського і білоруського народів концепція отримала і історичне підґрунтя – історію Давньоруської народності та спільного предка східних слов'ян. Витоки парадигми возз'єднання простежуються щонайменше до кінця XVIII ст.. Після другого поділу Польщі в 1793 році імператриця Єкатерина II викарбувала пам'ятну медаль із нагоди інкорпорації польсько-литовської Русі до складу імперії, на якій було витиснено напис «Отторженная возвратихь». Ішлося про повернення територій, які колись належали Рюриковичам та «російській» державі. Цього ж етатистського підходу до питання возз'єднання в XIX столітті дотримувався і російський історик Міхаїл Погодін (про його диспут з Максимовичем детально йдеться у роботі Олексія Толочка), який стояв на чолі панславінського руху. Він стверджував, наскрізним мотивом російської історії було повернення тих частин Руської землі, що їх відібрали, починаючи від часів Ярослава Мудрого, західні сусіди. Першим науковцем, який інтегрував етатистський і національний елементи парадигми повернення(возз'єднання), був Ніколай Устрялов. Який в огляді історії Росії стверджував, що всі східні слов'яни становлять одну російську націю і що різні частини Русі прагнули єднання. Ідеї Устрялова, вперше висловлені в 1830-х роках, задали спосіб інтерпретації відносин Росії з її слов'янськими сусідами багатьом поколінням російських істориків. На зламі XX століття видозмінена версія тези Устрялова стала стрижнем в ідеї Василя Ключевського про природу всеросійської історії. Пантелеймон Куліш, який написав «Історію возз'єднання Русі», не тільки прийняв цю думку, але й спопуляризував новий термін, «возз'єднання». Це ж стосується русофільської Галичини XIX століття[457, с.233]. Сталінські історіографи концепцію возз'єднання застосували під час кампанії осені 1939 р. з приєднання до складу СРСР Західної України і Західної Білорусії, а згодом і в роки радянсько-німецької війни.

Сверідним компедіумом цих академічних поглядів стала публікація «Історії УРСР» (1953), перший том якої відомий український історик в еміграції Борис Крупницький звів до чотирьох тез: 1) нерозривний зв'язок історії України з історією російського народу; 2) через історію України від часу трипільських

поселень і до 1917 р. відбувається боротьба антагоністичних класів; 3) «Київська Русь – один корінь для українців, білорусів і росіян, і від нього головний стовбур – Росія»; 4) трактування Росії як захисниці України від іноземних загарбників, тому російська централізована держава від свого створення в XVIII ст. мала начебто «велике благодотворне значення для України»[526, с.128]. Події перших післявоєнних десятиліть показали що в Україні сформувалась власна радянська політична, культурно-наукова еліта, яка була вихована на сталінській історичній пам'яті і вже не складала загрози існуючому політичному ладу.

Процес творення радянської ідентичності та історичної пам'яті, як її складової, потребує не тільки команди з гори, але і підтримки низового комуністичного активу. Сергій Єкельчик, досліджуючи цей процес в Україні відзначає. Що «республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з Кремля, постають як провідні гравці у формуванні сталінської історичної уяви. Саме їхня взаємодія з Москвою, а не просто тоталітарні задуми центру, творила офіційну лінію щодо неросійських ідентичностей та національних спадщин»[526,с.128]. Українська академічна історична наука в особі своїх кращих науковців, була одним із основних чинників творення «офіційного» погляду на минуле, який через систему освіти, пропаганди. Організації свят тиражувався серед населення.

Домінування української політичної еліти над управлінською елітою з Центру та інших регіонів країни в Кремлі у післявоєнні десятиліття вже не боялися, оскільки, очевидно, вважали Україну фактично «освоєною» територією, органічною і невід'ємною частиною Великої Росії. Можна провести паралелі з подіями кінця XVIII – початку XIX ст., коли ліквідовуючи Гетьманщину російський царат зумів заручитися підтримкою української старшини, яка відмовилась від власної держави на користь посад, маєтностей і статусу у новій імперській управлінській вертикалі.

Переможне завершення війни з Німеччиною знаменувало собою зміну атмосфери суспільно-культурного життя в СРСР, ставлення до національно-культурних потреб народів. Із культурно-ідеологічної сфери зникає українська

національна фразеологія, яку поступово замінює радянська, загальносоюзна. Соціальне замовлення на патріотичні мотиви, як у 1920-і р. на «українізацію», керівна партійна і радянська верхівка використала для виявлення національно свідомих елементів українського суспільства та їх подальшої нейтралізації. Було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури[73, с. 41].

Паралельно компартійне керівництво, розуміючи необхідність поступової еволюції радянської державності у напрямку повної інтеграції східнослов'янських народів у новий російськомовний і російсько-культурний радянський народ, проводила пошук підтвердження спільності історичного минулого слов'янських народів. Одразу після закінчення радянсько-німецької війни історики та археологи розпочали пошук доказів спільного походження слов'ян та їх спільну історію. Навесні 1946 р. М. Хрущов звернувся до Сталіна з клопотанням про скликання першого українського історіографічного з'їзду. У листі наголошувалось на тому, що наукова тематика з'їзду буде підпорядкована поглибленому марксистсько-ленінському висвітленню проблеми походження східних слов'ян та вивченню пам'яток стародавніх культур Дніпровсько-Дунайського межиріччя, які мають підтвердити існування на цій території передової давньої культури диби неоліту та бронзи. Відповіддю на лист став дозвіл на проведення в серпні 1946 р. в Одесі археологічного з'їзду. На з'їзді вчені засудили норманську теорію походження держави у східних слов'ян, підкреслюючи достатній рівень суспільно-економічного та політичного розвитку у слов'ян для створення держави. Проведені в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. археологічні дослідження вилились наукові тексти, які спростовували концепцію М. Грушевського про зв'язок українців і антів. Археологи на догоду влади писали про те, що виявлені археологічні дані «незаперечно свідчать про спільність походження, мову і культурну єдність всіх північних і південних груп східних слов'ян». Порівнюючи дані українських археологів із результатами розкопок у Пскові та верхньому Поволжі, автори намагалися підтвердити спільність предків українців та росіян у V і VI століттях[225, с.162-163].

Як вже зазначалось вище, влада формувала нове бачення місця України в Радянському Союзі і в україно-російських взаєминах. Заміна концепції «меншого зла» на концепцію возз'єднання знайшла своє рельєфне відображення у двох знакових подіях – святкуванні 300-річчя Переяславської ради та передачі Кримської області РРФСР до складу Української РСР.

Офіційну концепцію історичного розвитку України було сформульовано в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)». У них цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М. Грушевським. Київська Русь розглядалась як загальноруська, а не українська держава. Будь-які форми української державності, крім УРСР, не визнавалися; Україна розглядалась фактично як частина Російської держави. Владні ідеологи запропонували використання ще російського міфу про возз'єднання українців з росіянами під час визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. В основу концепції возз'єднання лягли положення про єдину давньоруську народність. В тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)» стверджувалося, що російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня – давньоруської народності, яка створила давньоруську державу – Київську Русь[674, с.71]. З тези про єдине «русское» плем'я випливала й теза про повне об'єднання розрізнених під примусом чужинців трьох гілок «єдино неділимих» «руських». Вони начебто завжди прагнули цього єднання. І як настала така можливість за часів гетьманування Б. Хмельницького, таке об'єднання настало. Висунуті партійними ідеологами історичні міфи у тоталітарному суспільстві отримали статус догмату, а тому, поняття «давньоруська народність» було відтоді ідеологічно сакралізоване і політично легітимізоване.

Після Другої світової війни радянські ідеологи остаточно відмовились від концепції класової боротьби та «меншого зла» і стали активно розробляти російсько-центричний національний підхід. Радянська історична наука розпочинала історію з історичної спільності східних слов'ян часів середньовіччя – давньоруської народності. У період Давньоруської держави склалась спільна

давньоруська народність з спільною мовою слов'ян, хоча зберігались і місцеві діалекти. «Для давньоруської народності характерна спільність території, що співпадала з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, яка об'єднала весь східнослов'янський світ. У наявності певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. Однакові традиції, звичаї та норми, звичаєве право і закон, суд і військовий устрій допомагали консолідації східних слов'ян в єдину народність. Спільність інтересів у боротьбі за незалежність Русі також відіграла велику роль. Усі радянські дослідники надають вельми суттєве значення національній свідомості єдності Русі, самопізнанню та почуттю патріотизму»[550, с.42].

Розпад держави у період монголо-татарської навали спричинив формування української та білоруської народності. А державницькі традиції Русі перейшли до Московського князівства, а згодом Московського царства. Для опису Переяславської угоди використовується поняття возз'єднання України і Росії. Богдан Хмельницький представлявся в російській історіографії і водночас у шкільних підручниках як людина, що керувалася виключно інтересами такого «возз'єднання». Він ніби від початку мав такий план і його послідовно здійснював. Хмельницький буцімто не мав жодних українських програм визволення, він не керувався жодним українським державним інтересом, лише виконував духовну місію православних «малоросіян» щодо об'єднання з московитами під владою одного православного монарха і московського патріарха[726].

Отже, події 1954 року стали важливим компонентом легітимації концепції (а так само – поняття й терміну) давньоруської народності. Яка знайшла свій вираз і змістову співзвучність парадигмі «возз'єднання» України з Росією, що у зв'язку з наближенням 300-ї річниці Переяславської ради, витиснула з наукового обігу парадигму «приєднання» та формулу «найменшого зла». Суголосність тут акумулюється наступним чином: якщо, в давньоруську добу існував єдиний предок сучасних східнослов'янських народів – давньоруська народність (нехай, і

в стадії формування), то – приєднання у 1654 р. України (частково і білоруських земель) до Росії – закономірна і справедлива історична подія, адже колись єдиний народ знову возз'єднався. Для ідеологічного забезпечення «нового курсу» влада залучила істориків та партійних ідеологів, які працювали в системі партійної освіти. Остання у післявоєнні роки активно розвивалась. У 1946 р. в Москві розпочала роботу Академія суспільних наук, а в Києві – Вища партійна школа при ЦК КП (б)У[73,с.43].

Починаючи з другої половини 1954-х рр. зростає значення наукових конференцій та наукових зібрань. Їх можна умовно поділити на ювілейні, присвячені великим ювілейним датам, і тематичні, на яких обговорювалися конкретні визначені владою наукові проблеми. Історики та партійні ідеологи використовували наукові зібрання для оголошення і наукового узаконення нових історичних міфів та ідеологем. Після проведення таких форумів, як правило, видавалися їхні матеріали, де закріплювались визначені владою ідеологеми.

У 1954 р. відзначалося 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Ця подія відзначалася з великим розмахом. В усіх куточках республіки відбувалися урочисті збори, виставки й концерти, конкурси й фестивалі. В Україні гастролювали російські, білоруські театри. Їх репертуар наповнювали історичні твори та твори радянських композиторів. Зокрема, в Києві неодноразово звучала кантата С. Прокоф'єва «Олександр Невський». Майже всі театри республіки здійснили постановку опери О. Рябова на лібрето В. Сокола «Червона калина» присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією.

26 квітня 1954 р. прийнято Закон «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР». А в травні на закінчення святкувань відбулися ювілейна сесія Верховної Ради УРСР і паради військ та демонстрації в Києві й інших містах республіки.

Компартійні ідеологи для обґрунтування акту передачі області, використали історичні зв'язки, які склалися між Наддніпрянщиною й Кримом. Наголошувалось, що старокняжа Київська держава вплинула на еволюцію та історичний розвиток Криму. Між цими землями підтримувалися постійні

торговельні контакти, зокрема й судноплавним шляхом – із Києва до Сурожа (Судака). У мирному договорі 944 р. між князем Ігорем і Візантією говорилося, що князь не може добиватися володінь у «Корсунській країні». За угодою з візантійським імператором Цимісієм, князь Святослав обіцяв не нападати на цю землю. Але близько 988 чи 989 р. військо князя Володимира захопило Корсунь (Херсонес), оскільки імператор не виконував своїх зобов'язань. Після здобуття Царгорода хрестоносцями Візантія втратила свій контроль над півостровом, а його узбережжя потрапило під вплив венеціанців і генуезців. Тільки за Катерини II Крим повернувся в лоно матерії Русі-Росії і одразу став заселятися слов'янськими етносами. Тому, виходячи із історичних традицій та економічних потреб, Кримська область має увійти до складу Української РСР.

Отже, створений радянськими ідеологами міф про возз'єднання українського і російського народів під час Переяславської ради 1654 р. набув сакрального значення для легалізації ще одного комуністично-радянського міфу про єдиний радянський народ, який активно реалізовувався у 1960-80-х рр.

6.4. Києворуська спадщина в літературно-мистецьких інтерпретаціях періоду українського культурного відродження

Спроба часткового реформування тоталітарної радянської державно-владної моделі, з метою перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, призвели до «відлиги» у культурно-патріотичній політиці компартійних органів.

У другій половині 1950-х рр. більше уваги радянські ідеологи стали приділяти використанню історико-культурної спадщини народів СРСР. Архітектурні ансамблі Київської Русі, українське барокове мистецтво партійні чиновники розглядали крізь призму єдності слов'янських народів, їх спільного минулого. Велись пошуки і дослідження архітектурних пам'яток на їх подібність у різних регіонів руської держави. Це мало довести спільність архітектурних традицій українців, білорусів та росіян.

25 березня 1956 р. Постанова Ради Міністрів УРСР «Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР» визначила коло пам'яток

архітектури, які потребували державного захисту і використання з культурно-ідеологічною метою[73, с. 122].

Лібералізація культурного життя призвела до нової хвилі захоплення молоддю історичним минулим України. Історія все більше і більше приваблювала нові й нові кола інтелігенції, чимраз глибше проникаючи в гущу народних мас. У Києві та Львові виникають клуби творчої молоді, що об'єднували молодих інтелектуалів – письменників, критиків, поетів, художників і композиторів. Характерною особливістю їхньої діяльності став пошук оригінальних форм художнього зображення традицій Києворуської держави, історичних постатей та архітектурно-мистецьких пам'яток українського середньовіччя.

Безперечно, все це не могло не налякати тих, хто був при владі. Адже їхні плани не передбачали корінних зрушень у національно-культурній політиці. Мова йшла лише про пом'якшення, зміщення акцентів, щоб відійти од крайніх форм ідеологічного тиску. Для підвищення ефективності функціонування адміністративно-командної системи були змінені лише тактика, форми і методи реалізації стратегічних завдань. Тому будь-яких виходів за встановлені межі система дозволити не могла[73, с. 130].

Прихід до влади М. Хрущова ознаменувався не тільки ідеологічною відлигою», але і продовженням політики творення «нової історичної спільності – радянського народу». На відміну від Й. Сталіна, який формально підтримував ідею федерації квазісуверенних національних республік, М. Хрущов конкретно поставив питання про злиття націй. Його розв'язання він пов'язав з визначеними термінами побудови комунізму, про що йшлося у третій Програмі КПРС. Національні республіки мали бути перетворені в географічні поняття. Замість сталінської формули «розквіту національних за формою і соціалістичних за змістом культур» КПРС висунув нову формулу «розквіт і зближення націй». У ній вже була відсутня «національна форма» Й. Сталіна. Тобто національні мови, національна історія втрачали сенс, ставали непотрібними. «Злиття націй» через «зближення» передбачало одну єдину для всіх мову, зрозуміло – російську.

«Завдання партії, - декларувала Програма КПРС 1961 р., - подальше зближення націй і досягнення їх повної єдності»[553, с. 68].

Головним ідеологом нової політики «злиття націй» був секретар і член політбюро ЦК КПРС М. Суслов. Його люта ненависть до всього неросійського, національного, вилилась у заперечення власної тисячолітньої української та білоруської історій. Українську історичну традицію мала замінити історія СРСР (насправді історія Росії).

Головною мішенню для радянського керівництва у 1960-1980-ті рр. в Україні була національна свідомість українців. У «новій історичній спільноті – радянському народові» напевно знайшлося б місце для Шевченкового «Кобзаря» (правда, сильно цензурованого), українського гопака і української вишивки – тобто для того, що натякало на етнічну особливість українців (так само як могло там бути місце на грузинський хоровий спів та середньоазіатську кухню), але, там не могло бути того, що перетворювало українське питання в питання політичне – пам'яті про своє історичне минуле. Тому репресії були спрямовані в першу чергу проти тих видів інтелектуальної діяльності, в яких ця пам'ять проступала найвиразніше – проти літератури й історії. Історикам рекомендувалося зосередитися на вивченні історії радянського періоду. У результаті боротьби з «ідеалізацією» українського минулого національна історія нагадувала мінне поле, складене з заборонених і напівзаборонених імен та сюжетів, – торкатися їх було небезпечно, та й ніколи не було певності, що дозволені сьогодні теми, завтра не стануть вибуховими[727].

Від політики злиття націй і повернення до нової слов'янської спільності страждала і українська школа. У ній відбувалося поступове вивітрювання всього національного – гідності, почуттів, мови історичної пам'яті та культури. Українська історія підмінялась російсько-радянською, українські історичні постаті замінювались на загальносоюзні, переважно російські. Українській молоді навіювалась думка про меншовартість рідної мови та культури у порівнянні з російською.

Серцевиною концепції «радянського народу як нової історичної спільності» щодо України було ідеологія «возз'єднання», сформульована ще в тезах ЦК КПРС до 300-річчя Переяславської Ради (1954 р.). Основою «радянського народу як нової нації» мала стати багатопшарова національна свідомість, яку графічно можна було б зобразити у вигляді піраміди. На її вершині – власне російський елемент, нижче – слов'янський («триєдиний російський народ» - тут і була використана давньоруська народність і пам'ять про Києворуську державу), ще нижче – всі інші національності, які населяли Радянський Союз. Під цю схему підганялися міжнародні стосунки, проводилась відповідна національна політика. Теза про «триєдиний російський народ» покликана була виправдати асиміляцію українців і білорусів, спрямувати їхній потенціал на зміцнення імперії. Вона не могла бути піддана критиці. Розглядалась як радянський догмат, як даність, як щось незмінне, метафізичне, спрямоване в минуле, а не в сучасне і майбутнє. «Нова радянська людина», на думку російського дослідника тоталітаризму К. Гаджієва, не могла мати національної основи, національного коріння, вона – представник безнаціональної спільноти»[553, с. 70].

Темі зближення народів, «радянському патріотизму», спільності походження східнослов'янських народів присвячувалися незліченні статті, громадські акції, видавалися збірники «Література дружби та єднання» (1972 р.), «Література правди і прогресу» (1974 р.), «Взаємозбагачення і зближення літератур народів СРСР» (1977 р.), «Братерство народів – братерство літератур» (1979 р.), «Будник комунізму – герой багатонаціональної радянської літератури» (1980 р.) та ін. Національна специфіка літератури послідовно нівелювалася, що не могло не призвести до ряду негативних наслідків: притлумлення інтересу до національної історії, зокрема відчутне послаблення позицій історичної прози, над авторами якої часто зависало звинувачення в «антиісторизмі», «ідеалізації старовини» (Р. Іваничук, Р. Федорів, Р. Іваненко, І. Білик), відсування на далеку культурну периферію народознавчої проблематики, сільської теми тощо[269, с. 201].

У межах закладених М. Хрущовим ідеологем, за часів В. Щербицького, відбувалось трактування історії України (як і в Білорусії). Формулу національної радянської піраміди було вдосконалено, а реалізація її положень здійснювалась з особливим номенклатурним цинізмом. У 1970-х роках витворена концепція, яка мала служити історичним обґрунтуванням формування «радянського народу, знайшла своє вираження під час святкування 325-річчя «возз'єднання України з Росією» (1979). 30 січня 1979 р. на урочистих зборах трудящих присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією з доповіддю «Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів» виступив В.В. Щербицький. У доповіді він наголошував на спільності походження та історії українського і російського народів, прагненні українців до возз'єднання з Росією та непорушності дружби і єдності радянських народів. Доповідь першого секретаря ЦК КПУ стала апофеозом у творенні радянської ідеологемі єднання націй і творенні радянського народу[210, с. 652].

Коріння «нової історичної спільноти», згідно нової інтерпретації, мало сягати ще до часів Київської Русі, де на базі спільної території та спільної («давньоруської») мови нібито утворилася «єдина давньоруська народність». З цієї народності започаткувалися «старша» (як за віком, так і за статусом) російська та «молодші» – «білоруська» й «українська» нації. Навіть після розпаду Київської Русі усі три народи продовжували себе усвідомлювати як єдиний руський народ. Тому «возз'єднання» України з Росією у 1654 р., згідно нової концепції, було обумовлено всім попереднім природним й історичним розвитком. Як гірко іронізували українські історики, згідно радянської історіографії Україна й українці з'явилися на земній поверхні лише для того, щоб «возз'єднатися» з Росією й росіянами. У результаті ідеологічної чистки 1972-1979 рр. українці фактично були позбавлені своєї власної історії[727, с. 211].

Активно нагніталась напруга «контрпропаганди», розвінчування ворожого й антигуманного «буржуазного бачення історії», породжуючи безліч статей на цю тему, збірники на зразок «Проти фальшивих концепцій», «В чаду фальшивих

ідей» (1974), «Антигуманізм новітніх фальсифікаторів» (1976). Під цезуру потрапляють «Меч арея» І. Білика, «Собор» О. Гончара та ін. [269, с. 202].

Однак група письменників – Іван Білик, Роман Іваничук, Леонід Махновець, Сергій Плачинда, Роман Федорів та ін., – які у 1960-х – 1970-х роках продовжили друкувати правдиві історичні розвідки, романи та збірки, вибираючи для своїх літературних творів сюжети з історичного минулого України. На відміну від професійних істориків, вони були менше пов'язані з марксистською методологією і тому користувалися більшою свободою вислову [727, с. 212].

Незважаючи на тотальний контроль над істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 1960-і – 1980-і роки було опубліковано низку цікавих наукових розробок. Митці все більше зверталися до спадщини Київської держави. Стали заявлятися керамічні та мозаїчні панно за киеворуськими мотивами. Тут слід виділити панно «Київська Русь» художника Г. Севрука.

Визначною подією стала монументальна постановка історико-патріотичної опери Г. Майбороди «Ярослав Мудрий» за мотивами однойменної драми І. Кочерги, яку з епічним розмахом здійснили С. Турчак, Д. Смолич і Ф. Нірод. У Львівському театрі ім. І. Франка відбулася прем'єра опери «Золотий обруч» Б. Лятошинського за мотивами повісті І. Франка «Захар Беркут», яку здійснив Ю. Луці, Д. Смолич в модерній хореографії Є. Лисика.

Найбільшими історичними літературними творами, які розповідали про епоху Київської Русі стали романи С. Складенка «Святослав» (1959 р.) та «Володимир» (1962 р.). С. Складенко, опрацювавши руські літописи, зобразив основні етапи життя Києворуської держави кінця X – початку XI ст. У романах постають історичні постаті Київських князів династії Рюриковичів – княгині Ольги, князів Святослава та Володимира. Їх образи втілюють ідею єдності Руської землі, поваги до традицій і звичаїв народу. Автор прагнув розширити радянський пантеон історичних постатей Руської доби, додавши до них образи перших князів – збирачів руських земель.

Шуканням нових історичних тем та романтичних форм позначені твори П. Загребельного «День для прийдешнього» та «Диво». Останній з названих романів розпочинає ряд історичних романів де поєднано історію Києворуської держави, козацьку добу та сучасність.

У кінці 1960-х і особливо в 1970-ті рр. утверджується своєрідний жанровий різновид – роман «зв'язку часів», історичної пам'яті. Історична пам'ять, зв'язок поколінь, історична тяглість стоять у центрі літературних творів того часу. Важливими композиційними чинниками стають різноманітні хронологічні зміщення, перехрещення, чергування віддалених часових площин. У 1968 р. В. Близнець публікую повість «Древляни», виходять праці М. Стельмаха, В. Шевчука. Прикметна для 1970-х рр. зосередженість на проблемах пам'яті стала свого роду реакцією письменників та митців на ідеологічну доктрину поступової російськомовної асиміляції українців. У масові історичної романістики можна вичленувати найрізноманітніші жанрово-стильові різновиди. Роман Федорів у 1976 р. видає монументальний історичний роман з життя Галицької Русі кінця XII ст. – «Отчий світильник».

Павло Загребельний започатковує свій історичний цикл. Типовим прикладом радянської романістики став роман «Первоміст» (1972 р.), який розповідає про період князювання у Києві Володимира Мономаха. Сюжет роману відштовхується від повідомлення літопису від 1115 р. про будівництво князем мосту через Дніпро. Спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію, автор веде мову не стільки про Володимира Мономаха, «мужа велемудрого, з малих років навчаного мовам і премудростям», скільки про безвісних будівничих мосту та їхніх нащадків, які його охороняли – «мостищан». Тобто роман «Первоміст» розповідає про єднання русичів, яке символізує міст Мономаха, який є однією з найперших інженерних споруд, та його вплив на тогочасне мислення[271, с. 21]. Присвячений історії Київської Русі і чи не найсміливіший щодо композиційних зміщень роман «Диво» (1968 р.), де сюжетні рамки охоплюють мало не тисячолітній відтинок нашої історії. «Смерть у Києві» (1973 р.) твір одночасно історичний і ідеологічний. Це роман про боротьбу Юрія Долгорукого «за

об'єднання всіх руських земель в єдину державу»[269, с. 241]. Завершує цей тематичний цикл роман «Євпраксія» (1975р.).

Зовсім іншим прикладом прояву історичної пам'яті є роман В. Кулаковського[332]. Композиційно твір побудовано на спогадах Мономаха про своє життя, коли на схилі років він пише «Повчання дітям». Відтворений тут образ князя – це образ мужнього воїна, справедливого, сильного й мудрого правителя, який у все вникає, усе робить сам. На відміну від інших володарів, «він не про себе думає, а про Русь, а Русь – це й боярин, і смерд, і холоп». Примітно, що велику увагу В. Кулаковський приділив князюванню Володимира Мономаха в Києві. Цей період його життя показано автором як найбільш значущий: «І Русь зумів знову на ноги поставити, усьому зарубіжжю нагадати, що вона й сьогодні могутня й сильна, усіх князів змусив слухатися, половців геть від рубежів відігнав, отже – дав рідному народові змогу спокійно господарювати»[271, с. 22].

У процесі формального спілкування (М. Брайчевський та О. Компан, наприклад, читали лекції з історії України на засіданнях київського Клубу творчої молоді), а, головним чином, неформального, товариського спілкування нова «стара» концепція української історії була прийнята молоддю. Варто зазначити, що зацікавлення історією не було прерогативою виключно істориків. Молоді інтелектуали не залежно від своїх фахових занять вважали обов'язком її вивчати. Вже з 1964 р., часу появи в самвидавці таких речей як «З приводу процесу над Погружальським» чи «Стан і завдання українського національно-визвольного руху», стає очевидною політизація шістдесятників. Вступаючи в полеміку з владою, вони потребували позиції, яка б виходила з історичного прецеденту. А тому в публіцистиці 1960-1970-х рр. спостерігається не просто звернення до історичного минулого України, але й спроба на основі цього минулого обґрунтувати сучасні вимоги українства. У процесі дискусії з владою шістдесятники схилилися саме до національної версії української історії зразка першої третини ХХ ст., тим самим започаткувавши її впровадження в суспільну свідомість[526, с. 127].

Історик М. Брайчевський написав кілька глибоких наукових розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема, «Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «К происхождению древнерусских городов». Він виступив проти нав'язливої ідеологеми «возз'єднання» і «давньоруської народності». М. Брайчевський ще у 1960-ті рр. аргументовано доводив, що з історичної точки зору застосування визначення «возз'єднання» України з Росією до ухвали Переяславської ради «є елементарним невіглаством: «Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об'єднані. У своїй статті «Приєднання чи возз'єднання?» Михайло Брайчевський розхитував та критикував парадигму возз'єднання, звернувшись до класового марксистського дискурсу 1920-х років. Він доводив, що тлумачний словник Д.М. Ушакова слово «воссоединение» визначає як «соединение вновь, присоединение отторгнутого». Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах...»возз'єднати» Україну і Росію неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства»[558, с. 35]. М. Брайчевський також вказував на суперечність між російсько-центричною парадигмою та деклараціями Комуністичної партії про рівність радянських народів. Колеги дослідника з Академії наук УРСР спочатку підтримали його позицію, а один із них навіть порадив йому ознайомитись з працею білоруського історика Лаврентія Абецедарського, який також поставив під сумнів слушність поняття возз'єднання, хоч у набагато м'якшій формі[457, с. 235].

1972 р. друком у Торонто з'явилася праця вченого «Приєднання чи возз'єднання», в якій була піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди, викладена в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654-1954 рр.», і діячів козацької державності. У 1979 р. завершив свою історико-філософську працю «Лист до російських та українських істориків» історик і філолог Ю. Бадзьо. У ній він заперечив теорію про так зване триєдине

походження трьох слов'янських народів – російського, українського та білоруського[73, с. 189-190].

Критикуючи концепцію «давньоруської народності», Ю. Бадзьо, насамперед, звертає увагу на суперечності, що виникли в ході її використання радянськими істориками. Даючи місце припущенню, що «давньоруська народність» таки існувала, публіцист зауважує – елементарна логіка і звичайна людська порядність зобов'язує визнати за сучасними східнослов'янськими народами однакові права на Київську Русь та попередню історію східних слов'ян: або розглядати цей період як передісторію усіх трьох східнослов'янських народів, термінологічно й концептуально відмежувавши його від власне етнічної історії росіян, українців і білорусів (тоді недопущенні були б терміни ні «древнерусский», ні «русский», їх би послідовно замінило означення «східнослов'янський»); або вважати східнослов'янську історію VIII–XIII чи VI–XIII ст. спільним початковим періодом усіх трьох народів і в такому разі називати територію, мову, культуру, населення і взагалі всі історичні реалії паралельно і «російськими», і «українськими», і «білоруськими». Юрій Бадзьо прийшов до висновку, що розвиток українського й російського народів протягом I тисячоліття відбувався паралельно, а їх співжиття в «епоху Київської імперії», зовсім не порушили етнічної окремішності двох народів. На його думку, Київська держава виникла не як завершення чи наслідок етнічної консолідації східних слов'ян, а як явище суто політичне, зумовлене відповідним рівнем соціально-економічного розвитку Східної Європи. Як і до того, в межах спільної держави всі три східнослов'янські народи розвивалися окремо. Вчений наголошує, що термін «давньоруська народність» є лише науковою абстракцією, яку не варто використовувати у патріотичній пропаганді окремо взятих слов'янських народів[526, с. 130].

В підрадянській Україні битву за національну пам'ять з радянськими ідеологами та пропагандистами українські історики та дисиденти проводили за допомогою самвидаву, створюючи власну модель бачення національної історії, яка відповідатиме українській історичній традиції та розумінню вузлових періодів

націотворення. Друк історичних розвідок, в основі, яких лежала історична концепція М. Грушевського закладав фундамент під твердження про самобутність української нації та легітимізував її право на повноцінне існування в серед європейських народів. Шістдесятники спростувати цілий ряд міфів радянської історії. Серед яких і міф про давньоруську народність та спільну середньовічну історію «трьох братніх народів».

Однак, не звертаючи увагу на критику, влада продовжувала ідеологічне «будівництво радянського народу», яке розпочалося ще за сталінської доби, а в післявоєнну добу набуло небачених масштабів. Комуністичною пропагандою наполегливо насаджувалась думка про спільне походження, мову та історію українців білорусів та росіян. З кожним новим етапом історичного розвитку процес «інтернаціоналізації» посилювався, охоплюючи все нові й нові сфери і галузі, проникаючи глибше і глибше в усі пори національно-культурного життя. Ідеологічним прикриттям цих процесів було жонгливання термінами «розквіт», «зближення», «злиття», «радянський народ». Політично ж мета полягала у зміцненні тоталітарної держави, формуванні в людей спільної тотожності і мети[553, с. 70].

Українські радянські історики дедалі більше піддавалися політизації і використовувалися у ідеологічній боротьбі, націлювалися на насадження комуністичної свідомості у суспільстві, його зросійщення. Постійно зростала кількість російськомовних публікацій. Українська мова все менше і менше лунала у стінах Інституту історії АН УРСР. Про це з гіркотою згадував відомий історик із когорти «шістдесятників» Я. І. Дзира: «...я українською мовою розмовляв, бо після цього [1972 р.] в інституті жодна людина не розмовляє українською мовою, крім, може, Федора Павловича Шевченка. А так ніхто, ніякі ні відділи, ніякі засідання, нічого не ведеться українською мовою. А я постійно говорив українською мовою, за мною вже і Брайчевський ішов, і Компан ішла... Фактично в 72-му році поняття «українська історія», «українські джерела» було ліквідоване. І в той час намагання перевести на краєзнавство. Тобто джерела якоїсь там області, якогось там району, якогось там конкретного періоду, але уже таке

узагальнення, національне – це слово викреслювали, «українське» скрізь викреслювалося»[610, с. 166].

Денаціоналізація України, уніфікація історії, культурного життя послаблювало Радянський Союз, як імперське утворення, бо вона знижувала поріг його цивілізованості та культури, посилювала закритість радянського суспільства і його відірваність, відстороненість від зовнішнього світу. Заходи централізації та уніфікації, які здійснювались в дусі колонізаційної політики, послаблювали волю українського народу до власного розвитку, посилювали орієнтацію на чужу національну ідею. Вони знижували якісні показники його світогляду і духовно-вольових якостей. Дегероїзація і денаціоналізація української історії і наповнення її чужими героями, негативними рисами і характерами сприяла формуванню поколінь «радянських українців» - носіїв негероїчної ментальності. Повоєнна радянська Україна посилювала процес її перетворення із суб'єкта певної політичної і культурної активності в об'єкт зовнішнього впливу, що приречило її на провінційне існування і екстенсивний шлях розвитку. Україна була викинута на маргінес радянської історії[553, с. 71].

Перемога партійної лінії виявилася Пірровою перемогою для самого партійного керівництва: воно опинилося у стані загрозливої ізоляції від кіл інтелігенції. Це привело до певної кореляції дотеперішньої партійної лінії. Перш за все, були усунуті найбільш одіозні фігури, безпосередні виконавці погрому. Квітневий (1979 р.) пленум ЦК КПУ звільнив Маланчука з його посади секретаря по ідеології. Була знята негласна заборона друкувати твори розкритикованих раніше авторів. Зміни торкнулися й історичної науки. У 1978 р. Президія АН Української РСР розглянула роботу Інституту історії за 1973-1978 рр. і розкритикувала його неухвагу до таких важливих періодів історії України як історія Київської Русі, історія українських земель у XII-XVII ст., й історія української культури у дожовтневий (до 1917 р.) період (зрозуміло, Президія АН симулювала незнання того, хто і як визначав тематику історичних досліджень у 1970-х рр.).

Пом'якшення курсу щодо української інтелігенції не було заслугою республіканського керівництва. В. Щербицький, очевидно, і тут лише виконував волю московського керівництва: у той же день, коли у Києві було знято Маланчука, вийшла постанова ЦК КПРС «Про дальше покращення ідеологічної політико-виховної лінії». Оскільки в СРСР проголошувалася побудова розвинутого соціалізму і сформування радянського народу, то це мало б означати згладжування й поступове загасання соціальних конфліктів. Йшлося про особливий вид компромісу, коли партійні лідери робили певні поступки інтелігенції в обмін за її безумовну лояльність. У республіках це, очевидно, вимагало знесення найсуворіших обмежень щодо розвитку національних культур. Тому та частина української інтелігенції, яка виявилася готовою до співпраці з режимом ціною такого компромісу, з задоволенням відзначала відновлення рівноваги між «національною формою» і «соціалістичним змістом» в українській підрадянській культурі[727, с. 213].

Розкритикована провідними російськими істориками давньоруська народність, в існуванні якої врешті решт висловив сумніви навіть її автор, була проголошена «колискою трьох братніх народів» і лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної та державної історії східних слов'ян[237, с. 16]. Так, І.Б. Греков розглядав добу феодальної роздробленості XII-XIII століття та її розпад на удільні князівства не як політичний занепад Київської Русі, а як початок формування конфедеративної держави, яка мала згодом перетворитися на нову централізовану державу[174, с. 14-20]. А віце-президент Академії наук СРСР П. Федосєєв в українському академічному виданні заявив, що «соціально-політична спадщина Київської Русі була перебрана Великою Росією, що було великим кроком уперед у розвитку і приготуванні майбутньої централізації»[237, с. 16]. Так наукові вправи ЦК КПРС за допомогою радянської партійної науки сягнули своєї справжньої мети – загарбання імперським етносом історичної спадщини величезного регіону Східної Європи з метою ідеологічного виправдання своєї експансії на землі сусідів. А позірний інтернаціоналізм доктрини, яка проголошувала рівність прав усіх східнослов'янських народів на їх

спільну Києворуську колиску, виявився лицемірною облудою для легковірних «молодших братів». Як слушно зауважує П. Толочко: «за 50 – 80 роки нашого століття теоретичний постулат рівності трьох східнослов'янських народів (щодо Києворуської спадщини) на практиці трансформувався в російський пріоритет. Вважалося цілком природним починати історію Росії від Київської Русі і політично небезпечним стверджувати те саме стосовно України»[237, с. 17].

Загальна партійна лінія щодо нівеляції української самобутності не лише залишилася незмінною, але й набула певного розвитку. Це засвідчила велетенська ідеологічна кампанія, пов'язана з святкуванням 1500-річчя від заснування Києва (1982 р.). Надуманість цієї дати була більш ніж очевидно навіть для організаторів самого свята. Очевидно, масштабна ідеологічна кампанія мала на меті утвердити нову інтерпретацію історичних передумов утворення «радянського народу», особливо перед лицем майбутнього святкування 1000-річчя хрещення Русі (1988). Згідно цієї інтерпретації, сучасний СРСР з радянським народом і російською мовою, як мовою міжнаціонального спілкування мав свого попередника в іпостасі Київської Русі з єдиними давньоруською народністю і давньоруською мовою як спільною для всіх, хто проживав на її території. Новим моментом у цій теорії було твердження, що окрім росіян, білорусів, українців свої перші кроки у суспільно-політичному і культурному розвитку у рамках Київської Русі робили більш як двадцять неслов'янських народів балтійського, волзького, кавказького і чорноморського регіонів. Можна припустити, що партійні ідеологи вважали втягнення «молодших братів» у русло загальноруської ідентичності завершеним процесом; тепер же, йшлося про те, щоб поширити цей досвід на неслов'янські народи СРСР. Посереднє підтвердження цьому можна знайти у факті, що з кінця 1970-х років ербицький став постійно вживати термін «народ України» замість «український народ»[237, с. 214].

Підготовка до відзначення 1500-річного ювілею Києва тривала досить довго. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР видала постанову про підготовку до святкування 1500-ліття заснування міста Києва. Постанова передбачала створення

відповідного республіканського організаційного комітету, який мав розгорнути ідеологічну роботу серед партійних і радянських органів республіки, профспілок та трудящих з відзначення нової ювілейної дати.

22 травня 1979 р. ЦК КПУ затвердило перелік програми з підготовки до святкування 1500-ліття м. Києва. Вона включала в себе організацію ювілейних виставок, фестивалів, зустрічі в трудових колективах республіки з діячами радянської науки, літератури і мистецтва. Підготовку ряду художніх та науково-популярних історичних стрічок з історії Київської Русі. Проведення всесоюзних і республіканських конкурсів зі створення нових монументальних та мистецьких робіт присвячених ювілейній даті[1, арк. 39].

28 грудня 1979 р. Рада Міністрів УРСР видала постанову №597 «Про будівництво, реконструкцію об'єктів соціально-культурного призначення і реставрації пам'ятників історії та культури у зв'язку з підготовкою до 1500-ліття міста Києва». Постанова передбачала виділення коштів на будівництво ряду монументів присвячених ювілейній даті та увіковіченню дружби українського та російського народів. Зокрема, в Києві мали з'явитися монументи возз'єднання України з Росією, возз'єднання західних областей України у складі Української РСР, пам'ятники видатним історичним та радянським діячам, вченим, робітникам культурно-мистецького цеху[1, арк. 152].

В грудні 1980 р. підготовка до відзначення ювілейної дати вийшла на всесоюзний рівень. На спільному засіданні творчих спілок Російської Федерації, Білорусії та України було затверджено спільний план заходів на відзначення ювілею м. Києва. Загальносоюзний уряд виділив під нього чималі кошти. До відзначення ювілейної дати залучили всіх працівників ідеологічного фронту. Історики та літератори мали підтвердити датування створення Києва та доповнити ідеологічний концепт «давньоруської народності» та спільної історії східнослов'янських народів, кінематографісти зняли серію історичних фільмів за мотивами Києворуської історії. Скульптори-монументалісти мали підготувати ряд монументальних скульптурних композицій, які б символізували непорушність радянського народу та спільність україно-російської історичної пам'яті.

27 жовтня 1980 р. за клопотанням радянської делегації та Українського товариства дружби і культурних зв'язків з закордоном Генеральна конференція ЮНЕСКО на XXI сесії в Белграді прийняла рішення про участь міжнародної громадськості у святкуванні 1500-ліття заснування міста Києва[1, арк. 40].

Ідеологічне завдання отримали і українські кіномитці. У 1978 р. Київська кіностудія ім. О. Довженка саме відзначила своє 50-річчя. Її працівники, які мали досвід зйомок історичних фільмів, мали виконати ідеологічне замовлення зі створення серії фільмів з історії Київської Русі. У другій половині 1970 – на початку 1980-х рр. з'явилися монументальні історичні стрічки українських режисерів – «Ярослав Мудрий» (1981) Г. Кохана та «Легенда про княгиню Ольгу» (1983) Ю. Ілленка.

Академія наук УРСР, Держкоміздат УРС, Головна редакція УРЕ опублікували серію монографій і збірок з історії міста Києва, зокрема окремий том «Київ» із серії про історію міст і сіл Української РСР, видали монографію «Київ – місто-герой», монографію «Нове в археологічному дослідженні Києва», фотоальбоми «Київ», «Пам'ятники Києва», «Київ-древній», «Київ-сучасний» і інші роботи.

В 1981 р. для координації діяльності міністерств і відомств УРСР, творчих спілок республіки і вирішення оперативних ідеологічних питань пов'язаних з підготовкою і проведенням основних масово-політичних і культурно-спортивних заходів присвячених 1500-літтю заснування міста Києва ЦК КПУ було створено комісію зі святкування ювілейної дати.

В 1982 р. в столиці УРСР з'явилась ціла низка монументальних споруд, які мали символізувати велич слов'янської історії та «історичну єдність і дружбу трьох слов'янських народів». На площі Перемоги було споруджено обеліск місту-герою Києву. На площі, перед схилами Дніпра, якою закінчувався Хрещатик побудували металеву арку, яка мала символізувати єднання двох братніх народів – російського і українського. На Дніпровській набережній постав пам'ятний знак на честь літописних засновників Києва братів Кия, Щека і Хорива та їхньої сестри Либеді, відкрито пам'ятник Героям Дніпровської флотилії. Крім того відбулась

історична «відбудова-реконструкція» Золотих Воріт, як пам'ятника що символізував велич міста.

В республіці 1982 р. місцеві партійно-радянські органи спільно з секцією суспільних наук Академії наук УРСР, товариством «Знання» організували ряд масово-пропагандистських заходів присвячених історії Київській Русі, боротьбі українського народу за єднання з російським народом, розвитку революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Окремо в районних та обласних центрах, колгоспах і підприємствах було проведено виїзді фотовиставки «Києву – 1500 років»[1, арк. 70].

Архівні документи яскраво ілюструють роботу радянської пропагандистсько-ідеологічної машини з відзначення нової ювілейної дати, яка мала сприяти єднанню народів та формуванні нової історичного міфу про спільну україно-російську історію. Зокрема, упродовж 1979-1982 рр. на підприємствах республіки організовувались соціалістичні змагання на відзначення 1500-ліття Києва, 1 серпня 1979 р. в Києві було проведено єдиний політдень, присвячений ювілею міста. З 1979 р. в газеті «Вечірній Київ» діяла колонка під рубрикою «Роздуми про рідне місто» та тематична сторінка «Пам'ятники Києва». Газета «Прапор комунізму» під рубрикою «До 1500-ліття Києва» публікувала виступи вчених, письменників, передовиків і новаторів виробництва. Ювілею міста присвячувалась щотижнева програма на республіканському телебаченні «Київ – місто моє». В університетах та педінститутах республіки в 1981-1982 рр. проводились наукові конференції присвячені ювілейній даті та спільній історії трьох слов'янських народів.

Не забула влада і про випуск сувенірної продукції присвяченої ювілею та україно-російській дружбі. Упродовж 1979-1982 рр. на випуск сувенірної продукції значків, пам'ятних монет, листівок, пам'ятної медалі, календарів було витрачено близько 2 млн. крб. [1, арк. 174].

До організації пропагандистського ювілею залучили і музичну громадськість. Українські композитори написали ряд музичних творів присвячені Києворуській тематиці. Зокрема, В. Рибальченко написав оперу «Слово о полку

Ігоревім», Г. Майборода оперу «Ярослав Мудрий». В квітні 1981 та травні 1982 р. в Києві під егідою Всеросійського та Українського театральних товариств відбулись спільні творчі конференції «Українська драматургія на сцені театрів РРСФР» та «Російська класична і радянська драматургія на сцені київських театрів». В 1981-1982 р. в Києві гастролювали актори Малого театру, Ленінградського театру опери та балету, Ленінградського академічного театру драми ім. А.С. Пушкіна, театру Моссовета. Заходи мали символізувати мистецьке та культурне єднання слов'янських народів у спільній радянській державі та показати позитивні впливи політики партії на зростання нової радянської культури.

Загалом у 1979-1982 рр. за рішенням ЦК КПУ всі реконструкції історичних об'єктів, будівництво соціально-побутових, культурних споруд, відкриття пам'ятників були приурочені до 1500-ліття заснування Києва. Складалося уявлення, що ідеологічна машина радянської України працювала лише на гідне відзначення нової ювілейної дати.

Після всесоюзного відзначення 1500-річчя заснування Києва, влада почала ідеологічну роботу пов'язану з відзначенням 1000-річчя хрещення Русі. В атеїстичній державі, де все релігійне життя перебувало під контролем спецслужб, партійні ідеологи звернулися до здавалось би «чуждої» для радянської людини дати хрещення князем Володимиром Русі. Однак нова ювілейна дата мала продовжити створення нової історичної пам'яті і історичного міфу, символізуючи релігійну, духовну та культурну єдність українців, білорусів, росіян. Як і сто років до того, відзначення 900-ліття хрещення Русі, в імперській Росії символізувало єдність влади, церкви та народу. Подія мала стати ще одним підтвердженням правильності курсу влади на створення єдиного радянського народу, з єдиною мовою, історією та вірою.

В офіційних періодичних виданнях друкуються цензуровані публікації на тему хрещення та історії православ'я. У популярному журналі «Україна» друкуються статті з ілюстраціями про церковне мистецтво та хрещення Русі. У 1985 р. виходить пропагандистська брошура І. Никитенка та Й. Оксіюка

«Православ'я на Україні». В «Українському історичному журналі» у червні 1988 р. вийшла стаття М. Коваля «Запровадження християнства у Давньоруській державі»; він же автор статті у журналі «Всесвіт» «Константинополь чи Рим?», де заперечується теза про «важливу роль Риму у хрещенні Русі». У журналі «Радянське літературознавство» 1000-річчю прийняття християнства присвячено статті О. Мишанича «Прийняття християнства і давнє українське письменство» і В. Горського «Християнство і духовність Київської Русі». Найбільше темі тисячоліття виходило статей у журналі «Київ». У Рубриці «Крізь віки» друкувалися статі М. Брайчевського, С. Білоконя, В. Рички, О. Мишанича та єпископа переяславського Палладія[228, с. 148]. Вийшла друком монографія Михайла Брайчевського «Утвердження християнства на Русі».

На думку Л. Залізняка, саме святкування 1000-річчя хрещення Русі стало перемогою неоімперської історичної концепції пам'яті в СРСР. У 1987 р. відбулася зустріч М. Горбачова з патріархом всієї Русі Піменом. За результатами зустрічі православна церква ставала офіційним елементом радянського суспільства, а релігія переходила в ранг одного з елементів радянського побуту. Влада стала передавати церкві культові споруди, а в дні Великодня на вулицях з'являлися розтяжки з написом «Христос Воскрес!» «У світських виданнях стали писати слово «Бог» з великої літери», - згадує голова Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР Констянтин Харчев[36]. А головним наслідком зустрічі стала повна реабілітація російського православ'я та домовленість про відзначення «воцерковлення» східнослов'янських народів. Реабілітована Російська православна церква стала виконувати роль зв'язкового між ідеологічними російськими імперськими проектами. Церква з її тисячолітньою історією репрезентувала собою єдину автентичну російську національну інституцію[670, с. 189]. Святкування хрещення мало показати велич російського православ'я та державницьку імперську традицію Московського царства – Російської імперії – Радянського Союзу. Саме тому урочисте святкування відбувалося не в Києві, де воно власне відбулося хрещення русичів, а в Москві, якої під час хрещення киян взагалі не існувало. У Москві у Великому театрі Союзу РСР 10 червня відбулося

урочисте зібрання та концерт присвячений 1000-літтю хрещення Русі. У Києві місцеві партійці дозволили святкувати 1000-ліття хрещення Русі лише після його відзначення у Москві. Під час підготовки урочистостей у Москві влада остаточно визначила роль православної церкви в історії Московської-Російської-Радянської держави. Російська православна церква отримала можливість друкувати релігійні тексти та Новий заповіт. Церква отримала релігійні реліквії, які перебували на зберіганні в музеях московського Кремля, - частка Хреста Господнього, камені Гробу Господнього, правиця апостола Андрія Первозванного, глава святителя Іоанна Златоуста, частки мощей князів Володимира Великого та Олександра Невського. Влада вже не чинила спротиву реєстрації нових парафій.

Урочистості в Києві були менш помпезними. Вони включали в себе передачу РПЦ дальніх печер Києво-Печерської лаври[45], хресну ходу навколо Володимирського собору та молебень на Володимирській гірці. На відміну від урочистостей у Москві у Києві зібралось духовенство мало не з усього світу: предстоятелі автокефальних православних церков – Єрусалимської, Румунської, Болгарської та Кіпрської, кардинали римо-католицької церкви на чолі з держсекретарем Ватикану Агостіно Казаролі, глави протестантських церков, англіканської церкви, церковні ієрархи з Америки, Азії та Африки. Серед гостей були і представники української діаспори. Пізніше окремі святкування відбулися в Харкові, Львові та Тернополі[36].

Окрему акцію провела проукраїнська громадськість. 5 червня 1988 р. Український культурологічний клуб на Володимирській гірці провів зібрання присвячене християнізації України-Руси. З урочистою промовою до активістів звернувся Євген Сверстюк У ній йшлося про тисячолітню історію українського християнства у формі православ'я, протестантизму, римо – та греко-католицизму. Є. Сверстюк наголошував на необхідності єднання українства незалежно від їх релігійної приналежності[228, с. 142].

Отже, спільна для українців, білорусів та росіян колиска опинилася там, де й вона й з'явилася на світ – в імперській Москві. Концепція давньоруської народності – типовий витвір кремлівських ідеологів і по своїй суті не є науковою.

Адже сформувалася вона з ініціативи ЦК КПРС, спираючись на згаданий партійний документ 1954 р. Не дивно, що не тільки М. Костомаров чи М. Грушевський, а й С. Соловйов та В. Ключевський навіть не підозрювали про існування єдиного давньоруського етносу. Не маючи переконливих контраргументів прибічники цієї псевдонаукової конструкції були змушені демонстративно ігнорувати глибоко аргументовану наукову схему етногенезу східнослов'янських народів, колективно вироблену класиками української та російської науки кінця XIX – початку XX ст.[237, с. 17] «Нова історична спільність», радянська за формою і російська за змістом, винайдена партійною пропагандою, постала міфом, що підводив теоретичну основу під процес денационалізації всіх народів і народностей СРСР. Це була спроба за допомогою сконструйованої радянської історичної пам'яті, радянських історичних міфів створити і підтримувати єдність радянської імперії, поставити радянський народ в один рівень з природно-історичними спільнотами світового рівня.

Висновки до розділу 6

Отже, одразу після приходу до влади в Україні більшовицькі керівники розпочали активно впроваджувати нову меморативну політику, покликану здійснювати вплив на масову свідомість українців. Відбір героїв і подій для увічнення відбувався згідно постулатів комуністичної ідеології. Тому сегмент українських національних героїв, пов'язаних із Києворуською спадщиною був мізерним. У 1920-ті роки українські історики-марксисты зробили кілька спроб підтвердити право України на окремішність у радянській державі. У 1930-ті роки Короткий курс ВКП/б повернув Україну до єдиної радянської моделі історичної пам'яті. Поверталися старі імперські міфи, зокрема відроджувалося штучна конструкція «колиски трьох братніх народів». Культурно-державну спадщину Києворуської доби знову абсорбували росіяни. Києворуську добу з позицій української історії не можна було досліджувати – термін «Київська Русь» визнавався проявом «українського буржуазного націоналізму». У такий спосіб фактично було легітимізовано стару імперську тезу про єдиний спільний

історичний процес українців, білорусів і росіян. Комуністичні ідеологи насаджували суспільству думку згідно якої українці постійно прагнули будувати з росіянами спільне майбутнє. Відбувався процес «винайдення» нової форми української історичної пам'яті «радянського зразка». Загальнорадянська свідомість актуалізувалася міфологемами про «великий російський народ». Лише під час Другої світової війни, використовуючи український патріотизм як вдалий мобілізаційний засіб, партійна верхівка змушена була вдатися до відновлення пам'яті про пращурів українського народу. Після закінчення війни партійно-радянські функціонери продовжили використання історичної пам'яті як соціальної зброї, яка мала надзвичайно руйнівну силу та вдало маскувала колоніальну політику режиму. Радянські міфи набували рангу офіційної ідеології, яка слугувала знищенню альтернативної історичної пам'яті та створенню уяви про «фіктивне» історичне минуле. Політика радянзації створювала ситуацію, коли історична пам'ять українців підлягала суворій амнезії і цензуруванню. Це пояснювалося наміром керівництва СРСР утримувати і підсилювати будь якою ціною російсько-українську близькість. Воно розуміло, що політичне незалежнення України позбавляло СРСР рації існування. Спекулятивний підхід до формування пантеону історичних постатей призвів до практичної відсутності історичних фігур Києворуських князів, які як відомо не мали критерію «революційної демократичності».

Декретований ЦК КПРС міф про «давньоруську колиску трьох братніх народів» став радянською модифікацією імперського міфу про «Москву третій Рим». Насправді радянська імперія постала не з Києворуської державницької традиції, а вилізла з татарської деспотії, доповненої самодержавною історією Московського царства та Російської імперії. Ця свідомо фальсифікація лежить ганебною плямою на радянській історіографії. Справжньою матір'ю продукрованої радянськими ідеологами «давньоруської народності» був не княжий Київ, а сталінська Москва.

РОЗДІЛ 7.

КИЄВОРУСЬКА СПАДЩИНА У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ І ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

7.1. Спадщина Київської Русі як ідеологічний чинник державності

Протягом 1990 – 2000 років в країні відбувались надскладні, часто болісні процеси пошуків варіантів розвитку державності, духовних принципів устрою суспільства. Процеси, що відбувалися в Україні у різних суспільних сферах, називались по-різному і визначались поняттями «зміни», «перетворення», «трансформація», «модернізація» тощо. Робились постійні спроби модернізувати економіку, політичну й соціальну систему. За визнанням суспільствознавців, Україні доводилось розв'язувати проблеми навздогін. Постаючи на традиціях радянської державності, незалежна Україна потребувала вироблення способів формування політичної системи. На початку 1990-х років він почав складатися як компілятивно-системний, який не в змозі був забезпечити ні ефективне функціонування державної влади, ні розв'язання завдань суспільної модернізації[390, с. 82]. Таким чином, Україна перебувала в постійній, системній політичній кризі, невизначеності у шляхах державотворення. Реформи в державі поставали як необхідність. Доводилось проходити шлях нескінчених ломок конституційного ладу, щоб в умовах нерівноважного співвідношення авторитарних і демократичних сил сформувати політичні інститути, що закріплювали переваги того чи іншого клану. За цих умов виникала постійна потреба в конструюванні політичних прожекторів, направлених на політичне облаштування України: від повернення до «козацької республіки» до концепції «парламентської радянської республіки». Інші запевняли, що Україна нездатна сприймати демократію і вимагали встановлення монархії. За визначенням М. Михальченка, розумне і безумне спліталось в один клубок, часто не вкладаючись у теорію політичних і економічних речників[390, с. 85]. Теоретичне забезпечення модернізації українського суспільства, в тому числі політичної, коливалося від фетишизації західних зразків демократії до спроб реставрації

української політичної традиції, що пішла в небуття. До того ж західні зразки демократії намагалися пересадити на ґрунт України без урахування «політичного сезону», місця і часу, а історичні традиції на сучасність без урахування змін у глибинних структурах буття і свідомості. Успіх обох видів експериментів був мінімальним, оскільки обмежувався абсолютною несумісністю західних, давньоукраїнських і радянських традицій з новою модернізаційною парадигмою стосовно України.

Розвиток державності в Україні потребував вдосконалення її інститутів, осмислення і переосмислення національних інтересів, цілей, завдань. В цьому зв'язку закономірно поставала проблема пошуку ідеологічних і світоглядних орієнтирів діяльності державних та суспільних структур. На початку 1990-х років в Україні на рівні влади було проігноровано ту закономірність, що суспільне життя повноцінним є тоді, коли воно засновується на ідеологічних засадах, які у свою чергу виконують засадничу функцію в організації суспільної свідомості і духовної орієнтації людей на певний спосіб дій. Мала місце скоріше ідеологічна творчість, вівся теоретичний пошук національної ідеї. Аналітичні дискусії стосувались питання «потрібності» чи «непотрібності» ідеології. Найбільш рішуче відкидали конструктивну роль ідеологій вітчизняні націонал-демократи, що постраждали свого часу від ідеологічного тиску й ідеологічної цензури в умовах абсолютного панування марксистсько-ленінської ідеології. Таким чином, звичним явищем для України стало існування неокресленої множини ідеологій: правої, центристської, ліберальної, консервативної, соціал-демократичної, християнсько-демократичної, комуністичної. Помноження сутностей, коли існувало багато однотипних партій та ідеологій однієї орієнтації, для виборця ставало проблемою, яка не розв'язувалася через свідомий вибір. Він зазвичай голосував не за ідеологію, не за партію, а за того чи іншого політика як особу. В суспільній свідомості українства відбувалося зіткнення найрізноманітніших теорій, думок, ціннісних суджень, установок, орієнтацій. Суспільна свідомість диференціювалася не тільки за соціальними факторами, але й цивілізаційними, геополітичними і геотехнічними критеріями історичного вибору: що є Україна

сьогодні, що є український народ і українська нація, хто наші стратегічні партнери, а хто вороги...[390, с. 181]. Ідеолого-політичне сум'яття в Україні стримувало процеси державного будівництва. Несформованими належним чином виявились цілі державного будівництва, держави загалом. Конституція України частково виконувала роль ідеологічної бази державного будівництва. Мав резон М. Михальченко, коли зазначав, що у багатьох випадках поняття «державність» ототожнювалося з поняттям «держава». Державність, на його думку, це не сама держава, а її організаційно-владна структура, що виступала носієм суверенітету держави. Елементи державності могли з'явитись тоді, коли самої суверенної держави ще не існувало. І у відповідних умовах державність історично переростала в суверенну державу[390, с. 184]. Відсутність чіткої політичної ідеології створювало підґрунтя для діяльності деструктивних сил, що поширювали різні ідеологеми, закликали до повернення в минуле. Варто констатувати і те, що внаслідок відсутності в Україні цілеспрямовано діючих дослідницьких колективів, які б вивчали політичні ідеології, простежуючи їх генезис від далекого минулого до сьогодення, з'являлась незліченна кількість правильних і хибних думок, здогадок, вигадок, міфів про минуле України, про ідеї, що колись панували.

Наявність пам'яті про Києворуську державотворчу спадщину засвідчувало цивілізаційну ідентичність українців. За слушним визначенням відомого українського дисидента Й. Зісельса: «... зміни, які відбувалися в ідентичності українців десятиріччями і навіть сторіччями, саме вони визначають наш проєвропейський курс»[248]. Цивілізаційна ідентичність виступала потужним модулятором суспільного прогресу.

У працях українських вчених, зокрема С. Кримського, М. Поповича, В. Крисаченка, В. Ткаченка та інших, присвячених проблема європейської, світової, української цивілізацій, наводився вагомий науковий матеріал, що беззаперечно підтверджував правомірність віднесення Київської Русі до європейської цивілізаційної Ойкумени. Автори видання «Цивілізаційна історія України» (К., 2005 – 632 с.) М. Горєлов, О. Моця, О. Рафальський, розглядаючи

проблеми і перспективи української цивілізації доби незалежності наголошують на тому, що Україна, проголосивши незалежність, переживала труднощі українсько-російських відносин, набувала досвіду розбудови громадянського суспільства. За їх твердженням, інституалізація цього суспільства стала можлива завдяки зародковим традиціям в елементах місцевого самоврядування давньоруських міст та спробах суспільної, зокрема економічної емансипації в рамках кодифікованого права[164, с. 470].

В процесі державотворення виняткове значення мала національна традиція, як синтез чинників політичного, економічного, духовного характеру. Звернення до національних традицій відбувалось найчастіше в контексті пошуку шляхів консолідації української нації, подолання відчуженості регіонів та досягнення соборності України. В політичних дискусіях використовувались історичні паралелі, які мали проілюструвати суспільству наслідки роз'єднаності, чвар, відчуження регіонів тощо. Розмірковуючи над історичним досвідом використання культури у консолідації держави Київської Русі, М. Жулинський зазначав: «Сподіваюсь, хтось із українських істориків порівняє історичні шляхи України й Чехії до набуття стабільної державності й не посоромиться нагадати, що ми, українці, як і чехи, маємо гідну європейському народу традицію в особі великого державного утворення – Київської Русі, чехи – Велику Моравію... Хто заперечить, що це були великі держави з розвинутою матеріальною і духовною культурою? Чи треба доводити, що наш природний історичний і етнокультурний розвиток повсякчасно розривався різного роду навалами на наші землі, внаслідок чого руйнувалася традиція, знижувалася національна еліта або ж переорієнтовувалася через репресії, зманювалася в імперські столиці за допомогою різного роду зваб: чинами, маєтками, славою, гасилося почуття національної ідентичності...»[230, с. 26].

Пошук стратегії тісно переплітається із історичним досвідом державотворення. Водночас, слід зазначити, що в практиці державотворення недооцінювалося значення державної ідеології у розвитку країни. Погодимось з думкою вітчизняних фахівців, що держав без ідеології не існує в природі.

Ідеологічна багатоманітність, яку в нас видають мало не за один з найбільш важливих здобутків, це за відсутності власної ідеології, подібна до того, що страус ховає голову в пісок[649, с. 13]. Справді в реаліях України склалося так, що стратегія розвитку країни мала досить загальні риси, їх неможна було ідентифікувати з ідеологічними маркерами, які б визначали цивілізований поступ. Іспанські історики вчили, що нації, які програли боротьбу за незалежність, переможені не лише для майбутнього, але й у своєму минулому, слава ж переможців ушляхетнює як синів, так і батьків, бабусь і дідусів. Народ України у найбільш у найбільш важкі періоди історії часто повертався до минулого, витоків. І це закономірно. З минулого народи, черпають енергію, силу та інтелект для подальшої боротьби спочатку за збереження себе як етносу, а згодом і за свій суверенітет[649, с. 14]. В Україні відсутність ідеології спонукало процеси розбалансованості громадянських інститутів, робило вразливою українську націю перед викликами. Українське суспільство залишалось несконсолідованим, воно демонструвало слабе розуміння громадянського обов'язку.

Ставлення до ідеології зазнавало суттєвих змін. Відразу після розвалу СРСР воно було переважно негативним. Поширеною була думка, що будь-яка ідеологія погана і треба позбутися цього феномена в усіх його проявах. Однак невдовзі стало очевидним, що трансформаційні процеси, які розпочалися в країні, вимагають чітких, теоретично обґрунтованих орієнтирів внутрішньої і зовнішньої політики, які, як виявилось, неможливо почерпнути безпосередньо з повсякденного досвіду чи інтуїтивних здогадок.

Як зазначав Голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка П. Мовчан: без ідеології державності немає гордості за себе, відсутнє природне почуття патріотизму, відчуття, що без незалежності немає людини, а це, як бачимо, позначається на суспільному житті, на нашій економіці, на наших буксуючих реформах, на державній політиці угоди́вства та мімікрійності[398, с. 3]. Розмірковуючи над ідеологічними аспектами державної політики, В. Кремень на запитання «Чи потрібна Україні ідеологія?» відповів наступним чином: вважаємо, що нам потрібна як деідеологізація, так і ідеологізація. Суть першої

полягає в тому, щоб звільнити від ідеології ті інститути та сфери суспільного життя, яким вона протипоказана, відмовитись від тих постулатів, які не виправдали себе. Суть ідеологізації в тому, щоб: а) виробити систему поглядів; б) практично надати цій ідеологічній системі основоположного значення у виробленні політичного курсу держави; в) розповсюдити знання про ідеологію, щоб її сприйняли і нею оволоділи люди. Нинішній розвиток України свідчить про потребу своєрідного ідеологічного супроводу політики керівництва країни. При цьому слід застерегти від вироблення нової суперідеології, спроможної зумовити поведінку всіх і у всьому. Йдеться про визначення загальнодержавницьких устроїв, які б підтримувала основна частина нації. Відсутність загальноприйнятної ідеології не дає змоги виробляти цілісну політику в економіці і в соціальній сфері, негативно позначається на реформуванні нашої країни і на якості розробленого проекту Конституції (не відчувається, що вона виходить з єдиної ідеологічної концепції). Тому вироблення загальноідеологічних принципів, які б цементували Українську державу, суспільство в цілому, має величезне значення[325, с. 46].

Водночас слід зазначити, що на початку 1990-х років, керівництво України усвідомлюючи неефективність попередньої радянської ідеологічної системи, не заперечувало ролі ідеології взагалі. Президент України Л. Кравчук розумів, що політика, економіка, культура України повинна спиратися на нову ідеологію, яка б включала орієнтацію на поглиблення незалежності України. Націоналізм як ідеологія, керівництвом України не сприймалась, вважалось, що націоналізм, що ставить свою націю вище іншої, заважає реалізації гуманістичного принципу розвитку багатонаціональної держави. Таким чином в Україні ситуація складалася так, що слідом за проголошенням незалежності не було сформульовано нової ідеї, яка б консолідувала націю. На думку С. Скульчика, після проголошення незалежності офіційною ідеологією держави став «націоналізм», який до цього засуджувався радянськими ідеологами. Було також повернуто лінійний наратив «природного» історичного розвитку нації до возз'єднання всіх українських етнічних земель в одній державі[225, с. 267-268].

Крім того, в Україні замість того, аби сформулювати ідеологію державотворення робились спроби віднайти якісь її замітники. Літературознавець М. Жулинський, пропонував на цю роль культуру, як ту духовну силу, котра творить єдиний світогляд і спосіб мислення, гуртуючи таким чином людей в єдину націю[230, с. 25].

Розмірковуючи над пріоритетами формування цілісної культурно-державної ідеології як ідейно-духовної сили, М. Жулинський зазначав: «Одна лише згадка про Київську Русь, про київські гори і Андрія Первозванного, про хрещення України-Руси – і вже нема потреби дискутувати, який колосальний державотворчий потенціал закладаємо в систему ідеологічних координат для зміни суспільних настроїв і світоглядних установок, які духовні резерви можемо ввести в процес народнокультурної мобілізації. І коли залунали перестраховальні голоси про те, що Україна не має власної національної ідеї, то мимоволі хочеться запитати: хіба наш духовно-моральний ідеал не в державі, ймення якої Київська Русь, не в християнстві як духовній системі? Хіба переривався в культурній свідомості українського етносу цей духовний «зв'язок часів», який сягає глибоких дохристиянських закорінень, хіба традиція спільного буття з іншими етносами на історичній території не дає нам підстави говорити про український етнос як про етнічно-генеалогічну політичну націю»[25, с. 114].

В 1996 р. Конституція України закріпила унітарний державний устрій, враховуючи об'єктивні умови регіонального розвитку. Водночас, жорсткий відповідав предусім інтересам центральної держбюрократії. Звідси прагнення до тотальної централізації ресурсів з її наступним перерозподілом між регіонами, тобто встановлення повної залежності регіонів від рішень, що приймались в столичних коридорах влади.

В 1990–2000-і роки помітно розширилось поле досліджень з історії української національної ідеї. Проводилась робота по збиранню і публікації масиву документів з історії суспільної думки в Україні XII – XIV ст., залучення нових історичних фактів, виявлення реальних історичних процесів на всіх рівнях українського суспільства. Розгортались дискусії стосовно тлумачення поняття

«українська ідея», його сутнісного наповнення. О. Забужко визначала поняття «національна ідея» як «синтетичний погляд на свою національну спільноту як на єдиний розгорнутий в соціальному часі і «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкта всезагального історичного процесу»[232, с. 8]. В Я. Дашкевича виникли сумніви щодо національної ідеї. На його думку, «національної ідеї як такої не існує. Цей термін видумали вчорашні вороги націоналізму пригнобленої нації, а не націонал-шовінізму. Панівної, щоб висміяти націю, національну свідомість, націоналізм». Таке заперечення самого поняття «національна ідея» пояснювалося тим, що «вже під час виникнення нації їй притаманні такі прикмети, без яких саме існування нації неможливе. До цих прикмет належить національна свідомість..., патріотизм, національна солідарність»[196, с. 38].

Українські вчені, політики, громадські діячі з'ясовуючи причини труднощів державо- і націотворення, в тому числі і пов'язані з відсутністю об'єднавчої політичної ідеології, зазначали і те, що свого часу з аналогічними труднощами зіткнулась і Київська Русь. На думку А. Гальчинського, її найбільшою проблемою від початку формування й до остаточного розпаду була саме фактична відсутність державницької доктрини. Наголошувалось на необхідності глибокого осмислення цих трагічних уроків історії[138, с. 47].

В 1990 – роки влада робила спроби закріпити суспільне сприйняття національної ідеї як домінуючої у державному самоздійсненні українського народу. В 1995 р. Президент України Л. Кучма зазначав: «Глибоко переконаний, це велика гуманістична ідея боротьби за щастя, добробут і свободу українського народу. Ідея, що ґрунтується на глибоких історичних традиціях, які ведуть свій родовід з життєдайних джерел Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Козацької держави. Ідея, яка стверджується розвиненою економікою, досягненнями у культурі і науці, надійними гарантіями прав і свобод людини»[230, с. 112].

Після 1994 р. кожна політична сила намагалась утвердити свою версію загальнонаціональної ідеї, яка б давала їй ідеологічне право формувати й

інтерпретувати курс Президента. Нав'язуючи Президентові нову «національну ідею» у вигляді обмеженого завдання виходу з економічної кризи, ліберали тим самим цілеспрямовано маргіналізували загальний курс України, зводячи його до тактичних економічних завдань, вирішувати, які до того ж пропонувалося в інтересах окремих політико-економічних угруповань[114, с. 37].

Поет І. Драч, розмірковуючи над проблемою зміни колективної свідомості українців, зазначав: українська колективна свідомість ще й досі лише складається, вона не виробила усталеної системи поглядів на місце й роль українства в Європі й світі, не викристалізувалася в конкуруючі дієздатні, зрілі концепції, отже, ще не може дати загальнозрозумілих мотивацій до сконсолідованої (тобто історичної) поведінки більшості громадян. Уявлення українців про свою Вітчизну надто довго (небезпечно довго) існують у первісній, емоційній, інтуїтивній фазі, фрагментарно, а тому ще не продукують чітких алгоритмів усвідомленої, цілеспрямованої, а головне – безперервної колективної дії, тобто історичної творчості. Це настільки специфічна ознака української національної свідомості, настільки унікальна з-посеред державницьких націй (тобто єдиних спільнот, що можуть вважатися повносилимими націями), що аналіз природи такого світового феномену неминуче стає альфою і омегою будь-яких досліджень. Встановлення першопричин подібного колоїдного, аморфного існування, в яке час від часу потрапляє українство, певна річ, дають ключ і для зрозуміння минулого й сучасного, і для оздоровлення нації[214, с. 287].

В Україні відбулася жорстка прив'язка української національної ідеї до державотворення, що свідчило про її політизацію з боку надмірно політизованої еліти, яка боролася за вдалу та її утримання, використовуючи національний фактор. Правознавець Ю. Римаренко з цього приводу зазначав: сама національна ідея розглядається фактично як державна ідеологія, як «нова система політико-ідеологічних і морально-етичних цінностей», «загальногромадянська філософія», «основа державної політико-ідеологічної доктрини», «основа самостійності та соборності української державності». Такий підхід веде до моноідеології, культу своєрідної «ідеологократії», а сама реідеологізація засвідчує потяг до

необільшовицького синдрому, зокрема «ідеологічного забезпечення» державотворення. Замість того, щоб подолати гіпертрофовану ідеологізацію національних відносин і вузькочасовий підхід до аналізу їх розвитку, ми знову вдаємося до ідеологізації державної «матерії» на шляхах «націократії», що суперечить принципу плюралізму ідей, думок, підходів. Трактуючи української національної ідеї як «інтегруючої системи ціннісних пріоритетів, розбудованих на державницькому рівні», веде до етнізації самої державності, відродження «принципу національності», тобто до пропаганди моноетнічної держави, «нації-держави». Примат національної ідеї в її етнічному трактуванні є серйозною перешкодою на шляху формування нової якості української нації (на принципі державності, а не етнічності). Отже, потрібна не ідеологізація національної сфери та її одержавлення, а пізнання складних проблем, використання глибинних потенцій національного, їх включення у процес реформування українського суспільства. Це набуває особливого значення, коли націонал-демократична версія української національної ідеї, перетворюючись у своєрідного монстра, поглинаючи фактично саму державу, поступово відходить від національної мети – плекання національного, стимулювання національно-державного будівництва тощо, і стає еkleктичним аморфним поєднанням ідейних засад, суспільно-політичних доктрин, державницьких концепцій, навіть «державного патріотизму» («цивілізованого гуманізму»). Питання можна поставити і в таку площину: чи може українська національна ідея в її націонал-демократичному трактуванні заспокоїти недавні національні образи, вгамувати тривоги національних меншин, запобігти міжнаціональним незгодам? Чи відповідає ця ідеологія завданню відродження усіх національних груп? Гадаємо, що ні. Адже це суперечить процесу суверенізації всіх етносів країни. Таким чином, націонал-демократична версія, на наш погляд, є недостатньо мотивованою, досить односторонньою та тенденційною[499, с. 53-54].

Звернення до спадщини Київської Русі відбувалось і в процесі просування в політичне життя засад націоналізму. Відповідно змінювались, удосконалювались аналітичні підходи до його сутнісних характеристик, рис. філософи

М. Михальченко, В. Андрущенко, з цього приводу зазначали: «Якщо ж аналізувати націоналізм у контексті української культури, то він ще не виконав своєї прогресивної функції інтеграції населення, що проживає на визначеній території, в політичну націю, в ідентичність, коли кожний член ідентичності («я – українець»), вся ідентичність («ми – українці») звучала б так же гордо, як «ми – американці», «ми – французи», «ми – росіяни»[390, с. 70].

Водночас, в 1990 - і роки зберігалось здебільшого упереджене суспільне сприйняття українського націоналізму, що було результатом пострадянської інерції комуністичної пропаганди. Хай і хибно сформоване, це ставлення впливало із загального засудження злочинів, які чинилися з політичною метою і в цьому сенсі, хоч як це парадоксально, надавало українській ідентичності гуманістичних ознак. В той же час, домінування цієї інерції залишало у меншості тих, хто розумів націоналізм як курс на перетворення України на сильну державу, чого не можна досягти без згоди з головним націоналістичним кредо – пріоритет інтересів своєї нації над іншими[569, с. 16].

Звернення до Києворуської спадщини відбувалося в контексті формування колективних уявлень про шляхи формування в Україні влади демократичного типу. Історик В. Литвин цілком слушно наголосив на актуальності таких дослідницьких проєктів: «ми не розуміємо минулого так само, як не розуміє екзотичної країни турист, що вперше її відвідує. Звичка черпати в минулому прості і прямі уроки для сучасності насправді є нічим іншим, як прямим насиллям над цим минулим. Тільки старанне і творче його переосмислення, переадаптування до тих чи інших реалій з урахуванням часових суспільних особливостей може бути справді незмінним і корисним»[351, с. 361].

Конструюючи тяглість політичного процесу на теренах України, політики, вітчизняні інтелектуали постійно відштовхувалися від киеворуського етапу. На думку мистецтвознавця, історика, літературознавця В. Скуратівського, усвідомлення етапності історії України, дозволить зрозуміти, що з тих часів і до сьогодення тут відбувався певний, десь дискретний, десь – ні, але безперервний політичний процес. На сторінках газети «День» він писав: «Саме в

часи його правління на повну розгортається міць державницького явища, яке пізніше Карл Маркс назвав «імперією Рюриковичів». На превеликий жаль, після смерті Ярослава Мудрого цей процес входить у період декадансу. Ймовірно, це було зумовлено тим, що Київ географічно опинився десь посередині між нескінченим європейським лісом та євразійським степом. Жодне місто не змогло б витримати ударів долі, пов'язаних з цією геополітичною двозначністю. Українці повинні шанувати Ярослава Мудрого. Хотілося б, зокрема, щоб якомога більше людей познайомилися з прекрасною драмою у віршах Івана Кочерги «Ярослав Мудрий». Звичайно, не варто вдаватись до фантазій щодо епітету «мудрий» в якомусь спеціальному розумінні. Тут йдеться й про «софійну» мудрість, і про певне політичне лукавство (в хорошому значенні цього слова). У цій постаті можна знайти багато чого, але передусім вона свідчить про потенційні можливості «імперії Рюриковичів», яким, на жаль, не судилося реалізуватися. Саме після того, як вона розпалася, й почалися різноманітні інволюції та аватари, серед іншого й у вигляді московської держави. Тієї самої, яка приблизно через століття після смерті Ярослава Мудрого прийшла сюди, до Києва, й натворила таке, про що не хочеться згадувати. Пізніше Євген Маланюк написав уже про 1918 рік: «Знову Суздаль прийшла»[33].

Проблеми дисгармонійності у взаємовідносинах гілок влади, політичні кризи, щораз загострювали суспільну і політичну увагу до досвіду державного регулювання у період Київської Русі. В такий спосіб політиками робились спроби знайти у минулому відповіді на складні проблеми сьогодення. З цього приводу історик В. Литвин писав: «При бажанні, з деякими застереженнями, можна навіть хронологічно точно визначити початок її державного актуалізування літописною згадкою у «Повісті временних літ» за 862 рік: «земля наша велика й багата, а порядку в ній немає. Приходьте княжити і володіти нами». На думку автора, прикликання «варягів» на правління свідчило про неспроможність тодішнього суспільства, попри могутні ресурсні можливості, належним чином системно організуватися й державно самоствердитись[351, с. 146]. Таким чином майбутнє української державності ставилося в залежність від трактування

минулого. Києворуський період, як етап історичного розвитку України бачився дієвим інструментом формування ефективної моделі, державного устрою. Звернення до досвіду Київської Русі відбувалося і при конструюванні теоретичних і правових засад становлення Української правової держави. В правовій науці переважала думка про історичність даного явища, коли держава розвивалась і змінювалась з розвитком українського суспільства з часів Київської Русі.

Проте слід зазначити і на тому що політичний і державотворчий спадок Київської Русі, використовувався нераціонально. Внаслідок несформованості політичної верстви, історичне минуле використовувалося найчастіше для обґрунтування поразок, при пошуку нових «відьом», прославлення реформ, які не приносили результатів. Реформістські ілюзії мали давні традиції. Дехто з фахівців вважав, що виняткова віра в мудру і всесильну державу сягала своїми коренями у Києворуську державу[559, с. 108]. Звідси і занадто характерна для українського суспільства позиція «блискучої самоізоляції» особи, неадекватне сприйняття реальності тощо. Крім того пам'ять про Києворуську державність не завжди виступала дієвим чинником формування політичної верстви незалежної України. Нова генерація політиків зростала не завжди на пам'яті про історичну традицію державотворення. Тому Україна відчувала брак державних діячів. Державній практиці часто не вистачало професіоналізму. У свою чергу, непрофесійні політики не здатні були запропонувати тій частині українського суспільства, яка виявляла схильність пристосуватися до сильних імперій, варіант засвоєння історичних уроків і позбутися даної традиції.

Історичний досвід Києворуської доби брався до уваги при формуванні громадянського суспільства, створення політичних партій. В процесі виборювання політиками влади використовувався досвід Києворуської держави по створенню таких громадянських інституцій, як віче. У інтерпретацій минулого вітчизняні політики конкурували на гомогенному і гетерогенному рівнях. При гетерогенному суперництві конкуруючі сили змагалися між собою за підтримку одночасно у різних соціальних групах, намагалися переконати у власній правоті

якомога більшу кількість людей. При гомогенній конкуренції – кожна сила спиралася на «своїх» послідовників, суб'єктів – носіїв відповідних спогадів і націлювалась максимально відобразити та захистити їх інтереси[132, с. 43-44]. Внаслідок низки зовнішньо і внутрішньополітичних чинників відбувалося руйнування раціональних меж допустимого впливу поглядів на історію. Деякі вітчизняні політики демонстрували готовність розбіжності у поглядах на історію поставити вище за необхідність громадянської консолідації та забезпечення територіальної цілісності України.

Політичний простір України формувався за допомогою сучасних політичних міфів. Їх роль в умовах наростання кризових явищ в українському суспільстві, воєнного конфлікту на сході держави, відсутності державної ідеології, конфлікту цінностей зростала. Політичний міф, як феномен колективної психіки, містив в собі штучно створено узагальнене, спрощене, контрастне уявлення про дійсність, що неадекватно інтерпретувала суспільні процеси, поєднуючи реальність з вигадками, містиккою, фантазіями. Зарубіжний досвід свідчив, що політичні міфи здатні виконувати як конструктивну, так і деструктивну роль. З одного боку, найвищою цінністю міфологічного світогляду виступала здатність обслуговувати життєві потреби суспільства, цементувати людські індивідуальності в єдину тотальність, без якої колективна діяльність не функціонує. Міфи демонстрували здатність об'єднувати громадян, вказувати їм шляхи до колективної творчості, мобілізувати енергію для досягнення певної суспільно-політичної мети, ідеалу і надати надію на відчуття впевненості в майбутньому. З іншого боку, соціальна міфотворчість – найнебезпечніший ворог суспільства в умовах гострої соціально-духовної кризи, коли руйнувались звичні умови існування, переставали працювати стереотипні механізми прийняття рішень: в житті суспільства виникала істотна невизначеність, коли майбутнє неможливо передбачити[202, с. 56]. На думку фахівців, для моделей політичного міфотворення були властивими наступні атрибути:

- формування узагальненого спрощеного контрастного уявлення про дійсність («чорне – біле», «герой–злочин», «наші–вороги» тощо); вибудова образів носіїв Добра і Зла – героя та антигероя;
- нав'язування ілюзії простого пояснення всіх суспільних проблем, протиріч та суперечностей, а на цій основі забезпечення потенційному споживачеві інформації комфортності та захищеності існування;
- створення паралельної віртуальної реальності, яка б манила об'єкт маніпулювання (окрему людину/суспільство в цілому) своєю зручністю, простотою, зрозумілістю; розкривала нові перспективи; дарувала шанс, надію, сподівання на легкі та прості способи реалізації планів та досягнення ідеалів;
- імплантація у міф елементів дива, чудес, відхилення від норм повсякденності з метою стимулювання принципової відмови від перевірки достовірності, тобто відповідності міфу реаліям;
- підтримка за рахунок гри на емоціях та переживаннях сліпої віри в міф, що, з одного боку, блокує критичне мислення, з іншого – виступає своєрідним каталізатором неадекватної інтерпретації суспільних процесів на основі поєднання реальності з вигадками, містикою, фантазіями;
- включення у розкрутку міфу широких кіл громадськості з метою тиражування та «збагачення» міфу деталями;
- штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» шляхом (за потребою) формування у міфологемі необхідної маніпуляторів комбінації: «ностальгія за минулим – страхом перед майбутнім»; «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього»;
- приховане/закамуфльоване умонтування у політичний міф мотивації, яка в майбутньому простимулює потрібні маніпуляторів дії окремої людини – групи людей – суспільства[87, с. 88].

Для української влади доби незалежності характерним було планування процесу міфотворення, який мав головним чином пропагандистський характер і реалізовувався через аналітичні проекти, політичні програми, державні стратегії. Політична міфотворчість переважно була направлена на маніпулювання

свідомістю громадян, була оманливою і деструктивною за своєю суттю. Дієвість політичної міфотворчості забезпечувалась емоціями і почуттями людей, для чого використовувались метафори, символи, ілюстрації, які впливали на суспільну свідомість. Програми суб'єктів політики переважно вибудовувались за класичними законами міфологічної свідомості, а саме: есхатологічне залякування громадян у програмах партій і лідерів; розкручування «образу ворога», створення персоніфікованого «образу героя», використання архаїчної символіки.

Серед найпоширеніших міфів, які використовувались в українській політиці, був міф про три «братерські східнослов'янські народи». На цьому міфі вибудовували свої програми деякі політичні партії, обґрунтовувався зовнішньополітичний курс держави. Такий міф певною мірою і заважав сприйняти складні відносини з Росією. Історична, філософська наука доводить, що спільні моменти, які ніби «ріднять» українців, білорусів та росіян, радше носять поверхневий характер і визначалися подіями порівняно недавнього часу. Так, у період Київської Русі русини-українці, здійснюючи колонізацію теперішньої Білорусії й «корінної» Росії, слов'янізували місцеве населення, утвердили тут православ'я з церковно-слов'янською мовою богослужіння, деякі свої культурні цінності. Це стало підставою для «єдності східнослов'янських народів». Після падіння Київської Русі долі цих народів почали помітно розходитися[322].

Водночас, скажимо і таке що Києворуська спадщина мало використовувалась у політичному дискурсі. Вона залишалася слабким інструментом змін світоглядних пріоритетів суспільства. В силу обставин суб'єктивного і об'єктивного характеру, держава опинилася під значним впливом етнічно орієнтованої, обернутої в минуле парадигми відродження[407, с. 156]. На політичному рівні неприродно мало місця займали питання створення політичних підвалин незалежності і соборності. У фокус уваги потрапляли більшою мірою питання деколонізації, дерусифікації, мовної політики. Навіть вибудовувались етнокультурні моделі, що мали виразне росієцентристське забарвлення. Найкраще артикульованою виявилась модель «іншої України» з акцентом на подвійній

ідентичності та єдиному російсько-українському культурному просторі. В 1991 р. в Україні, згідно указу Президента України «Про День соборності України» відзначається свято Дня Соборності, як передумова національного єднання, насамперед – в контексті єднання регіонів, самовідчуття українських громадян, як єдиної нації. Ідея соборності все більше ставала присутньою у суспільно-політичному, науковому дискурсі.

Вітчизняні фахівці притримувались тієї думки, що українська ідея соборності зароджувалась й розвивалася на основі свого коріння, що сягало часів княжої Русі[528, с. 22-23]. Консолідуючим чинником соборності в незалежній Україні виступала міжнаціональна злагода. На державному рівні День Соборності України відзначається з 1999 р., як вияв поваги творцям. Акту возз'єднання, суспільна потреба, і моральний борг збереження світлої пам'яті багаточисельних жертв, принесених українським народом на вівтар незалежності, соборності, державності.

Українська влада ідентифікуючи державу відповідними атрибутами намагалася дотримуватися спадщини Київської Русі. Відбувалося відродження українських національних символів. Державний герб України встановлювався з урахуванням малого Державного герба України та герба Війська Запорізького, головним елементом якого був Знак Княжої Держави Володимира Великого, що і був малим Державним Гербом України. При розробці проекту Державного герба України проводився Всеукраїнський конкурс. 3 серпня 1990 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанову «Про державну символіку Української РСР», якою доручалося відповідним органам внести пропозиції щодо державної символіки на розгляд Президії Ради. 24 червня 1991 р. Президія Верховної Ради постановою «Про заходи щодо вирішення питання про державну символіку України» доручила комісіям провести відкритий конкурс на створення проектів Державного герба. Метою конкурсу було визначення науково обґрунтованих засад і варіантів художніх вирішень герба суверенної держави. За умовами конкурсу, проект герба мав відтворювати символи української державності, що в органічних для національного мистецтва формах втілювали би ідею народного

безсмертя, сутність суверенної Української держави як демократичної правової Республіки. Паралельно з роботою комісії, на сторінках періодичних видань обговорювались питання символіки. В статті В. Ткаченка «Національна символіка: минуле і сучасне», автор особливої уваги надав характеристиці тризуба, зазначаючи, що він є родовим знаком Рюриковичів. Публікувались і інші матеріали, які заперечували таке походження тризуба. Було висунуто близько 40 версій[588, с. 193]. 4 жовтня 1991 р. спеціальна комісія Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження підвела підсумки конкурсу на створення Державного герба України. Матеріали конкурсу засвідчили, що абсолютна більшість учасників висловились за визнання Золотого Тризуба на синьому полі Державним гербом України. Переможним став проект А. Гречила та І. Турецького. Вибір комісії саме на тризубі було пояснено у записці о Державного герба: «Тризуб, як знак Київської держави Володимира Великого насамперед символізує безперервність тривалого історичного розвитку українського народу. Існує багато думок щодо значення тризуба, оскільки дослідниками зафіксовано понад 200 його різновидів (в різних епохах і на різних територіях). Можливо, цей родовий знак Рюриковичів символізує триєдність та тривимірність світу, охоплюваність трьох поколінь в огляді одного людського життя, ще пізніше трактується християнством, як єдність Бога-батька, Бога-сина і Бога-духу. Проте, загалом можливості прочитання тризуба в історичному, смисловому, духовному аспектах є не вичерпні. Важливим для сутності тризуба є те, що в новітні часи він став символом відродження української державності і боротьби за національну незалежність. У 1918 р. тризуб було затверджено гербом Української Народної Республіки. Як герб він зберігся у часи Гетьманщини (1918 р.), а у подальшому й за Директорії (1918–1920). Після проголошення Акту злуки, тризуб став державним гербом об'єднаних українських республік – УНР та ЗУНР. Після занепаду УНР досить поширеним стало уявлення про цей знак, як про національний герб. ...Переконливим доказом такого висновку є матеріали конкурсу оголошеного Президією ВР УКР...»[588, с. 196-197]. Таким чином, на офіційному рівні не було остаточно потрактовано символіку тризуба, натомість

стверджено, що прочитання його контексту є невичерпним. Незважаючи на проблему трактування, у записці пояснено важливість ідеї тризуба як традиційного знаку (символу) українського державотворення, що було головним аргументом для ухвалення тризуба Державним гербом України.

Традиції військової організації Київської Русі, які залишались в колективній пам'яті українства і перетворювалися на певні символи, використовувалися при організації українських Збройних сил.

Для цього були проведені аналітичне опрацювання низки аспектів суспільно-історичної спадщини Русі. Традиційно, серед аналітиків, що писали на тему впливів історичних факторів на розбудову військової справи, переважала думка, що вони виступають гарантією успішності процесів, що протікали в добу незалежності. Очевидно це вірно з точки зору необхідності врахування українським народом державного досвіду. В процесі становлення та розвитку військової організації України виняткова роль належала символіці, як умовному відображенні подій, явищ, понять, ідей. На рівні державної влади переважало сприйняття важливості військових атрибутів у мобілізації суспільства до збройного захисту державності. Погляди провідних політичних та громадських діячів у питанні впровадження державних символів базувались на історичних традиціях. Бралось до уваги, що в основі символіки Київської Русі було зміцнення державної влади та її інститутів посередництвом особистих князівських символів[279, с. 1].

В Україні намітилася тенденція утвердження традиції присвоєння почесних імен київських князів збройним формуванням. Даний процес активізувався після 2014–2015 рр., коли Верховна Рада України ухвалила пакет законів про декомунізацію. Водночас присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вищим військовим навчальним закладам проходило досить повільно. Даний процес зіштовхувався з опором низки політичних сил і особливо «п'ятої колони», яка бажала догодити Росії. Ті військові частини, яким присвоювалась національна символіка, пов'язана з спадщиною Київської Русі, розпочинали новий історичний етап свого розвитку. За таких умов цілком

виправданим ставало творення спільних сакральних сенсів, які б сприяли самоідентифікації українського військового. Такий політичний підхід мав резон і з огляду на російську агресію проти України, мобілізацію російської пропаганди тощо. Спадкоємність військових традицій Київської Русі все рельєфніше проявлялась в організації окремих військових частин, започаткуванні їх бойового шляху тощо. Дана обставина сприяла цементуванню українського військового мистецтва, національних військових традицій.

Принципи зовнішньої політики незалежної держави вибудовувались на традиціях міжнародного спілкування, в тому числі «силової» дипломатії часів Київської Русі, збагачувався досвідом міжнародних зносин років незалежності. На досвіді далеких і близьких часів ґрунтувалися зовнішньополітичні засади України: суверенна рівність, територіальна цілісність і непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи, дотримання і виконання міжнародних договорів та зобов'язань, врегулювання суперечок і конфліктів виключно мирними, політичними засобами[142, с. 241]. Зовнішньополітична служба України розглядалася як така, що мала давні традиції, засновані передусім на дипломатичному досвіді Русі-України. Києворуська держава підтримувала активні відносини з Візантією, Святим Престолом, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, Францією, скандинавськими державами.

Спадщина Києворуського періоду залишалася одним з ідейних підґрунть експансії Росії, джерелом загрози незалежності України, а також дестабілізуючим фактором у Європі і світі. Повернення до витоків державотворення зумовлювалося і тим потужним антиукраїнським наступом, що відбувався з боку Росії. За слушним визначенням вітчизняних науковців, путінська Росія претендує не тільки і не стільки на українську територію, не лише прагне повернути в українців комплекс малоросів, а й претендує з допомогою фальсифікацій і старих вітряків вигідної брехні на нашу історичну пам'ять і багатотисячну українську історію[649, с. 10].

В 2000-і роки у контексті українсько – російських відносин приверталась увага до постаті Володимира Великого. Політичні пріоритети традиційно

відображали проблеми минулого, а також збірні персоніфіковані образи. Особливо послуговувалося цим російське керівництво. Ім'я конкретної історичної особи з'являлося у промовах, які спрямовувалися на запитану в російському суспільстві тематику про спадщину Київської Русі.

В Україні схоже не було створено дієвого механізму творення громадянства незалежної України. Скоріше до цього процесу долучалися неурядові громадські організації. Органи державної влади час від часу вдавалися до констатації того, що в Україні мало місце ціннісно-світоглядне розшарування суспільства. Фактично чимало громадян або взагалі втрачали історичну пам'ять, або її сегмент у свідомості. Відбувалося перетворення поглядів на історію у своєрідний ментальний вододіл по лінії «свій–чужий».

Отже, в добу незалежності Києворуська спадщина виступала вагомим чинником державотворення. На політичному, інтелектуальному рівні, звернення до історичних витоків відбувалося в контексті пошуків варіантів розбудови державності, зміцнення інститутів влади, цивілізаційного вибору України. Вектор розвитку держави проектувався з врахуванням ідеологічних цінностей, ідей, цінностей, які сягали коріння Києворуської державності. Її традиції використовувалися при лігітимації політичних, владних, державних інституцій.

7.2. Репрезентація Києворуської спадщини державною політикою пам'яті

В Україні державна політика пам'яті вибудувалась у форматі цільових програм, концепцій, наукових розробок. Проте зі здобутками цих документів, у них не завжди враховувалась гетерогенна сутність, закономірність розвитку, особливості суспільної пам'яті. Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України «Концептуальні засади державної політики пам'яті» зафіксували мету та стратегічну ціль цієї політики. Дехто з фахівців вважав, що недосконалість даного документа у розмитості положень, які стосувались тактичних завдань, формату аналітичних дискурсів, просвітництва тощо. В питанні трактування киеворуського минулого помітне місце посідали

висновки міжнародних конференцій, творчих семінарів, історичних дискусій. Вироблялись політично коректні стилі полілогу між суб'єктами, вміння домовлятися про оцінки минулого тощо.

Водночас, протягом 1990 – 2000 – х років державна політика пам'яті не забезпечила подолання розколу в неоднорідному українському суспільстві. Влада не завжди діяла синхронно, в питанні забезпечення умов аби спільна історія стала чинником консолідації. В Україні розробка політиками стратегій історичної пам'яті часто відбувалася без опертя на фахові наукові концепції. Чимало проблем залишалась без інтелектуального обґрунтування та пояснення. Лише опрацьовувались відповідними інституціями, критерії відбору тих історичних подій і постатей, яке мали посісти особливе місце в національній пам'яті.

Процеси відродження історичної пам'яті спонукали політичне керівництво держави до пошуку нових підходів до репрезентації українського минулого. Вітчизняні фахівці при аналізі державної політики пам'яті, що мала місце протягом 1991–2010 рр.: 1991–1994 рр. – роки президентства Л. Кравчука, 1994–2004 рр. – каденції Президента Л. Кучми; 2005–2010 рр. президентство В. Ющенка[763, с. 109]. На першому етапі державна влада намагалась демонструвати важливість спадковості дорадянських форм української державності. Держава сприяла поглибленню досліджень з історії українського державотворення. Вітчизняна історична освіта перетворювалась на ретранслятор знань про минуле, ставала модератором історичної пам'яті. Держава, хоч і з великою мірою непослідовності, сприяла декомунізації символічного простору: перейменовувались населені пункти, вулиці, заклади культури і освіти. Історія церкви поступово утверджувалася в пам'яті нації, сприяла усвідомленню нею своїх християнських коренів.

Скеровані Президентом Л. Кучмою стратегії політики пам'яті зберігали зв'язки з радянською традицією. Потреби у зміцненні політичного лідерства спонукання Главу держави активно апелювати до національної версії української історії, диктувала необхідність проведення офіційних заходів, спрямованих на

увічнення слави видатних українців, презентацію українського минулого у фарватері національної історичної парадигми. Держава актуалізувала нові «місця пам'яті» українського народу, відзначалися пам'ятні та трагічні дати. Політолог Ю. Зерній, переконала, що дії влади у сфері політики пам'яті дає підстави для висновку про її кон'юнктурний характер[763, с. 114]. Репрезентації минулого у ціннісно-смысловому вимірі були несумісними й свідчили про відсутність чітких орієнтирів політики пам'яті. Втрачався час для конструювання на рівні колективних уявлень націоцентричного розуміння українського минулого.

Реалії 1990-х років показали, що у політиків не було часу для активного втручання у сферу історії. Відбувалося лише усвідомлення ними віх можливостей історичної політики. Особливістю історичної політики президента України Л. Кравчука була популяризація такого бачення історії, яке б задовільняло інтереси громадян Заходу і Сходу України. Л. Кучма, за оцінкою деяких фахівців, намагався поєднувати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особливостей. Історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалась аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилась у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Політичні лідери намагались не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосувати історичну політику до ситуативних обставин[88].

В 2005 р. розпочався якісно новий етап у реалізації державної політики пам'яті. У напруженій суспільно-політичній ситуації, національна пам'ять виявила свою мобілізуючу силу, контекст політичної риторики насичувався апеляціями до історії, героїчних і трагічних сторінок минулого. Історичні сюжети все більше були присутні у публічних виступах державних діячів. В інавгураційній промові В. Ющенко зазначив: «Українська держава відбулася. Наш вибір це ще раз підтвердив. Наша перемога – це свято української державності»[733]. Від перших днів президентства, В. Ющенко демонстрував новий стандарт державної політики пам'яті, створюється її інституційна база.

Президент позиціонував себе як головний модератор державної політики пам'яті, міцно утримуючи політичну ініціативу у цій царині. Зусилля держави спрямовувались на актуалізацію «місць пам'яті» українського народу. На реалізацію завдання спрямовувалися укази Президента України, в тому числі «Про відзначення в Україні 1020-річчя Хрещення Київської Русі» (24 березня 2008 р.), здійснювались масштабні проекти, які були спрямовані на відродження та актуалізацію історико-культурної спадщини. Заходи політики спрямовувались на демістифікацію історії України. Значна увага зверталась на героїзм давньоруських князів, успіхи і неуспіхи їх політичних стратегій, внеску в духовну скарбницю українства та цивілізації.

В традицію Президентів України входили звернення до видатних державної ворців, в тому числі і Києворуської доби. На урочистих зібраннях ювілеїв і щорічного відзначення Дня незалежності України наголошувалося на великому значенні в утвердженні Української держави здобутків Київської Русі. Президент України Л. Кучма у доповіді на урочистостях з нагоди 5-ї річниці незалежності України зазначав: «... звертаємось до видатних державотворців Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького... Їх подвижницьке життя осяяне одвічною істиною: немає Батьківщини без свободи і свободи без Батьківщини»[213, с. 11]. В такий спосіб влада, вшановуючи попередників, легітимізувала себе політично, підкреслювала історичну тяглисть процесів формування атрибутів державності.

Президент України Л. Кучма вважав, що коли вже загальноімперська культура поділу не підлягає, «історично справедливим, розумним і просто рятуючим ситуацію став би заключений прилюдно й урочисто культурний пакт, відповідно до якого Україна і Росія (і Білорусія) визнали б усі духовні цінності, створені протягом століть під одним державним дахом, спільною і не підлягаючою поділу спадщиною»[336]. Як стверджує Я. Грицак, якраз режим Кучми виявився дуже вправним у маніпулюванні історичною пам'яттю. На думку історика, цей режим «як добрий аптекар... старанно змішував між собою два дуже їдкі та взаємозаперечені реактиви, щоб одержати ліки на національну недугу:

роз'єднаності. Цими реактивами були радянська й національна версії української історії»[178].

На державному рівні політика пам'яті бачилася дієвим важелем формування суспільних настроїв. Тому президент України В. Ющенко докладав чимало зусиль до розбудови інституційних та структурних важелів впливу на суспільну свідомість, а відтак і посилення консолідаційних процесів у суспільстві. Ним були зроблені дієві кроки з тим, аби попередити використання історичної пам'яті з метою дестабілізації ситуації.

Водночас протягом 1990–2000-х років увага перших осіб держави до сфери національної пам'яті не відзначалася стабільною достатністю. Сплеск її спостерігався при президенстві В. Ющенка і П. Порошенка, коли зберігалось бажання відродити українські національні традиції та запровадити нові, європейського рівня, формати відзначень важливих подій минулого. Діяльність вищезгаданих глав держави у даній сфері спрямовувалась також на відмову від радянських кліше, які до недавнього часу (а особливо в період президенства В. Януковича) панували у публічній активності перших осіб. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020» ухвалення Президентом України у 2015 р. передбачила чотири вектори, один з яких – «вектор гордості». Він передбачив кілька програм розвитку, зокрема програму створення бренду «Україна». Першочерговими завданнями згідно з документом у сфері національної пам'яті названо такі: формування позитивного іміджу України, присутність у міжнародному культурному та академічному середовищі, формування і просування бренд месіджів про Україну, серед яких – «Україна – країна свободи та гідності», «країна із визначними історичними та культурними традиціями»[565]. В 2015 р. Президент України звернув увагу в указах на ті пам'ятні дати та річниці, які пов'язувались із давньоруською спадщиною. Зокрема, видаючи Указ про вшанування пам'яті князя Київського Володимира, Президент задекларував неперервність державотворчої традиції – від середньовічної європейської держави Руси-України до сучасності.

На початку 1990-х років державна політика пам'яті не відзначалася цілеспрямованістю. Тому колективна пам'ять українців виявилась неструктурованою. На національному рівні відзначалося мало дат, ювілеїв, які б сприяли поступовому відновленню розірваної цілісності багатоміжової історії. Невизначно діяла влада з тим, аби допомогти складній «роботі пам'яті» українців, які б у переломний момент свого буття могли б спертись на величне історичне минуле. Державою не був сформований запит на дослідження історії Києворуської держави. Крах радянської системи, проголошення держави спричинило зрушення в колективній пам'яті українців. Виявилась потреба у переосмисленні минувшини, як на рівні історичних досліджень, так й на рівні колективної пам'яті. Перегляд стосунків з минулим полягав передусім у поступовому розриві із радянськими традиціями пам'яті, виведення на передній план власного національного минулого, яке б могло засвідчити існування нації та її державну незалежність. Політика пам'яті почала спрямовуватись у русло реалізації цього завдання: розпочався процес ліквідації «білих плям»; докорінно змінилась парадигма викладання історії в освітніх закладах, створюється інститут національної пам'яті; символічний простір пам'яті поступово почав вивільнятися від рудиментів тоталітарної доби; ревізувалися «місця пам'яті» та національні Пантеони. Радикальні зрушення у колективних уявленнях про минуле, переводило пам'ять у, так званій, «гарячий стан», коли вона стрімко політизувалася, спричиняючи суспільну напруженість. За таких умов від держави вимагалось проведення виваженої політики пам'яті, мистецтво якої полягало у виборі адекватних стратегій впливу на таку складну соціокультурну систему як історична пам'ять.

Курс України на євроінтеграцію поряд з проблемною «націоналізацією» історичних наративів, поставив інше завдання, яке полягало у поступовій інтеграції колективних уявлень про минуле у європейський простір пам'яті. Підкреслення європейських традицій Київської Русі цілком корелювалося з практикою збирання спільної, хоча й драматичної, минулими у єдину оповідну цілісність з наголосом на те, що зближує європейські народи, нівелює минулі

антогонізми. Колективна європейська пам'ять ставала предметом особливої уваги та піклування з боку інституцій ЄС. ЄС розглядав історичний спадок як потужний чинник формування спільної європейської ідентичності. Тому вивчення спільної історії набувало кардинального значення.

Пошук власної моделі державної політики пам'яті, вівся адекватно викликам суспільної консолідації та національної єдності. В Україні відбувався складний процес оновлення колективної візії минулого. Вона долала складний шлях «привласнення» свого минулого відтворення українського історичного канону. Водночас відбувалося відторгнене тих історичних схем (російської, радянської), які заперечували минуле, теперішнє і майбутнє України. Таким чином відбувалися досить складні трансформації. Вони почасти перебували у фокусі уваги держави, стимулювались засобами державної політики пам'яті. Важливу роль у формуванні моделі національної пам'яті відігравав суб'єктивний фактор, коли «формалізованими» творцями культурної пам'яті виступали інтелектуали, письменники, служителі культу, історики. Останні як творці пам'яті традиційно несли велику відповідальність за свою діяльність, долучались до підготовки сценаріїв, планів різного роду свят, заходів фестивалів, формували у такий спосіб святковий простір.

Історична політика після 2010 р. характеризувалась намаганням стримати вирішення складних історичних питань. Практично було призупинено пошук оптимальної та прийнятної для більшості українців моделі національної ідентичної. Використовувались підходи в тому числі і у сфері мовної політики, які роз'єднували регіони, українське суспільство. Політично популістські виглядали заклики партійних лідерів до пошуків шляхів порозуміння та примирення. Зміна ситуації в українсько-російських відносинах в 2010 р. спонукала політичну команду зняти найбільш дражливі історичні питання. Таким чином відбулося поєднання національно-патріотичної версії української історії з частковою символічною реабілітацією радянського минулого[88]. Україні, як модерній державі, довелося долати складний шлях «привласнення» свого минулого, відтворення українського історичного канону. На перешкоді

конструювання національної пам'яті протистояв імперсько-радянській історичний метанаратив. З'являлась потреба усунення зі свідомості українців чисельних стереотипів попередньої епохи.

Впровадження державної політики пам'яті відбувалося на основі новопоставленої нормативно – правової бази. Відправною точкою в процесі формування правового поля для реалізації політики пам'яті стала стаття 11 Конституції України, у якій зазначалося: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції і культури»[29, с. 8]. Таким чином обов'язок держави дбати про стан історичної свідомості артикулювався на рівні основного закону.

Було ухвалено і низку інших нормативно-правових актів, якими і було створено правове поле для впровадження державної політики пам'яті. Законотворення в Україні відіграло роль комунікативного ресурсу у збереженні і популяризації давньоруської спадщини. Законотворча діяльність Верховної Ради України була свого роду проекцією майбутніх фреймів національної пам'яті суспільства. Ухвалені акти органічно пов'язувались зі змістом національної пам'яті у часі і просторі, не обмежуючись минулим, а враховуючи сучасність та передбачаючи ті колізії, що неминучі у майбутньому. Меморіальні закони залишались найбільш наближеними до національної пам'яті, оскільки віддзеркалювали еволюцію її сюжетів, що було інструментарієм історичної політики чи правового забезпечення використання національної пам'яті в комунікативних інституціях політичної системи. Суб'єктом моделювання меморіальних законів виступала головним чином «санкціонована» пам'ять, яка ґрунтувалась на механізмах історичних інтерпретацій та оцінок. Україна проходила власний шлях створення законів, які регламентували національну пам'ять. Народні ініціативи, спрямовані на меморіальну матеріалізацію фреймів національної пам'яті, переважно концентрувались у межах відповідних повноважень органів місцевого самоврядування. Ухвалений Верховною Радою України Закон «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат

історичних подій» визначив, коли і у якому порядку певний заклад чи об'єкт міг розширювати свою назву зі словом «імені»[139, с. 20]. Верховна Рада України відповідно до своїх повноважень на рівні нормативно-правових актів ініціювала відзначення пам'ятних дат історичних подій та вшанування пам'яті видатних осіб. Перелік рішень вибудовувався таким чином, щоб у суспільстві формувалось наочне уявлення про логічність та гармонізацію вшанування. Конфлікт соціальних інтересів, закладений в парламенті, віддзеркалював соціальну розпорошеність в суспільстві і, відповідно, закладав моделі формування тематичних фреймів у національній пам'яті за принципом «ситуативних цінностей»[140, с. 198]. Громадськість, партії, ЗМІ генерували відповідний продукт пам'яті, намагалися демонструвати поважне ставлення до пам'яті українства.

Ефективним засобом державної політики пам'яті виступали комеморативні заходи як регіонального, так і національного, та міжнародного значення. Вони завжди справляли вагомий вплив на процеси державотворення. Участь у них керівників держави, у вітчизняній політичній практиці залишалась традиційною.

Вшанування на загальнонаціональному рівні місця пам'яті подій, або постатей, що суттєво вплинули на процеси державотворення та цивілізаційного поступу нації, мало головну функцію – закріплення колективної національної пам'яті. Загальнонаціональні місця пам'яті виступали важливою складовою державної політики пам'яті щодо формування історичної свідомості та національної ідентичності. Вони використовувались владою для проведення урочистих та просвітницьких заходів, метою яких було посилення відчуття приналежності людей до певних народу, нації, держави[360, с. 110-111]. Не повною мірою оціненим, а відтак й не використаним залишається потенціал національної історико-культурної спадщини, актуалізація якої виступала потужним засобом державної політики пам'яті. Збереження та актуалізація спадщини покладалося на державу[763, с. 153-154].

Складовою політики пам'яті держави виступала система нагород. На початку 1990-х років Україна приступила до створення нової системи нагород.

Часто питання заснування та функціонування державних нагород опинялося у фокусі протиріч державотворчого процесу. Новопостала держава отримувала у спадок не лише вкрай деформовану систему нагород, а й процес девальвації державних відзнак, які в попередній час мали характер своєрідного ідеологічного декору. Не обійшлося і без гострого політичного протистояння довкола концепції та засад нагородної політики в Україні. Ситуація, що склалась навколо державних нагород, сфокусувала в собі загальне протиріччя розвитку новітньої української державності: намагання звести на старому правовому фундаменті УРСР нову ідеологічну будівлю. На відміну від сусідніх держав (Балтії, Польщі, інших центральноєвропейських країн), які проголосили відновлення перерваної державної традиції, для України досвід історичних попередників на ниві розбудови державності, на жаль, залишався лише джерелом ідейного натхнення державотворчого процесу. Бракувало конкретних зразків позитивного втілення ідей у реальність[409, с. 106-107]. Ухвалена в 1992 р. Концепція системи державних нагород України врахувала історичні і культурні традиції народу[409, с. 49]. Перебирання Президентом України ініціативи у формуванні нагородної справи, суттєво її активізувало. Поправки до Конституції України (1992 р.) започаткували якісно новий і єдино результативний шлях нагородотворення України. Протягом 1992–1995 рр. було введено низку відзнак Президента України серед яких і «Орден князя Ярослава Мудрого» (1995 р.), як персональна нагорода заснована для відзначення усіх категорій громадян за визначні особисті заслуги у будь-якій суспільно значущій сфері діяльності. До заснування відзнаки долучалися вчені, військові діячі. Їх звернення до глави держави узагальнювала Комісія по державних нагородах України при Президентові України. У них ішлося про можливе державотворче значення введення даної відзнаки. Із звернення Інституту історії України НАН України випливало, що заснування відзнаки сприятиме утвердженню у свідомості громадян тисячолітньої традиції державності, пов'язуватиме сучасну Україну з традицією Київської Русі. Резонно у зверненні ішлося про значення фігури Ярослава Мудрого для сьогодення: «Доробок Ярослава Володимировича дійшов до нас у створених ним містах, серед

них – «місто Ярослав», тобто центральна частина столиці з Софіївським собором і Золотими Воротами. Він дійшов до сучасності у «Правді Ярослава» – першій писемній пам'ятці з якої розпочалась в нас державна регламентація відносин між людьми. Від часів Ярослава ведуть свій відлік економічні, політичні і культурні зв'язки України з європейськими державами»[409, с. 203-204]. Спілка письменників України у зверненні до Президента України зазначала, що Україна є спадкоємницею Київської Русі. Історії відомі засновники і видатні будівничі державних утворень українського народу. Настав час увічнити ці імена найактивніших поборників української державності у вигляді державних нагород і відзнак. Цим указом Ви вписали б ще одну світлу сторінку до літопису державотворення в Україні, він став би справді історичним, бо підтвердив би продовження добрих традицій нашого народу[409, с. 209-210]. Першими нагородженими відзнакою стали відомі діячі науки і мистецтва: Ф. Бурчак, О. Басистюк, А. Мокренко. Започатковувалась практика нагородження і іноземних громадян. З Концепції системи державних нагород України, затвердженої у 1992 р. Комісією Президії Верховної Ради України у питаннях засування державних нагород України впливало, що вона «...враховує історичні і культурні традиції народу...»[300, с. 47]. Даний орден серед, президентських нагород незалежної України посів найвищу сходинку, п'єдесталу відзнак Президента України. Введення даної нагороди символізувало прагнення віднайти духовну опору у діяннях даного великого предка.

Елементом державної політики виступало формування «місць пам'яті» про Києво – руську спадщину. Зображення на грошових знаках України давньоруських князів виступало одним з таких «місць пам'яті», яке виступало засобом репрезентації історичної пам'яті. Це відображало специфічний характер розвитку України. Українська гривна, як грошово-лічильна одиниця, виникла ще за часів Київської Русі. Створюючи нову грошову систему, Україна як незалежна держава,закономірно звернулась до власної історії. Вітчизняна нумізMATика долучалася до поширення інформації про саме соціально значимі об'єкти історії і культури. В цьому контексті поширення набуло і зображення на монетах Золотих

воріт – унікальної пам'ятки, однієї з небагатьох в Україні, що збереглася від часів Київської Русі. Зображення воріт на монетах залишалось однією із давніх традицій у світовій нумізматиці. В Україні зображення київських Золотих воріт і в нумізматиці, і в геральдиці залишалась рідкісним явищем, і мало головним чином пам'яткознавчий характер. Вперше Золоті ворота на монетах з'явилися у 2000-і роки. Випущено було два типи монет – обидва із дорогоцінних металів – у 2004 та 2009 р. Випуск у 2004 р. проводився. Національним банком України в рамках серії «Пам'ятки архітектури України». На аверсі монети угорі півколом було розміщено напис «Україна», на тлі давноруського символу сонця зображувався малий Державний герб України, під яким у два рядки – номінал 100 гривень, з обох боків – стилізовані журавлі (з київських браслетів), унизу – стилізована орнаментальна смуга, під якою рік карбування монети. На реверсі монети зображувалась стилізована під мініатюру з літопису сцена – вершники наближаються до брами, угорі праворуч півколом розміщувався стилізований напис «Золоті ворота», унизу під стилізованою орнаментальною смугою – «1037» – дата спорудження. Випуск монети відбувався у відповідності до рішення Національного банку України «Про введення в обіг пам'ятної монети «Золоті ворота» (2004 р.). В 2009 р. випуск здійснювався на замовлення комерційного банку «Райфайзен Банк Аваль», як комерційний інвестиційний проект. На аверсі у центрі розміщувався портрет королеви Єлизавети II. На реверсі в центрі (в обрамленні орнаменту) містилося позолочене зображення пам'ятки оборонної архітектури Київської Русі – Золотих воріт. Виконавцем замовлення виступила держава Острови Кука, відома традиціями випуску монет інвестиційного характеру[339, с. 146]. Таким чином, відома пам'ятка вперше була відображена на обігових та інвестиційних монетах. Водночас дані монети не стали доступними для широкого кола громадян України, а, отже, звужувалося їх інформаційне та ідеологічне значення в тому числі і з приводу зв'язку поколінь, наступності історичних подій і явищ тощо. Кожна купюра мала зображення, яке приховувало в собі певні події історії України. Великий князь Київський святий Володимир зображувався на купюрі в 1 гривню. Її надрукували в 1992 р. в Канаді, але через

два роки дещо змінили. Портрет видатного діяча давньоруської держави Великого князя Ярослава Мудрого зображувався на купюрі 2-х гривень. Меморіальна культура Володимира Мономаха знаходила вираження й у ряді інших, більш традиційних, якщо можна так сказати, формах. У 2002 р. Національний банк України випустив в обіг пам'ятну срібну монету з портретом князя. Більше того, в ознаменування 900-річчя сходження на київський великокнязівський стіл газета «День» оголосила 2013 рік – Роком Володимира Мономаха[39].

Ефективним засобом державної політики пам'яті були ритуали та комеморації, заходи з відзначення пам'ятних дат або історичних свят. В Україні склалась певна система комеморацій – церемоній покладання квітів, урочисті збори з нагоди історичних дат. Відзначення державних дат традиційно впливає на формування історичної пам'яті та національної ідентичності. Національні дати та процедури їх відзначення – це складові державної політики пам'яті. Відзначення дат – це позбавлення нав'язливого спадку минулого, визволення національної ментальності від радянсько-імперських стереотипів. Вітчизняні комеморації поступово набували національного смислового визначення. Потребував подальшої модернізації перелік свят та пам'ятних дат. Спроби оновити перелік свят, передусім державних, здійснювались неодноразово, проте завжди це робилось фрагментарно та з оглядкою на минулі традиції. Електичність даного переліку доповнювалась невизначеністю їхнього статусу. Рішення Президента України, уряду відкривали нову сторінку переосмислення складного періоду історії Києворуської державності. Відповідно розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті великого київського князя Ярослава Мудрого» від 2 лютого 2004 р. у зв'язку із 950-річчям від дня смерті, заходи проводились у Києві та інших населених пунктах, що були пов'язані із його життям та діяльністю. Державний комітет телебачення і радіомовлення України забезпечував висвітлення у ЗМІ заходів, організовував теле- та радіопередачі. 25 липня 2005 р. мощі святого Володимира перевезли до Києво-Печерської Лаври із ростовського кафедрального собору Різдва Пресвятої Богородиці[745].

Долучення держави до відзначення річниці хрещення Київської Русі розглядалося керівництвом, як акт спрямований на консолідацію українського суспільства, відродження в ньому традиційних культурних цінностей, розуміння ролі християнської церковної традиції в історії України. Включення до складу оргкомітету з підготовки заходу представників найкрупніших православних, греко-католицьких церков, підкреслювало факт єдності східнохристиянської церковної традиції, єдності духовних джерел більшості представників українського народу. До роботи з роз'яснення значимості Хрещення для тогочасної й сучасної України, долучалися світські та церковні інституції, громадські активісти, церковні братерства, товариства тощо. публікувалися значні обсяги друкованої продукції, виставлялись експозиційні матеріали. Урочисті молебні з нагоди Хрещення проходили в храмах України. Конфесійна роз'єднаність в питанні одночасного відзначення дати дезорієнтувало українське суспільство, втрачалось відчуття соборності, поглиблювало відцентрові процеси в країні тощо[517, с. 6-7]. Святкування 1025 річчя хрещення Русі стало визначною подією у духовному житті України. У святкових заходах, що проходили в Києві 26-28 липня, взяли участь Предстоятелі 9 із 15 православних помісних церков, в числі заходів було проведення Міжнародної наукової конференції «Володимир Святий і хрещення Русі»; відкриття виставки «Велике і величне»; урочисте засідання в Національному палаці мистецтв «Україна»; низку урочистих молебнів, святкових літургій. До України з Греції було доставлено хрест святого апостола Андрія Первозваного. У виступах державних діячів підкреслювалась необхідність усвідомлення того, що є спадкоємцями видатної традиції, яку започаткував один з європейських цивілізаційних форпостів – Київська Русь[616, с. 17].

В Україні традиційним ставало відзначення ювілейних дат заповідників, у віданні яких знаходились об'єкти давньоруської спадщини. В 2014 р. Національний заповідник «Софія Київська» у рамках святкування 80 річчя з часу заснування, проводив виставки, які мали на меті, привернути увагу до тих дослідників, реставраторів, які були причетні до вивчення, збереження і

реставрації унікальних пам'яток. В багатьох музеях України формувались музейні літописи.

«Місцями пам'яті», які репрезентували Києворуську спадщину, були виставки, що проходили на відзначення різного роду ювілеїв, пам'ятних дат. До 1000-ліття із дня смерті князя Володимира Великого Національним музеєм історії України була організована виставка автентичних речей часів Володимира. Тут представлялося близько 250 оригінальних експонатів, яким було понад тисячу років: будівельні матеріали, фрагменти підлоги, деталі архітектурного декору, уламки фресок, зброя, прикраси, побутові вироби скандинавського походження із дружинних поховань, предмети ранньохристиянського культу (IV–VIIст.), культові речі сирійського та візантійського походжень, хрести давньоруського часу, рештки золотої тасьми з розкопок Десятинної церкви, златник та срібляники Володимира із зображенням тризуба, плінфа (цеглика) із знаком тризуба, сучасні монети, ордени, медалі із зображенням князя Володимира[723].

Вшанування пам'яті київських князів на державному рівні розглядалось важливим кроком на шляху відродження національної пам'яті Українського народу. Президент України П. Порошенко 25 лютого 2015 р. видав Указ №107 (2015 «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України».

Указ Президента України від 25 лютого 2015 р. «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Руси-України» був виданий у зв'язку з 1000-річницею упокоєння державного діяча. У преамбулі Указу зазначалося, що передбачувані заходи мали сприяти збереженню та утвердженню традицій української державності, нагадування про роль історичної спадщини Руси-України у їх становленні, визначення важливості прийняття християнства для розвитку українського суспільства як невід'ємної частини європейської цивілізації, вшанування пам'яті Володимира Великого – видатного державного та політичного діяча, князя Київського, творця середньовічної європейської держави Руси-України[31]. Важливо, що в Указі містилась тематична спрямованість заходів, зокрема на

вивчення державотворчої діяльності князя, впливу його політики на політичний та економічний розвиток Європи, зокрема, країн Балтійсько-Чорноморського регіону, подій української історії відповідного періоду.

Заходи із вшанування 1000-річчя для смерті Володимира, широко висвітлювалися, у ЗМІ. Національна телекомпанія України ухвалила рішення про використання міжпрограмних заставок та графічних елементів при оформленні ефірів, присвячених Володимиру, проведення тематичних програм з коментарями відомих громадських діячів, науковців, духовенства, демонстрації художніх, документальних, телевізійних та науково-популярних фільмів, пов'язаних з життям і діяльністю Володимира. Регіональні державні програми регіональних державних телерадіокомпаній присвятили програми: «Уроки історії» (Полтавська ОДТРК), «Спадщина» (Новгород-Сіверська ДТРК), «Православний календар» (Кіровоградська ОДТРК). В 2015 р. телерадіокомпанії темі вшанування Володимира присвятили близько 620 годин ефіру[730]. Святійший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет бачив значення відзначення 1000 ліття упокоєння князя Володимира Великого та державному рівні передусім в тому, що визначає майбутній цивілізаційний прогрес України, ефективним аргументом у боротьбі за Україну, її історію, за її культуру, за її витоки. Патріарх був переконаним, що сенс цих ювілеїв полягає в тому, що на подібних заходах ми повинні сказати правду і викрити цю брехну (не українське насліддя спадщини Володимира), яку розповсюджували російські вчені, які слухняні щодо свого керівництва, які служать не нації, а служать владі[122].

Відповідно розширювалось коло наукових оцінок значення князя в українській історії. В матеріалах та рекомендаціях Українського інституту національної пам'яті до дня вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого, зокрема зазначалося що діяльність князя Володимира Великого призвела до «європеїзації» Київської Русі – держава посіла своє місце нарівні із сусідами в міжнародних стосунках та долучалась до загальноєвропейського культурно-релігійного простору». Відзначення даної дати традиційно реанімувало змагання в інформаційному полі Росії за «спадок Володимира». Інститутом було

рекомендовано у візуальній складовій кампанії з вшанування роботи наголос на європейському векторі орієнтації Русі за Володимира та тривалість його спадку до сьогодні – християнства, писемності та тризубу. Головними елементами спадку князя Володимира Великого визначались:

а) запровадження християнства в якості державної релігії: нівелювання родоплемінних культурно-релігійних особливостей та впровадження єдиного для держави «морального кодексу» – християнського віровчення; створення можливості для укладання рівноправних угод і з сусідніми християнськими правителями, зокрема династичних шлюбів; будівництво першої кам'яної церкви на Русі – Десятинної; укладання «Церковного Уставу Володимира» – першого писемного джерела церковного права, що визначав юрисдикцію церковних судів, порядок виплати десятини та функціонування лікарень і паломницьких будинків;

б) перетворення ранньої Русі на повноцінну державу: початок карбування власної монети («златників» та «срібників») не тільки в якості платіжного засобу, але й для політичного «маркування» оподаткованої території; вміщення на монетах княжого родового знаку – «тризубу Володимира», що на сьогодні є гербом України; упорядкування системи мір та ваги із церковним наглядом за ними; запровадження кириличної писемності, без якої неможливе функціонування державного апарату; створення перших шкіл, зокрема при Десятинній церкві, де навчалися 300 дітей; початок зовнішньополітичних відносин із сусідніми державами (Польщею, Угорщиною, Чехією та Візантією – з останньою походила дружина Володимира Анна); закладання нових міст на недавно приєднаних на прикордонних територіях Русі[378].

Відбувались тематичні заходи з нагоди відзначення Дня Хрещення Київської Русі-України та Дня рівноапостольного князя Володимира в районах, селах України. У Роменському районі Сумської області, районна бібліотека провела годину духовності «Історичні значення Хрещення Русі–України», організовано книжкову виставку «Світло православної духовності». Сільськими бібліотеками було проведено наступні заходи: годину духовності «Володимир Великий – творець середньовічної держави Русі–України (с. Перехрестівка),

годину вшанування «Пам'яті князя Київського – Володимира Великого» (с. Смілівське), історичну годину «Християнську ввів він віру, має цвіт обнови для народу» (с. Бобриця), уроки духовності «Хрещення Руси–України: історичний, культурний та духовний вплив на розвиток українського народу» (с. Андріянівка), мультимедійну презентацію «Святині мого народу» (с. Перехрестівка)[724].

На пошануванні 1000-ліття від смерті великого державника і хрестителя В. Великого неодноразово зазначалося на його вагомому значенні для діяльності сучасних науково-освітніх установ. Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л. Губернських у вітальному слові до учасників круглого столу «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Київської Руси-України», що проводився 21 травня 2015 р. зазначив на тому, що запровадження Володимиром «навчання книжного» започаткувало традицію національної освіти, а його пошанування має важливе значення для Київського національного університету[121]. На заходах по відзначенню 1000-ліття від дня смерті Володимира підкреслювалося також і на значенні його освітньої спадщини для розвитку гуманітарного знання, розуміння не лише зовнішньої, але й внутрішньої природи лідерства, як рушійної сили позитивних змін у суспільстві, державі.

День Хрещення Русі мав специфіку свого відзначення і на регіональному рівні. Дана дата включалася до загальних планів відзначення знаменних і пам'ятних дат органів влади, місцевих освітніх, культурних закладів. В 2016 р. Уманська районна центральна бібліотека Черкаської області провела історичний конкурс «Як хрестили Київську Русь», диспут «Чиї сили, чиїх батьків – ми діти». Крім того діяла книжкова виставка «Стежками Київської Русі», яка розповідала про основні етапи розвитку православної церкви[750]. Державна влада при святкуванні Дня хрещення Київської Русі намагалась зацентувати громадську увагу на значенні даного духовного спадку як сили, яка неодмінно приведе Україну до перемоги над зовнішнім ворогом, утвердить європейський вибір. В 2016 р. Президент України П. Порошенко на мистецькій частині «З нами Бог»

зазначив: «... з прийняттям християнства Володимир не лише визначив європейський напрямок України, сприяв її духовному та науковому розвитку, а й поклав основи зв'язку держави із країнами Заходу. Боротьба проти російської агресії – це битва за Україну, але водночас це війна на Сході континенту і за саму Європу, за її фундаментальні цінності[742]. Відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі стало позитивним фоном для утвердження у суспільній свідомості україноцентричної візії історії церкви, формування колективного уявлення про кийвське походження українського християнства з наголосом на його виключну роль у становленні української культури, духовності, державності. В ході урочистостей суспільна увага концентрувалась на кийвських коренях і православної, і греко-католицьких церков, що надзвичайно важливо для утвердження в Україні ідеї соборності та духовної єдності.

Отже, протягом 1990 – 2000 – х років Києворуська спадщина репрезентувалася державною політикою пам'яті, яка мала певні цілі, концептуальне, та інфраструктурне забезпечення на рівні органів влади різних рівнів. Політика пам'яті незалежної держави мала відповідну послідовність та етапність, яка визначалося державним курсом та політичною волею глав держави. Вона спрямовувалася на поглиблення легітимізації державної влади, формування суспільних настроїв. До саме ефективних засобів політики пам'яті відносилися комеморативні заходи, відзначення пам'ятних дат, нагородна справа, формування «місць пам'яті».

7.3. Роль символічного простору пов'язаного з Києворуською спадщиною у націотворчому процесі

З проголошенням незалежності в Україні розпочався болісний процес націотверення. Розвиток національної самосвідомості поставав в числі пріоритетів даного процесу. Державна влада долучала до цієї справи широкий символічний простір в тому числі і той, що був пов'язаний з Києворуською спадщиною. Усвідомленість українством спорідненості із Києворуською державністю поставала потужним моральноемоційним засобом національної

ідентичності. Процес формування колективної культурної ідентичності української нації ґрунтувався на історично «забезпеченому» етнотериторіальному просторі. Використання інструментів популяризації Києворуської спадщини сприяло удосконаленню світоглядних практик українства. В 1990 – 2000 – роки в Україні широко використовувався такий інструмент націотворення, як вшанування національних героїв. Разом з тим, вона в більшій мірі використовувалась, як інструмент боротьби за владу, легітимації політичного режиму, розв'язання дипломатичних задач тощо.

Процедура вшанування національних героїв, поставала свого роду маркером суспільних цінностей, орієнтацій, особистісних рис, вчинків, поведінок. Образи героїчної Києворуської доби сприяли формуванню національних інтересів, попередженню зовнішньополітичних загроз. У публічний дискурс було повернуто низку постатей, що героїзували Києворуську епоху.

В Україні склалось дві групи ідентичностей, для яких були властиві ряд ознак. За визначенням В. Трояна, вони визначають наступними ознаками:

Так для східноукраїнської ідентичності було характерно: креольство у культурі (російська мова, включення в інформаційний і масово-культурний простір Росії); компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани); інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (радянська свідомість); панування історичних міфів про «Русь – колыску трёх народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості; сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує» (так зване «донецьке чудо»), а також праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (радянський міф про бандерівщину); зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для значної частини населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім переважно разом з рештою України, а не відокремлено).

Західноукраїнську ідентичність, характеризували: вірність національній мові і традиціям; паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться; неприйняття колишнього комуністичного

режиму і сучасних лівих; панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України; ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні; зовнішньополітична орієнтація на Європу[605, с. 145].

До формування національної свідомості долучилися лідери громадської думки. Усвідомлюючи покликання сприяти практичному розумінню українським народом свого місця серед інших народів, історичного призначення, а також власного шляху до цивілізованого поступу, ними робилися перші узагальнення живого, вкрай динамічного і суперечливого історичного процесу, формувати розуміння багатовікових традицій державотворення, народоправства. Прикметною рисою діяльності українських громадських лідерів стали інтелектуальні пошуки національної ідеї. Під їхнім впливом детермінувалася еволюція політичних уявлень, теоретичних концепцій та заключних чисел, кристалізувалася українська державницька думка. На прикладі державності Київської Русі формувались концептуальні погляди на національну ідею, шляхи її реалізації.

Безумовно, що процес розбудови української політичної нації перебував під впливом світових глобалізаційних процесів. В цьому аспекті відновлення й збереження колективної пам'яті про державотворчі традиції, що сягали Києворуської доби, цивілізаційні досягнення цього періоду сприяли єднанню громадянства, мобілізації духовних сил й будівничого потенціалу українського народу, його утвердженню як рівноправного суб'єкта системи міжнародних відносин, збереженню державного ладу та територіальної цілісності України[113, с. 39].

В контексті націотворчих завдань, важливе значення мало зміцнення, захист національної пам'яті українства. Так склалося, що в силу низки обставин Українська національна пам'ять залишалась довгий час відірваною від європейського історичного нарративу. В Україні не було розроблено дієвої системи зміцнення й захисту національної пам'яті як громадсько-політичного чинника. Як

результат, кон'юнктурні зовнішні впливи не в останню чергу ставали причиною гострих проблем функціонування національного організму [113, с. 43].

Водночас, постала проблема визначення національних героїв. Проблема «великих» і «малих» українців стала предметом обговорення серед науковців і широких кіл громадськості. На різного роду наукових форумах пораз активізувались такі проблеми як роль особи в сучасності, критеріїв історико-культурної значимості особи тощо. Науковою громадськістю дана тенденція сприймалась як некоректна і нетактовна, що мала маніпулятивний, штучний контекст. Крім того, зазначалося, що рангування списку національних героїв було шкідливим, оскільки порушувалось право нації самій і по-своєму визначати, кого ними обирати, суперечило як реаліям нашої історії, так і вподобанням українців[469].

Формуванню національної свідомості українства сприяло використання Києворуської спадщини в освітній практиці. Історична спадщина мала величезний виховний потенціал. Інша справа, що він використовувався не достатньо ефективно у практиці навчання і виховання. Чинна в Україні Концепція патріотичного виховання включала кінцеву мету – сформувати і розвивати таку особистість, якій буде притаманна висока національна самосвідомість, готовність до виконання громадянського та конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, незалежності та цілісності України, утвердження національного суверенітету, держави. Творцями цієї концепції враховувався історичний досвід національного виховання. В ній наголошувалося, що в Київській Русі, носило народний характер, здійснювалося через успадкування наступними поколіннями певного суспільно-історичного досвіду. В основу національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності, як консолідуючого чинника розвитку суспільства й нації в цілому.

Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки, ухвалена Президентом України, в 2015 р. передбачила формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та юнацтва на прикладах героїчної боротьби українського народу за самовизначення і творення

власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, успадкованих, зокрема від княжої доби[564, с. 5]. Одним з шляхів його забезпечення було створення відповідних навчальних програм з предметів гуманітарного циклу, які б відображали основні етапи становлення української державності та висвітлювали життя та діяльність видатних українських діячів. Особливе значення мало викладання історичних дисциплін, так як саме через них здійснювалось конструювання національного історичного наративу. Протягом 1990–2000-х років опубліковано близько 3,5 тис. назв навчально-методичної літератури з історії України[752]. Більшість з них відповідала високим навчальним та виховним вимогам. В підручниках з історії акцентувалась увага в тому числі і на героїчному минулому українського народу, висвітлювалась тривала історія державотворення, початком якої була Київська Русь.

Використання Києворуської спадщини в навчально-виховному процесі актуалізувалося з огляду на відкритті відкриті намагання Російської Федерації привласнити постать Володимира Великого і всієї Києворуської історії. Кремль протягом десятиліть проводив систематичну роботу всередині Росії і на міжнародній арені з тим, утвердити розуміння витоків Росії» від Київської Русі і одночасно нав'язати тезу про те, що Україна – це тимчасове штучне державне утворення, а українці – «неісторична нація». Привласнення постаті київського князя Володимира в даному контексті відбувалося на різних рівнях. В 2015 р. у Росії в черговий раз було розгорнуто кампанію з увічнення пам'яті князя Володимира. Зокрема, 18 січня у Севастополі реалізовувався всеросійський просвітницький проект «Хреститель». На території Херсонеса за один день був побудований буденний храм, проведений молебен. 21 січня патріарх Кирило звернувся до пастви зі спеціальним посланням у зв'язку з 1000-річчям смерті святого рівноапостольного великого князя Володимира. 21–23 січня в Москві пройшла XXIII Міжнародні Різдвяні освітні читання «Князь Володимир. Цивілізаційний вибір Русі». Тільки в столиці Росії в рамках читань відбулося близько 160 заходів, в яких взяло участь близько 10 тис. чоловік. А в регіональних етапах – близько 100 тис. Серед іншого було проведено спеціальний

круглий стіл «1000-річчя смерті князя Володимира у світських і православних ЗМІ». 25 лютого урядом Москви було ухвалене рішення про зведення 25 метрового пам'ятника Володимиру на Воробйових горах у Москві (архітектор С. Щербаков).

Контрпропагандистські заходи в Україні не мали цілеспрямованого і широкомасштабного характеру. Зусилля держави по популяризації київоруської історії в цьому плані були непослідовними і часто млявими.

Проблема поглиблювалася і обставинами збереження пережитків постколоніалізму в українській нації, значна частина українства залишалися носіями історичної пам'яті колонізаторів. Існували також регіональні особливості історичної пам'яті[647, с. 21]. На думку М. Стріхи: «важливою проблемою ХХ століття стало також конструювання національної історії колишніх колонізованих націй. Загальноприйнятою думкою, сформованою в рамках методології постколоніальних студій, стало не лише визнання нав'язування колонізаторами власної схеми історії (у якій колонізованим як «менш розвиненим» відведено підпорядковане місце на маргінесах), але й формування колонізаторами в колонізованих негативного автостереотипу (як про «недолугих, менш талановитих, нездатних самостійно порядкувати своєю країною» тощо). Захисною реакцією на це, як помітив провідний сучасний теоретик націєтворення Бенедикт Андерсен, стало «приписування собі довгої, древньої історії» як значущого елементу формування національних ідеологій молодих націй, які здобули свою незалежність щойно в другій половині ХХ століття»[566].

Фрагментовано посилювалася увага українських науковців, поетів, письменників до питань національної ідентичності, тоді коли збурювалися України були ювілейні ініціативи Росією, зокрема ті, що стосувались історії російської державності. Важливою стала реакція вчених, громадських діячів на публікацію в 2011 р. Указу Президента «Про святкування 1150 ліття зародження російської державності». В газеті «День» низка науковців (А. Свідзинський, В. Степанков, П. Кралюк, М. Жуйкова, О. Палій та ін.). Професор Національного університету «Острозька академія» Петро Кралюк, пригадав: «1 вересня в

Острозьку академію приїхав академік Микола Жулинський. От ми утрюх: Микола Жулинський, ректор Ігор Пасічних і я розмірковували про те, що, можливо, у нас теж віднайдеться ювілей, який варто відзначити. У «Повісті врем'яних літ» чітко написано, що 852 року наша земля почала називатися руською. А руська – не означає російська. До XIX століття Руссю називали українські терени. Тож Острозька академія виступила ініціативою поважно відзначити 1160-ліття української державності. Можна говорити також про 1160 років української історіографії, української літератури. Помилково вважати, що вітчизняна література розпочалася з «Енеїди» Івана Котляревського. Просто про її давній період мало знають». І свідченням тому – численні публікації на тему нашої історичної минувшини як в наукових виданнях, так і в пресі. Найбільш наочний приклад – вихід за загальною редакцією Лариси Івшиної монументального збірника під назвою «Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди». Головний пафос останнього видання, як на мене, і полягає саме в тому, щоб розмістити осмислення ідентичності України в площину її історичної тяглості – Русі-України. Друга особливість – вийти за рамки суто політичної історії й здійснити аналіз феномену нарощування в середовищі українського демосу (не етносу, і це принципово!) системи тих соціонормативних цінностей, які засвідчують нашу європейськість. Оскільки ця тема невичерпна, пропоную до висловлених у книзі бібліотеки «Дня» – ще одну версію походження Русі-України, вироблену із опертям на доробок тих представників суспільних наук, які мені близькі за духом й методологією дослідження[592, с. 305-306].

Росія, як новітня імперія, відтворюючи стару імперську міфологію, постійно демонструвала неготовність визнати історичну окремішність української нації. Відбувалося імпортування в Україні російської політики пам'яті. В культурно-комунікативному просторі України постійно був присутній фактор зовнішнього впливу. Українська держава намагалась зважати при здійсненні політики пам'яті. Водночас її дії часто були несистемними, непослідовними і головне несвоечасними. Нерозв'язаним залишалось стратегічне завдання по конструюванні у колективній пам'яті національного погляду на етно та націогенез

українців, їх мовну, культурну, історичну окремішність, яка бере свій початок від часів Київської Русі. На рівні державної політики пам'яті слабо проглядались задачі, які б були спрямовані на формування консолідуючого погляду на українську націю як на результат загальноєвропейського історичного процесу. В сучасних російських довідниках і підручниках назва держави – Київська Русь витіснялась назвою Древнерусское государство, причому не з Києвом як столицею, як раніше, а з двома, головними центрами Новгородом і Києвом (саме в такій послідовності)[582, с. 61].

Загострилася боротьба в українсько-російському історичному протиборстві після того, як російське керівництво взяло курс на зміцнення влади та посилення впливу російської держави на міжнародній арені. Історична політика, що проводилась російською владою під керівництвом В. Путіна була спрямована на вироблення і закріплення в суспільній свідомості концепції національної історії, в якій держава постає як основний сенс російської історичної традиції. Ядром легітимації російської держави стало твердження, що єдиним спадкоємцем Київської Русі була середньовічна Росія. Тема Київської Русі залишалась однією з центральних в історичній політиці Російської Федерації. Такі заяви стали ідеологічним обґрунтуванням права не лише втручатися у внутрішні справи України, а вести політику її повної інкорпорації в Російську державу[355].

Росія багато років свідомо зволікала з завершенням двостороннього діалогу по поверненні Україні фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору XII ст., що в силу різних обставин незаконно перебували на території Російської Федерації в музеях Москви, Санкт-Петербурга і Новгорода. Під час другого засідання українсько-російської зустрічі експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору (1999 р.) було прийнято принципову умову про передачу Україні чотирьох фрагментів фресок, що зберігалися у Державному Ермітажі[613, с. 375]. В послідуєчі роки російська сторона вдавалась до такти зустрічних передач низки об'єктів культури. Даний процес затягнувся на десятиріччя.

Роздумуючи над змістовою частиною російської імперської ідеології український письменник м літературознавець М. Слабошкицький зазначав: «... коли росіяни говорять про те, що українців за часів Київської Русі не існувало – це навіть не курйоз. За такий дискурс можна присуджувати премію імені Геббельса. Тут навіть немає з чим дискутувати. Єдине – можемо констатувати, що нас вже не дивує те, що є в Росії і таке теж. Ми маємо справу з політичним, історичним, моральним мародерством. Якщо вони серйозно, у формі наукового, не дискусійного положення стверджують, що історія Давньої Русі – це початки Російської імперії, то після цього, звичайно, не дивно чути й про те, що нас, українців, тоді «не існувало». Я сам вивчав у школі теорію про те, як виникали український та білоруський народи. Тоді ніхто не міг собі навіть дозволити думки про те, що Україна – це пряма спадкоємиця Давньої Русі і що вона генетично, історично, етнографічно, етнічно споріднена з нею. Проблема в тому, що «битва істориків», наукові дискусії – явище недоступне для широкого загалу. Це відбувається десь високо-високо вгорі і на пересічних людей не впливає. Тому дуже важливо хоча б точково актуалізувати ці теми для ширшої аудиторії. Те, що робить «День», зокрема книжки «Сила м'якого знака», «Дві Русі», – рух саме у цьому напрямку. Маємо пояснювати, що Ярослав Мудрий – не російський князь, а давньоруський, що Володимир – хрестив не Російську імперію, а Русь, Київ. Таких моментів безліч, і вони мають бути виписані на рівні катехісису. Як вдалий приклад тут спадає на думку праця Миколи Костомарова «Дві руські народності», видана у серії «Броньбійна публіцистика». Необхідно на конкретних прикладах показувати це мародерство. Адже у нас було вкрадено не лише назву Русь, було вкрадено всю нашу історію. Вона була вміло підверстана під історію Московії, яка згодом стала Росією»[363].

В цьому контексті вірним є твердження директора Української асоціації релігійної свободи В. Єленського: «У Росії – це прояв тієї самої «політики пам'яті», коли країна намагається конструювати своє минуле без України і без Київської Русі, тобто обійти цей епізод. Тому так багато говориться про Крим, так багато говориться про те, що князь Володимир прийняв хрещення в Херсонесі.

Такі історії такі спроби повністю вписуються в політику Російської Федерації»[741]. Справедливо у публікаціях і виданнях з Бібліотеки газети «День» Зазначалося, що привласнення спадщини Київської русі давало росіянам підстави говорити про власну тисячолітню історію, яка як відомо, є невід'ємним елементом будь-якого імперського міфу. Саме вкрадену українську історію ворог сьогодні цинічно використовує для того, щоб підтвердити своє право на анексовані ним українські території. За нездатність захистити власну історію ми нині платимо надзвичайно велику ціну[231]. Можна припустити, що основною заслугою історичної політики стало розведення історичних пам'ятей українського та російського суспільства.

Розуміння історичних коренів сучасної України мали регіональні особливості, що відповідали версіям української історії: радянська та українська традиційна, що функціонували на Сході і Заході України. Соціологічні дослідження 1994–1997 серед мешканців Львові і Донецька виявили, що більшість опитуваних згоджувались, що стартовим моментом української історії була Київська Русь. Але дані від цієї точки починалося розходження. Скажімо, у Львові послідовність важливих подій в українській історії виглядала так: Київська Русь – Українське козацтво – УНР – проголошення самостійності 1991 р. У Донецьку ця схема мала іншу траєкторію: Київська Русь – Переяславська угода – УРСР[179, с. 25-26].

Отже, протягом періоду незалежності Києворуська спадщина виступала засобом націотворення в Україні. Формування національної українства, супроводжувалося глибинними трансформаціями в системі суспільних цінностей орієнтацій того. В цілому ефективним було використання інструментів виховання, освіти з елементами історичної спадщини. Разом з тим, мали місце проблеми труднощі в системі зміцнення і захисту національної традиції, першоосновою яких були внутрішньо і зовнішньополітичні чинники.

Висновки до розділу 7

Історична пам'ять після 1991 р. набувала особливих, відмінних від попереднього періоду рис. Спадщина Київської Русі використовувалася в якості

ідеології державності. Звернення до національних традицій відбувалося найчастіше у контексті пошуку шляхів консолідації української нації. Звернення до спадщини відбувалося у контексті формування колективних уявлень про шляхи формування в Україні влади демократичного типу, конструюючи тяглість політичного процесу. Проблеми дисгармонійності у взаємовідносинах гілок влади, політичної кризи, щораз загострювали суспільну і політичну увагу до досвіду регулювання у період Русі. Історичний досвід використовувався при формуванні громадянського суспільства, партійному будівництві. Водночас, спадщина залишалася слабким інструментом змін світоглядних пріоритетів суспільства. Вона використовувалося в процесі творення ідентифікованих державних атрибутів влади. Відбувалося відродження українських національних символів. Незалежною державою було вироблено низку стратегічних, суб'єктивних, інституційних, зовнішньополітичних інструментів репрезентації Києворуської спадщини. Державна політика пам'яті вибудовувалася у форматі цільових програм, концепцій, наукових розробок. Вона мала відповідну етапність, що визначалася традиціями звернення керівників держави до видатних діячів минулого. Впровадження політики пам'яті відбувалося на основі нової нормативно-правової бази. Ефективними засобами державної політики пам'яті виступали комеморативні заходи як регіонального, так і національного, та міжнародного значення. Складовою політики пам'яті держави виступала система нагород, грошові знаки, комеморації, заходи з відзначення пам'ятних дат або історичних свят. Популяризація спадщини Київської Русі мала вагому націотворчу візію, сприяла удосконаленню світоглядних практик українців.

В 1990-2000 – і роки в Україні широко використовувався такий інструмент націотворення, як вшанування національних героїв. Історична спадщина мала великий виховний потенціал. В культурно-комунікативному просторі України залишався присутнім зовнішній вплив.

ВИСНОВКИ

В 1990 – 2000 – і роки у вітчизняній політичній традиції, суспільно – політичній думці в числі пріоритетних постала проблема відродження історичної пам'яті українського суспільства. Відродження історичної пам'яті українського народу перебувало в полі зору державної політики. Органи державної влади розробили та реалізували комплекс комеморативних стратегій і практик, орієнтованих на формування колективних уявлень про минуле. Проте результативність державної політики пам'яті знижувалася внаслідок розмитості її основоположних термінів, принципів та орієнтирів, недосконалості форм, інструментів, методів впровадження, інституціональної та нормативно – правової бази, істотних регіональних відмінностей в офіційних репрезентаціях української історії. Проблема формування історичної пам'яті українського суспільства постала в ряд актуальних дослідницьких завдань. Фахівцями вивчалися різні аналітичні моделі, концепти, інструментарії, механізми конструювання, складові моделі історичної пам'яті тощо. Від початку 1990 – х років на полі історичної пам'яті українців практично постійно спалахують «війни пам'яті». Одна з таких і найзапекліша виявилась війна з Росією за «київську спадщину».

Конструювання історичної пам'яті відбувалося за допомогою певного механізму, що склався і був направлений на творення образів про Київоруську добу відповідно до потреб сучасності. В постоталітарному українському суспільстві, відбувалося загострення історичної пам'яті. Крім того, історична пам'ять українського суспільства зазнавала постійних змін внаслідок глобальних, політичних, ціннісних трансформацій. Внаслідок, активізувалися чи навпаки маргіналізувалися її складові. В процесі конструювання пам'яті, до якого долучалися політики, громадські діячі, науковці не завжди вдавалося органічно поєднати історичні надбання українського народу із завданнями національної ідентифікації. Як правило звужувалася об'єктивна картина пам'яті, переважали трагічні події. За умов нестабільності політичної ситуації, найчастіше з вини політиків відбувалося перетворення сфери історичної свідомості в поле протиборства політичних сил. Тому, найчастіше навмисне зневажалось важливе

завдання примноження та збереження тих знань про події минулого, які справили вплив на формування нації, її самоідентифікації та консенсусно сприймалося суспільством. Поєднання культурного надбання Києворуської доби із завданнями державотворення і націотворення активізувалося в умовах найбільш значущого для самозбереження України періоду, коли довелося протистояти зовнішнім загрозам. Спадщина Київської Русі поставала як цивілізаційне надбання України, засобом протистояння руйнації поля історичної пам'яті, яку проводилася з боку Російської Федерації. В досліджувані роки суспільно – політичною думкою вона використовувалася у якості елемента історизації України. Хоча дана стратегія перебувала в кризовому стані, і зумовлювалася спробами запровадження спрощених моделей функцій історичного знання, підпорядкування їх легітимації політичних завдань, педалювання тем на здобуття, емоційних дивідентів, впливом народницьких концепцій на процес вітчизняного історіописання тощо. Велике значення для формування історичної свідомості мали просвітні програми, серіали, передачі на радіо і телебаченні, статті у газетах і журналах.

Києворуська спадщина виконувала також роль засобу формування історичної свідомості українства. Історія Київської Русі мала суспільний запит. Вона сприяла об'єднанню суспільства. В Україні були вибудовані соціальні канали через які проходило формування історичної свідомості. Державна політика пам'яті виступала впливовим чинником становлення міжнародної суб'єктності України, її цивілізаційної та зовнішньополітичної ідентичності. Водночас державна влада лише фрагментарно використовувала історичне минуле для конструювання української ідентичності. Вагомим чинником формування історичної свідомості виступала історична література, культурно – мистецькі засоби. Протягом досліджуваних років зазнавало позитивних змін історичне середовище: пам'яткоохоронна діяльність, державно – церковні відносини, художньо – історична робота. Важливим чинником релігійно – церковного життя незалежної України стало відзначення свят Хрещення Русі – України, канонізація благовірних київських князів, візуалізації історичного минулого, тощо.

Власне місце у відродженні історичної пам'яті про Київську Русь відіграла наукова генеалогія, як знання про родові зв'язки історичних осіб, родин, сімей. В Україні склалася стійка система знань про походження династій і знатних родин. Генеалогічні дослідження в Україні набули широкого розповсюдження в середньовічну добу, коли з'явилася власність та почали реалізовуватися права її успадкування.

Ще в Київській Русі з'явилися перші розповіді про походження київських князів, як відповідь на необхідність юридичного закріплення стосунків між родами. Родовідне дерево як символ життєвих сил пов'язувався з ідеєю росту, розквіту та процвітання князівських родин. Своє місце в науці генеалогія знайшла у XVIIIст. В історичних працях простежувалася послідовність княжіння. В XIXст. з'явилися перші фахівці які спеціалізувалися на вивченні князівських родів. В радянський час генеалогія потрапила під негласну заборону. Після 1991 р. інтерес до генеалогії пробудився.

Пам'ять українського суспільства пройшла кілька історичних етапів свого становлення і розвитку. В XIV – XVIII ст. формування історичної пам'яті відбувалося за рахунок різних світоглядних та ідейних впливів. Головну роль у даний період відіграють літописи. Вони стали основою для формування тогочасної полемічної літератури. Їх використовували у науково-релігійних диспутах українські вчені. Сформувався кілька варіантів творчого переосмислення хрещення Київської Русі, яке мало виражену політичну підоснову, оскільки було ключовим в обґрунтуванні геополітичної ролі православ'я. В українській книжності набула поширення політична концепція руського народу, що ґрунтувалося на уявленні про конфесійно культурний субстрат народу Русі. Густинський літопис (1627 р.) містив петицію концепції, де слово «Русь» вживалося як спільна назва східнослов'янських племен, а його автор оригінально виокремив «Україну», одночасно віддаляючи її від Московії. Початок козацтва він виводить від руського народу. Вагоме місце в переосмисленні історії Київської Русі посів П. Могила, який відстоював тезу про, те що Україна була спадкоємицею Київської Русі. В роботах П. Могила розглядав українців як

окремий народ, котрий мав власну історію, мову, звичаї, церкву. Чільне місце у розвитку історичної пам'яті зайняли козацькі літописи XVIII ст. Очільники козацтва прагнули використувати праці досягнення західноєвропейського просвітницького досвіду для гуманітарного розвитку козацької держави. Ідея збереження історичної пам'яті пронизувала творчість літописців. Більшість літописів починалися з оповіді про часи Київської Русі, і не випадково, оскільки духовні сили українства за умов бездержавності звернені до часів державної незалежності, єдності і могутності. Тісний зв'язок подій Київської Русі і доби Гетьманщини сприяв утвердженню в українському середовищі усвідомлення тяглості національної історії.

З виходом в XIX ст. на арену національного питання, вимагала до життя нових засобів формування історичної пам'яті. Книги для читання історії відігравали ключову роль у цьому процесі. З часом остаточної інкорпорації Гетьманщини і Слобожанщини до складу Російської імперії глобальних розмірів почала набувати практики маніпулювання суспільною свідомістю. Винаходилися способи позараціонального впорядкування уявлень про соціал в не життя в історичній ретроспективі. Українська еліта стала заручником східнослов'янської спільності. Лише історична пам'ять говорила про релігійну, мовну, етнографічно – фольклорну різницю між українцями і росіянами. Силами незначної частини інтелектуалів вдалося протистояти імперським культурним впливам. За історичну пам'ять головним чином боролися на «домашньому рівні». Виразниками «малоросійського патріотизму» виступила козацька старшина. Незважаючи на опір влади, яка намагалася розв'язати завдання «викоренити серед українців фальшивий погляд на себе як на народ, цілком відмінний від москалів», в її середовищі виник рух щодо дослідження минувшини. Спочатку їхні пошуки стосувалися генеалогічних питань. Поступово розширився інтерес до проблеми походження українського народу в тому числі історії Київської Русі. В основу концепції «українського сарматизму» була закладена ідея історичної тяглості України і Київської Русі.

Жива пам'ять про Київську Русь в українському суспільстві створювалася «установити пам'яті» і «місцями пам'яті». Значна кількість міст України пов'язаних з історією Київської Русі уособлювали місця пам'яті, а отже зумовлювали повернення у культурний простір суспільства історичних образів, особливостей месійної, геополітичної ролі. До фронтального процесу формування історичної пам'яті, долучалася екскурсійно – краєзнавча робота. Зазнавали змін рецепції та реакції «місць пам'яті», особливо їх монументальна частина. Пам'яткоохоронній справі сприяла низка популярних заходів, які регулярно проводилися державою в рамках політики пам'яті. В репрезентації історичної пам'яті та формуванні образів, пов'язаних з Києворуською добою брали участь «установи пам'яті» - музеї, архіви, бібліотеки, засоби масової інформації тощо.

Зроблений висновок про те що збереження і функціонування історичної пам'яті в українських землях залежало від особливостей перебігу геополітичних обставин. Після розпаду Київської Русі, як великої східноєвропейської держави, її територіальний простір став об'єктом численних державнополітичних інтересів. Русичі – українці протистоячи зовнішнім викликам, частково втрачали самоусвідомлення цілісності соціуму, політичного і культурного життя, свого минулого. Владарювання кількох держав на цих землях дещо сповільнило динаміку історичного процесу, піддалося сильному впливу кочових народів і імперій. Внаслідок владарювання та пограбування культурно – духовних цінностей, процес осмислення українцями свого історичного минулого зазнав деформацій, значно ускладнився й уповільнився. Відтак, на українських землях змінювалося розуміння сутності історичного простору і часу. Українці почали втрачати власну історію, яка розчинялася в чужих наративах.

В процесі національного відродження XVII ст. загострився інтерес до історії, традиції та пошуку конфесійної ідентичності. Києворуське минуле постало в полемічних трактатах православних письменників. Було створено масу літератури у якій робилися спроби простежити спадковість між реаліями часів Київської Русі та українською дійсністю XVIIIст. Автори першої половини XVIIIст.: Х. Філалет, Й. Борецький, К. Сакович, З. Копистенський, С. Косов дотримувалися ідеї

безсумнівної «православності» Київської Русі. Києворуська спадщина набувала певної виразності у контексті українсько – російських взаємин. Це відбувалося на тлі формування промосковських настроїв в українському православному середовищі. В XVII ст. сформувалося дві культурно ідеологічні традиції у становленні до Києворуської спадщини. З боку Московської держави апеляції до спадщини Київської Русі як «вічної отчини» царів мали ситуативний характер і не були властиві історичному мисленню московських правителів. Натомість в українській православній традиції Київ, його святині залишалися головними символами ідентичності. Робилися рішучі спроби відтворити образ Київської Русі в літературі. Воно часто було суперечливим, з переважанням патріотичних мотивів та героїзації символів епохи: Києва, князів.

Протягом усього XIX ст. Російська і Австрійська імперії, реалізували політику, яка суттєво звужувала можливості українців примножувати і зберігати історичну пам'ять. Російські історики розробили схему історії, згідно з якою Київська Русь сприймалася як виток російської державності. У такий спосіб княжа доба з Московією. Київська Русь на пересічному рівні почала ототожнюватися з Росією. В історичну свідомість населення українських земель культивувалися ідеологічні постулати Російської імперії сформовані у 1830 – х роках графом С. Уваровим, які виражалися формулою і православ'я, самодержавство, народність. Вони вимагали непохитності самодержавства, вірності підданих і поваги до правлячого класу. В XIXст. значно інтенсивним став процес формування культури історичної пам'яті. Він скеровувався у річище національної ідеї спеціальною державною політикою та спирався на розроблену науковцями національну схему історії. Розробка і реалізація історичної політики була монополією держави. Водночас, розвиток громадських рухів, періодичних видань забезпечувало вплив на цей процес різних суспільних груп – соціальних, релігійних, політичних, культурних. Політика пам'яті ставала відзеркаленням рівня культури влади та суспільних настроїв. Політичне співжиття вибудовалося так, коли державні установи, політичні сили і громадськість постійно виявляли загострену увагу до різноманітних поглядів на минуле. Мали місце сприйняття

версій минулого як чужорідних і незрозумілих. Імперська політика пам'яті була спрямована на легітимацію державної влади, показу величі самодержавців, як творців загального блага. На українських землях відбувалося масове встановлення пам'ятників російським царям. Так звані пам'ятні місця, пов'язані з перебуванням царських осіб закарбувалися спеціальними знаками. Особлива увага урядом приділялася річницям важливих для імперії подій.

У меморативній політиці влада спиралася на ідею місіонерської ролі російської культури. Звичайно, що така політика пам'яті викликала спротив української громадськості. В XIX ст. боротьба за свою історичну пам'ять відбувалася в середовищі інтелігенції. Саме нею проводилася думка про киевоцентризм історичного процесу, робилися спроби відновити суспільно – культурне значення Києва як осібногo Києво – Руського центру. М. Костомаров один з перших висловився про належність київської спадщини до української історичної традиції, додавши цим важливий момент до формування української історичної пам'яті. Ключовою посилкою історичній пам'яті представників українського народництва було вичаровування культу інакшості українців, органічного взаємозв'язку громад князівського часу і козацтва. З середини XIXст. розпочалася наукова боротьба за так звану спадщину Київської Русі. Кілька поколінь вчених вирішувало дану проблему. Помітне місце в історичній науці стала дискусія навколо московського професора Михаїла Погодіна про знелюднення Київщини після монгольського завоювання. Зусиллями українських істориків ця теза була спростована. Вираженням українського варіанту історичної пам'яті стали історичні праці, зокрема «Історія Русів» та введення до наукового вжитку концепту «Україна – Русь». Підручник у М. Грушевського належана першість у трактуванні ключових питань історії, які стали свого роду реперами історичної пам'яті про Київську Русь. Дискусія Максимовича і Погодіна стала чи не першою спробою за допомогою історичних аргументів встановити той чи інший варіант «етнічної ієрархії» і «розділити Русь».

Склалися деякі тенденції актуалізації історичної пам'яті про Київську Русь в добу УНР. Після поразки революції значний вплив на історичну пам'ять мали історичні праці підготовлені за українською схемою історіографії.

Новою визначальною ідеологемою історичного мислення стало обґрунтування вирішальної ролі національної еліти у історичному процесі. В числі харизматичних постатей української історії визнавалися київські князі Ольга, Володимир.

Радянська держава виробила власні засоби використання історичної спадщини для впливу на масову свідомість. Відразу після приходу до влади, керівництво держави почали впроваджувати відповідну меморативну політику, яка передбачала необхідний перелік пам'ятників. Вибір героїв і подій для увічнення здійснювався відповідно постулатів комуністичної ідеології. Увічнювалися лідери комуністичного режиму. Тому сегмент українських пам'ятників, в тому числі які б вшановували державотворчу спадщину був мізерним. Поява монументів зумовлювалася відзначенням знаменних подій.

Відкриття в 1982 р. пам'ятника засновникам Києва з нагоди 1500 – річчя Києва мало нагадувати про «спільну колыску двох братніх народів». Пам'ятники створювалися, хто вписувався в радянське бачення історії. Політика радянізації створювала ситуацію, коли історична пам'ять українців підлягала суворій амнезії і цензуруванню. Це пояснювалося наміром керівництва СРСР утримувати і підсилювати будь якою ціною російсько – українську близькість. Воно розуміло, що політичне незалежнення України позбавляло СРСР рації існування. Спекулятивний підхід до формування пантеону історичних постатей призвів до практичної відсутності історичних фігур Києворуських князів, які як відомо не мали критерію «революційної демократичності».

В 1920 – і роки представники українські історики – марксисты зробили кілька спроб підтвердити право України на окремішність у радянській державі. У 1930-і роки Короткий курс ВКП/б повернув Україну до єдиної радянської моделі історичної пам'яті. Поверталися старі імперські міфи, зокрема відроджувалося штучна конструкція «колыски трёх братніх народів». Культурно – державна

спадщина киеворуського часу віддавалася російському народові. Про Києворуську історію говорити не можна було – термін «Київська Русь» визнавався проявом «українського буржуазного націоналізму», фактично було легітимізовано стару імперську тезу про єдиний спільний історичний процес українців, білорусів і росіян.

В радянські часи історична пам'ять зазнала кардинальних змін. Комуністичні ідеологи в суспільну свідомість культивували думку, що українці постали з Київської Русі, як спільної колиски трьох народів, постійно прагнули будувати з ними своє спільне майбутнє. За таких умов історична пам'ять українців деформувалася. Практично протягом усього ХХст. відбувався процес «винайдення» нової форми української історичної пам'яті «радянського зразка», яка напряду залежала від змін у національній політиці. Загальнорадянська свідомість актуалізувалася міфологемами про «великий російський народ». Радянська влада використовувала український патріотизм у якості мобілізаційного засобу. В передвоєнні і воєнні періоди партійна верхівка змушена була вдатися до відновлення пам'яті про пращурів українського народу. Був затверджений новий канон історичних героїв. Історична пам'ять партійно – радянськими функціонерами використовувалася як соціальна зброя, яка мала надзвичайно руйнівну силу та вдало маскувала колоніальну політику режиму. Радянські ідеологи розробили концепцію існування в Київській Русі давньоруської народності та доповнили її кількома міфами, зокрема міфом про етнічну обраність російського народу та його державницької традиції. Упродовж існування радянської держави функціонерами використовувався міф про об'єднання українців і росіян під час Переяславської ради. Міфи набували рангу офіційної ідеології, яка слугувала знищенню іншої історичної пам'яті та створенню уяви про «фіктивне» історичне минуле.

Після 1991 р. в умовах незалежності України відбувалося переозначення символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною. Обставини консолідації національних і демократичних сил навколо задачі становлення державності потребували зміни пріоритетів суспільної думки, нових засадничих

критеріїв державної політики пам'яті. Відбувалося становлення державної символіки, формування нових державних свят, склався новий погляд на історію України. Дана логіка змін диктувала появу «пантеону» нових героїв, добірки знакових подій, іншого ставлення до вітчизняного досвіду державотворення і національного будівництва. Монументи, будувалися, закарбовували в історичній пам'яті постаті й сюжети що відповідали новому нарративу історії України. Київсько руська доба була увічнена низкою пам'ятників. Персоналії цієї епохи знаходили відображення у національних символах. Державна політика пам'яті передбачала вшанування пам'яті знакових осіб Києворуської держави. Він ставав все більш масштабним, змістовнішим. Водночас в Україні на тлі несформованості суспільної думки стосовно історичного минулого, відбувалося протистояння, яке отримало назву «війни пам'ятників». Українці залишалися народом з розколотою історичною пам'яттю, причинами чого були живучі давні світоглядні стереотипи а також войовнича ретрансляція Російською Федерацією імперської модернізаційної міфології.

В українському суспільстві сформувалася певна культура історичної пам'яті, яка мала регіональну специфіку. Водночас, князі Київської Русі рівномірно позитивно сприймалися громадянами України. Тривалий час спостерігалася близькість історичної пам'яті українського і російського суспільств щодо Київської Русі як спільної спадщини трьох народів. Історична пам'ять жителів східних областей Україна була ближчою, аніж мешканців Центральних і Західних областей. В Україні за часів незалежності були зроблені спроби використання низки механізмів формування політики пам'яті. Відбувалося інституційне і законодавче забезпечення політики пам'яті.

В незалежній державі постала проблема формування спільної історичної пам'яті для регіонів. Підручники історії стали свого роду засобом формування історичного світогляду, та відвоювання від Росії свого історико – інформаційного простору. На тлі невиразності і трагізмові подій, які висвітлювалися в підручниках, образ Київської Русі був чи неєдиним який подавався виключно позитивно.

На основі проведеного дослідження автором запропоновані такі **практичні рекомендації**:

а) з метою подальшого вивчення місця Києворуської спадщини в історичній пам'яті українського народу можуть бути запропоновані такі теоретичні напрями історичних досліджень: інтерпретація діяльності видатних постатей Києворуської доби у державотворчих, дослідницьких та мистецьких проектах незалежної України; подолання домінуючого у світовій історичній науці стереотипу «російськоцентричного» висвітлення історії Київської Русі; ствердження думки про належність Київської Русі до чільних держав середньовічної Європи шляхом популяризації свідчень про активні зовнішньополітичні контакти династії Рюриковичів.

б) у межах державної гуманітарної політики, що має на меті відновлення історичної пам'яті українського народу, пропонується: розширити реєстр пам'яток історії та культури, пов'язаних з Києворуською добою або посиленням на її духовну і матеріальну спадщину; здійснювати заходи, які б сприяли занесенню пам'яток архітектури Києворуської доби до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Європі; сприяти поверненню до України історичних і культурних цінностей, які були створені на її території у Києворуський період української державності; створити тематичні музейні експозиції, які б унаочнювали використання Києворуської спадщини численними поколіннями українців на різних етапах вітчизняної історії; розробити програми екскурсійних поїздок до міст та регіонів України, на території яких збереглися речові свідчення про Києворуську добу і які б ознайомлювали громадян нашої держави та іноземців із Києворуською культурною спадщиною; розробити програму всеохоплюючого вивчення староукраїнських книг, що збереглися з часів існування Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України
(ЦДАВО України)**

Ф. 2. Кабінет Міністрів України

Оп. 14.

1. Спр. 5582-А. Повідомлення постійного представництва Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР про стан вирішення питань, внесених Урядом Української РСР на вирішення Ради Міністрів і міністерств СРСР. 4 січня – 18 березня 1982 р. 452 арк.

Ф.1072 Міністерство віросповідань УНР.

Оп. 1.

2. Спр. 20. Листування з розпорядчим відділом про участь духовенства в улаштуванні національних українських свят згідно обіжника Міністерства ісповідань. 17 травня 1918 р. 21 січня 1919 р. 5 арк.

3. Спр. 65. Листування з Подільською духовною семінарією про викладання української мови, літератури, географії та історії України, про обрання та призначення вчителів з Подільської жіночої школи духовного відомства, про реквізиції з м. Києва. 29 липня 1918 р. – 1 лютого 1919 р. 23 арк.

Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ УНР.

Оп. 2.

4. Спр. 55. Закони Ради Народних Міністрів про організацію козацтва, про реквізицію військового обмундирування та коней, встановлення гужової повинності. серпень 1918 р. – 8 вересня 1919 р. 23 арк.

5. Спр. 166. Листування з департаментом Загальних справ про становище в повітах та взаємовідносини між військовою і цивільною владами, про відкриття селянських курсів, про боротьбу з Денікіним. Список дезертирів Галицького корпусу. 3 березня – 14 листопада 1919 р. 207 арк.

Ф. 4648. Рада у справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України.

Оп. 1.

6. Спр. 395. Документи по подготовке и проведению 1000-летия введения христианства на Руси в 1988 г. (Переписка, списки гостей, доклады и выступления на празднике, образцы приглашений) за 1987 – 1988 гг. 152 арк.

7. Спр. 396. То же (списки лиц, привлекаемых к проведению и обеспечению праздника, переписка о выпуске пропусков), том 2. 199 арк.

8. Спр. 398. То же (Празднование юбилея в Москве, документы церкви, статьи из зарубежных газет), том 4. 212 арк.

9. Спр. 399. То же (справки для ориентировки, информации уполномоченных о подготовке и проведению празднования), том 5. 114 арк.

Ф. 4763. Комітети у справах мистецтв УРСР.

Оп. 7.

10. Спр. 185. Докладные записки комитета о работе художественных музеев УССР, направленные ЦК КП(б)У за 1949 год. 79 арк.

11. Спр. 186. Переписка с Советом Министров УССР о состоянии работы музеев УССР за 1949 го. 3 января – 21 декабря 1949 г. 106 арк.

12. Спр. 362. Переписка с Комитетом по делам искусств при Совете Министров СССР о состоянии работы музеев УССР за 1952 год. 7 января – 31 декабря 1952 г. 127 арк.

Ф. 5233. Президент України.**Оп. 1.**

13. Спр. 65. Листування з міністерствами, суспільно-політичними об'єднаннями та організаціями про передачу у власність УПЦ території Києво-Печерської Лаври. 5 травня – 20 січня 1993. 149 арк.

Оп. 2.

14. Спр. 516. Документи щодо заснування відзнак Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого», «Орден Богдана Хмельницького» (Довідки, ескізи, листування). 25 квітня – 31 серпня 1995 р. 58 арк.

15. Спр. 517. Документи до Указів Президента України про нагородження відзнаками Президента України «Орден князя Ярослава Мудрого», «Іменна вогнепальна зброя». 7 травня – 23 грудня 1995 р. 35 арк.

16. Спр. 2274. Документи до Указів Президента про нагородження відзнакою Президента України «Орден княгині Ольги». 14 листопада 1997 р. – 19 листопада 1998 р. 146 арк.

17. Спр. 3659. Документи до Указів Президента України про нагородження «Орденом князя Ярослава Мудрого» (нагороди, листи, подання, довідки). 22 січня – 29 грудня 2000 р. 109 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)****Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.****Оп. 6.**

18. Спр. 951. Протокол № 104 засідання Политбюро ЦК КП(б)У (1-й екз.). 3-4 октября 1946 г. 72 арк.

Оп. 20.

19. Спр. 2415. Резолюція Сталинського окружкома КП(б)У по докладу об ітогах XIV съезда ВКП(б). Протоколи, выписки из протоколов засіданий окружного комитета партии. Письма окружкома КП(б)У в ЦК КП(б)У об ітогах

обсуждения июльского Пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) в окружной и районных партийных организациях, состоянии и деятельности окружкома партии. 6 января – 21 декабря 1926 г. 162 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-75. Запорізька міська рада та її виконавчий комітет.

Оп. 10.

20. Документы о работе комиссии по советским традициям, праздникам и обрядам (план, отчет, протоколы) за 1988 год. 81 арк.

21. Спр. 31. Годовой перечень вопросов, рассмотренных на заседании исполкома за 1988 год. 107 арк.

Державний історичний архів м. Києва

Ф. 298. Комітет зі спорудження Володимирської собору у м. Києві.

Оп. 1.

22. Спр. 3. Протоколы заседания по возведению Владимирского собора. 1862 г.

Ф. 300. Комітет з відновлення Києво-Софійського собору.

Оп. 1.

23. Спр. 12. Кандиции (условия) на производство ремонтных работ по восстановлению собора и переписка с членами комитета, академиком Солнцевым, подрядчиками и др., о реставрации собора. 1848 г.

24. Спр. 14. Краткий обзор работ по восстановлению Киево-Софиевского собора. 1849 г.

25. Спр. 29. Протоколы заседаний комитета по восстановлению Киево-Софиевского собора. 1853 г.

2. Опубліковані документи і матеріали

26. Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. Нью-Йорк: Пролог, 1964. 250 с.
27. Внешняя политика СССР. Сб. документов. М, 1946. Т. 4. 448 с.
28. Києворуська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби Середньовіччя (X-XIII ст.). *Україна: антологія пам'яток державотворення у X-XХ ст. у десяти томах*. К.: Основи, 2009. 440 с.
29. Конституція України. Офіційне видання. – К.: Міністерство юстиції України, 2006. – 126 с.
30. Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства. Львів, 2004. 1285 с.
31. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічної європейської держави Русі-України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua)

3. Періодика

32. Бурка Л. Глава УГКЦ: «Ми зберігаємо стародавню Київську традицію відзначення свята Хрещення Русі – України. *Радіо «Воскресіння»*. 2013. 26 липня.
33. Від часів Аскольда і Діра й до сьогодні в Україні триває безперервний політичний процес. *День*. 2015. 30 січня.
34. Гирич І. Пам'ятники Києва. *Свобода*. 2008. 8 серпня.
35. Грушевський М. С. Про монетну українську одиницю. *Народна воля*. 1917. 31 грудня. С. 1-2.
36. Друге хрещення Русі. Святкування 1000-ліття християнства наблизило крах СРСР. *Кореспондент*. 2012. 3 лютого.
37. *Комуніст*. 1941. 4 липня.
38. *Народна воля*. 1917. 10(23) грудня. № 178.
39. Палій О. Чому Мономах? *День*. 2013. 4 січня.
40. *Правда*. 1989. 2 юля.
41. *Правда*. 1939. 14 сентабря.
42. *Правда*. 1939. 18 сентабря

43. Правда. 1940. 27 июня.
44. Радянська Україна. 1944. 30 квітня.
45. Радянська Україна. 1988. 9 червня.
46. Новий Шлях. 1982. 29 травня.
47. Шаповал Ю. І. Політика пам'яті в сучасній Україні. Матеріали доповіді на Міжнародній науковій конференції «Геополітика, примирення та пам'ять». 2008. 4-6 грудня.
48. Шестоперова Л. В. Петр Ющенко: Роль українцев в мировой цивилизации потрясающая. *Столичные новости*. 2010. 19 ноября.
49. Шлях перемоги. 1980 р. 20 липня

4. Спогади

50. Грушевський М. Спогади минулого. *Листво з просвіти*. 1922. Ч. 7-8. С. 58-59.
51. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877). *Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. Т.2*. К.: Наукова думка, 1970. С. 154-155.
52. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. К.: Наукова думка, 1976. Т. 3. 448 с.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті

53. 1020 – ліття Хрещення Руси-України – із Києва по всій Русі: зб. матеріалів научно-практичної конференції, 21 жовтня 2008 р., К.: Архангельский глас. 2008. 283 с.
54. 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього. К.: Нац. акад. упр., 2011. 462 с.
55. Yekelchuk S. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. - Toronto, University of Toronto Press. 2004.

56. А се его сребро: Зб. праць на пошану члена кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. / Смолій В. А. (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України НАН України. К., 2002. 282 с.
57. Абрамчук М. І. Історія Білогородки. К., 2010. 424 с.
58. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ і Місто НВ. 2009. 884 с.
59. Андерсон Б. Уявні спільноти. Міркування щодо погодження й поширення націоналізму. К., 2001. 251 с.
60. Андрусишин Б. І. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь. К., 2003. 60 с.
61. Антологія української юридичної думки: В 6 т. К., Вид. Дім «Юридична книга». 2002. Т. 2 Історія держави і права України: Руська правда. 2002. 591 с.
62. Антологія української юридичної думки: В 6 т. Т. 3 Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. 2003. 582 с.
63. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. 816 с.
64. Армстронг Дж. Украинский национализм: факты и исследования. М.: Центрполиграф, 2008. 368 с.
65. Артюх В. О. Дещо про політику історичної пам'яті. *Експерт. Сумський аналітичний журнал*. 2006. №14. С. 56-60.
66. Артюх В. О. Що таке історична пам'ять. *Гуманізм. Трансгуманізм. Постгуманізм: матеріали доповідей та виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Суми, 19-20 квітня 2013 р.* Суми : СумДУ. 2013. С. 3-9.
67. Аскетична мораль в давньоруській культурі: доп. науковців II Нестерівських студій. К.: ВВІУ. 2005. 148 с.
68. Бажан М. Данило Галицький. *Українська література*. 1942. №3/4.
69. Базів В. А. Шлях з рабства. Замітки на полях історії. Л.: Світ. 1999. 396 с.

70. Бандирка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. Х., 2000. 304 с.
71. Баран В. Д. Кий, Щек, Хорив, сестра їх Либід та пракорені українського народу. К.: Атлант ЮМСІ. 2007. 64 с.
72. Баран В.Д. Давні слов'яни. К.: Альтернативи. 1998. 336с.
73. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.).К.: Альтернативи. 1999. 304с.
74. Бартош А.Є. Реставраційні роботи у церкві Спаса на Брестові в 1970 р. Зі щоденника художника-реставратора А.Й. Марампольського. Зарембівські читання:четверті всеукраїнські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» К., 2013.240-245 с.
75. Басов Ю. М. Слово о полку Игореве: Текстологические исследование, перевод, примечания и комментарии. Х.: Торнадо. 2004. 176 с.
76. Бегей І. І. Осмислення та переосмислення: публіцистика, виступи, статті. Л.: Каменер. 2003. 292 с.
77. Бегунов Ю. К. История Руси: В 5 т. СПб.: Политехника, 2007, Т. 1: С древнейших времен до Олега Вещего. 2007. 602 с.
78. Беллярминов И.И. Элементарный курс всеобщей и русской истории. Санкт-Петербург, 1871.
79. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. К., 1996. 56 с.
80. Бережинський В. Г. Історіографія зброєзнавства Київської. К, 1998. 107 с.
81. Берест Дан Літописні непорозуміння: Історичні статті. Вінниця: Книга-Веча. 2006. 76 с.
82. Білецький Л. Т. Руська правда й історія їх тексту. Вінніпег. 1993. 166 с.
83. Білінський В. Б. Україна-Русь: роман-дослідження: у 2 кн. Кн. 2. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2015. 376 с.
84. Білодід О. Павло Скоропадський і Україна. К.: Видавництво «Бібліотека українця». 1997.88 с.

85. Блок Марк. Феодальне суспільство. К., 2002. 528 с.
86. Бойко М. П. Гуманістичний аспект формування національної культури України в умовах глобалізації (в контексті ідей Кирило-Мефодієвського товариства, Д. Донцова, М. Драгоманова. К.: ДДТУ. 2008. 260 с.
87. Бойко О.Д. Сучасний політичний міф як інструмент конструювання історичної пам'яті. *Державотворення та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос. 2011. Вип. 1. С. 82-100.
88. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Випуск 23. С. 377-400.
89. Брайчевська О. А. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х – початок ХХ ст.). *Українська біографістика*. 1996. Вип. 1. С. 29-44.
90. Брайчевський М. Ю. Автор «Слова полку Ігоревім» та культура Київської Русі. К.: Фелікс. 2005. 552 с.
91. Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. К.: Український Центр духовної культури. 2001. 130 с.
92. Брайчевський М. Ю. Твори. К., 2004. Т. 1 Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. К., 2004. 720 с.
93. Брайчевський М.Ю. Утверждение христианства на Руси. К.: Наукова думка, 1989. С. 35-36.
94. Брехуненко В. А. Богдан Хмельницький. К.: Серія: «Великі українці». 2007. 72 с.
95. Брицький П. П. Утворення СРСР: радянський стереотип та історико-правова дійсність. Чернівці: Знання. 2002. 43 с.
96. Бромберг М.Я. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик – торжество ленинской национальной политики. М.: Алмаз. 1972.
97. Булахов М. Г. «Слово о полки Игореве» в литературе, искусстве, науке». Минск. 1989. 248 с.

98. Буряк Л.І. Соціокультурний та духовний простір національної пам'яті проблема структурування. *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Збірник наукових праць*. Вип. 4. 2012 С. 42-51.
99. Буряк Л.І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства. *Національна та історична пам'ять*. К.: К.Д.П. «Пріоритет». 2013. Вип.6. С.14-24.
100. Буряк Л.І. Пам'ять у культурному просторі міста (Київський контекст). *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГНВУ «Пріоритети». 2013. Вип. 8. 94-102 с.
101. В обороні віри. Збірник статей присвячених тисячоліттю Хрещення України. Ч.5. Торонто 1984. 524с.
102. В обороні віри. Ч.4. Торонто. 1959. 154с.
103. Варзар І. М. Ідейно-теоритичні засади державотворчої політики Л. Д. Кучми. К., 1999. 146 с.
104. Василів-Базюк Л. Й. Україна на тернистому шляху до Духовного визволення. Чернівці: Букрек. 2008. 216 с.
105. Васірук І. О. Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. *Україна – Європа – Світ*. 2012. Випуск 9. С. 311-316.
106. Васьків В. Слово о полку Ігоря: Переспів з іст. довідником. К.: «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 1996. 79 с.
107. Вашкевич В.М. Духовність та інтелектуальний потенціал в процесі формування історичної свідомості. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВУ «Пріоритети». 2012. Вип.2. С. 127-134.
108. Вашкевич В.М. Культурно-історична традиція та історична свідомість. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГ НВУ «Пріоритети». 2013. Вип. 8. С. 41-51.
109. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Вебер М. Избранные произведения*. М., 1990. 647 с.

110. Веденєєв Д.В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 38-52.
111. Веселовский С. Б. Род Кобылы. *Исследования по истории класса служилых землевладельцев*. М.: Наука. 1969. 242 с.
112. Веденєєв Д.В. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВЦ «Пріоритети». 2012. Вип. 5. С. 23-36.
113. Веденєєв Д.В. Національна пам'ять українського народу в контексті інформаційно-психологічних впливів глобалізованого світу. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос, 2011. Вип. 1. С. 38-52.
114. Видрін Д. Г. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. К.: Либідь. 1995. 296 с.
115. Винар Л. І. Історик Павло Грицак: життя і діяльність (у 50-ліття смерті). *Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 205-221.
116. Вирський Д. С. Станіслав Оріховський – Роксолан як історик і політичний мислитель. К., Кременчук: Вид-во Кременчуцького державного політехнічного університету. 2001. 217 с.
117. Вишняк О.І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВУ «Пріоритет». 2012. Вип. 2. С. 168-176.
118. Відгук «Слова о полку Ігоревім» в українській і зарубіжній літературі: Матеріали восьмої Всеукраїнської наукової конференції з проблем вивчення «Слова». Суми. 1996. 152 с.
119. Відейко М. Ю. Україна: від Русі до Святої Русі. К.: Кріон, 2010. 256 с.
120. Вілсон Е. Українці: несподівана. К.: К.І.С. 2004. 552 с.

121. Вітальне слово ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Л.І. Губернського. *Матеріали круглого столу «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Київської Русі-України*. К., 2015. С. 8-9.
122. Вітальне слово Святійшого Патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета. *Матеріали круглого столу «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Київської Русі-України»*. К., 2015. С. 6-8.
123. Віхи української духовності. К.: ЛДЛ. 2006. 71 с.
124. Владимир Святой и крещение Руси, международная научная конференция (2013; К.). К.: АДЕФ – Украина. 2014. 255 с.
125. Вовканич С. Й. Інформація, інтелект, нація. Л.: Євросвіт. 1999. 416 с.
126. Водзинський Є. Є. Ландшафт давнього Вишгорода як цілісне природне і культурне утворення. *Відлуння віків*. 2009. №1(11). С. 19-26.
127. Войтенко В. П. Україна: десять років самотності. Л.: Універсум. 2001. 152 с.
128. Войтович Л. В. «Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження». Львів. 2000. 154 с.
129. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Вид-ць О. Пшонівський. 2006. 782 с.
130. Волков В. В. Г. Сковорода і В. Вернадський в пробудженні української нації. К., 2007. 88 с.
131. Волощук О. Т. Інститут Президента в системі органів державної влади: історико-теоритичний аспект. Чернівці. Рита. 2011. 111 с.
132. Волянюк О.Я. Конфлікти пам'яті у політичному просторі: теоретичні аспекти. *Національна та історична пам'ять*. К.: К.Д.П. «Пріоритет». 2013. Вип.6. С. 41-54.
133. Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. М.: Языки русской культуры. 1999. 308 с.
134. Все про Україну. У 2 т. К.: Альтернативи, 1998. 399 с.

135. Всесвітній форум українців. Питівник форуму, 18-20 серпня 2006 р. В. Грицук К., 2006. 64 с.
136. Габрук Р. А. Кобзарство: проблема автентики. *Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті*. Луцьк: ПВД «Твердиня». 2007. С. 167-173.
137. Галушко К. Ю. Дидактичний простір минулого: історія СРСР та УРСР на радянських історичних навчальних картах. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України. 2015. С. 183-206.
138. Гальчинський А. С. Час національного пробудження. Публіцистичне есе. К.: НІСД. 2004. 152 с.
139. Ганжуров Ю.С. Комунікативний ресурс законотворення у формуванні національної пам'яті. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГ НВЦ «Пріоритети». 2013. Вип.8. С. 14-24.
140. Ганжуров Ю.С. Національна пам'ять в контексті законотворення: пошуки дискусивних мотивацій. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДПНВУ «Пріоритети». 2012. Вип.2. С. 187-201.
141. Гаргаезов Р. Р. Коллективная память: Как создаются, сохраняются и воспроизводятся коллективные представления о прошлом. Баку: «Элм». 2013. 412 с.
142. Гай Й. М. Незалежній Україні – 15 років. Івано-Франківськ. 2006. 286 с.
143. Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 132-164.
144. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. К.: ТОВ Видавництво «Обереги». 1999. 216 с.

145. Гедікова Н. П. Європейський та український лібералізм. О., 2013. 283 с.
146. Гелей С. Д. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. Львів: Інститут українознавства НАН України. 1996. 122 с.
147. Герасименко Л.С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього. *Державотворення та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос, 2011. Вип.1. С. 116–134.
148. Гнатенко П. И. Общественно-политическая мысль на Украине во второй половине XVII– середина XVIII века. Днепро. 1982. 169 с.
149. Гирич І. Б. Історичні причини наших поразок і перемог. Л.: Піраміда. 2011. 140 с.
150. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ– початок ХХ ст.). К.: Український письменник. 2014. 494 с.
151. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? К.: Фонд Конрада Аденауера. 2010. 44 с.
152. Гирич І.Б. «Монументальна пропаганда» часів Російської імперії. Режим доступу. <https://www.i-hyrych.name/Kyiv/HistPath/RussianEmpire.html>.
153. Голибард Є. І. По-сусідські. Польський вектор: Документ розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя (1989-2004 рр.) про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. К.: Пульсари. 2004. 432 с.
154. Головка О. Б. Русь у міжнародному житті Європи ІХ – Х ст. К., 1994. 29 с.
155. Головка С. Б. Київська Русь і Українська середньовічна державність. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали республіканських історичних читань: [до 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського]*. К., 1991. С. 13-23.
156. Головнев А.В. Феномен колонизации. Екатеринбург: УрОРАН. 2015. 592с.

157. Головченко В.І. Включення Криму до складу Української РСР: міжнародно-політичні й економічні підстави. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2014. Випуск 121 (частина І).
158. Гончаренко А.О. Комунікативна функція «історичної пам'яті» в українській монументальній скульптурі 1990-х – 2000-х рр. *Вісник ХДАДМ*. 2014. №8. С. 57-60.
159. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша. К.: ДАКККІМ. 2006. 264 с.
160. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ– поч. чверті ХХ століття. К.: ІШЕНД ім. І. Ф. Кираса. 2010. 380 с.
161. Горбулін В. П. Без права на покаєння. Ч.: Фоліо. 2010. 383 с.
162. Горбулін В. П. Через роки, через відстані ... Держава та особистість, Вибрані публікації. К.: Саммит-книга. 2006. 359 с.
163. Гордієнко Д. С. Сакралізація влади в «Слові про закон і благодать» Іларіона. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі*. Полтава: РВВПДАА. 2010. Вип.3. С. 151-166.
164. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України. К.: ТОВ УВПК «ЕксОб». 2005. 632 с.
165. Горленко В.П. Из истории юго-русского общества начала ХІХ века (письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним). *Киевская старина*. К., 1893. № 1. 56 с.
166. Горобець В. М. Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. К.: Інститут історії України НАН України. 2009. 271 с.
167. Горский А.А. Русь: От славянского расселения до Московского царства. М., 2004. 368 с.
168. Горський В. С. Святі Київської Русі. К.: Абрис. 1994. 175 с.
169. Граб С. О. Нариси з історії Любеча. К., 1997. 64 с.

170. Грабовецький В. В. Ілюстрована історія Прикарпаття у «Слові о полку Ігоревім»: До 820-річчя видатної поеми княжої України. Івано-Франківськ: Нова Зоря. 2004. 64 с.
171. Грабовецький В. В. Виникнення Києва. Визначні пам'ятки історії та культури Київської Русі X – XI ст. Івано-Франківськ. 2005. 41 с.
172. Грабовський С. І. Нариси з історії українського державотворення. К.: Генеза. 1998. 608 с.
173. Греков Б. Д. Первый труд по истории России. *Исторический журнал*. 1943. № 11-12. 67 с.
174. Греков Б.Д. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975.
175. Греков Б.Д. Киевская Русь. М.: Просвещение. 1949. 511 с.
176. Гринев В. Б. Потерянное десятилетие контуры новейшей политической и экономической истории Украины. К.: МАУП. 2001. 432 с.
177. Грицак П. Є. Галицько-Волинська Держава. Нью Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА, Видавництво «Обнова», 1958. 176 с.
178. Грицак Я. Й. Життя, смерть та інші неприємності. К.: Грані-Т. 2008. 70 с.
179. Грицак Я. Й. Страсті за націоналізмом: стара історію та новий лад. К.: Вид-во «Часопис», «Критика». 2011. 350 с.
180. Грицак Я. Й. Тяжке примирення. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. Київ: Критика. 2004. 127 с.
181. Гриценко З.А. Агиографические произведения о княгине Ольге. Литература Древней Руси: Сб. научных трудов. М., 1981. С.35-37.
182. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199-208.
183. Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. Нью-Йорк: Книгоспілка. 1954. 648 с.
184. Грушевський М. С. Движение политической и общественной украинской мысли в столетии. СПб. 1907. 15 с.

185. Грушевський М. С. З політичного життя Старої України: Розвідки, Статті, Промови. К., 1918. 127 с.
186. Грушевський М. С. Твори. У 50 т. Львів: Світ, 2002. Т. 4. Кн. І.: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 р. – квітень 1918 р.)». 2007. 432 с.
187. Грушевський М. С. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). *Історія України Русі*. К., 1991. Т.8. С. 125-126.
188. Гумницька Н. О. Омелян Прицак – автор показової моделі українознавчих досліджень у гарвардському університеті. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки*. К., 2008. Вип. 11. С. 266-279.
189. Гуревич А. Я. Феодалізм перед судом істориків, Или о средневековой крестьянской цивилизации. *Одиссей: Человек в истории*. М., 2006. 21 с.
190. Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 233-248.
191. Гуржій О. І. Історія козацтва. Держава–військо–битви. К.: Арій, 2011. 464 с.
192. Гуржій О. І. Павло Скоропадський. К.: Арій, 2013. 384 с.
193. Гурсипо М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина. К.: Логос, 2002. 252 с.
194. Давньоруські мобомудри. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 304 с.
195. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв). М.: Аспект пресс. 1998. 399 с.
196. Дашкевич Я. В Україні немає ідейного конфлікту поколінь. *Політика і культура*. 1999. №9. 38 с.

197. Дашкевич Я. Михайло Грушевський історик народницького чи державницького напрямку? *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2006. № 15. С. 38-45.
198. Дашкевич Я. Р. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? *Україна в минулому*. К.; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78-92.
199. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К., 2000. 528с.
200. Дем'янчук І. А. Слово. Менталітет. Історія. *День*. 2016. 9 листопада.
201. Демиденко Г. Г. Великий князь Русі Ярослав Мудрий: научно-популяр. очерк. Х.: право. 2011. 328 с.
202. Денисюк С. Ф. Політична міфотворчість як технологія впливу на суспільну свідомість. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип.24. С. 55-56.
203. Державна ідеологія в сучасній Україні: Матеріали нак-практ. конф. 20 травня 1994 р. К.: Просвіта. 1995. 88 с.
204. Десятиріччя незалежності України: історія в сьогодення очима студентів: Всеукр. наук. конф. студ. К.: ВПЦ «Київський університет». 2002. 84 с.
205. «Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення», міжнародна наукова конференція (2000 Бердянськ). К., 2001. 100 с.
206. Дихопельников В. М. Крещение Руси. Ч.: Фолио. 2009. 122 с.
207. Діалоги в університеті: Ексклюзивні інтерв'ю з відомими вченими, політиками, письменниками і журналістами. Л.: Універсум. 2000. 195 с.
208. Діптан І. І. Суспільно-політичні погляди М.П. Драгоманова: візія І.П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край*. 2013. № 1. С. 165-186.
209. Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні погляди О. П. Козельського. К., 1957. 68 с.
210. До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекинуття історії України. *Більшовик України*. 1947. №8. С. 9.

211. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). К.: «Свічадо». 2012. 343 с.
212. Доманицький В. М. Націотворча роль Гетьмана Мазепи: Промова на ювілейних урочистостях в Чикаго. Українська видавнича спілка в Чикаго. 1960. 50 с.
213. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці Незалежності України 23 серпня 1996 р. *Критика*. 1998. №1. С. 10-14.
214. Драч І. Ф. Чи працює українська національна ідея? *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах*. К.: Дніпро, 2001. Т.9: 1989–2001 роки. 287 с.
215. Древняя Русь в свете зарубежных источников. М.: Логос. 1999. 608 с.
216. Дублянський А. З. Українські святи. Мюнхен. 1962. 100с.
217. Духовна спадщина Київської Русі. М. Одеса 2 – 4 липня 1997 р. О.: Маяк, 1997. 187 с. Вип. 1. 1997. 187 с. Вип. 2. 1997. 185 с.
218. Духопельников В. М. Владимир Великий. Х: Фолио. 2009. 128 с.
219. Духопельников В. М. Владимир Мономах. Х.: Фолио. 2009. 121 с.
220. Духопельников В. М. Ярослав Мудрый. Х.: Фолио. 2009. 128 с.
221. Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России: Опыты по истории русского гражданского права. СПб. 2004. С. 44-47.
222. Експансіонізм російського царату щодо України у другій половині XVII-XVIII ст.: хронологічний довідник. Вінниця: О. Власюк, 2008. 110 с.
223. Європейська та українська культура в нарисах: Навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури. 2003. 320 с.
224. Євтушенко О. Н. Громада в українській політичній думці XIX–першої половини XX ст. Миколаїв: НДУ ім. П. Могили. 2010. 154 с.
225. Єкельчик С. О. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008. 303 с.
226. Єкельчик С. О. Історія України: становлення сучасної нації. К.: Laurus. 2011. 376 с.

227. Железный А. И. Новое Слово о полку Игореве: нетрадиционный взгляд. К.: Альфа Реклама. 2010. 299 с.
228. Жуковський А. Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України. *Український історичний журнал*. 1993. №1. С.140-151.
229. Жулинський М. Г. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини. Луцьк: Медіа. 1999. 103 с.
230. Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література. Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. К.: Наукова думка. 2010. 556 с.
231. За твердженням про те, що Володимир святий є «Русским князем», стоїть багатолітня історіографічна та ідеологічна боротьба. *День*. 2015. 30 січня.
232. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К., 1993.
233. Завальнюк О. М. Гетьманат Павла Скоропадського: розбудова національної університетської освіти. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р.К.*: Видавництво імені Олени Теліги. 2008. С. 204-215.
234. Зайцев О. Ю. Війна мітів про війну в сучасній Україні. *Критика*. 2010. С.16–17.
235. Залізняк Л. Л. Ще раз про спадщину та спадкоємців княжого Києва. *Дніпро*, Ч. 7-8. К., 1998. С. 74-83.
236. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. К., 1997. 256 с.
237. Залізняк Л. Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Випуск 9. С. 14-21.
238. Залізняк Л. Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? *Магістеріум*. Вип. 11. К.: Видавничий дім «КМ Академія». 2003. вип. 11. С. 82-94.
239. Залізняк Л. Л. Україна серед світових цивілізацій. К., 2001. 96 с.

240. Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія як дослідницький простір сучасної української історіографії. *Український історик*. 2006. Ч.1-3. С.46-50.
241. Зашкільняк Л. Галичина на ментальних мапах українців XIX – початку XX століття. Режим доступу. http://chtyvo.org.ua/authors/Zashkilniak_Leonid/.
242. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття. К.: Знання України. 2005. 313 с.
243. Зеленько Г. І. «Навздогінна модернізація» Досвід Польщі та України. К.: Критика. 2003. 216 с.
244. Зеленько Г. І. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стани та напрями оптимізації: аналіт. доп., К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ. 2014. 161 с.
245. Зеленько Г. І. Політична «матриця» громадського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. К.: Знання України. 2007. 335 с.
246. Зерній Ю. О. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104-115.
247. Зимин А. А. Правда русская. М.: Древнехранилище. 1999. 424 с.
248. Зісельс Й. С. І ти колись боролась, мов Ізраїль. *День*. 2016. 28-29 жовтня.
249. Иванова Е. Ф. Коллективная память и установка. *Вісник Харківського національного університету*. Х., 2011. № 981. С. 94-97.
250. Иловайский Д.И. Краткие очерки русской истории. Москва, 1860.
251. История политических и правовых учений: учеб. для вузов. М.: Норма. 2007. 944 с.
252. Ищенко А. С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и истории реальн., Ростов Н. Д.: Антей. 2014. 275 с.
253. Іваненко А.О. Місця пам'яті Переяславщини в історії та сьогоденні. *Національна та історична пам'ять Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГНВУ «Пріорітети». 2013. Вип. 8. С.209-215.

254. Іванова Л. Г. Українська суспільно-політична думка XVIII–XIX ст.: напрямки, форми, тенденції, наукові розвідки. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2011. 340 с.
255. Іванченко Р. П. Українська державницька ідея в суспільно-політичній думці (X–XVIII ст). К., 2006. 379 с.
256. Іванченко Р. П. Українська державницька ідея в суспільно-політичній думці (X–XIII ст) (крізь призму концепції «Повість минулих літ»). К., 2004. 178 с.
257. Іванченко Р. П. Київська Русь: початки Української держави: Посібник з історії. К.: Просвіта. 1995. 96 с.
258. Інститут Президента України в системі державної влади України: матер. наук. конф. К. 17 січня 2014 р., К., 2014. 471 с.
259. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: Матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). К.: Інститут історії України НАН України. 2011. 149 с.
260. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. К.: НІСД. 2008. 68 с.
261. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу». К.: НІСД. 2008. 68 с.
262. Історична регіоналістика в контексті соборності України. К., 2005. 468 с.
263. Історична ретроспектива в українській літературі. К.: ВПЦ «київський ун-т». 2003. 166 с.
264. Історична спадщина у світлі сучасних дослідників: Величко, Маркович, Маркевич, Костомар, Яворський. К., 1995. 190 с.
265. Історія політичної думки України (від часів Київської Русі до 1991 року). Чернівці. 2010. 80 с.
266. Історія Русів. Переклад здійснено за виданням: Історія русовъ или Малой Росіи. Сочинение Георгія Конискаго Архієпископа Бѣлорускаго. Москва. Въ Университетской Типографіи. 1846.
267. Історія України: нове бачення: у 2 т. К., 1995. Т. 1. 168 с.

268. Історія української Конституції. К.: Право. 1997. 464 с.
269. Історія української культури. У п'яти томах. Т.5. Книга 2. Українська культура ХХ – початку ХХІ століть. К.: Наукова думка. 2011. 1031с.
270. Історія Української РСР. У восьми томах і десяти книгах. Т.8. Книга 2. К.: Наукова думка. 1979. 700с.
271. Іщенко О.С. Володимир Мономах в українській історичній пам'яті. *Український історичний журнал*. 2015. №1. С. 11- 14.
272. Калакура Я. С. Українська історіографія. К.: Генеза. 2004. 496 с.
273. Калинець І. О. Близьке далеке. Л.: Сполом. 2007. 328 с.
274. Калинець І. О. Загадки Хрещення України – Руси. Л.: Місіонер. 2000. 198 с.
275. Карамзин Н.М. История Государства Российского. Т. 5. С-Пб., 1833. 400 с.
276. Карасевич А. Д. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела. К.: Науковий світ. 2002. 215 с.
277. Карлова В. В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн. *Демократичне врядування. Науковий вісник*. 2008. Вип.1. Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik/fail/V_Karlova.pdf
278. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118-137.
279. Карпов В.В. Історичні витоки української військової символіки та її розвиток у незалежній Україні: автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук. Переяслав-Хмельницький. 2015. 37 с.
280. Киридон А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять. Рівне: РІС КСУ. 2010. 128 с.
281. Киридон А.М. «Memory studies» в Україні: статусність на особливості процесу становлення. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 5. С.96–106.

282. Кисла Ю. Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду Електронний ресурс. Режим доступу.
283. Кисла Ю. Ю. Українська історична пам'ять: конструювання загально радянської ідентичності в УРСР (1930-ті-1960-ті рр.). Електронний ресурс режим доступу.
284. Кінан Е. Російські історичні міфи. К.: Критика. 2001. 284 с.
285. Климончук В. Й. Історична пам'ять про Київську Русь і сучасні політичні метаморфози в Україні. *Політологія. Соціологія. Філософія*. Вип. 14. 2010. Вип. 14. С.187-192.
286. Климончук В. Й. Політичні свободи в українському націогенезі: монографія. Л.: ПАІС. 2011. 478 с.
287. Ключевский В.О. Соченения в девяти томах. М., 1987. 155 с.
288. Книш Зіновій Історія Української політичної думки до кінця XVIII століття. Популярний нарис. Париж. Вінніпег. 1952. 204 с.
289. Ковпаненко Н.Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України 2013. 309 с.
290. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича. *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 50-73.
291. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної і модерної історії України / Зенон Когут. К.: Критика. 2004. 352 с.
292. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. К.: Основи. 1996. С. 58.
293. Козак Н. Б. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. Л.: Лига-Прес. 2007. 156 с.
294. Козак С. Б. Омріяний дзвін: 3 подій в Україні кінця 1980-х – початки 90-х. Детройт: Українські вісті, 1995. 91 с.
295. Козаченко А. И. Про державну владу Б. Хмельницького: окремі питання. *Право України*. 1998. №2. С. 89.

296. Колесник І. Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії. *Історія – Ментальність – Ідентичність. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХІ століття*. Львів, 2011. С.54-64.
297. Колесник І.І. Історична пам'ять: аналітична модель. *Національна та історична пам'ять...К.*, 2012. Вип. 4. С.19–29.
298. Колосок Б.В. Про спорудження нових православних храмів в Україні. *Православні духовні цінності і сучасність. Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 21 березня 2003 р.)*. К.: МАУП. 2003. С.124-126.
299. Конта Р. М. Історіографія державотворчої ідеї в масонських ложах в Україні в першій чверті ХІХ століття. К.: Поліграф. Центр. 2003. 20 с.
300. Концепція системи державних нагород України. *Нагороди України: історія, факти, документи: 3 т.* К.: Українознавство. 1996. Т.3.
301. Копак А. Святкування 1020-ї річниці Хрещення Київської Русі є нагодою застановитися над своїм християнських життям. *Радіо «Воскресіння»*. 2008. 23 липня.
302. Копиленко О.Л. По лінії всеукраїнських інтересів (корені і досвід української державності). К., 2010. 232 с.
303. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної ради. К., 1992. 204 с.
304. Корній Л.П. Сюта Б.О. Українська музична культура. Погляд крізь віки. К.: Муз. Україна. 2014. 592 с.
305. Корольов Г. О. Український федералізм в історичному дискурсі (ХІХ–початок ХХ століття). К.: Інститут історії України НАН України. 2010. 148 с.
306. Корпанюк М. П. Дзвін предківської слави: «Слово про Ігорів похід» в опрацюванні Михайла Максимовича» До 200-річчя від дня народження великого сина України. К., 2003. 160 с.
307. Костомаров Н. И. Две русские народности. *Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1903. Кн. 1. Т. 1.

308. Костомаров Н. И. Князь Владимир Мономах и козак Богдан Хмельницкий. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Т. XXVII. К., 1928. С. 150-151.
309. Костюк Т. О. Помаранчева революція: сторична зумовленість та історична невизначеність: монографія. К.: Персонал, 2011. 114 с.
310. Котляр М. Ф. Духовний світ літописця. К., 2011. 338 с.
311. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. К.: КСУ. 2002. 234 с.
312. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі, К., 2002. 247 с.
313. Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі. К.: Інститут історії України НАН України. 2009. 250 с.
314. Котляр М.Ф. Еволюція суспільного життя київської русі (до середини XII ст.). *Український історичний журнал*. 2015. №3. С. 21-36.
315. Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С. 77.
316. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII– початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 423 с.
317. Коцур А. П., Мандрик М. В. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII– XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 203 с.
318. Кравченко В. Я. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Критика. 2011. 546 с.
319. Кравченко В. Я. Козацька доба в історії української державності (Тріумф і трагедія). Х.: УША. 2008. 182 с.
320. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади; роздуми. К.: Століття, 2002. 392 с.
321. Кралюк П. М. Прийняття і сприйняття християнства в Русі-України, монографія, – Острог, Луцьк: Ключі. 2013. 135 с.
322. Кралюк П. М. Міф про три «братерські східнослов'янські народи». *День*. 2014. 20 лютого.

323. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації. К.: Промінь, 2003.
324. Кремень В. Г. Україна: проблеми самоорганізації: В 2 т., К., 2003. 464 с.
325. Кремень В.Г. Ідеологія і цілісність української держави. *Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологічні та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні»*. К., 1993. С.46-48.
326. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української еміграції першої половини XVIII століття. К., 2001. 467 с.
327. Кресіна І. О., Кресін О. В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. К., 1993. 80 с.
328. Кривошея В.В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. *Державотворення та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос. 2011. Вип. 1. С.26-37.
329. Крутенко Н. Г. Анна Ярославна. К., Пульсари. 2011. 140 с.
330. Кудін О.В. Якою бути нашій Україні. К., 1994. 160 с.
331. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти і культури (за матеріалами газети «Державний Вістник». *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р.* К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 239-246.
332. Кулаковський В.М. Володимир Мономах. Історичний роман. К., 1992. 315 с.
333. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД. 2013. 600 с.
334. Кульчицький С. В. Історія України: довідник для абітурієнтів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Літера ЛТД. 2015. 544 с.
335. Купрійчук В. М., Дербак А. П. Державне управління охороною культурної спадщини в добу Української Держави. *Вісник національної академії державного управління*. К., 2013. № 2. С. 225-232.

336. Кучма Л. Д. Україна не Росія. М.: Время. 2004. 310 с.
337. Куява Ж. В. Ющенко Петро: Наша земля хрещена п'ять разів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.simya.com.ua/articles/42/](http://www.simya.com.ua/articles/42/)
338. Лазарович М. В. «Гей, ви, стирільці січові» формування українського стрілецького руху Галичини, наслідки. Т.: Джура. 2004. 80 с.
339. Ластовська О.Л. Відображення київських Золотих воріт як історичної пам'ятки на монетах. *Четверті Зарембівські читання*. С.145–147.
340. Лебедев А. Н. Союз трона и алтаря. Закон престолонаследия Древней Руси. К.: Абрис. 2000. 140 с.
341. Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ–початок ХХ століття). К., Стилос. 2001. 584 с.
342. Левицька Н. М. Київська Русь та її місце у світовій історії: К.: НУХТ. 2005. 24 с.
343. Левицький К. А. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів. 1927. 746 с.
344. Леонід К. В. справі герба України. Київ: Шлях. 1918. 8 с.
345. Леонов М. Я. Міжнародна політика руської держави в добу князя Володимира Мономаха. Харків: Друкарня Мадрид. 2014. 101 с.
346. Линниченко И.А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV в. К., 1884. С.91-93.
- 347.
348. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. К.: Основи, 1994. 554 с.
349. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації. Історичні есе: у 2 т. К.: Основи. 1994. Т.1.С.11–27.
350. Литвин В. М. Формування і розвиток в Україні влади демократичного типу. К., 2002. 50 с.
351. Литвин В. М. Служити живому життю народу. К.: Лі-Терра. 2004. 448 с.

352. Литвин В.М. Тисячі років сусідства і взаємодії. К., 2002. 132 с.
353. Литвинов В. Образ князя Володимира Святославича в латиномовній літературі XI – поч. XVIII ст. *Матеріали круглого столу «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Київської Русі-України»*. К., 2015. С.57-66.
354. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М., 1947. 50с.
355. Лозовий В.С. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.niss.gov.ua\(articles\)1796](http://www.niss.gov.ua(articles)1796)
356. Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна. СПб.: Издательство «Русский остров», «Владимир Даль», 2004. 618 с.
357. Лубчак В. В. Історична пам'ять і нові «види зброї». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//incognita.day.kiev.ua](http://incognita.day.kiev.ua)
358. Лубченков Ю. Н. Подлинная история Рюриковичей. М.: Вече. 2007. 446 с.
359. Луняк Є. М. Анна Руська-королева Франції. К.: Книга. 2012. 203 с.
360. Любовець О.М. Місяця пам'яті: інструменталізація поняття. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВЦ «Пріоритети». 2012. Вип. 5. С.107–112.
361. Любовець О.М. Регіональні особливості формування національної пам'яті України. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос, 2011. Вип. 1. С.71–81.
362. Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ–Львів: Критика. 2007. С. 360.
363. Маємо справу з політичним, історичним, моральним мародерством з боку Росії. *День*. 2015. 30 січня.
364. Мазепа І. С. Підстави нашого відродження. М., 1946. 180 с.
365. Мазур Л. Н. Образ пришлого: формирование исторической памяти. *Известия Уральского федерального университета. Серия 2. Гуманитарные науки*. 2013. Том 15. № 3С. 243-256.

366. Мазур Л.В. Особливості кризи ідентичності в Україні.*20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: Матеріали XI науково-практичної конференції.* К.: Національна академія управління. 2011. С.80-83.
367. Макаров А. М. Світло українського бароко. К.: Мистецтво. 1994. 288 с.
368. Максимович М.А. Об участии и значении Киева в общей жизни России. Речь в торжественном собрании Императорского университета св. Владимира, бывшем по случаю раздачи медалей студентам... 2 октября 1837 г.
369. Максимович М.А. Филологические письма к М.П. Погодину.*Русская беседа.* 1856. Т 3. Кн. 3.
370. Малик В. К. Князь Ігор. Слово о полку Ігоревім: Роман, К.: Український Центр духовної культури. 1999. 416 с.
371. Малиновський О.О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси історії права. К., 1929.
372. Маринович М. М. Вкладена мета і міра свободи.*Критика.* Число 10-11.К., 2008. С.29-36.
373. Маринович М. М. Україна: дорога через пустелю. Х.: СП «Фоліо». 1993. 192 с.
374. Мартинов А.Ю. Історичні знання в умовах глобалізації.*Український історичний журнал.* 2009. №1.
375. Масленіков В. Стродавня історія України в легенді про братів – засновників Києва та в інших легендах і джерелах: Історичний етимологічний словник, – 2 вид. К., 2004. 92 с.
376. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал.* 2002. № 5. С. 49-62.
377. Матеріали круглого столу «Князь Володимир Великий – державник і хреститель Київської Русі-України». Наук. ред. О. Сліпушко. К., 2015. 76 с.

378. Матеріали та рекомендації українського інституту національної пам'яті до дня вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – 15 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.memory.gov.ua](http://www.memory.gov.ua)

379. Матях В. М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість. *Історія українського козацтва*. Т. 1. С. 167.

380. Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе. *Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы*. М., 1992. С.39.

381. Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2005 г. М., 2008. С. 73-74.

382. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. Л., 1990. 119 с.

383. Мерцалов А.Н. Сталинизм и освещение прошлого. *История и сталинизм*. М.: Политиздат. 1991. С.382-447.

384. Микола (Макар). Духовна спадщина в Україні та її вивчення в загальноосвітніх школах. *Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 21 березня 2003 р.)*. К.: МАУП. 2003. С.176–179.

385. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М.: Новое литературное обозрение, 2008. 248с. С. 208.

386. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000. С. 71.

387. Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта в старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство. *Киевская старина*. 1897. №2. С. 200.

388. Митрополит Іларіон. Українська церква за Богдана Хмельницького 1847-1857. Вінніпег.: «Українське наукове православне Богословське товариство». 1955. 180 с.

389. Михальченко М. І. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити. *Політичний менеджмент*. 2006. №4. С. 3-9.

390. Михальченко М. І. Україна п'ятнадцяти років незалежності: від мрії до практичних результатів. *Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку*. К.: ІПі ЕНД. 2006. С.7–17.

391. Михальченко М. І. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. Т.1. К.: ІПі ЕНД імеі І.Ф. Кураса НАН України. 2009. 490 с.

392. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Дрогобич: ВФ «Відродження». 2004. 488 с.

393. Михайлов И. Низверженный Мамай, или Обстоятельное описание победы, бывшей в царствование Великого Князя Московского Димитрия Иоанновича над Мамаем, Татарским Ханом, и о совершенном истреблении сильного ополчения его Россиянами на Куликовом поле, между рек: Мечи и Дона, собранное из разных достоверных писателей Иваном Михайловым. М.: Универсальная тип., 1827. 74 с.

394. Мицик Ю. А. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. К., 1998. С. 308, 310.

395. Мицик Ю. А. Політичні концепції Богдана Хмельницького. *Доба Богдана Хмельницького*. К.: 1995. С. 25-39.

396. Мірошніченко М. І. Державність і право України: генезис у Європейському контексті (З найдавніших часів до початку XIX ст. К.: Атіка. 2006. 544 с.

397. Мірошніченко О.М. Залишки давньоруських дерево-земляних замків як музейні об'єкти. *Четверті зарембівські читання*. С.196–201.

398. Мовчан П. М. «Просвіта» і національна ідея. *Державна ідеологія в сучасній Україні: Матеріали наук.-практ. конф. 20 травня 1994 р.* К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта». 1995. С.3.
399. Мокрієнко М. Д. Відродження Київської Русі. Чернівці: Зелена Буковина. 2003. 16 с.
400. Монологи в універсумі: Актуальні проблеми сучасної України. Л.: Універсум. 2000. 198 с.
401. Моця О. П. Південна «Руська земля». К.: Корвін пресс. 2007. 264 с.
402. Моця О.П. Київська Русь: держава. Культура Народність. *Наукові записки*. Т. 27. Історичні науки. С. 17-21.
403. Моця О.П. Назва «Україна» в історичній пам'яті землеробів – автохтонів Півдня Східної Європи. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДПНВУ «Пріоритети». 2012. Вип. 2. С.295-303.
404. Музика І.В. Дискусійні питання історії державності Київської Русі. *Часопис Київського університету права*. 2002. №2. С. 57-64 та №3. С.65-70.
405. На нашій Батьківщині. К., 1954. 560 с.
406. Нагаєвський Ісидор Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників. Йорктон, Саск, 1961. 216 с.
407. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні. К.: ІПЕНД. 2000. 272 с.
408. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К.: Стилос. 1998. 278 с.
409. Нагороди України: історія, факти, документи: у 3 Т. К.: «Українознавство». 1996. Т.3. 424 с.
410. Напередодні Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки. К.: Український вимір. 2000. 175 с.
411. «Наследие святого князя Владимира», выставочный проект (2010; Киев). К.: Феникс. 2010. 99 с.
412. Национальные истории в советском и постсоветских государствах. М., Анро-ХХ. 1999. 440 с.

413. Національно-патріотичне виховання в лабораторії історичної реконструкції. Методична розробка. К., 2016. 25 с.
414. Недужко Ю. В. Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. Луцьк: РВВ "Вежа". 2003.
415. Недужко Ю.В. Омелян Пріцак та наукове відзначення тисячоліття Хрещення Руси України. *Матеріали Міжнародної наукової конференції 28-30 травня 2008 р.* С. 199-208.
416. Червак Б. О. «Наперед українці» До національної ідеї Івана Франка: К.: Видавництво ім. Олени Теліги. 1994. 38 с.
417. Ніколаєва Т. А., Щербій С. А. Народний одяг. *Культура і побут населення України*. К., 1991. С. 59, 99.
418. Новая российская энциклопедия под ред. А. Д. Некипелова. М.: Энциклопедия. 2004. Т. 1 (Россия).
419. Новітня Україна 1991 – 2001: (роздуми видатних сучасників). К.: МАУП. 2001. 160 с.
420. Образ Богородиці в духовній культурі Давньої Русі: допов. науковців. №9. 2012. 92 с.
421. Огієнко І. І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. К.: Фірма «Довіра». 1992. 141 с.
422. Однороженко О. А. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. К.: Темпора. 2011. С. 42-43.
423. Олексенко Р. І. Формування московської держави в контексті історичної спадщини Київської Русі. *Історична пам'ять*. 2016. Випуск 34-35. С. 18-24.
424. «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 року. Л.: Броді: Просвіта. 2011. 89 с.
425. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії. К.: Золоті ворота. 2014. 576с.
426. Онищенко О. С. Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. К.: Парламент видавництво. 2009. 632 с.

427. Онищенко О. С. Куди йдемо?: матеріали наук. практ. конф. «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні» (К., 24-25 грудня 1942 р.). 1993. 159 с.
428. Онищенко О. С., Михальченко М. І. Україна розділена в собі від Леонідії до Вікторії. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2009. 457 с.
429. Онищенко О. С. Стратегії розвитку України: теорія і практика. К.: НІСД. 2002. 864 с.
430. Онищенко О. С. Хейман Сьюзен Кістяківський. Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К.: Основні цінності. 2000. 302 с.
431. Онищенко О. С., Канигін Ю. М. Українська мрія: політологічні дослідження. К.: Лексикон. 1996. 152 с.
432. Онищенко О. С., Кузнецов В. М. Україна. Третій шанс. К.: Альтерпрес. 2002. 579 с.
433. Онищенко О. С., Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. К.: Український Центр духовної культури. 1997. 326 с.
434. Онищенко О. С., Ситник О. М. Ідеологічні засади України – Руси (розвиток традиційних ідеологічних форм в Україні періоду середньовічного. Донецьк: ДЮІ ЛДЦВС. 2007. 191 с.
435. Орлова Е.Н. Фальсификация документов как один из разделов науки «документоведение» (обзор источников). *Международный научный журнал «Символ науки»*. 2016. №11-2. С. 44-49.
436. Офіцинський Р. А. Тяжко жити Касандрою ... Україна, 2006 – 2008. Ужгород: Гражда. 2008. 352 с.
437. Очерки по истории философской и общественно политической мысли народов СССР. М; Изд. АН СССР. 1955-1956. Т. 1. 1955-592 с., Т. 2, 1956. 896. Т.І. гл. I Развитие общественно политической и философской мысли в древней феодальной Руси (IX–XV вв.) с. 19-37. Т. 2, гл. 28 Общественно политическая и философская мысль на Украине в XIX веке.

438. Павличко Д. В. У пошуках історичної пам'яті. *Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. у десяти томах. Т.1: Києворуська держава: суспільно-політична та художня спадщина доби Середньовіччя (Х–ХІІІ ст.)*. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2008. С.9-10.
439. Памятники духовной литературы времени великого князя Ярослава I. *Прибавление к творениям святых отцов в русском переводе*. Москва, 1844. Ч.2. С. 204-317.
440. Пастырям и верующим греко-католической церкви, проживающим в западных областях Украинской ССР. *Патриарх Алексий. Слова, речи, послания, обращения, доклады, статьи*. М., 1948. Т.1. С.121-123.
441. Пашуто В.Т. Общественно-политический строй древнерусского государства. *Древнерусское государство и его международное значение*. М., 1965. С. 11-116.
442. Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы. *Скандинавский сборник*. Таллин. 1970. Вып. 15. С. 51-62.
443. Пащук А. В. Українська церква і незалежність України. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2003. 364 с.
444. Передерій І. Г. Вячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Полтава: Видавництво Полт. НТУ. 2012. 621 с.
445. Перехідний період в Україні та Росії: Політика економіка, етносоціальні процеси. К., 1999. 131 с.
446. Петрашенко В. А. Древнерусское село: По материалам поселений у с. Григоровка. К., 2005. 263 с.
447. Петровський М. Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. *Радянська Україна*. 29 грудня. 1944. С. 4.
448. Петровський М. Н. Західна Україна (історична довідка). К.: Бібліотека агітатора, 1945.
449. Петровський М. Незламний дух великого українського народу. *Радянська Україна*. 31 жовтня. 1943. С. 3.

450. Петрухин В.Я. Русь в IX – X веках. От призвания варягов до выбора веры. 2-е изд., испр. и доп. М.: ФОРУМ; НЕОЛИТ. 2014. 464с.
451. Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. К., 2008. 209.
452. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К.: Видавничий центр «Академія». 2001. 152 с.
453. Піскун В.М. Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні. *Державотворення та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять*. К.: Стилос, 2011. Вип.1. С.101-111.
454. Плохій С. М. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2016. 496 с.
455. Плохій С. М. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. К.: Критика. 2011. 600с.
456. Плохій С. М. Від князя до гетьмана. Образ «протектора» в українському православній письменстві (друга половина XVI – перші десятиліття XVII ст.). *Осягнення історії*. Острог; Нью-Йорк, 1999. 426 с.
457. Плохій С. М. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. К.: Критика. 2015. 432с.
458. Повість врем'яних літ. Х.: Фоліо. 2005. 318 с.
459. Повість минулих літ. К.: Україна. 1996. 286 с.
460. Повість швидкоплинних літ. К., 1996. 134 с.
461. Погодин П.М. Записка о древнем языке русском М.П. Погодина (Письмо к И.И. Срезневскому). *ИОРЯС*. т. 5. Вып. 2. СПб., 1856.
462. Подільський М. М. Історія України 1990 2012 рр., К.: Сталь, 2013. 312 с.
463. Полевой Н. О. Малороссия, ее обитатели и история. Московский телеграф. № 17 1830.
464. Політика пам'яті у культурному просторі. К.: Пріорітети, 2013. 295 с.

465. Політичні студії. Чернівці. 1997. 152 с.
466. Половець В. М. Половці. Чернігів: Просвіта. 2007. 136 с.
467. Полтавець С. В. Українська політична думка середини XVII століття. К.: Світогляд. 2009. 170 с.
468. Поляновський О. А. Історичні силуети. Тернопіль:ЛПЛЕЯ. 1998. 128 с.
469. Попик В.І. Проблема «великих» та «малих» українців у вітчизняній біографічній традиції та завдання сучасної біографістики. *Четверті Чижківські читання з історичної біографістики*. К., 2009. Вип.5. С.272-282.
470. Попик В.І. Тенденції розвитку діяльності бібліотек у репрезентації пам'яті про видатних співвітчизників. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГНВЦ «Пріорітети». 2013. Вип. 8. С.52-58.
471. Попович М.В. Культура в розмаїтті понять, явищ і схем поступу. *Енциклопедія історії України*. К.: Наук. думка. 2008. Т.5. С.477-486.
472. Послання Блаженного Патріарха Йосипа до українських науковців з нагоди підготовки ювілею хрещення Руси-України, від 1 жовтня 1979 р. *Назустріч Великому 1000-річчю. – Екзархальний комітет ювілею на Францію, Бенілюкс та Швейцарію*. К., 1988.
473. Портнов А. В. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність. Матеріали круглого столу в Національному інституті стратегічних досліджень. К., 2008. 67 с.
474. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть. *Український історичний журнал*. К., 2000. №1.
475. Правовий звичай як джерело українського права (IX-XIX ст.) становлення і розвиток. *Юридична Україна*. 2014. № 5.
476. Православні духовні цінності і сучасність. К.: МАУП. 2003. 324 с.
477. Прищека Б. А. Дорогобуж на Горині у X – XIII ст. Рівне: ППДМ. 2011. 250 с.
478. Прицак О. Й. Історія формування української нації. *Східний світ*. № 1. 2009. С. 157-180.

479. Прицак О. Й. Коли і ким було написано «Слово о полки Ігоревім». К.: Обереги, 2008. 359 с.
480. Прицак О. Й. Походження Русі. К., 1997. С. 94-95.
481. Прицак О. Й. Походження Русі: Стародавні скандинавські джерела. К.: Обереги. 1997. Т. 1. 1074 с.
482. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки. Л., 1993. 646 с.
483. Прокопчук В.С. Старенький І.О. Святкування 900 річчя хрещення Росії на території Подільської єпархії. *Із Києва по всій Русі: зб. матер. наук. богослов. іст. конф., присвяч. 1025 – літтю Хрещення Київської Русі – України.* Київська православна богословська академія. 2013.
484. Пузанов В. В. Образование древнерусского государства в восточно-европейской историографии. Ичневск. 2012. 151 с.
485. Путилова Е. Г. Историческое сознание и историческая память: соотношение понятий на современном этапе. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов. 2012. № 10. Ч. 2. С. 143-145.
486. Пчелов Е.В. Рюрик. М.: Молодая гвардия. 2010. 316с.
487. Рапецкая Л. А. «Четвертая мудрость». М.: Музыка. 1997. 181 с.
488. Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. К.: Еко-продакшн, 2009. 980 с.
489. Рафальський О. О. Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ ст. Кіровоград, 1996. 91 с.
490. Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. (Нариси). К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 632 с.
491. Рафальський О. О. Українська етнічна нація. К.: Еко-продакшен, 2012. 192 с.
492. Рафальський О. О. Україна як цивілізаційний феномен. К.: Бланк-Прес, 2010. 253 с.
493. Регіональний портрет України. К.: УНЦПД. 2003. 336 с.

494. Реєнт О. П. Україна соборна: наукові розвідки і рецензії. К.: Генеза. 2006. 156 с.
495. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки. Передмова академіка. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». Видавничий центр «Просвіта». 1999. 352 с.
496. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо. 2007. 415 с.
497. Репина Л. П. Опыт социальных кризисов в исторической памяти. *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*. 2012. С. 3-37.
498. Речкалов А. П. Кто ты, Русь: первые времена и первых князей вспоминая. Изд. 2-е. К.: Книга. 2008. 304 с.
499. Римаренко Ю.І. Національна ідея, національний інтерес та українське державотворення. *Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологічні та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні*. К., 1993. С.53–69.
500. Ричка В. «...И просвѣти ю крещеньем святым»(Християнізація Київської Русі). К.: Інститут історії України, 2013. 222 с.
501. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). К.: Інститут історії України. 2009. 180 с.
502. Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті. К: Скіф. 2012. 202 с.
503. Ричка В. М. Києво-руські студії. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя. 2005. 138 с.
504. Ричка В. М. Княгиня Ольга. К.: Видавничий дім «Альтернативи». 2004. 336 с.
505. Ричка В. М. Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. К.: Інститут історії України. 2015. 132 с.
506. Ричка В. М. Пригадування Русі (осмислення спадщини св. Володимира в українській суспільно-політичній думці XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 29-45.

507. Ричка В. М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект). К., 1997. 2008 с.
508. Ричка В. М. Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русі-України. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 149-151.
509. Ричка В. М., Салій К. І. Політичні орієнтації та світогляд духовенства. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. К.: Інститут історії України НАН України. 2001. 233-248 с.
510. Ричка В.М. Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. К. «Видавничий дім «Скіф». 2012. 208 с.
511. Ростовцев Е.А., Сосницький Д.А. Забытый золотой век: Ярослав Мудрый и Русь Ярослава – переосмысления XIX – начала XXI в. *Русин*. 2016. №4(46). С. 26-43.
512. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля Західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). К.: Наукова думка. 1994. 351с.
513. Рудницький Я. Вивід прав нової України До історії української політичної думки. Монреаль, Оттава. 1990. 29 с.
514. Русина О. Студії з історії Києва та київської землі. К.: Інститут історії України, 2005. 347 с.
515. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжеств XII-XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности. М.: Академический проект. 2013. 623 с.
516. Рябчук М. Ю. Постколоніальний синдром. Спостереження. К.: К.І.С. 2011. 240 с.
517. Саган О. Н. Відзначення 1020-ліття Хрещення Київської Русі: першооснови та сьогодення духовної традиції українського народу. *Пам'ять століть*. 2008. №3. С.6-15.

518. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків – до початку ХХ сторіччя). К.: ПАРАПАН. 2002. 127 с.
519. Сарапіна Є.В. Українська колективна ідентичність: співвідношення історичного спадку та середовища. *Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГНВЦ «Пріоритети. 2013. Вип. 8. С.199-207.
520. Сас П. М. Витоки українського націотворення. К., 2010. 702 с.
521. Саух П.Ю. Україна на межі тисячоліть: трансформації духу і випробування національним буттям. Рівне. 2001. 219 с.
522. Сацький П.В. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського. *Юридична наука*. 2013. №6. С.78-83.
523. Свєрбигуз В. Старосвітське панство. Варшава. 1999. 166 с.
524. Свєтящук В. И. Князь Игорь. Загадки и «Слова». Донецьк. 2008. 328 с.
525. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: у персоналіях К.: Донецьк. 1997. 319 с.
526. Секо Я. П. Історичний дискурс українських шестидесятників. *Україна-Європа-Світ*. Вип. 3. С. 126-133.
527. Семинонегненко В. П. О главном: статті, інтерв'ю, коментарії. Х.: факт. 1998. 256 с.
528. Сергієнко П.П. Соборна Україна: від ідеї до життя. К.: Тов-во «Знання». 1993. 64 с.
529. Серрі Р. Яка ти, незалежна Україно? К.: Задруга. 1998. 180 с.
530. Симоненко І. В. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу. *Стратегічні пріоритети*. 2009. №1(10). С.51-61.
531. Синюка Н. П. О походе Новгород-Северского князя Игоря Святославовича на половцев в 1185 году. К.: Авапост-прим, 2009. 224 с.
532. Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект: монографія. Донецьк: Вебер. 2009. 244 с.

533. Скляренко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Ігоревім». К.: Довіра, 2003. 147 с.
534. Скомороський В.Б. Історико-правова характеристика створення і ліквідації СРСР. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. 410с.
535. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918.К.: Наш формат, 2017. 256 с.
536. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти. К.: Логос, 2010. 504 с.
537. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції та суспільна практика). К.: Логос, 2006. 368 с.
538. Славянская энциклопедия. Киевская Русь –Московия: в 2 т. М.: Олма-Пресс, 2005. Т. 1 А – М. 2005. 783 с.
539. Сліпушко О. М. Будівництво Софіївського собору. К.: Антлант ЮЕмСі, 2007. 64 с.
540. Слово о Полку Ігоревім та його доба (на посвяту Ярославу Осмомислу): матеріали, міжнародна наукова конференція, Галич, 8 листопада 2012 р. Галич: Нац. заповідник «Давній Галич». 2012. 261 с.
541. «Слово о полку Ігоревім» і Луганщина. Луганськ: Знання. 2000. 164 с.
542. «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: Матеріали XIII Міжнародної наук. конфер. Суми, – Путивль, 7-9 червня 2007 р. К., 2008. 348 с.
543. Слово о полку Ігоревім: поема – епос., доп. О.: Друк. 2002. Вид. 2-ге. 56 с.
544. Слово про Ігорів похід. К.: Варта. 2001. 80 с.
545. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. К. 2008. 120 с.
546. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: «Альтернативи, 1997. 367 с.

547. Смолій В. А. Парадокси історичного пізнання (замість передмови). *Україна: політична історія XX – початок XXI ст.* Київ: Парламентське вид-во. 2007. С.14.
548. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 400 с.
549. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
550. Советская историография Киевской Руси. Л., 1978. 42 с.
551. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті К. : НВЦ «Пріоритети», 2012. 521 с.
552. Сосницький Д.А. Владимир Святой в исторической памяти российского общества второй половины XIX – начала XXI века (по материалам нарративных источников). *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки.* 2014. №3(203). С. 100-106.
553. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 698с.
554. Становлення владних структур в Україні (1991 – 1996). К., 1997. 178 с.
555. Стасевська О. А. Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого.* X., № 1(36). 2018. С. 123-135.
556. Сташкевич Н.С. Великий октябрь и совершенствование национальных отношений. *Революционным путем Октября: по материалам научно-практической конференции.* Минск: Беларусь. 1988.
557. Степанков В. С. Українська державна ідея. *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості.* К.: Інститут історії України НАН України. 2001. С. 71-111.
558. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. *Український історичний журнал.* 2003. №6.

559. Степанов О.П. Україна проміж минулим та майбутнім. К.: Либідь, 1997. 128 с.
560. Степовик Д. В. Історія української ікони Х-XX ст. К.: Либідь, 1996.
561. Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти , інтереси, цінності. Луганськ: Знання, 2007. 472 с.
562. Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки. М.: Высш. школа, 1988. 215 с.
563. Стратегії розвитку України: теорія і практика. К.: НІСД. 2002. 864 с.
564. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки. *Інформаційний вісник*. 2015. №2. С.5-10.
565. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». К. 2015.
566. Стріха М. Що нам робити з нашою історією? *Сучасність*. 2006. № 2. С. 47-55.
567. Студії пам'яті в Україні. (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик). К.: ДП НВЦ «Пріорітети». 2013. 294 с.
568. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991. 512 с.
569. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь. К.: ІПі ЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2012. 64 с.
570. Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ. 2012. 63 с.
571. Сухий О. М. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ– початок ХХ ст.). Л.: Каменяр. 1998. 131 с.
572. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку. К.: АПСВ. 2005. 192 с.
573. Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку. К.: ІПіЕНД. 2007. 555 с.
574. Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» 1764 – 2014 рр. Ювілей на крові. Запоріжжя 2015. 158 с.

575. Турченко Ф.Г. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи. Український історичний журнал. 1992. № 11. С. 63-79.
576. Турченко Ф.Г. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи. Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 76-91.
577. Турченко Ф.Г. Михайло Грушевський vs. Микола Міхновський (дискусія сучасників: погляд через сторіччя). Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 74-94.
578. Турченко Ф.Г. Республіканська наукова конференція «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму». Український історичний журнал. 1991. № 4. С. 156-158.
579. Турченко Ф.Г. П.Скоропадський і М.Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва. Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 48-59.
580. Турченко Ф. Г. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Гол. ред. Н. Заблоцька. К.: Генеза, 2016. 104 с.
581. Турченко Ф.Г. Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації. Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 63-73.
582. Тараненко О.О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. *Мовознавство*. 2009. №3/4. С.54-61.
583. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19-37.
584. Терещенко Ю.І. Українська аристократична еліта і родина Скоропадських. Режим доступу. <http://journals.uran.ua/index.php/2412-9321/article/view/64605>.
585. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX поч. XX ст.). К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2004. 358 с.
586. Тисяча років української суспільно-політичної думки: УДТ. К.: Дніпро. 2001. 660 с.

587. Тисяча років української суспільно-політичної думки: УДТ. Т. Гунчак. К.: Дніпро. 2001. Т. 2 Кн. 2 Перша половина XVII ст. 2001. 536 с.
588. Тищенко А.О. Всеукраїнський конкурс на створення кращого проекту Державного герба України (1991 р.).*Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі*. К.: ДГНВЦ «Пріоритети». 2013. Вип. 8. С.191–198.
589. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917-1922 рр.). Львів-Івано-Франківськ: Світ. 2000. 148 с.
590. Ткач М. М. Володимирові боги: міфологічний зміст та систематизація головних персонажів язичницького культу. К.: Український Центр духовної культури. 2002. 191 с.
591. Ткач М. М. Слово о полку Ігоревім: реконструкція, переклад, словник, довідник. К.: Сніва. 2006. 184 с.
592. Ткаченко В.М. Державні ювілеї: між історією і політикою. До питання про походження Русі.*Національна та історична пам'ять*. К.: ДПНВУ «Пріоритети». 2012. Вип. 2. С.304-327.
593. Толочко А. П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. К. Laugus. 2012. 231 с.
594. Толочко А. П. Дворцовые интриги на Руси. К.: Видавничий дім «Альтернативи». 2001. 206 с.
595. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка. 1992. 223 с.
596. Толочко О. П. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету.*Сучасність*. 1994. № 1. С. 111-117.
597. Толочко О.П. Київська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи». 1998. 352с.
598. Толочко О.П. Русь: держава і образ держави: Історичні зошити. К.: Інституту історії України НАНУ. 1994. 10 с.
599. Толочко П. П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст.*Київська старовина*. №3. 1993.

600. Толочко П. П. Київ і Русь: вибр. твори 1998 – 2008 рр. К.: Академ-періодика. 2008. 345 с.
601. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. К.: Видавничий дім «Альтернативи». 2002. 272с.
602. Томенко М. В. Самовизначення України: від історії до політики. К.: Заповіт. 1998. 217 с.
603. Тощенко Ж. Т. Историческое сознание и историческая память: анализ современного состояния. *Новая и новейшая история*. 2000. № 4. С. 3-15.
604. Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб. *Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік*. Джерзі Сіті – Нью-Йорк. С. 168-174.
605. Троян В.С. Пам'ять і проблеми конструювання регіональних ідентичностей України. *Національна та історична пам'ять*. К.: ДП НВЦ «Пріоритети». 2012. Вип.5. С.142-149.
606. Трубайчук А.Ф. 1939 год: к истории советско-германского сговора. К.: Ассоциация историков «Истина». 1994. 138с.
607. Турівний В. П. Сучасне українське державотворення: національно-політична суть, етнопедагогічний аспект. Кам'янець-Подільський: Абетка. 2002. 208 с.
608. У майбутнє – в ім'я України: Матеріали III Всесвітнього форуму українців, 18-20 серпня 2001 року. К., 2001. 372 с.
609. У співпраці та єднанні увійдемо ХХІ століття: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців, 21 -25 серпня 1997 роки. К.: фенікс. 1997. 400 с.
610. Удод О. А. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму». *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С.161-168.
611. Удод О.А. Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 8. С. 8-13.

612. Україна и Россия: общества и государства. М.: Права человека. 1997. 383 с.
613. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. К.: Стилос. 2001. 476 с.
614. Україна 10 років незалежності: Інформаційний довідник. К.: Спалах. 2001. 80 с.
615. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: експертна доповідь. К.: Славутич-Дельфін. 2006. 256 с.
616. Україна і НТУ (ХП) у вимірах історії та сучасності. Лекції до Дня знань. Харків: НТУ «ХП». 2013. 35 с.
617. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. Т. 2. Радянський проект для України. К., 2004. 528 с.
618. Україна на межі тисячоліть. К., 1998. 198 с.
619. Україна на перехідному етапі: Політика, Економіка, Культура. К.: Академія. 1997. 279 с.
620. Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. К., 1999. 249 с.
621. Україна: антологія пам'яток державотворення Х – ХХ ст.: У 10 т. / ред. кол. Дзюба І. М. (та ін.). К.; Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2009. Т. 1, Київоруська держава: суспільно-політична і художня спадщина доби середньовіччя (Х–ХІІІ ст.). 2009. 439 с.
622. Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз). К.: Луцьк. 2002. 288 с.
623. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвідомч. збірник наук праць. 2012. № 21.
624. Україна: події, факти, коментарі: Інформаційно-аналітичний журнал. Вих. з 2001 р.
625. Україна: Політична історія ХХ– початок ХХІ століття. К.: Парламентське видавництво. 2007. 1028 с.

626. Україна: проблеми самоорганізації: [в 2 т.]. К.: Промінь, 2003. – Т.2: Десятиріччя суспільної трансформації. 464 с.
627. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). К.: Видавничий дім «Альтернативи». 2001. 703 с.
628. Україні– Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин. К.: Стилос. 2001. 472 с.
629. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. К.: «Клуб сімейного дозвілля». 2018. 336 с.
630. Українська державницька ідея: антологія політика традиціоналізму І. О. Шокало, О. Орос. К.: МАУП. 2007. 517 с.
631. Українська культура: з нових досліджень: зб. наук. ст. на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття. Л.: [б. в.]. 2007. 640 с.
632. Українська суспільно-політична думка в контексті розвитку світової цивілізації (XIV – початок XXI ст.). Х.: ХДУУХТ. 2003. 126с.
633. Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. К., 2002. 259 с.
634. Українські народні думи та історичні пісні. К.: Вид-во НАН України. 1955.
635. Ульяновський В. Історіописання природничника: Микола Шарлемань про світ природи Київської Русі – еволюція поглядів від 20 до 70-х рр. та їх інтелектуальні контексти. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)*. К.: Інститут історії України НАН України. 2015. С. 109-130.
636. Ульяновський В. Короткий В. Володимир Антонович образ на тлі епохи. К.: Міжнар. фінансова агенер'я. 1997. 218 с.
637. Успенский Б. А. Борис и Глеб: Восприятие историков Древней Руси. М.: Языки русской культуры. 2000. 128 с.
638. Фартушний А. А. Українська культура. Частина перша (Культура передісторичної доби, культура Київської Русі, культура Галицько-Волинської

держави). Львів: Видавництво Державного університету «Львівська політехніка». 1999. 112 с.

639. Фартушний А. А. Українська культура. Частина третя. Українська культура героїчної доби. [Золота доба української культури]. Львів: Івано-Франківськ: Економіко-правничий інститут. 2002. 154 с.

640. Федака С. Д. Герої Слова о полку Ігоревім. Ужгород: Видавництво В. Подяка. 2001. 70 с.

641. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). *Ужгородський державний університет*. Ужгород: Видавництво В. Подяка. 2000. 340 с.

642. Федака С. Д. Сучасна Україна: портрет з натури. Ужгород: Ліра. 2001. 295 с.

643. Федорів І. К. Участь Омеляна Пріцака у славістичних дискурсах другої третини ХХ – початку ХХІ ст. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17. С.

644. Федорів Ю. Д. Організаційна структура Української Церкви. Торонто. 1990. 214с.

645. Федорович В. В. Україна і світова політика: Етапи на шляху українського державотворення. К.: Ярославів вал. 2003. 416 с.

646. Федорук Я. О. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів. 1993. 70 с.

647. Федьков О. М. «Революція гідності» та історична пам'ять. *Перша річниця Революції Гідності: підсумки та перспективи: матеріали круглого столу*. Кам'янець-Подільський. 2015. 46 с.

648. Фігурний Ю. С. Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі. К., НДІУ. 2008. 128 с.

649. Філінюк В. А. Історичні зміни в суспільстві України: осмислення впливу і перших наслідків революції Гідності. *Перша річниця Революції Гідності:*

підсумки та перспективи: матеріали круглого столу. Кам'янець-Подільський. 2015.

650. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: Новое издательство. 2007. 348 с.

651. Хорошкевич А. Л. Россия и Московия: Из истории политико-географической терминологии. *Acta Baltico-slavica*. 1976. Т. X. С. 47.

652. Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали науково-практичної конференції. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти. 2013. 121 с.

653. Хававчак О. Історія Русів у світовому культурологічному аспекті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Випуск 1 (29). С. 195-198.

654. Чевардинський О.Г. Великий князь київський – Володимир Мономах. Ніжин. 2006.

655. Чик А. Колективна пам'ять як основа консолідації українства. *Українознавство*. 2016. № 1(18). С. 61-63.

656. Чубатий М. Д. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк, 1964. 161с.

657. Чурсанова А. И. Проблема соотношения истории и социальной памяти: опыт теоретической реконструкции. *Вестник ВГУ. Серия: Философия*. 2012. № 2. С. 180-191.

658. Чухліб Т. В. Полівасалітет як традиційна модель зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2014. С. 87-96.

659. Шангіна Л. И. Про країну, державу та громадян у перехідному віці. *Дзеркало тижня*. 2006. 19-26 серпня. С.3.

660. Шапран А. А. Неоткрытое или еще один миф нашей истории? К.: Мусленко С. В., 2011. 359 с.

661. Шаров І. Ф. 100 сучасників: роздуми по Україну. Київ: Преса України. 2002. 518 с.

662. Шаян В. П. Віра предків наших. Гамільтон, 1987. 902 с.
663. Шевців О. І. Відзначення Ювілею 1000-ліття Хрещення Руси-України в Австралії. Львів, 1997.
664. Шевцов В. Ю. Русь: Етнічні екскурси в історію України: погляд з минулого в майбутнє. Д.: Арт-Прес, 1998. 116 с.
665. Шевченко Н.О. Історія і культура Київської Русі у науковій спадщині М.О. Максимовича. Хмельницький, 2014. 263 с.
666. Шевчук М. І. Шляхом віри: українське тисячоріччя. Вінніпег, 1987. 153с.
667. Шинаков Е. А. Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. Брянск, 2002. 109 с.
668. Шостак М. В. Основні теорії: утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях ХХ – ХХІ століття. К.: ННДІУ, 2011. 141 с.
669. Шпак В. Т. Україна від «російського комунізму» до європейської цивілізації. Черкаси: Брама. 2002. 198 с.
670. Шпорлюк Р. В. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. К.: Дух і літера, 2013. 552с.
671. Щапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 216.
672. Щапов Я.Н. Русская Правда. Введение. *Российское законодательство X–XX веков*. Москва, 1984. Т. 1 Законодательство древней Руси. С. 28-34.
673. Ювілери України: події та особистості ХХІ століття. К., 2007. Вип. 1. 2007. 256 с.
674. Юсова Н. М. «Давньоруська народність»: неоднозначність термінологічного трактування. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. Вип. 15.
675. Юсова Н. М. «Проблема давньоруської народності» в праці В.В. Мавродіна «Образование Древнерусского государства» (1945 р.). *Ruthenica*. Том. I. К., 2002. С. 152-163.

676. Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (в 1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. 543с.

677. Юсова Н. М. Зміна акцентів в українській радянській медієвістиці на проблему приєднання України до Росії (кінця 30-х – 1-ї половини 40-х рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 2003. Вип. 9. С. 379-380.

678. Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. *УІЖ*. 2001. № 6.

679. Юхновський І. Р. Відповідальний за пам'ять. *Український тиждень*. 2008. 4-10 липня. С.14.

680. Юхновський І. Р. Напрямки консолідації. *Західний кур'єр*. Івано-Франківськ, 2007. 23 серпня. С.12.

681. Ющенко П. А. Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні, як засіб переосмислення історії Києворуської державності. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2018. № 23-24. С. 136-141.

682. Ющенко П. А. Давньоруські витоки українського козацтва. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 10. С. 9-14.

683. Ющенко П. А. Державна політика пам'яті та її роль у збереженні Києворуської спадщини (еволюція 1990 – 2000-х років). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 березня 2018 р.)*. Тернопіль, 2018. Вип. 1. С. 100-106.

684. Ющенко П. А. Діяльність державних органів влади України по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною (1990 – 2000-і роки). *The scientific method*. Warszawa, 2018. № 21. С. 3-7.

685. Ющенко П. А. Еволюція культурно-мистецьких репрезентацій Києворуського минулого в Україні (1990 – 2000-і роки). *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 133. С. 70-73.

686. Ющенко П. А. Інститут влади князя на Русі в IX-XI ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 15-18.

687. Ющенко П. А. Історична пам'ять про Києворуський спадок у державотворчих процесах Центральної Ради. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 138. Ч.1. Історичні науки. С. 59-63.

688. Ющенко П. А. Історіографічна традиція розуміння природи влади князя та його місця в державно-владному механізмі Руської держави. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 3. С. 8-12.

689. Ющенко П. А. Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади в середньовічному руському суспільстві. *Емінак. Миколаїв*, 2016. №2(14). Т.1. С. 119-123.

690. Ющенко П. А. Києворуська доба у політичному дискурсі еліти Гетьманщини (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.). *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2014. № 8-9. С. 183-188.

691. Ющенко П. А. Києворуська історія української державності як фактор подолання постколоніального синдрому в українському суспільстві (1990 – 2000-і рр.) *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року)*. К.: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. С. 27-31.

692. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в державотворенні незалежної України: інституційний вимір 1990 – 2000-х років. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 19-20. С. 136-142.

693. Ющенко П. А. Києворуська спадщина в політичній міфології незалежної України (1990 – 2000-і роки). *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.*

Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. С. 40-44.

694. Ющенко П. А. Київоруська спадщина і проблема української національної символіки (1990-і роки). *Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 грудня 2017 р., Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2017. Випуск 10. С. 78-82.

695. Ющенко П. А. Київоруська спадщина і формування колективної культурної ідентичності українства: тенденції 1990 – 2000-х років. *Magyar Tudományos Journal*. Budapest, 2018. №19. С. 35-39.

696. Ющенко П. А. Київоруська спадщина як чинник громадянського суспільства в Україні (1990 – 2000-і роки). *Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 січня 2018, Переяслав-Хмельницький*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Випуск 11. С. 47-50.

697. Ющенко П. А. Київоруська спадщина як чинник ідеології державності незалежної України. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2017. № 21-22. 190-197.

698. Ющенко П. А. Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 402 с.

699. Ющенко П. А. Князівська влада на Русі в X–XII ст. *Історія та географія. Збірник наукових праць ХНПУ*. Харків, 2016. Вип. 53. С. 5-11.

700. Ющенко П. А. Князівська доба України в історіографічному дискурсі наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2016. № 16-17. С. 38-44.

701. Ющенко П. А. Концепція давньоруської народності в ході «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії в 1939 році. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 30-34.

702. Ющенко П. А. Легальність і сакральність влади князя в сучасній історіографії. *Емінак*. Миколаїв, 2016. №3(15). Том.1. С. 123-128.

703. Ющенко П. А. Місце наукового доробку Феофана Прокоповича у формуванні світоглядних засад історичної пам'яті України. *Вісник аграрної історії*. Київ: ТОВ Тим-Сервіс, 2015. № 11-12. С. 9-21.

704. Ющенко П. А. Освіта в незалежній Україні та формування історичної пам'яті про Київоруську добу. *Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8-9 червня 2018 року)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 37-40.

705. Ющенко П. А. Родинно-спадковий, династичний характер влади руських князів Рюриковичів. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. Випуск. 111. С. 242-245.

706. Ющенко П. А. Роль Київоруської спадщини у збереженні національної пам'яті українців (1990 – 2000-і роки). *Slovakinternationalscientificjournal*. Bratislava, 2018. № 17. Vol. 2. С. 23-28.

707. Ющенко П. А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження політики пам'яті в незалежній Україні. *Травневі наукові читання: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 31 травня 2018 р. Ч. 1*. Дніпро: НБК, 2018. С. 61-64.

708. Ющенко П. А. Традиції Київської Русі як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму. *Історія науки і біографістика: електронне фахове видання*. 2015. № 3.

709. Ющенко П. А. Україна княжої доби у дискурсі православної та греко-католицької церков на початку ХХІ ст. *Матеріали ХХХVІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»*: Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 36. С. 137-138.

710. Юхновський І. Р. Україна – незалежна держава: виступи, аналітичні статті. Львів. 1994. 123 с.

711. Яворівський В. О. Що ж ми за народ такий? Публіцистика. К.: *Український письменник*. 2002. 348 с.

712. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - початку XVIII століття. К.: Laurus, 2012. 472 с.
713. Яковенко Н. М. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. *Дух і літера*. К., 1998. №3-4. С. 113-124.
714. Яковенко Н. М. Реформа «грецької» церкви: унія, оновлення православ'я. С. 528.
715. Яковенко Н. М. Родова еліта – носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною. *Сучасність*. 1994. №1. С. 118-124.
716. Яковенко Н. М. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі*. Львів; Люблін, 1996. С. 21-31.
717. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. друге, переглянуте і виправлене. К., 2008. 472 с.
718. Яковенко Н. «Погреб тілу моєму вибираю с предки моє ми»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. Випуск 20. 2011. С. 784-808.
719. Яценко Б. І. Історія першого видання «Слова о полку Ігоревім». К.: Видавництво імені О. Теліги, 2006. 320 с.
720. Яценко Б. І. Слово о полку Ігоревім як історичне джерело. К., Просвіта, 2006. 508 с.

6 Інтернет-ресурс

721. Болохівці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Болохівці>.
722. Великі українці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.uk.wikipedia.org/wiki](http://www.uk.wikipedia.org/wiki)

723. Виставку до 1000-ліття із дня смерті князя Володимира Великого відкрили у Києві. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//memory.gov.ua](http://memory.gov.ua)
724. Володимир Великий – Володар і Хранитель Руси–України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//pmp.sm.gov.ua](http://pmp.sm.gov.ua)
725. Галушко К. Ю. Боротьба за ім'я та спадщину. Історичні долі русинів та українців. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//vkon.blog.net.ua](http://vkon.blog.net.ua)
726. Гирич І. Б. Боротьба російської, польської і української історичних пам'ятей між собою за опанування широких мас населення. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Struggle.html#Ref8>.
727. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm. 211 с.
728. Гуменюк Т.І. Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії.[Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12132/3-Numeniuk.pdf?sequence=1>.
729. Деревляни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Деревляни>
730. Державні ТРК готуються висвітлювати 1000-річчя учіння князя Володимира Великого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.telekritica.ua/content/2015-07-15/109222](http://www.telekritica.ua/content/2015-07-15/109222)
731. До ТНЕУ завітав Петро Андрійович Ющенко. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.tneu.edu.ua](http://www.tneu.edu.ua)
732. Закон України «Про охорону культурної спадщини». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-19>
733. Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 23 січня 2005 р.[Електронний ресурс].Режим доступу: [//www.president.gov.ua/news](http://www.president.gov.ua/news)

734. Історія Русів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/1018367/Istoriya_rusiv.html
735. Пам'ятник на честь перемоги Святослава відкрили на Чернігівщині. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.svoboda](http://www.svoboda)
736. Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.kievtown/pus/sights/yaroslav.mudry](http://www.kievtown/pus/sights/yaroslav.mudry)
737. Петраківський В.Л. Туристичне краєзнавство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//tourlib.net](http://tourlib.net)
738. Петро Ющенко передав Свято-Михайлівському собору пам'ятник святого Андрія Первозванного.[Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.intersniy.kiev.ua/petro_yuschenko](http://www.intersniy.kiev.ua/petro_yuschenko).
739. Петро Ющенко прочитав богословам УПЦ КП лекцію про вагомий вплив українських жінок на управління в країнах Євразії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.religion.in.ua](http://www.religion.in.ua)
740. Положення про Премію імені Ярослава Мудрого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//nauka.nlu.edu.ua](http://nauka.nlu.edu.ua)
741. Постать князя Володимира як політичний козир Кремля у протистоянні з Україною.[Електронний ресурс].Режим доступу: [//www.radiosvoboda.org/content/article](http://www.radiosvoboda.org/content/article)
742. Президент: тверда віра – духовний спадок Володимира Великого – приведе Україну до Перемоги. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//risu.org.ua](http://risu.org.ua)
743. Проблеми охорони історико-культурної спадщини Києва в період незалежної України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//diplomba.ru](http://diplomba.ru)
744. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//icps.com.ua/assets/uplactds/files/nd.opnion.polli1part.ua.pdf](http://icps.com.ua/assets/uplactds/files/nd.opnion.polli1part.ua.pdf)
745. Розпорядження Президента України «Про вшанування пам'яті великого Київського князя Ярослава Мудрого» від 2 лютого 2004 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//zakon5.rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua)

746. Сегеда Ю. В. Петро Ющенко презентував проект «Українці в світі». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//vinnichina.info/article:2247](http://vinnichina.info/article:2247)
747. У Києві відбудеться фестиваль на честь доньки Ярослава Мудрого . [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//www.ukrinform.ua/public-culture](http://www.ukrinform.ua/public-culture)
748. Україна вшановує пам'ять Благовірного князя Київського Ярослава Мудрого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//tsn.ua/ukrayna](http://tsn.ua/ukrayna)
749. Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї. Електронний ресурс «Ізборник» Режим доступу: <http://litopys.org.ua/yakovenko/yak13.htm>.
750. Уманська районна центральна бібліотека. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//umanska.jimdo.com](http://umanska.jimdo.com)
751. Чому Ярослав Мудрий став лідером нації на початку 21 століття? [Електронний ресурс]. Режим доступу: [//otvet.mail.ru/question/88924793](http://otvet.mail.ru/question/88924793)
752. Чупрій Л. В. Шляхи оптимізації національного патріотичного виховання молоді в контексті забезпечення формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу.[Електронний ресурс]. Режим доступу: [//bulava.in.ua/chupriy.molodist](http://bulava.in.ua/chupriy.molodist)

7. Дисертації та автореферати дисертацій

753. Бабенко В. М. Історіософські ідеї доби Київської Русі (на матеріалах книжної культури): Автореф. дис. канд. філософських наук 09.00.03 Донецьк, 2003.19 с.
754. Бабка В. Л. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. ... канд. політ. наук / В. Л. Бойко. Ніжин, 2016. 249 с.
755. Болдирев О. В. Політичний світогляд українських громад другої половини ХІХ ст.: Автореф. дис. канд. політ. наук, ОДУ ім. І. І. Мечникова. О., 1945. 17 с.
756. Бочарніков Д. І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського, Автор. дис. к. ю. н. 12.00.01. Національна юридична академія України. Ч., 1999. 16 с.

757. Венгерська В.О. «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття). Автореф. дис. докт. істор. наук. Київ, 2013. 43 с.

758. Газізов М. М. Політичні ідеї у літописах доби гетьманщини: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.01. НПУ імені М. П. Драгоманова. К., 2009. 18 с.

759. Горбань В. М. Права людини у правовій думці Надніпрянської України кінця XVIII– початку XX століття. Автореф. канд. юрид. наук. Х, 2001. 20 с.

760. Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2002. 16 с.

761. Державотворчі процеси у кочовиків Східно-європейського степу / В. М. Бодрихін, І. В. Довшук, В. Ф. Литвиненко та ін.; Східноукраїнський державний університет, Бочарніков Д. І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського, Автор. дис. к. ю. н. 12.00.01. Національна юридична академія України. Ч., 1999. 16 с.

762. Дячук Л. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – поч. XIX ст.) як пам'ятки історичної дуски: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2001.

763. Зерній Ю.О. Державна політика як чинник утвердження української національної ідентичності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05 – етнополітологія і етнодержавознавство.К., 2009.

764. Кононенко В. П. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (кінець 80-х років XVII ст. кінець 60-х років XVIII ст.). Автореф. 07.00.01. ІУНАН. К., 2010. 20 с.

765. Конта Р. М. Ідея державотворення в суспільно-політичному житті України в першій половині XIX століття: історіографія проблеми: Автореф. дис. к. і. н. КНУ ім. Шевченкає К., 2004. 16 с.

766. Куташев І. В. Державотворчі ідеї у політичній думці доби гетьманщини: Автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.01. К., 2008. 38 с.

767. Луценко А. В. Геополітичні ідеї в Україні: джерела та еволюція: автореф. дис. канд. політ. наук. К., 2009. 17 с.
768. Лушагіна Т. В. Громада у вітчизняній політичній думці кінця ХІХ–початки ХХ століття: Автореф. дис. к. і. н. Чорном. держ. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв. 2012. 16 с.
769. Манемок Ю. М. Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. кан. пол. наук НПУ ім Драгоманова. К., 2007. 19 с.
770. Мателешко Ю. П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі ІХ – початки ХІІ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2008. 20 с.
771. Мельник Л. М. Ідея національної еліти в історії української політичної думки другої половини ХІХ століття: Автореф. дис. к. пол. наук. КНУ Шевченка. К., 2007. 18 с.
772. Мороз С. П. Ідея прав людини у політично-правовій думці України (ІХ– початок ХХ століття): Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.01) Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 20 с.
773. Недужко Ю.В. Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття): дис. на здобуття наук.ст. д.і.н. К., 2009.
774. Нікітенко М. М. Найдавніші християнські пам'ятки історії і культури Києва у державотворчому процесі Русі (кін. Х – поч. ХІ ст.): Автореф. дис. канд. істор. наук. 09.00.11 / НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. К., 2000. 19 с.
775. Ніколаєнко Н. О. Громадсько-політична діяльність та державницькі ідеї В. Н. Каразіна: Автореф. дис. к.і. н., Мик. держ. гум. ун-т. ім. П. Могили. Миколаїв, 2004, 19 с.
776. Плахонін А. Г. Південноруські провінційні династії ХІ століття (Ігоревичі та Ростиславичі): Автореф. дис. канд. іст. наук. 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. К., 2004. 18 с.

777. Розумний О. М. Політика пам'яті як складова політики національної безпеки України: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата політичних наук за спеціальністю 21.01.01 – основи національної безпеки України. К., 2017. 265 с.

778. Салтовський О. І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя): Автореф. дис. д-ра політ. наук: КНУ К., 2003. 36 с.

779. Саранча Г. В. Соціально-політична та культурна адаптація третьої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки (40 -70 роки ХХ століття). Автореф. дис. к.і.н., к.: Київський Славістичний університет, 2006. 17с.

780. Сворак С. Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 2011. 19 с.

781. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України автореф. дис. д-ра політ. наук 23.00.01. – НАН України. Інститут політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. К., 2010. 30 с.

782. Філінюк В. А. Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Кам'янець-Подільський, 2016. 291 с.

Додаток А.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

№ з/п	Назва	Назва видання та його вихідні відомості, що дозволяють ідентифікувати та відрізнити це видання від усіх інших	Кількість сторінок	Прізвища співавторів
1	2	3	4	5
<i>Монографії</i>				
1	Київська Русь: пам'ять, історія, політика, культура.	К., 2018 р.	402	
<i>Публікації у наукових фахових виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз</i>				
2	Києворуська доба у політичному дискурсі еліти Гетьманщини (друга половина XVII ст. – початок XVIII ст.).	Вісник аграрної історії. – 2014. – № 8-9. – С. 183-188.	5	
3	Давньоруські витоки українського козацтва.	Вісник аграрної історії. – 2014. – № 10. – С. 9-14.	5	
4	Місце наукового доробку Феофана Прокоповича у формуванні світоглядних засад історичної пам'яті України.	Вісник аграрної історії. – 2015. – № 11-12. – С. 9-21.	12	
5	Традиції Київської Русі	Історія науки і біографістика.	12	

	як ідеологічний інструмент більшовицького та сталінського політичного режиму.	2015. – №3.		
6	Концепція давньоруської народності в ході «возз'єднання» Західної України і Західної Білорусії в 1939 році.	Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 30-34.	4	
7	Історіографічна традиція розуміння природи влади князя та його місця в державно-владному механізмі Руської держави.	Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1.– Ч. 3. – С. 8-12.	4	
8	Князівська влада на Русі в X–XII ст.	Історія та географія. Збірник наукових праць ХНПУ. – 2016. – Вип. 53. – С. 5-11.	6	
9	Князівська доба України в	Вісник аграрної історії. – 2016.– № 16-17.– С. 38-44.	6	

	історіографічному дискурсі наприкінці XIX – на поч. XX ст.			
10	Києворуська спадщина в державотворенні незалежної України: інституційний вимір 1990 – 2000-х років.	Вісник аграрної історії. – 2017. – № 19-20. – С. 136-142.	7	
11	Києворуська спадщина як чинник ідеології державності незалежної України.	Вісник аграрної історії. – 2017. – № 21-22. – 190-197.	7	
12	Відзначення пам'ятних дат і історичних свят в незалежній Україні, як засіб переосмислення історії Києворуської державності.	Вісник аграрної історії. – 2018. – № 23-24. – 136-141.	5	
13	Родинно-спадковий, династичний характер влади руських князів Рюриковичів.	Гілея. – 2016. – Випуск. 111. – С. 242-245.	3	
14	Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади в середньовічному руському суспільстві.	Емінак. – 2016. – №2(14). Т.1. – 119-123.	4	

15	Легальність і сакральність влади князя в сучасній історіографії.	Емінак. – 2016. – №3(15). Том.1. – 123-128.	5	
16	Інститут влади князя на Русі в IX-XI ст.	Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. – Вип.46. – С. 15-18.	3	
17	Еволюція культурно-мистецьких репрезентацій Києворуського минулого в Україні (1990 – 2000-і роки).	Гілея. 2018. – Випуск 133. – С. 70-73.	3	
18	Історична пам'ять про Києворуський спадок у державотворчих процесах Центральної Ради.	Гілея. 2018. – Випуск 138. – Ч.1. Історичні науки. – С. 59-63.	4	
<i>Публікації у закордонних наукових виданнях</i>				
19	Роль Києворуської спадщини у збереженні національної пам'яті українців (1990 – 2000-і роки).	Slovakinternationalscientificjournal. – 2018. – № 17. – Vol. 2. – S. 23-28.	5	
20	Києворуська спадщина і формування колективної культурної	MagyarTudományosJournal. – Budapest, 2018. – №19. – С. 35-39.	4	

	ідентичності українства: тенденції 1990 – 2000-х років.			
21	Діяльність державних органів влади України по переозначенню символічного простору пов'язаного із Києворуською спадщиною (1990 – 2000-і роки).	The scientific method. – Warszawa, 2018. – № 21. – С. 3-7.	4	
<i>Публікації, що додатково відображають результати досліджень</i>				
22	Києворуська спадщина і проблема української національної символіки (1990-і роки)	Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 грудня 2017 р., Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Випуск 10. – С. 78-82.	4	
23	Києворуська спадщина в політичній міфології незалежної України (1990 – 2000-і роки).	Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 19-20 січня 2018 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем	4	

		суспільства», 2018. – С. 40-44.		
24	Києворуська спадщина як чинник громадянського суспільства в Україні (1990 – 2000-і роки).	Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наукова конференція, 21-22 січня 2018, Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Випуск 11. – С. 47-50.	3	
25	Києворуська історія української державності як фактор подолання постколоніального синдрому в українському суспільстві (1990 – 2000-і рр.).	Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 2-3 лютого 2018 року). – К.: ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2018. – С. 27-31.	4	
26	Державна політика пам'яті та її роль у збереженні Києворуської спадщини (еволюція 1990 – 2000-х років)	Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 15 березня 2018 р.). – Тернопіль, 2018. – Випуск 1. – С. 100-106.	6	
27	Теоретико-	Травневі наукові читання: VII	3	

	методологічні аспекти дослідження політики пам'яті в незалежній Україні	Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: тези доповідей, Дніпро, 31 травня 2018 р. – Ч. 1. – Дніпро: НБК, 2018. – С. 61-64.		
28	Освіта в незалежній Україні та формування історичної пам'яті про Києворуську добу	Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 8-9 червня 2018 року). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2018. – С. 37-40.	3	
29	Україна княжої доби у дискурсі православної та греко-католицької церков на початку XXI ст.	Матеріали XXXVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 36. – С. 137-138.	2	